

પ્રસ્તાવના.

બેન્જામિન ફ્રાંકલિનનું નામ અમેરિકાના ઇતિહાસમાં ઘણું પ્રખ્યાત છે, અને તેની જીંદગીનો હેવાલ રમુજી અને બોધક છે. તેની કારકિર્દીના દરેક કામમાંથી અનુકરણ કરવા યોગ્ય અથવા યાદ રાખવા યોગ્ય શિખામણ મળે છે. જાતમહેનત અને જાતકેળવણીથી માણસ કેટલે દરજ્જે ચઢી શકે છે અને કેવાં કેવાં કામ કરી શકે છે તેનો અનુપમ દાખલો બેન્જામિન ફ્રાંકલિનના ચરિત્રમાંથી મળે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં ફ્રાંકલિનના ચરિત્રનાં ઘણાં પુસ્તકો છે, પરંતુ એ સર્વનો સુખ્ય આધાર તેનું પોતાનું લખેલું આત્મચરિત્ર છે. સન ૧૭૭૧ માં ૬૫ વરસની ઉંમરે ઇંગ્લાંડમાં તેના બહા મિત્ર સેન્ટ ઝેસ્ટ્રસના પાદરીને ત્યાં ફ્રાંકલિન રહેતો હતો ત્યારે પોતાના દીકરા ન્યુજર્સેના ગવર્નર ઉપર લખેલા પત્રના રૂપમાં તેણે પોતાની જીંદગીનો હેવાલ લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેના લગ્ન સુધીનો એટલે ૨૬ વરસની ઉંમર સુધીનો હેવાલ લખાયો ત્યારે તેને લંડન જવું પડ્યું, અને ત્યાર પછી હકીકત એવી બની કે તેર વરસ સુધી આગળનો હેવાલ લખવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહોતો. ૧૭૮૪ માં કેટલાએક મિત્રોના આમંત્રણે તેણે આત્મચરિત્ર આગળ લખવાનું શરૂ કર્યું અને ધીમે ધીમે ૫૧ વરસની ઉંમર સુધીનો હેવાલ લખ્યો. આથી આગળનો તાલે હેવાલ લખવાનું તેણે દુસ્તત માર્યું નહોતો.

આત્મચરિત્રની એક નકલ ફ્રાંકલિને પોતાના મિત્ર એમ. સી. વિલકીને મોકલાવી હતી. ફ્રાંકલિનના મરણ પછી એક બે વરસે એ મૃતદેહે તેનું ફ્રેન્ચ ભાષાન્તર કરાવી છપાવ્યું એ ભાષાન્તરપરથી ફરી અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થઈ ફ્રાંકલિનનું આત્મચરિત્ર ૧૭૬૩ માં લંડનમાં છપાયું. અને આ રૂપમાં વીસ વરસ સુધી, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં તેનો પ્રસાર થયો. ફ્રાંકલિનના અસલ અંગ્રેજી લખાણ પ્રમાણે તેનું આત્મચરિત્ર ૧૮૧૭ માં તેના પૌત્રે પહેલવહેલું છપાવ્યું હતું. ફ્રાંકલિનનું આત્મચરિત્ર વાંચનારને જોઈને આજે પણ સર્જા ત્યાં સારી જાણનાં જણે છે. તેની જાહેર જીંદગીનો ખરો હેવાલ આવે છે ત્યાંથી તે અટકી જાય છે. ન્યાંથી આત્મચરિત્ર બધ થાય છે ત્યાંથી આગળનો હેવાલ દાકતર જ. રેડ સ્પાર્કસ, જેમ્સ પાર્ટન અને બીજા લેખકોએ ફ્રાંકલિનનાં લખાણ, તેના વખતનાં વર્તમાનપત્રો, અને તેના વખતના બીજા મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રમાંથી હકીકત મેળવી પૂરી કર્યો છે.

આ પુસ્તક લખવામાં મુખ્ય આધાર ઇક્ટર જરેડ્ સ્પાર્કસ અને જેમ્સ પાર્ટનનાં પુસ્તકોનો લેવામાં આવ્યો છે. જરેડ્ સ્પાર્કસના પુસ્તકમાં ક્રાંક્લિનનું આત્મચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તેની આગળનો ભાગ તેની ઢબમાં સાંધણુ રૂપે લખવામાં આવ્યો છે. જેમ્સ પાર્ટને લખેલા ચરિત્રના બે ભાગ છે. તેમાં ક્રાંક્લિનના ચરિત્રનો, ક્રાંક્લિનના વખતનો અને તેની આસપાસની ખીનાઓનો સવિસ્તર હેવાલ આપેલો છે. આ બન્ને પુસ્તકોમાંથી સાર રૂપે ઉપયોગી બાબતો લઈ આ પુસ્તક બનાવવામાં આવ્યું છે.

ક્રાંક્લિન જેવા અનુકરણ કરવા લાયક અને બોધ લેવા લાયક પુરુષનું જીવનચરિત્ર જનસમૂહ વાંચી શકે એવા ઉદ્દેશથી ભાષા જેટલી અને તેટલી સાદી રાખવામાં આવી છે અને કોઈ ઉપયોગી બાબત રહી ન જાય તે લક્ષ્યમાં રાખતાં બની શકે એટલું પુસ્તકનું કદ નાનું કર્યું છે.

કેટલીક અનિવાર્ય અડચણોને લીધે પુસ્તક છપાવવામાં અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે જે સુધારી લેવાને વાંચનારને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

વડોદરા,

તારીખ ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૪ } ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

અકરણ ૧ છું.

છાપખણ, ૧૭૦૬—૧૭૧૮.

ક્રાંતિચિન્તનો બાપ જોશીઆ—તેનું અમેરિકા જાઇ વખતું—પેદેલી સ્ત્રી—
ગુજરી જતું—ફરીથી લગ્ન કરવું—પિટર ફ્રાન્સીસ—તેના દીકરી અબી-
—જોશીઆની લાયકી—છોકરાં—ક્રાંતિચિન્તનો જન્મ—જાણના કુટુંબમાં
જીવવાના કાયદા—જોશીઆનો વાતચીતનો શોખ—જેન્નમિન કાકો—
નો પત્ર વ્યવહાર—ક્રાંતિચિન્તનપર અમર—મોઘા મૂલ્યનો પીસુકો—પદ્ય-
નો ડકો—ક્રાંતિચિન્તશાળામાં—દસ વર્ષની ઉગરે બાપેના રોજમારમાં—ત-
વાનો રોખ—જેન્નમિન કાકાનું અમેરિકા આવતું—ક્રાંતિચિન્તનો વાંચવા-
નો શોખ—જાણખણમાં વાંચેલાં પુસ્તકો—જાણ્યાવસ્થામાં ધર્મ—જોસ્ટન
રફ ખાર.....૧--૮

અકરણ ૨ છું.

છાપખાનામાં શાગિર્દ, ૧૭૧૮—૧૭૨૩.

ક્રાંતિચિન્તનો બાઈ જોન—બાપના ધંધાપર ક્રાંતિચિન્તનો અચ્ચુગમો—બા-
નો દીકરાનું ધંધા જેવા જતું—બાઈ જેમ્સ—છાપખાનાનો ધંધો શીખ-
નું પસંદ કરવું—જેમ્સનો શાગિર્દ—તે વળતનું જોસ્ટન—પુસ્તક વેચ-
નારના ગુમાસ્તા પાસેથી પુસ્તકો વાંચવા મેળવવાં—મેથ્યુ આડમ્સ—લાવણી
મને ગરબીઓ લખવાનો શોખ—ક્રાંતિચિન્તનો સોઅર્લી જોન કોપિન્સ—વાદ
વેવાદ—ઈબારત સુધારવા પાછળ મહેનત—શાળા પુસ્તકોનું પુનરાવર્તન—
પ્રોફેસરની વાદવિવાદ કરવાની રીત—જોસવામાં નમ્રતા—ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ કુરન્ટ-
તિમાનપત્રમાં ક્રાંતિચિન્તનું પહેલ પહેલું લખાણ—ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ કુરન્ટપર આ-
ત—જેમ્સને કેદ—નાનો જેન્નમિન અધિપતિ—છાપાની સ્વતંત્રતા—ન્યુ
ઇંગ્લેન્ડ કુરન્ટનો ફેલાવો.....૮--૧૯

પ્રકરણ ૩ છું.

પલાયન. ૧૭૨૩.

ભાઈ સાથે કજીઓ-ગોરટનથી જતા રહેવાનો ઠરાવ-કોલિન્સે
 બાડે કયું-મુસાફરી-માણવાં ખાવાની દલીલ-ન્યુ યોર્કમાં એકઠાંની
 કાત-નોકરી ન મળવાથી ફિલાડેલ્ફિયા જવું-દારડીઓ વહેંચે-
 ૪ પહેાંચવું-તાવ અને તેનો ઉપાય-એમ્બોઈથી બહિષ્કૃત
 જવું-બાલિષ્ઠનથી દોડીમાં ફિલાડેલ્ફિયા જવું-ક્રાંકિલનની ઉદારતા
 ખરા ખાતાં રસ્તે ચાલવું-મી. રીડનું ઘર-એકરના મંદિરમાં જ
 જવું-વિશીમાં જતારો કરવો.૧૯

પ્રકરણ ૪ થું.

ફિલાડેલ્ફિયાથી લંડન. ૧૭૨૩-૨૪.

એન્ટુ એકઠાંની મુલાકાત-કીમર છાપખાનાવાળો-નોકરી મળી-મી.
 રીડને ઘેર રહેવું-ફિલાડેલ્ફિયામાં સુખમાં જતા દિવસ-કેપ્ટન હોન્ડને
 ઘેર જવા આવેલ-ક્રાંકિલને પોતાનો વિચાર દઢ રાખ્યો-ગવર્નર કીયન
 છાપખાનામાં મુલાકાત લેવા આવવું-સ્વતંત્ર છાપખાનું કાઢવા સલાહ મ
 ળવી-છાપખાનું કાઢવાનો છુપો ઠરાવ-મળવાને બહાને ગોરટન જવું-
 કોલિન્સનો ફિલાડેલ્ફિયા જઈ વસવાનો વિચાર-ક્રાંકિલનના બાપે મદદ
 આપવા ના પાડી-મેયરે માયામાં મારીને ગાન ધાલ્યું-ફિલાડેલ્ફિયા
 જવા નીકળવું-ન્યુપોર્ટમાં ભાઈ જોનને મળવું-મી. વર્નને ખતાવેલું કા
 મ-ન્યુયોર્કમાં કોલિન્સને મળવું-કોલિન્સ દારડીઓ નીકળ્યો-ગવર્નર
 બનેટની મુલાકાત-બધે સુખ સરખું છે એમ મુસાફરીમાં અનુભવ-ગ
 વર્નર કીયે પોતે મદદ કરવા વચન આપ્યું-કોલિન્સની મિત્રતાનો અંત-
 ફિલાડેલ્ફિયામાં ક્રાંકિલનના સોળતી-મળતા સ્વભાવ-ખોતરણું કાઢનાર
 ઓસબોર્નનું છેતરાવું-ડોમોરા રીડ સાથે વિવાહનું નક્કી કરવું-કેપ્ટન એ
 નીસના વહાણમાં લંડન જવા નીકળ્યો-રાફ સાથે જવા તૈયાર થયો-
 કામળ આપવા કીયના વાપદાપર વાપદા-ચેલીમાંથી કામળ ખોળી કાઢવા-
 લંડન પહેાંચતાં કામળ નકામા પડ્યા-મી. ડેન્હાલની સલાહ-હેમિલ્ટન
 વકીલ સાથે ઓળખાણ-કીય વિષે ક્રાંકિલનનો વિચાર.....૨૫-૩૬

પ્રકરણ ૫ મું.

લડનમાં. ૧૭૨૫—૨૬.

ક્રાંક્લિન અને રાલ્ફ—તેમની સરખામણી—પામરના છાપખાનામાં
 ક્રાંક્લિનને નોકરી મળી—રાલ્ફ રખડતો રહ્યો—લુલારટનકૃત સ્વાભાવિક
 —ક્રાંક્લિનને આપેલો રદીઓ—દાકતરો લાયન્સ, મન્ડેવીલ અને પેન્ન-
 સાથે ઓળખાણ—ન્યુટનને મળવાનો વિચાર—એસ્પેરોસની કોથ-
 સર હેરી સ્લોન સાથે ઓળખાણ—રાલ્ફથી જૂદા પડવું—ઉવોટના
 ખાનામાં નોકરી લેવી—પૈસા બચાવવા તરફ લક્ષ—ડેવીડહોલ તથા
 ગ્રેટ સાથે મિત્રતા—ડેન્હાલનું પ્રમાણિકપણું—ડેન્હાલને ત્યાં ક્રાંક્લિનનું
 રહેવું—સર વિલિયમ વિન્હાલની મુલાકાત.૪૦—૪૭

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ફિલાડેલ્ફિયામાં. ૧૭૨૬—૧૭૨૭.

લડનથી નીકળવું—ગ્રેવસેન્ડથી વહાણ ઉપડવું—પોર્ટસ્માઉથ—આ-
 ઓફ વાઇટની મુલાકાત—યારમાઉથ આગળ અકસ્માત—બરદરિયે
 વહાણ સાથે મુલાકાત—ક્રાંક્લિનનો પત્તાતપ—વર્તનની યોજના ધ-
 કાઢી—ફિલાડેલ્ફિયામાં બિતરવું—ફિલાડેલ્ફિયામાં ફેરફાર—સર વિલિયમ
 નું નોકરીમાંથી કમી થવું—ડેબોરા રીડ પરણેલી—કીમર આખાઈમાં
 કમ પડ્યો—ડેન્હાલની દુકાનમાં મહેતાગીરી—ડેન્હાલ સાથે હેતમા-
 માંદા પડવું—ડેન્હાલનું મરણ અને દુકાનનું બંધ થવું—નવો ધંધો—
 મરને ત્યાં ચાકરીએ રહેવું..... ૪૮—૫૫

પ્રકરણ ૭ મું.

જન્ટોમંડળી. ૧૭૨૭—૨૮.

કીમરના પાંચ નોકરો—ક્રાંક્લિન તેમનો શિક્ષક—છાપખાનામાં ક્રાં-
 ન કલ્પાદર્શી—જન્ટો નામની મંડળી બની કરી—જન્ટોમાં સમાસદ
 મલ કરવાની રીત—ચોપીસ સવાલ—વાદવિવાદ કરવાની રીત—ક્રાંક્લિ-
 અગ્રેસર—એની અપૂર્વ, ચોજક અને શોષકશુદ્ધિ—જન્ટોની સાખા-
 —કીમરથી છૂટા પડવું—ગોરિડિયનો ભાગ રાખી સ્વતંત્ર છાપખાનું
 વાનો ઠરાવ—કીમરને ત્યાં ફરી નોકરી લેવી—ન્યુજર્સેની નોટા છાપ-

વાનું કામ—યુજમેના અમલદારોમાં જોળખાણ—કીમરના ગુણ—આ-
ઈજાક ડીકોએ ક્રાંતિક્ષનનું વર્તણું ભવિષ્ય—લંડનથી મુદ્રાપત્ર આવી પહો-
ચ્યું—કીમરની રજા લઈ જૂના પડતું—ક્રાંતિક્ષને લખેલો કબરલેખ....૫૫-૬૫.

પ્રકરણ ૮ મું.

ક્રાંતિક્ષન અને મેરિટિયની પેઢી. ૧૭૨૮-૧૭૩૦.

છાપખાનું શરૂ કરવાની તૈયારીઓ—પહેલી કમાણના પાંચ શિલિંગ—
રોડલું રડનાર સેન્યુઅલ મિકલ—જન્ડોના સભાસદો તરફથી મદદ—ક્રાં-
તિક્ષનના ઉદ્યોગથી પેઢીની શાખ વધવા લાગી—વર્તમાનપત્ર કાઢવાનો મ-
નસુઓ વેળને જણાવવાથી કીમર પાસે તેણે આગળથી વર્તમાનપત્ર કઢાવી
દીધું—“બીઝાબોર્ડી”—કીમર સાથે વર્તમાન પત્રમાં ઝપાઝપી—કાગળની
અલણી નોટો કાઢવાના સખધમા લખેલું ચોપાનિયું—ક્રાંતિક્ષનના અર્થશા-
સ્ત્ર સખંધી વિચાર—કામરનું વર્તમાનપત્ર ખરીદ કર્યું—પેન્સિલ્વેનિયા ગે-
ઝીટનો અધિપતિ—અધિપતિએ શુ શુ જાણવું જોઈએ?—વર્તમાનપત્રમાં
લખવાની ક્રાંતિક્ષનની ઢબ—વર્તમાનપત્રનો ફેલાવો—ખર્ચનું દેવું—સરકારી
છાપખાનું કાગ મળવા લાગ્યું—પૈસા સખંધી આફત આવી પડી—મિત્રોએ
મદદ કરી ક્રાંતિક્ષનની આગર રાખી—પત્ન્યાળું તોડી મેરિટિયથી છૂટા પડ-
વાની તજવીજ—ક્રાંતિક્ષનની ચઢતી ચવા લાગી—કાગળની દુકાન ઉધાડી-
ક્રાંતિક્ષનનો ધંધામાં હરીફ—હરીફને હઠાવી ક્રાંતિક્ષન આગળ વધ્યો....૬૬-૭૭

પ્રકરણ ૯ મું.

લગ્ન તથા પુસ્તકાલયની સ્થાપના. ૧૭૩૦-૧૭૩૨.

લગ્ન કરવાનો વિચાર—ગીસ જોડકે સાથે વિવાહ કરવાની ખટપટ
—ડેબોરા સાથે લગ્ન થયું—ડેબોરાના ગુણ—કરકસર—વૈભવ ધરમાં કેવો
રીતે દાખલ થયો—જન્ડો સભાના મહાનગાં સભાસદોનાં પુસ્તક ભેગાં
રવાની યોજના—એક વરસ પછી આ યોજના બાગી પડી—ઉધરાણાની
આણતું પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવાની મહેનત—ધરાકો મેળવી પુસ્તકો લઁ-
નથી મંગાવ્યાં—પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી—તેના દાખલાથી ઘણું ઠેકાણું
પુસ્તકાલયો કાઢવામાં આવ્યાં—ક્રાંતિક્ષને સ્થાપન કરેલા પુસ્તકાલયની રિય-

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અધિપતિ અને “ગરીબ રિચર્ડ”નું પંચાંગ. જાતઅધ્યેસિસ /

૧૭૩૨-૧૭૪૪.

ક્રાંકિલનનો ઉદ્દેશ—પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટ—તેમાં આવતાં લખા
જાહેર ખબરો—ગેઝીટની કાષ્ટિ—ગરીબ રિચર્ડ—અપ્રાદ્ય કાકાનો ધે
ધ—તેની અસર—ગરીબ રિચર્ડની પ્રસ્તાવના—ટિટન લીફ્ઝ—ગરીબ
રિચર્ડમાં મળેલી ફોટો—ટિટન લીફ્ઝનું મરણ—ગરીબ રિચર્ડનાં નીતિવ-
ચનો તથા કહેવતો—ક્રાંકિલનની કમાઈ વધી—પત્તાળાં છાપખાનાં કઢા-
વ્યાં—પંત્યાળું કરનારને શીખામણ—ગોરટન જવું—જેમ્સની મુલાકાત—
ક્રાંકિલને છાંપેલાં પુસ્તકો—ગાસિક ચોપાનિયું કાઢ્યું—ક્રાંકિલનની પ્રતિ-
ષ્ઠા—કામદામંડળીનો કારકુન નિમાયો—વેરીને શી રીતે મેળવી લેવો ?—
ફિલાડેલ્ફિયાનો પોષ્ટમાસ્તર નિમાયો.....૮૪—૯૬

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જાતકેળવણી. ૧૭૩૩—૧૭૪૪.

પુસ્તકલક્ષ્યમાં વાંચેલાં પુસ્તક—ધતિદાસનાં પુસ્તક વાંચવાથી ઉપ-
જેલા વિચાર—ધર્મમાર્ગીનું મંડળ—સિદ્ધાંતો—નીતિનિપૂણ યુવાની ચો-
જના—તેર સદ્ગુણ—નોટબુકનો નમુનો—ક્રાંકિલન સદ્ગુણનું પત્રક શી
રીતે ભરતો હતો?—નમ્રતા અને વ્યવસ્થા—દરરોજ કરવાના કામની ચો-
જના—વ્યવસ્થા શીખવાથી ક્રાંકિલનને થએલો ફાયદો—સદ્ગુણી યુવાની
કળા—અભ્યાસનો વખત—બાપાઓનો અભ્યાસ—શેતરંજની હારજીતમાં
પ્રદાસિયન બાપા શીખવાની યોજના—ગ્રામીન બાપાઓ શીખવાની સહે-
લી રીત—ગાયનનો અભ્યાસ—ઉવાષ્ટફિલ્ડ સાથે મિત્રતા—ઉવાષ્ટફિ-
લ્ડનું બાપણ—એ બાપણ ૩૦૦૦ માણસ સાંભળી શકે છે એમ ક્રાંકિલ-
ને કરેલી ગણતરી—કુદરતનું અવલોકન—શિક્ષાગુરુ કામના લખાણમાં
થી ભતારો—પવનચક્ષી—વાર્ષિકાળની ગતિ સખંધી શોધ—ધૂમાડો થા-
ય નહીં અને લાકડાની જગત થાય એવી સમગ્રીની શોધ—ક્રાંકિલને યુ-
રસદને વખતે જનાવેલા જાદુઈ કોણ.૯૬—૧૧૨.

પ્રકરણ ૧૨ સું.

લોકહિતેચ્છુ શહેરી, ૧૭૪૩—૧૭૪૬.

સારા માણસને ફતેહ મળે તેનાં ફળ સારાંજ થાય છે—લોકોપયોગી કામમાં ફ્રાંકિલનનું અમેસરપણું—શહેરના રખાઓને સુધાર્યા—અગ્નિ-શાંતક મંડળીની યોજના—અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી—એ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ—એ સોસાયટી ધણે વખત ચાલી નહીં—લડાઈનો ભય—ફિલાડેલ્ફિયાના બચાવની તૈયારી કરવા ફ્રાંકિલને કરેલી સૂચના—ફ્રાંકિલને લખેલા ચોપાનિયાની અસર—બચાવની મંડળી બની થઈ—ફ્રાંકિલનને કર્નેલ તરિકે ચૂંટી કાઢ્યો—રાજમંડળીના કારકુનની જગેરું રાજનામું આપવા ફ્રાંકિલનને એક જણે કરેલી બલામણુ—રાજમંડળીના કારકુનની જગે ફ્રાંકિલનને ફરીથી મળી—ફ્રાંકિલનની પ્રતિષ્ઠા ધણી વધી—કુટુંબમાં વધારો—પુત્ર વિલિયમ—ફ્રાંકિલનનાં માખાપ—પિતાનું મરણ—“બોસ્ટન ન્યુઝ લેટર”માં જોશિયા ફ્રાંકિલનના મરણની નોંધ.
.....૧૧૩—૧૨૦.

પ્રકરણ ૧૩ સું.

વિજળી સખંધી શોધો, ૧૭૪૬—૧૭૫૨.

લેડન જરની શોધ—દાક્તર સ્પેન્સને લાં ફ્રાંકિલને જોએલા પ્રયોગ—વિજળીનો અભ્યાસ કરવાનો શોખ—સ્વતંત્ર રીતે ભાવ અને અભાવરૂપ વિજળીના પ્રકારની શોધ—લેડન જરનું પ્રયક્ષરણ—ઇલેક્ટ્રિક બેટરી—રમુછ ખેલ—ધંધારોજગારમાંથી છૂટો પડ્યો—ડેવિડ હોલ સાથે કરેલો કરાર—અભ્યાસ કરવાની યોજના—ગાકાશવિજળી અને ધર્યેણુ વિજળી એકજ છે એમ પતંગ ઉડાવી શોધી કાઢ્યું—લાઇટનિંગ રોડ અથવા વિજળીવાહક સળીયાની શોધ—ફ્રાંકિલનની પ્રખ્યાતિ અને તેને મળેલાં માન—વિદ્યા મેળવવાને ફ્રાંકિલનની લાખકાત.....૧૨૦—૧૨૮.

પ્રકરણ ૧૪ સું.

૧૭૫૦ ના અરસામાં કરેલી બીજી જાહેર સેવાઓ.

પાઠશાળા સ્થાપન કરવાની યોજના—પેન્સિલ્વેનિયામાં જીવાનોને

ફેલોશીપી આપવા આયોજીત કરવામાં આવેલી યોજનાની વિગતો

વાખાનું કાઢવાની યોજના—દાકતર ખાન્ડ—દવાખાનું સ્થાપન કર્યું—ગિલ્ડ-બર્ટ ટેનંટને બિયરાણું બેગું કરવાની શીખામણ—ચહેરના રસ્તાપર ફર-સબંધી જડવા તથા રસ્તા સાફસુફ રાખવા કરેલી તજવીજ—યલોવિલો અમેરિકામાં પ્રથમ ક્રાંતિને દાખલ કર્યું—ખાતર તરીકે ‘પ્લાસ્ટર ઓફ પારિસ’ દાખલ કર્યું—સાવરણીનાં ઝાડ રોપાવ્યાં—એડમન્ડ કિવન્સીને રહેનીશ દ્રાક્ષની કલમો મોકલાવી—જૉન આડમ્સનો ક્રાંતિન વિષે અ-ભિપ્રાય—સગાંપર હેત—ક્રાંતિનની માએ ૮૪ વર્ષની ઉમરે લખેલો પત્ર—ખાનું મૃત્યું—માખાપની કબરપર ક્રાંતિને મૂકાવેલો લેખ—બહેન જો-નને લખેલા પત્ર—મરણ વિષે ક્રાંતિનના વિચાર-વિધાબ્યાસ અને શોધ-ધર્મ સબંધી વિચાર—હવામુઠકિદ્દને લખેલો પત્ર.૧૨૮—૧૪૦.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પોષ્ટખાતાનો ઉપરો. ૧૭૫૩.

ક્રાંતિન જાહેરકામમાં રોકાયો—ક્રાંતિનની બાપણ કરવાની રીત-રાજસભામાં સભાસદ—સગાને નોકરી આપવા વિષે ક્રાંતિનના વિચાર—ઇન્ડિયન લોકો સાથે કોલકરાર કરવાને આહીઓ જવું—અમેરિકાનો ડે-પ્યુટી પોષ્ટમાસ્તરજનરલ નિમાયો—પોષ્ટ ખાતામાં કરેલા સુધારા—અને તેનાં પરિણામ—વેપારીની મઝણીમાં કારીગરોને દાખલ નહીં કરવા સામે ક્રાંતિને ખતાવેલા વિચાર—નાપુલની છોકરીને આપેલી ટોપી...૧૪૦—૧૪૫.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સાત વરસનો ઝબડો. ૧૭૫૪—૧૭૫૫.

સાત વરસના ઝબડાના કારણો—સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ તરિકે આ-લખેનીમાં—“જોડાઓ અગર મરી જાઓ”—સંસ્થાનોએ એકત્ર થવા ક્રાંતિને કરેલી યોજના—નામજુર યવાનાં કારણો—પશ્ચિમ તરફના પ્રદે-શમાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો વસાવવાની યોજના—ક્રાંતિને કરેલી ટીકા—અ-મેરિકા વિષે ઇંગ્લાંડમાં અગ્નિ—જોસ્ટન જવું—પેન્સિલ્વેનિયાના સુખાનો કુદો—ગવર્નર મોરિસ—તેના કજીઆખોર સ્વભાવનાં કારણ—કિવન્સીને નાણાં બેઠાં કરી આપ્યા—જનરલ એડકની પેન્સિલ્વેનિયાપર હતરાજ—ક્રાંતિને તેતું સમાધાન કર્યું—તેને ગાડાં, મેળવી આપ્યાં—ધાસ, ચંદી અ-

ને ખોરાકની તજવીજ કરી આપી—એડકનો પરાજય—ફ્રાંકિલન વિષે શ્રે-
ડકે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને લખેલો મત જણાવ્યો—કેથેરાઇન રેના પત્રનો
ફ્રાંકિલને લખેલો ઉત્તર.....૧૪૬—૧૫૭.

; • પ્રકરણ ૧૭ મું.

૧૧ . ૧૮૦૦ સેનાપતિ તરિકે રણક્ષેત્રમાં. ૧૭૫૫—૧૭૫૬.

ગવર્નર મોરિસને ફ્રાંકિલને આપેલી સલાહ—પેન કુટુંબને કરમાંથી
ખાતલ કરવાને આલેલી ખટખટ—એ કુટુંબ વિરૂદ્ધ ઇંગ્લાંડમાં થએલી લા-
ગણી—વોલન્ટિયર ઊભા કરવાને ફ્રાંકિલનને કરેલી તજવીજ—ઈન્ડિયન
લોકોએ ગુજારેલો જુલમ—ફ્રાંકિલન સેનાપતિ થઈ રણક્ષેત્રમાં ગયો—
રસ્તામાં પડેલી મુશીબતો—જેથેલ્હામની હાવણી—જેડુનોને બંધુકો આપી
—સાદનહટન—ફોર્ટ એલનનો કિલ્લો ફ્રાંકિલને બંધાવ્યો—ઈન્ડિયન લોકો-
ની તાવવાની રીત—કાયદામંડળીને મળવાનો વખત પાસે આવવાથી કેપ્ટન
કેથેરાઇનને લરકર સોંપી ફ્રાંકિલન ફિલાડેલ્ફિયા પાછો આવ્યો...૧૫૭—૧૬૩.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

જુનો કળઓ જોસમાં આવ્યો.

ફ્રાંકિલનની અમેરિકાપર અસર—જગીરદારનો હેવાલ—પેન્સિલ્વેનિ-
યાના ગવર્નરને જગીરદારની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડતું—કરમાંથી જા-
ગીરદારને ખાતલ કરવા ગવર્નરનો આઅહ—ફ્રાંકિલન તરફ જગીરદારની
છતરાણ થવાનું કારણ—નવો ગવર્નર ડેવ્રી આવી પહોંચ્યો—ડેવ્રી અને
ફ્રાંકિલન વચ્ચે થએલી વાતચીત—વેપાર અને કળા કૌશલ્યને ઉત્તેજન
આપનાર મંડળીનો ફ્રાંકિલન સભાસદ નિભાયો—ગવર્નર સાથેનો કળઓ
જોસમાં આવ્યો—દારૂપરનો કર—ગવર્નરનો તોછડો જવાબ—જગીરદાર
અને ગવર્નર વિરૂદ્ધ ઇંગ્લાંડ ફરિયાદ કરવા ફ્રાંકિલનને મોકલવાનું હતું.

.....૧૬૩—૧૭૦.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કાયદામંડળીના મુખત્યાર તારિકે ઇંગ્લાંડમાં. ૧૭૫૭—૧૭૬૨.

રોકાઈ જવું—લંડન આવી પહોંચવું—કોલિન્સનને સાંભળાવે કરવે—મુ.
લાકાત સાર વિદ્વાનોનું આવવું—કેવન સ્ટીટમાં ધર રાખી રહેવું—પેન કુ-
ટુંબની મુલાકાત—પેન કુટુંબ તરફથી ગવર્નર તરફ ગએયો જવાબ—વિ-
લિયમ પિટને મળવાની ખટપટ—હિસ્ટોરિકલ રિવ્યુ—ગાયનનો શોખ—
૧૭૫૯ નો ક્રાંતિયન—લંડનના રસ્તા સાફસુફ કરાવવાની યોજના—કે-
મ્પ્લીજ તરફ મુસાફરી—વતન ભૂમિમાં—સ્કાટલેન્ડ તરફ મુસાફરી—પ-
ત્ની સાથે પત્રવ્યવહાર—ક્રાંતિયનને પોતાની ધારણા પાર પાડવામાં પડે-
લી મુશીબતો—ડેન્નીએ પેન કુટુંબના હિત વિરુદ્ધ મંજુર કરેલા કાયદા—
તે સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડમાં નિભાયલી કમિટિનો અભિપ્રાય—કમિટિનો અભિ-
પ્રાય ફેરવવાને ક્રાંતિયને વાપરેલી યુક્તિ—ધારેલી મતલબ આખરે પાર
પડી—દુશ્મનોના સંબંધમાં ક્રાંતિયને જણાવેલા વિચાર—ઇંગ્લેન્ડમાં વધા-
રે રોકાવું થયું—વરતી વધારવા વિષે ક્રાંતિયનના વિચાર—સંધિને મા-
ટે બૂમાટો—ભાડુતી લેખકો—કેનેડા ઇંગ્લેન્ડને હસ્તક રાખવા કરેલી સૂ-
ચના—સદ્ગુણી થવાની ઠણા વિષે લોર્ડ કેમ્સને લખેલો પત્ર...૧૭૦—૧૮૫.

અકરણ ૨૦ મું.

ધેર પાછા આવી ફરી ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ૧૭૬૨—૧૭૬૪.

આક્ષરૂડ સર્વવિદ્યોત્તેજકાલ્ય તરફથી ડી. સી. એલે ની પદવી—
ક્રાંતિયનનો પુત્ર ન્યુજસેનો ગવર્નર નિભાયો—ફિલાડેલ્ફિયા તરફ જવા
નીકળ્યો—રસ્તામાં કરેલી શોધ અને અવ્યોકન—ધેર આવ્યા પછી લોર્ડ
કેમ્સને લખેલો પત્ર—મકાન બંધાવવાનો વિચાર—સાત વરસના અગડાનો
પૂરોપમાં અંત આવ્યો—અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોકો સાથે લગાઈ જરી
રહી—જૉન પેન ગવર્નર નિભાયો—ઇન્ડિયન લોક વિરુદ્ધ વિચાર—પેક્ષ-
ટનના ઘોડેસ્વારોએ કરેલી ધાતકી કતલ—આ સંબંધમાં ક્રાંતિયને જણા-
વેલા વિચાર—મેટ્રી ધરાવનાર ઇન્ડિયનોના રક્ષણ સાર કરેલી તબક્કીજ
—ગવર્નર પેનનું જાહેરનામું—પેન અને કાયદામંડળી વચ્ચે 'અગડો—
પ્રગણું ખાલસા કરવા તથા સ્ટાંપ કાયદો નહીં કરવા ક્રાંતિયનને ફરીથી
ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યો.....૧૮૬—૧૯૭.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

રૂઠાંપ અને જકાત કાયદા સામે ઇંગ્લાંડમાં ચલાવેલી લડત.

૧૭૬૫—૧૭૬૬.

ગ્રેન્વિલ્હની મુલાકાત—રૂઠાંપ આકટ સામે તેના આગળ બતાવેલી તકારારો—રૂઠાંપ આકટ પસાર થયો—પેન્સિલ્વેનિયા પ્રમુખ ખાલસા કરાવવા ક્રાંકિલને કરેલી તળવીજ—રૂઠાંપ આકટથી અમેરિકામાં થએલી અસર—ક્રાંકિલન રૂઠાંપ આકટ પસંદ કરે છે એવી ગેરસમજુત થવાનું કારણ અને તેનું પરિણામ—રૂઠાંપ આકટ વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડનો પ્રભાવ—નવું પ્રધાનમંડળ—પાર્લામેન્ટ આગળ ક્રાંકિલનની જુખાની—જુખાનીમાં દર્શાવેલા વિચાર અમેરિકનોના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે ક્રાંકિલન વિરુદ્ધ થએલી ગેર સમજુત દૂર થઇ—આખરે રૂઠાંપ આકટ રદ થયો—ક્રાંકિલને પત્નીને લખેલો પત્ર—હોલ્ડન્ડ તરફ મુસાફરી—રૂઠાંપ આકટ રદ થવાથી અમેરિકામાં ફેલાયેલી ખુશાલી—સંસ્થાનોપર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટનો હક જાહેર કરવાનો કાયદો—રૂઠાંપ કાયદો ફરી પસાર કરાવવાને ચાલેલી તળવીજ—પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર—જકાત કાયદો પસાર થયો—એ કાયદાથી અમેરિકામાં પ્રથમ પ્રમાણે અસંતોષ થવાનાં કારણ... ૧૭૭-૨૦૫.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ઇંગ્લાંડમાં રહી કરેલી દેશ સેવા. ૧૭૬૭—૧૭૭૩.

ક્રાંસની મુસાફરી—સંસ્થાનિકો જકાત કાયદાની સામે થયા—બેદિલી થવાનાં કારણ ક્રાંકિલને લખી જણાવ્યાં—“ખેડુત”ના પત્ર—વર્તમાન પત્રોમાં લખાણ—પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર—લોર્ડ હિલ્સબરો—ક્રાંકિલનને ઇંગ્લાંડમાં જગો આપવા ચાલેલી તળવીજ—અમેરિકા જવાની તેની ઇન્ટેન્ડરી—ન્યોર્જીઆ, ન્યુજર્સ અને મસાચુસેટ સંસ્થાનોએ ક્રાંકિલનને પોતાનો મુખત્યાર નિમ્નો—ક્રાંકિલનની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ—આર્થર લી—પ્રધાનમંડળનો બળાપો—દૃઢ રહેવાને ક્રાંકિલને સંસ્થાનોને આપેલી સલાહ—ફિલાડેલ્ફિયાના વેપારીઓને લખેલો પત્ર—મી. સ્ટ્રેટનને આપેલો જવાબ—ચહા શિવાય બીજી ચીજોપરથી પાર્લામેન્ટે જકાત કાઢી નાખી—અમેરિકનો વધારે જોસમાં આવ્યા—ક્રાંકિલનને પ્રધાનમંડળે આપેલી ધમકી—ક્રાંકિલનની દૃઢતા—હિલ્સબરોની મુલાકાત—એલીગેની પર્વતની પ.

શ્રિમે સંસ્થાનો સ્થાપવાની ક્રાંતિલનની યોજના—હિલ્સબરોનું રાજનામું—
લોર્ડ ડાર્ટમથ—મસાચુસેટની અરજીઓ સાથે તેની મુલાકાત—મોટું રા-
જ્ય નાનું કરવાના નિયમો—પ્રુસિયાના રાજાનો દંડરો—આ લખાણો-
ની અસર.૨૦૬—૨૧૯.

મકરણ ૨૩ મું.

લંડનમાં અભ્યાસ અને ખોનગી છંદગી.

ક્રાંતિલનનું લંડનનું ઘર—સેલ્ડી ક્રાંતિલનનું મી બાબ સાથે લગ્ન—
જમાઈને આપેલી શીખામણ—દોહિત્રને લાડ નહી લગાવવા પોતાની પ-
ત્નીને આપેલી શીખામણ—ક્રાંતિલનની લોકોપયોગી કામ કરવા તરફ વૃ-
ત્તિ—પ્રાસિફિક ટાપુઓમાં ખોરાક અને જાનવરો મોકલવા કરેલી હિલ-
ચાલ—અંગ્રેજી ભાષાની અનિયમિત જોડણી વિષે વિચાર—કુદરતનું અવ-
લોકન—મદિરાની બાટલીમાં ડૂબેલી માખી જીવતી થઈ—આ સંબંધમાં
ક્રાંતિલને જણાવેલા વિચાર—ધૂણી ન થાપ એવો ચૂલો—મિજળીના સ-
ળાઆ સંબંધી કમિટિમાં મેમ્બર—ક્રાંતિલનના મિત્ર—નીતિનું ખીજગણિ-
ત—આયલેંડની મુસાફરી—પાણીપર તેલની અસરનો પ્રયોગ—ક્રાંતિલ-
નનાં લખાણો.....૨૧૯—૨૨૫.

મકરણ ૨૪ મું.

હચિન્સનના કાગળો. ૧૭૭૪.

બોસ્ટનમાં લશ્કરી દાખ—એ સંબંધમાં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદ
સાથે વાતચીત—હચિન્સન વગેરેના કાગળો—મી. કર્શીંગને લખેલો પત્ર—
હચિન્સનના પત્રો અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા—હચિન્સન અને ઓલિવરને
બરતરફ કરવાની અરજી—ટોમસ ઉવેટલી અને ટેમ્પલ વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ—
પત્રો શી રીતે અમેરિકા ગયા તે સંબંધમાં ક્રાંતિલને કરેલો ખુલાસો—ક્રાં-
તિલનપર ટોમસે કરેલો દાવો—હચિન્સન અને ઓલિવરને બરતરફ કર-
વાની અરજી બાબત ધીવિકાઉન્સીલ આગળ ચાલેલી તપાસ—અરજી
સંબંધી ચાલતા ગપાટાની ક્રાંતિલને કરેલી નોંધ—ધીવિકાઉન્સીલ આગળ
ચાલેલા કામનો હેવાલ—કાયદામંડળીની અરજ નામંજુર થઈ—ડેપ્યુટિ
પોષ્ટમાસ્ટરજનરલના હુદ્દા ઉપરથી ક્રાંતિલન બરતરફ થયો—કાઉન્સીલના

ઠરાવથી અમેરિકામાં ધએલી અસર—હચિન્સનનું રાજીનામું...૨૨૬—૨૩૫.

પ્રકરણ ૨૫ અં.

અમેરિકા પાછા જવું. ૧૭૭૪—૧૭૭૫.

અમેરિકા પાછા જવાનો ઠરાવ કરી તે ચોટા વખત બંધ રાખવાનાં કારણ—મી. હિન્સના પુત્રનું અમેરિકાથી લંડન આવવું—ફ્રાંકિલનની પત્નીના મરણની ખબર—ફ્રાંકિલનની પત્નીના શુણ્—સંસ્થાનોની પહેલી કોંગ્રેસે રાજ તરફ મોકલેલી અરજી—ગેલોવેની દરખાસ્ત સબંધી ફ્રાંકિલનના વિચાર—ફ્રાંકિલને વતેલું ભવિષ્ય—લોર્ડ ચેધામની મુલાકાત—ફ્રાંકિલનના વિચાર જાણવાને પ્રધાનમંડળે ચલાવેલી છૂપી તજવીજ—મીસીસ હો, દાકતર ફ્રેઢરગીલ અને ડેવિડ ગાર્ફિલ સાથે ફ્રાંકિલનને ધએલી વાતચીત—ફ્રાંકિલને તૈયાર કરેલી સમાધાનની શરતો—લોર્ડ હોની મુલાકાત—લોર્ડ ચેધામે પાર્લામેન્ટમાં કરેલી દરખાસ્ત—ફ્રાંકિલન વિષે લોર્ડ ચેધામનો અભિપ્રાય—ફ્રાંકિલનની દૃઢતા—ધેર પાછા જવું.....૨૩૫—૨૪૫.

પ્રકરણ ૨૬ અં.

અમેરિકામાં રાજકીય લિથલપાથલ, ૧૭૭૫—૧૭૭૬.

કોંગ્રેસનો સભાસદ નિમાયો—કોંગ્રેસમાં ચાલેલું કામ—લરકેરી બચાવને માટે તૈયારીઓ—રાજને અરજી-સંરક્ષણ કમિટિના સભાસદ તરિકે ફ્રાંકિલન પેન્સિલ્વેનિયાના બચાવની તૈયારીઓ કરવામાં મદદ કરે છે—એકત્ર થવાની યોજના ધડી કાઢી—કોંગ્રેસમાં કરેલી સેવાઓ—કોંગ્રેસે નિમેલી કમિટિના સભાસદ તરિકે જનરલની છાવણીમાં કેમ્પીજ લેખ્ય છે—પરદેશ સાથે છૂપો પત્રવ્યવહાર રાખવા નિમાયલી કમિટિના સભાસદ તરિકે કામ—કોંગ્રેસ તરફથી કેનેડા જવું—સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનો ઠરાવ—વાર્તાઓ—પેન્સિલ્વેનિયાનું રાજ્યબંધારણ સુધારવાને નિમાયલી કમિટીનો પ્રમુખ—એક કાયદામંડળી રાખવા બાબત તેના વિચાર—સંસ્થાન દીઠ એકમત આપવાના રિવાજ સામે ચલુ—લોર્ડ હો સાથે પત્રવ્યવહાર અને તેની ભેટ—ફ્રાન્સના દરખાસ્તમાં અમેરિકાનો એલચી નિમાયો—કોંગ્રેસને નાણાં ધીરે છે.....૨૪૫—૨૫૬.

પ્રકરણ ૨૭ સું.

ફ્રાન્સના દરબારમાં એલચી, ૧૭૭૬—૧૭૭૭.

ફ્રાન્સ તરફ મુસાફરી—નાન્ટઝ આવી પહોંચ્યો—પારિસ જઈ પિમે ગામમાં મુકામ કર્યો—ફ્રાન્સમાં મળેલો આવકાર—તેના નામની અસર તેની છબીઓ, પુતળાં અને ચિત્રો—કાઉન્ટ ડી વરગેનની મુલાકાત—ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી પૈસાની મદદ—અમેરિકામાં લડાઈના સામાન મોકલ્યો સામાન માટે કંટાળે—યુરોપના રાજ્યો સાથે કાલકરાર કરવાની વિરુદ્ધ ફ્રાંકિલનનો અભિપ્રાય—લોડં રેટારમન્ટ—અમેરિકન લશ્કરમાં નોકરી માટે પરદેશી અમલદારોની અરજ—લાફ્રે—અમેરિકા સાથે કાલકરાર કરવામાં ફ્રાન્સની ઢીલનાં ઠારણો—એ જાળતત્તી કાઉન્ટ ડી વરગેનની મુલાકાત—વેપાર અને દોસ્તીના કાલ કરાર—મદદ કરવાના કાલકરાર—ફ્રાંકિલન અને એલચીમંડળના બીજાઓની રાજ સાથે મુલાકાત.....૨૫૯—૨૭૦.

પ્રકરણ ૨૮ સું.

ફ્રાન્સમાં કુલ અખત્યારી એલચી તરીકે. ૧૭૭૮—૧૭૭૯.

ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈની તૈયારીઓ—એમ છરોલ્ડ-જોન આડમ્સ—ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની ઇંગ્લાંડની છૂપી તળવીજ—હટન—પુલ્ટને—હાર્ટલી—છૂપો દૂત—ફ્રાંકિલનના મિત્રો—વેલ્ટેરની મુલાકાત—કુલઅખત્યારી એલચી નિભાવ્યો—તેને પાછો ખોલાવવાને તેના દુશ્મનોની ખટખટ—આર્થર લી-રાલ્ફ ઇર્જાઈ—સર વિલિયમ જેન્સ પારિસ મળવા આવ્યો—કેપ્ટન કુકેનું વહાણ નહીં પકડવાને સમજીત—પરવાના આપવા—પોલ જેન્સ—મારકિવસ ડી લાફ્રે—સર હમ્ફ્રી ડેવી—ફ્રાંકિલનનાં રાજકીય અને પરચુરણ લખાણોની ચી. વોગને પ્રસિદ્ધ કરેલી આવૃત્તિ,૨૭૩—૨૮૭.

પ્રકરણ ૨૯ સું.

ફ્રાન્સમાં કુલ અખત્યારી એલચી તરીકે જારી. ૧૭૭૮૦—૧૭૮૧.

ફ્રાન્સમાં કુલઅખત્યારી એલચી તરીકે જારી—ફ્રાન્સનું લશ્કર અમેરિકા મોકલવું—લાફ્રે—યુરોપના ઉત્તર તરફના દેશોએ લડાઈમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશતાં વહાણ નહીં પકડવા કરેલો ઠસવ—ખાનગી વહાણોને સમુદ્ર પર લૂટફાટ કરવાની પરવાગી આપવા સળધી ફ્રાંકિલનના વિચાર—આ.

ડમ્સ અને વરગેન વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર—એ સંબંધમાં ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય—દુશ્મનોના આરોપ અને તેનો સ્વીકાર—ક્રાંકિલનને પાછો બોલાવવાની ખટપટ—ક્રાંકિલન વિષે કાઉન્ટ વરગેનનો અભિપ્રાય—તેના દુદાનાં અસંખ્ય કામો—કર્નલ જોન ઘારેન્સ—ક્રાંકિલન રાજનામું આપવાનો ધરાદો જણાવે છે—હાર્ટલિની મારફતે સલાહને માટે ઇંગ્લાંડની નવી મુશનાઓ—ક્રાંકિલનને આપેલો જવાબ—પેસે અને ઝોંડીલમાં ક્રાંકિલનના મિત્રો—મેડમ પ્રીલન અને હેલ્વેશિયસ.૨૮૭—૨૯૮.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઇંગ્લાંડે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સ્વતંત્રતા કબ્જા કરી. ૧૭૮૨—૮૩.

સલાહ કરવાની બાંજગડ—એ સંબંધમાં પાર્લામેન્ટમાં ચાલેલી તકરાર—પ્રધાનોમાં ફેરફાર—શી રીતે બાંજગડ કરવી એ બાબત ક્રાંકિલન સાથે વિચાર કરવા ઓસવોલ્ડનું પારિસ જવું—મેન્વિલ્ડનું આધિકારપત્ર ક્રાંકિલનને નાપસંદ કયું—ફોક્સ—શેક્ષપર્નની કારકિર્દી—ફિલ્ડ હરબર્ટ—અમેરિકા સાથેની શરતો નક્કી કરવા ઓસવોલ્ડનું આવવું—સલાહની અવશ્યની અને હમ્મલવાલાયક શરતો ક્રાંકિલનને બતાવી—બાંજગડ—સ્વતંત્રતા, હદ અને માછલાં પકડવાનો હક્ક—રાજના પક્ષવાળાને તુકશાની અપાવવાની ખટપટ—લડાઈમાં અમેરિકાને યએલા તુકશાનનો બદલો અપાવવાને ક્રાંકિલનની દરખાસ્ત—શરતો નક્કી થઈ—સહી થઈ—કોંગ્રેસે મંજૂર રાખી.૨૯૮—૩૦૫.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

અમેરિકા પાછા જવું. ૧૭૮૨—૧૭૮૪.

ફ્રાન્સ દરબારને ખબર આપ્યા વગર સલાહની શરતો નક્કી કરી—તેનાં કારણ—વહેમ—હદો મુકરર કરવા સબંધી અને માછલાં પકડવાના હક્ક સબંધી ક્રાંકિલન વિષે ખોટી અફવા—દેવું પતાવવાનો કસાવ—સ્વિડન સાથે કોલકરાર—ઇંગ્લાંડ સાથે છેવટનું તહનામું મંજૂર થયું—ક્રાંકિલનનો બોધ—પ્રાચ્યવિનિમયના ખરાપણાની શોધ કરવાની કમિટીમાં નિભાયો—અમેરિકા પાછા જવાની આરજ કોંગ્રેસે સ્વિકારી—તેની જગાે જાફરસનને આપી—પ્રુશિયા સાથે કોલકરાર—ધેર જવાની ક્રાંકિલનની તૈયારી—પેસે.

થી દાર્વડી ગ્રેસ સુધીની મુસાફરી—સાહવામ્પટનથી ઉપડી દિલાડેદિશમાં આવવું—મુસાફરીમાં લખેલા નિબંધ—માનપત્રો.૩૦૫—૩૧૪.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પેન્સિલ્વેનિયાનો પ્રમુખ, ૧૭૮૧—૧૭૯૦.

મુસાફરીથી તંદુસ્તીમાં સુધારો—પેન્સિલ્વેનિયાની રાજ્યમંડળીમાં સન્માસદ—પેન્સિલ્વેનિયાનો પ્રમુખ—પેન્સિલ્વેનિયાની આખાદી—ક્રાંકિલનની ધરસંસારી સ્થિતિ—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્યબંધારણ સુધારવા દિલાડે-દિશમાં મળેલી સભામાં નિમાયો—ક્રાંકિલનની બાપણ કરવાની રીત—સભામાં દરરોજ પ્રાર્થના કરવાની દરખાસ્ત—આખર અવસ્થામાં ધર્મ સબંધી વિચારો—માનના હુદ્દારોએ પમાર નહીં લેવા બાબત ક્રાંકિલનના વિચાર—કન્ટ્રિટટપુશન—સભામાં છેવટનું બાપણ—ઉગતા સૂર્યનું ચિત્ર—દિલાડેદિશમાં ઉત્સવ—કટલર પાદરીની નિત્યનોંધમાંથી ક્રાંકિલનની મુશાકાત સબંધી લખાણનો જિતારો—હિસાબ નક્કી કરવા તરફ અને ક્રાંકિલનનો ઉપકાર માનવા તરફ કોંગ્રેસનું દુર્લક્ષ—ક્રાંકિલનનો ઉદાર વિચાર—દુર્લક્ષનો ખુલાસો—ગ્રીક અને લેટિન ભાષા શીખવવા સબંધી વિચારો—જીંદગીના છેલા વરસમાં કરેલાં કામ.....૩૧૪—૩૨૮.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

આખરદિવસ.

ક્રાંકિલનની તખીબત—જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને લખેલો પત્ર—તેની સાથે મિત્રાચારી—મંદવાડ અને મરણનો હેવાલ—છકતર રજાનો પત્ર—મીસીસ મેરીક્યુસનના પત્રમાંથી જિતારો—રાજ કબરસ્તાનમાં લેતી વખતે મળેલો સોફાનો જમાવ—કોંગ્રેસે પાળેલો શોક—ક્રાન્સમાં પાળેલો શોક—ક્રાંકિલનનો દેખાવ—ક્રાંકિલનનું વિદ્વ—દવાખાનાને જક્ષીસ આપેલું લહેલું—કારીગરોને મદદ આપવાની યોજના—ક્રાંકિલનનો પરિવાર—મરણ પછી મળેલાં માન—મોરટનના સહેરીઓએ એના માળાપની કબર દુરસ્ત કરાવી—૧૮૫૬ માં ક્રાંકિલનનું બાવલું ખુલ્લું મુકતી વખતે નીકળેલો વરધોડો—બાપણ—મિજબાની—ક્રાંકિલનના લખાણોની સંપૂર્ણ આદિતિ...૩૨૮—૩૪૯.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ચરિત્રનું મનન.....૩૪૯—૩૪૯.

મેન્નમિન ક્રાંકિલનનં

જીવન ચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ લું.

બાળપણ—૧૭૦૬ થી ૧૭૧૮

ક્રાંકિલનનો બાપ જોશીઆ—તેનું અમેરિકા જન્મ વસતું—પહેલી સ્ત્રીનું મુંઝરી જવું—દ્વિતી લગ્ન કરવું—પિટર ફ્રાલેન્ડર—તેની દીકરી અબ્રીઆ—જોશીઆની લાયકા—છોકરાં—ક્રાંકિલનનો જન્મ—બહોળા કુટુંબમાં ઉછરવાના ફાયદા—જોશીઆનો વાતચીતનો શોખ—મેન્નમિન ઝોકો—તેનો પત્રવ્યવહાર—ક્રાંકિલનપર અસર—મોઘા મૃત્યુનો ખીસ્કો—પથ્થરનો ઝોકો—ક્રાંકિલન શાળામાં—દસ વર્ષની ઉંમરે બાપના રોજગારમાં—તરવાનો શોખ—મેન્નમિન કાકાનું અમેરિકા આવવું—ક્રાંકિલનનો વાંચવાનો શોખ—હાનપણમાં વાંચેલાં પુસ્તકો—બાળ્યાવસ્થામાં ધર્મ—બોસ્ટન તરફ ખ્યાર.

મેન્નમિન ક્રાંકિલનનો બાપ જોશીઆ ક્રાંકિલન ઈંગ્લાંડના નોર્થ-મ્પ્ટન પ્રગણામાં આવેલા એકાદ ગામમાં ૧૬૫૫માં જન્મ્યો હતો. તે રંગરેજનો ધંધો શીખ્યો હતો અને એજ ધંધો આશફર્ડ પ્રગણાનાં બેનબ્રી ગામમાં કરતો હતો. આદિ ૨૧ વર્ષની વયે તે પરણ્યો. તેનો બાપ મેન્નમિન પણ એજ ગામમાં એક પાટરીની દીકરી વેરે પરણ્યો. બન્ને બાપઓ વચ્ચે હેત ધણું હતું, અને તે આખર સુધી ટકી રહ્યું હતું.

આ વખતે ઈંગ્લાંડમાં ખીજે ચાર્લસ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાના વખતમાં રાજ્યધર્મથી જૂદા પડનાર લોકોપર ધણો જૂલમ થતો હતો. ક્રાંકિલનનું કુટુંબ પહેલેથી ગ્રોટેસ્ટટ ધર્મ ખાળતું હતું. પરંતુ એક વખત રાજ્યધર્મથી જૂદા મત પ્રમાણે ચાલનારા કેટલાક ધર્મ-

શુરૂઆતે નોર્થમ્પ્ટન પ્રગણામાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેમના મન ત જોશીઆ અને ક્રાંડિસનના કાકાએ અંગીકાર કર્યો અને તેમના મરણ પર્વત એ પંથમાં રહ્યા. આ પંથવાળાને બેમા મળવાને કાયદાથી મનાઈ હતી હતી. તેમની મંડળીઓ જળરાધથી વિખેરી નાંખવામાં આવતી હતી અને તેમના પર ડગલે ડગલે જૂલમ ગુમરવામાં આવતો હતો. આથી કંટાળીને કેટલાક સાહસિકોએ ઇંગ્લાંડ દેશ છોડી અમેરિકા જવાનો ઠરાવ કર્યો. સ્વતંત્રતાથી પોતાના મનને ગમતો ધર્મ પાળવાની આશાએ બેન્-મિન ક્રાંડિસનનો બાપ જોશીઆ પણ આલોડના મતને મળતો થયો, અને આશરે ૧૬૮૨ માં પોતાની સ્ત્રી અને ત્રણ છોકરાં સાથે અમેરિકા જવા નીકળ્યો.

અમેરિકામાં બોસ્ટન શહેરમાં જોશીઆ જઈ વસ્યો. બોસ્ટન શહેર સ્થાપન થયાને તે વખતે ૫૬ વરસ થયાં હતાં, અને તેમાં છ કે સાત હજારથી વધારે વસ્તી નહોતી. આટલી થોડી વસ્તીવાળા શહેરમાં રંગરે-જનો ધંધો સારી રીતે ન ચાલવાથી તે છોડી દઈ સાબુ અને મિણખતિ બનાવવાનો ધંધો જોશીઆએ કરવા માંડ્યો. આ ધંધામાં તેની મહેનતના પ્રમાણમાં તેને ઠીક પરવડવા લાગ્યું. તેની પાસે બે પૈસા થતા ગયા તેમ તેનો પરિવાર પણ વધવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં તેને ચાર નવાં છોકરાં થયાં. સૌથી મોટો જેમ્સ થોડા વખત પછી છૂતો ગાનો માખાપને મૂકીને દેશાવર જતો રહ્યો, અને ધણી વર્ષ સુધી તેનો પત્તો લાગ્યો નહીં. જોશીઆ ક્રાંડિસનની ૩૫ વર્ષની ઉમરે તેની સ્ત્રી છ નાનાં છોકરાં મૂકીને મરી ગઈ. તેની પાસે રહેલાં છોકરાંમાં સૌથી મોટાની ઉમર માત્ર અગિયાર વર્ષની હતી. ધંધાદારી માણસ, અને વળી ધણું નાનાં છોકરાં વાળો, તેથી જેમ બને તેમ વહેલું ફરીથી લગ્ન કરવું એજ જોશીઆને ઠીક લાગ્યું. પિટર ફ્રાલજર નામના એક ગૃહસ્થની દીકરી અખીઆને તેણે પસંદ કરી અને તેની સાથે પરણ્યો. પિટર ફ્રાલજર એક વિદ્વાન અને ધર્મિષ્ઠ સજ્જન હતો અને ઇંગ્લાંડથી પ્રથમ આવી વસનારાઓમાંનો એક હતો. અમેરિકાની દેશી બાપાઓમાંની કેટલીકનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને દેશી છોકરાંને વાંચતાં લખતાં શીખવવામાં તે પોતાનો વખત ધણું કરીને ગાળતો. માપણીનું કામ તે કરી જાણતો અને તેથી હદ નક્કી કરવામાં તે નવા આવી વસનારાઓને ધણો કામ આવતો. પિટર ફ્રાલજરની દીકરી અખીઆ ૨૨ વર્ષની હતી અને આવા પ્રખ્યાત ગૃહસ્થ-

ની દીકરી છતાં તેણે જોશીઆ સાથે પરબુવા કબુલ કર્યું. જોશીઆ ક્રાંકિલન સારો દેખાવડો, ઝંભો, ચુશ્ચિયત્વ અને મળતાવડો હતો. તેના જેવા ૩૬ વર્ષની પાટી વયે પહોંચેલા, છ છોકરાં વાળા, મિલુળતિ બનાવનારની સાથે પરબુવાને અખીઆએ કબુલ કર્યું એજ દેખાડે છે કે જોશીઆમાં કાંઈ અસાધારણ લાવડી હોતી જોઈએ. જોશીઆને થોડું મિત્ર વિદ્યાનું જ્ઞાન હતું, તેને સારંગી 'વગાડતાં આંવડતી તેમજ તેનો કંઠ પણ મધુર હતો. સાંજે પોતાના કામપરથી આવીને તે સારંગી હાથમાં લેતો અને તેની સાથે તેના મધુર રાગ વડે ધરમાં ગવાતાં ગીતો અને લાવંધુળીઓ ગાતો; તેનું મન ચંચળ, હસાસુ અને મળતાવડું હતું. વિદ્વાન માણસોને પોતાને ઘેર જમવા નોતરવાનું અને તેમની સાથે વાતો ચીતો કરવાનું તેને બહુ ગમતું. આખા ગામમાં તે ડાહ્યા અને હરેક માણસ તરીકે ઓળખાતો અને તેની સલાહ તેના ખોડોશીઓ તેમજ ગામના ખીજા લોકો ધણી વાર માગતા. એનું દિલ બોળું હતું અને તે પોતાના ધંધામાં એકાગ્ર અને ઉદ્યોગી હતો. આવા પુરુષને અખીઆ પસંદ કરે તેમાં કંઈ અત્યય જ નહોતું.

અખીઆ સાથેનાં લગ્નથી જોશીઆને દસ છોકરાં થયાં. તે પૈકી આઠમો, અને બન્ને સ્ત્રીઓના મળી એકંદર સત્તર છોકરાંમાં પંદરમો આ ચરિત્રનો પ્રધાન પુરુષ બેન્નમિન ક્રાંકિલન હતો. ક્રાંકિલનનો જન્મ સન ૧૭૦૬ ના જાનેવારી માસની તારીખ ૬ ને રવીવારને દિવસે થયો. એ અરસામાં એનો બાપ દેવળથી વીસ વારને છેટે મિલ્કરદ્રીઠમાં રહેતો હતો. ક્રાંકિલનનો જન્મ થયો તેજ દહાડે તેનો બાપ તેને દેવળમાં લઈ ગયો અને સાંના ધર્મ ગુરુ દાઝર વિશ્વકર્મા પાસે તેને બાપદિગ્ધ અપાવ્યું. ઈર્ગુ લાંડમાં રહેલા તેના કાકા બેન્નમિનના નામ પરથી તેનું નામ પડ્યું બેન્નમિન પાડ્યું નાના બેન્નમિનના જન્મ પછી તેના બાપે ઘર બદલ્યું અને હાલોવર તથા યુનિયન મહેલ્લોઓના ખુણા પર આવેલા એક નાના પથ્થુ સવડવાળા લાકડાથી બાંધેલા ઘરમાં રહેવા ગયો. તેની હંદગીના બાકીના બાગમાં તે આજ ઘરમાં રહ્યો અને આજ ઘરમાં બેન્નમિન ક્રાંકિલનની બાપ્ત્યાવરયા ગઈ. ઘણાં છોકરાં વાળા કુટુંબમાં ઊછરતું એ એક મોટો ફાયદો છે, કારણ કે તેથી ઘરમાંજ રમત ગમત મળે છે અને શ્રીનીનાં છોકરાં સાથે મળી તેમના દુર્ગુણનો એપ લાગવાનું બનતું નથી. વળી પોતે એકદો લાડકવાયો નથી પણ તેના જેવા ખીજા છે એવી લાગણી હમેશ રહેવાથી સ્વાર્થ અને એકત્રપેટો સ્વભાવ યતો નથી. આ ફાયદો

બેન્જમિન ક્રાંટિલનને મળ્યો. બાઈ અને બહેનો મળીને બેઠા, તમના મનમાં જોડવાનું ઘણી વાર બનતું. તેમને રહેવાનું ઘર તો તેમના મરણ પાયા પીવાનું અને પહેરવાને જોઈએ તેટલું હતું. માથા પાછળથી મનાઈ ક- બહેનો વચ્ચે કહ્યો બાઈએ જ થતો. સાંપ સાંપી રહેતાં આવતી હતી પરંતુ રાખતાં.

જેશીઆ ક્રાંટિલન જન્મતી વખતે હમેશ નામેરિકા જવાનો હસાવ તો કાઢતો આથી એનાં છોકરાને સારો લાભ થયો. માની આશાએ બેન્જ- જોઈ અને સ્વાદિષ્ટ છે કે નહીં એ તરફ તેમનું મન મળતો થયો, રહેતું. આત્મ ચરિત્રમાં બેન્જમિન ક્રાંટિલન કહે છે છોકરાં સાથે અમેરિકા જન્મવાનું મૂક્યું છે તે વિષે હું એટલો બે દરકાર રહેવા. થયો. જોસ્ટન શહેર જન્મ્યો તે જન્મ્યાબાદ થોડા કલાક પછી કહી શકું નહીં. તેમાં છ કે સાત થી મને દુઃખી થતું પડતું નહીં. મારા સોળતીઓ સાથે સે. પહેરમાં રમર- જોડા દેવાથી સારો જોરાક ન મળે તો ઘણી વખત મુઝાત મિથુનતિ તેને જરાએ લેખવતો નહીં."

જેશીઆનો બાઈ બેન્જમિન ઇંગ્લાંડમાં રહ્યો હતો તે જોસ્ટનના વેા મુખી થયો નહીં. એનામાં સારા ગુણ હતા અને એ સર્ગા અને તેમ જોપર સારો ભાવ રાખતો પરંતુ એની પર એક પછી એક ઘણી આક્ર- ગુજરી, તેની સ્ત્રી અને નવ છોકરાં એક પછી એક મરણ પામ્યાં. એ- નો ધંધો પણ જરાબર ચાલ્યો નહીં. એનો સ્વભાવ હસમુખો હતો અને વાંચવાનો તથા જોડકણાં જોડવાનો એને શોખ હતો તેથી સર્વ દુઃખ સહન- શીક્ષતાથી તે ખર્ચી શક્યો. ચોપાનિયાં અને વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરવાનો એને સારો શોખ હતો. પોતાના બાઈ જેશીઆને ઘેર પોતાનો નામરાસી છોકરો થયો છે એમ જાણી એને ઘણો દરખ થયો. બેન્જમિન બાઈએ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર નિયમિત રીતે ચાલતો. બેન્જમિન કાકો તેના બત્રીજા નાના બેન્જમિનને માટે પોતાના પત્રોમાં વારંવાર રમુજ કવિતા લખતો. બેન્જ- મિનની કેળવણીની શરૂઆત આ પત્રોથી થઈ. એ અરસામાં હિતર અમેરિ- કામાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી; જોસ્ટનમાં લ- રકરની આવજા થતી હતી અને લડાઈનાં બાંધ કામ ચાલતાં હતાં. નાના છોકરાઓની પેઠે સ્વાભાવિક રીતે બેન્જમિનને આથી ગંમત પડતી અને તેથી તે ખુશી થતો. આ વાત તેના કાકાને ખબર પડવાથી "તેના લડાઈ- ખોર વસણની વાત સાંભળીને" કાકાએ લડાઈનાં માઠાં પુરિષ્કામની ચેતવણી

ની દીકરી છતાંવિતા લખી મોકલી. આ વખતે કાકિલન સાઠાચાર વર્ષનો ન ચારો દેખાવસ પછી બેન્ગલિન કાકાએ બીજી કવિતા મોકલી અને તે વર્ષની પાછી વર્ષાને નાના બેન્ગલિનને સહેલી અને સાદી બાપામાં અપરણવાને આગીર્થ્ય પોતાના નાના ભત્રીજાને બેન્ગલિન કાકો દરેક વડા-આસાધારણ વાચકમાં પત્ર મોકલતો. કાકા તરફથી વારુવાર કવિતા આવવાથી હતું, તેને સારગી પણ કવિતા લખવાનું મન થઈ આવતું એક વખત, સાજો પોતાના કામપણે કવિતા જેવું કંઈ ભાગ્ય દુક કાકા તરફ લખી મોકલે તેના ગંધુર રાગ વડે નવ વર્ષની ઉંમર સુધી ચાલ્યો. અને તેથી કાં-મન થયળ, છતાં સારી મદદ મળી.

જન્મવા જોતરવાનું અલ્યાવસ્થામાં બનેલી એક બે બીના જલજીવા જેવી છે. તું. આખા ગામ તે કહે છે કે “જ્યારે હું સાત વર્ષનો નાનો છોકરો હતો તેની સલાહ લેવારને દિવસે મારા કોઈ મિત્રોએ મને કાંઈ તાંબા નાણું આપતા. એનું ન હું એક રમકડાં વેચનારની દુકાન બણી ગયો. રસ્તામાં એક ગી હતો. હાથમાં પીસુડો મારા જોવામાં આવ્યો અને તેથી માફ મન

આક્રિત થઈ ગયું કે મારા ગજવામાંના બધા પૈસા આપીને મેં તે ક્રમો. ઘેર આની મારા પીસુડાથી ખુશી થઈ આખા ઘરમાં પીસુડો વગાડીને દોડાદોડ કરી મૂકી; અને ઘરના સઘળાં માણસના કાન દોડી ના-આ. પીસુડાની મેં શું કિંમત આપી છે એ વાત જ્યારે મારા ભાઈ બહેન વગેરેના જલજીવામાં આવી ત્યારે તેઓએ મને જણાવ્યું કે તેની ખરી કિંમત કરતાં મેં ચાર ગણી વધારે આપી છે. એ વધારાના પૈસાથી કેવી કેવી સારી ચીજો ખરીદી શકાત એ તરફ મારા ધ્યાન ખેંચી, મારી બેન્ગલિની તરફ પ્રેરણા આપી હતી હવે હાથમાં કે મને રોડું આપી ગયું; અને પીસુડાથી મને આનંદ થયો હતો તેના કરતાં તેના સંબંધી વિચારથી વધારે ખેદ થયો. આથી મને આગળપર ધણો ફાયદો થયો. જ્યારે કોઈ નકામી ચીજ લેવાનું મને મન થતું ત્યારે હું મારા મનને કહેતો કે “તારા પીસુડાની ગમ કરતાં વધારે કિંમત આપીશ નહીં” અને તેથી મારો પૈસો ખચતો.

બીજી વાત એવી છે કે બોરટન શહેરની પાસે એક તળાવમાં કાં-કિલન અને તેના ગોડીઆઓ માછલાં પકડવા જતા હતા. છોકરાંની દોડાદોડથી તમા પાણી ઓછું થઈ જવાથી કિનારા પાસે ઘણો કાદવ થઈ હતો. છોકરાઓને ઉભા રહેવાને કોઈ પાંધવાનું કાકિલને સૂચનું અને

તે કામ માટે, પાસે એક ધર બંધાવું હતું તેના પથરાના ટમકાનો ઉપયોગ કરવાને જાણમણુ કરી. સંજો કારીગરો ઘેર ગયા ત્યારે દોઢરાઓ બેગા કરી ચોડા વખતમાં ક્રાંકિલને ડોલે બાંધ્યો. બીજે દોઢાટ પથરાના ગાલેકને ખજર પડી, ગુન્દેમાર પકડાયો અને તેના બાપે તેને સજા કરી. કંદેલું કામ ઉપયોગી છે એવી દલીલ ક્રાંકિલને બતાવી પરંતુ તેના બાપે એ દલીલ ન સ્વિકારતાં તેની ખાતી કરી કે જે કામ પ્રમાણિકપણે કર્યું નથી તે ખરેખર ઉપયોગી કહેવાય નહીં.

બેન્ગલગિન ક્રાંકિલનના મોટા બાઇઓને જૂદા જૂદા ધંધા શીખવાને મૂક્યા હતા પણ એનામાં વાંચવાનો શોખ માલમ પડવાથી એને આઠ વર્ષની ઉમરે બોરટનની વ્યાકરણ શાળામાં બધવા બેસાડ્યો. ક્રાંકિલનના બાપનો વિચાર એને પાઠરી બતાવવાનો હતો અને એનો કાકો પણ એ વિચારને મળતો હતો. શાળામાં બેઠાને એક વર્ષ પુરું થયું નહીં એટલામાં તો ક્રાંકિલને વર્ગનો પહેલો નંબર લીધો અને ચોડા વખતમાં તેને ઉપસા વર્ગમાં ચઢાવવાનો હતો પરંતુ એના બાપને એમ લાગ્યું કે પાઠશાળાની કેળવણી આપવાનું મારું મજબૂત નથી, પાઠશાળાની કેળવણી કરતાં વ્યવહારોપયોગી કેળવણીથી મારા જોવાનાં છોકરાંને વધારે ફાયદો છે, તેથી એને એ શાળામાંથી ઉઠાડી લીધો. અને જ્યોર્જ આલ્ફ્રેડ નામના પ્રખ્યાત મહેતાશુની શાળામાં દરકત અને ગણિત શીખવાને બેસાડ્યો. દરકત અને ગણિત શીખવામાં આલ્ફ્રેડ મહેતાશુ એકો હતો પરંતુ એની શાળામાં એક વર્ષ રહ્યો તો પણ ક્રાંકિલને ગણિત આવડ્યું નહીં. દસ વર્ષની વયે ક્રાંકિલને તેના બાપે આ શાળામાંથી પણ ઉઠાડી લીધો અને પોતાના ધંધાના કામમાં નાખ્યો. ગિલ્બર્ટની દીવેટો કમ્પવાનું, ફારમો બરવાનું, દુકાનપર બેસવાનું અને ફોરફોરો ખાવાનું કામ તેને સોંપ્યું. ક્રાંકિલને આ પસંદ નહોતું અને તેથી તે બહુ કામ કરતો નહીં. તેને બોધ આપવાને તેના બાપ સોલોમનનાં વચન વારે વારે કહી સંભળાવતો “તું કોઈ માણસને તેના ધંધામાં ઉઠોગી જુએ છે ? એવો માણસ રાજા પાસે ઉભો રહેશે હલકા માણસો પાસે ઉભો રહેશે નહીં” પણ વરસ પછી ક્રાંકિલને રાજા લોકો પાસે ઉભા રહેવાનો એટલુંજ નહીં પણ સાથે બેશીને જમવાનો વખત આવ્યો ત્યારે આ બોધ તે યાદ કરતો.

ક્રાંકિલને પાણીમાં તરવાનો તથા હોડીમાં બેસી ફરવાનો ધણે શોખ હતો. તરવાના સધળા ઘણ તે નાનપણથી શીખ્યો હતો. એક બે ન-

છાપખાનામાં શાગિદ, ૧૭૧૮ થી ૧૭૨૩.

ક્રાકિવનનો બાપ જોન—બાપના ધંધાપર ક્રાકિવનનો અણગમો—બા-
પ દીકરાનું ધંધા જોવા જતું—બાપ જેમ્સ—છાપખાનાનો ધંધો શીખવાનું
પમદ કરવું—જેમ્સનો શાગિદ—તે વખતનું જોસ્ટન—પુસ્તક વેચનારાના
શુભાસ્તા મારફતે પુસ્તકો વાચવા મેળવવા—મેથ્યુ આડમ્સ—છાપણી અને
ગરબીઓ લખવાનો શોખ—ક્રાકિવનનો સોજતી જોન કેમ્પ્સ—વાદવિ-
વાદ—ઈમારત સુધારવા પાછળ મહેનત—શાળા પુસ્તકોનું પુનરાવર્તન—સો-
ફિસ્ટીસની વાદવિવાદ કરવાની રીત—જોલવામા નમ્રતા—ન્યુ ઇંગ્લાન્ડ કુરન્ટ—
વર્તમાનપત્રમાં ક્રાકિવનનું પહેલવહેલું લખાણ—ન્યુ ઇંગ્લાન્ડ કુરન્ટ પર આ-
કૃત—જેમ્સને કેદ—નાનો જેન્સનિન અધિપતિ—છાપાની રત્નત્રતા—ન્યુ
ઇંગ્લાન્ડ કુરન્ટનો ફલાવો.

ક્રાકિવન જે વર્ષે ઝોટલે બાર વર્ષની ઉમરનો થયો. ક્યાં સુધી તેના
બાપની મદદમાં રહ્યો તેનો એક મોટો બાપ જોન ક્રાકિવન, તેની શાકૃત
બાપને ધંધામાં મદદ કરવા નાની ઉમરથી રહ્યો હતો, પણ હવે તે લગ્ન
કરી હોડ ટાપુમાં જઈ વસ્યો અને ત્યાં સાથુ અને ગિણ્થુમતિ બુના-
વવાનું પોતાનું રત્નત્ર કારખાનું કાઢ્યું આથી કરીને ક્રાકિવનના બાપને
ક્રાકિવનની જરૂર વિશેષ પડી ક્રાકિવનને લાગ્યું કે જે ધંધો મને પસંદ
નથી/તેમાં મારે હવે હમેશ રહેતું પડશે આ વિચારથી તે ઝોટલો બે-
દિન જણાના લાગ્યો કે તેનો બાપ ખીન્યો કે રખેતે તેને દરિયે જવાનું
પાછું મન થઈ આવે તેથી તે 'ગમે એવો કોઈ ધંધો શીખવવાનો તેણે
કરાન ક્યો બાપ દીકરા સાથે સુથાર, ખરાદી, કસારા વગેરે કારીગરાની
કારખાના જોવા જતા છોકરાનું વનચુ કયા ધંધાપર છે એ બાપ બારી-
કાધર્મી જોતો કે જ્યાં તે ધંધામાં તેને ગ્રાબર શકાયે આખરે ઠાવફૂલન
દયીઆર બનાવનારનો ધંધો ક્રાકિવનને માટે નક્કી ક્યો એના કાંઠા જે-
ન્સનિનનો છોકરો લડનથી એ ધંધો શીખી આવ્યો હતો અને જોસ્ટનમાં
કારખાનું કાઢ્યું હતું આ ધંધો હવે લાગે છે તેનો અનુભવ લેવા ક્રા-
કિવનને એ કારખાનામાં ચોડા દહાડા મોકલવામાં આવ્યો. પણ સંમ્યુઅલ

ફ્રીની આશા રાખતો હતો એ વાત ક્રાંતિચનના બાપને ગમી નહીં તેથી તેણે તેને પાછો ઘેર બેસાડ્યો.

ક્રાંતિચનનો મોટો બાપ જૅમ્સ ક્રાંતિચન જે નાથી ગયો હતો તે સં-
ડનમાં હાપવાનો ધંધો શીખી ૧૭૧૭ માં હાપવાનું પ્રેસ અને ટાઇપ લ-
ઇને બોસ્ટન પાછો આવ્યો હતો અને પોતાનું હાપખાનું કાઢ્યું હતું. આ
ધંધામાં શરૂઆતમાં તેને બહુ પરવડતું હોય એમ જણાતું નહોતું. જ્યારે
ક્રાંતિચન અને તેનો બાપ જૂદા જૂદા કારીગરોના ધંધા જોવા નીકળ્યા
હતા, ત્યારે હાપવાનો ધંધો તેમના ખ્યાલમાં આવ્યો નહોતો. કુટુંબમાં
એક જણ હાપખાનાવાળો છે એટલે બસ છે અથવા જૅમ્સને તેના ધં-
ધામાં પરવડતું નહોતું તેને લીધે કદાચ એમ થયું હોય. પરંતુ હવે આ
વિચાર પણ સૂચ્યો.

ક્રાંતિચનના બાંચવાના શોખપરથી એના બાપને સાચું કે એને હાપખા-
નાના ધંધામાં નાખ્યો હોય તો ઠીક. એના બાપ સાથે એ ધંધામાં એને શીખાડ
મૂકવાને સવડ પણ હતી. ક્રાંતિચનને બાપના ધંધા કરતાં આ ધંધો ઠીક દેખાયો
તોપણ થોડો વખત તેણે આનાકાની કરી. આખરે તે સમજ્યો અને એ ધં-
ધો શીખવા કપુલ કર્યું. બાર વર્ષની વયે ક્રાંતિચને તેના બાપ જૅમ્સને ત્યાં શા-
ગિર્દ રહેવાનો કરાર નક્કી સહી કરી. સરત એવી હતી કે ૨૧ વર્ષનો
થતા સુધી ક્રાંતિચને શાગિર્દ રહેવું અને કામ કરવું, માત્ર છેલ્લા વર્ષમાં
દરરોજ કામે આવતા મજૂર જેટલો પગાર તેનો બાપ તેને આપે. થોડા
વખતમાં તેને સાફ જ્ઞાન થયું અને તેના બાપને તે ધણો ઉપયોગી ધંધ પડ્યો.

ક્રાંતિચન શાગિર્દ રહ્યો તે વખતમાં પણ દાલની પેટે બોસ્ટન શ-
હેર વિદ્યા અને પુસ્તકોને માટે પ્રખ્યાત હતું. ક્રાંતિચનના જન્મ પહેલાં
૨૦ વર્ષપર બોસ્ટનમાં પાંચ ચોપડીઓ વેચનારા હતા તે વધીને હવે દસ
થયા હતા. ધણાં ખરાં પુસ્તકો તેઓ વિદ્યાવતથી મંગાવતા. ચોપાનિયાં, બ્યા-
ખ્યાનો, ધર્માચરણ નિબંધો અને એવાં નાનાં પુસ્તકો બોસ્ટનમાં હપાવતા
પણ હતા. ચોપડીઓ વેચનારને ત્યાં ધર્મ સંબંધી પુસ્તકોની ધણી ખપત
થતી હતી. ઈસાંડમાંજે પુસ્તકો લોકપ્રિય થતાં તેના અમેરિકામાં પણ વાં-
ચનાર નીકળતા અને તેથી આવાં પુસ્તકોની પણ સારી સંખ્યા ચોપડીઓ
વેચનારા મંગાવતા હતા. ક્રાંતિચન પાસે પુસ્તકો ખરીદવા પૈસા નહોતા
પણ ચોપડીઓ વેચનારાના શુભાર્થ સાથે તેને ઝોળખ થઇ હતી તેથી

તેમની મારફતે પુસ્તકો વાંચવાને તેને મળતાં. ગુમાસ્તાઓ દુઝાનમાંથી છા-
નુંમાનું પુસ્તક તેને વાંચવાને આપતા, અને તે વાંચીને પાછું આપે દે
કબાટમાં ટેકાણે મૂકી દેતા. સાંજે લીધેલું પુસ્તક રાત્રે વાંચીને સવારમાં
પાછું આપી દેવું પડતું કે જેથી રોકને ખર્ચર પડે નહીં અથવા પુસ્તક
બહાર ગયુંછે એમ જણાય નહીં આત્મચરિત્રમાં ક્રાંકિલન કહેછે કે “આ-
વી રીતે લીધેલાં પુસ્તકો વાંચી નાખવાને મારે ધણી વખત લગભગ આ-
ખી રાત મારી પધારીમાં બેસી રહેવું પડતું.”

યોગ વખત પછી મેથ્યુ આડમ્સ નામનો વેપારી કામ પ્રસંગે ક્રાં-
કિલનના બાઇના કારખાનામાં આવવા લાગ્યો. આ ગૃહસ્થને ત્યાં પુસ્તક-
નો સંગ્રહ ઠીક હતો. ક્રાંકિલનની સાથે તેની ઝોળખાથુ થતાં પોતાનું
પુસ્તકાલય જેવા ક્રાંકિલનને તે ઘેર તેડી ગયો અને જે ચોપડી જોઇએ
તે વાંચવાને લેઇ જવા કહ્યું. કવિતાનાં પુસ્તક વાંચવાનો ક્રાંકિલનને ઠીક
લાગ મળ્યો. પુસ્તક વાંચવાથી તથા તેના કાકા બેન્ગમિનના દાખલાથી
લલચાઇને તેને હવે કવિતા કરવાનું મન થઇ આવ્યું અને થોડી બનાવ-
વા પશુ માંડી. કવિતાથી બે પૈસા મળશે એમ એના બાઇ જેમ્સને લા-
ગવાથી કવિતા રચવાને તે એને ઉત્તેજન આપતો. એ વખતમાં મહેલ્લા-
માં ગવાતી લાવણીઓ ધણી ખપતી. ચાંચિયાનાં પરાક્રમ, ખુનીને ફાં-
સી, હાંટારાની બહાદુરી, બંધકર શુદ્ધા, આકરમાતો વગેરે વિષયો પર-
લાવણીઓ રચાતી અને તેને ફેરીઆઓ બજારમાં અને મેહેલ્લાઓમાં
વેચતા. બાઇની સૂચનાથી ક્રાંકિલને આવાં લોકપ્રિય અને પૈસા મળે એ-
વાં લખાણ લખવામાં પોતાની કલમ અજમાવવા માંડી. બે ગરખીઓ,
તેણે જોડી. એકનું નામ “ધ લાઇટ હાઉસ ટૂનેડી” હતું અને તેમાં
કેપ્ટન વર્ધાસિક નામનો માથુસ તથા તેની બે પુત્રીઓ હુખી મરવા સં-
બંધી કશ્ચારસથી ગરેલું વર્ણન હતું. બીજી ગરખી બ્લેક બિયર્ડ નામના
નામીયા ચાંચીયાને પકડવા સંબંધી હતી. ક્રાંકિલન પોતેજ કહેછે કે
“આ બન્ને ગરખીઓ કંગાળ કચરા જેવી હતી અને દલકા જોડકણું
જોડુની બાપામાં લખેલી હતી. છપાયા પછી એ વેચવાને તેણે (મારા
બાઇએ) મને મોકલ્યો હતો. પહેલીને વિષય ધણો તાજો હતો અને ધ-
ણો ચર્ચાયો હતો તેથી તેની ખપત ધણી થઇ. આથી હું પૂલાઇ ગયો.
પશુ મારા બાપે મારાં લખાણને હસી ઠાડી મને અંખવાણો પાડ્યો. મા-

રા બાપે મને વળી કહ્યું કે જોડકણાં જોડનાર હમેશા જિખારીજ રહે છે આંધી હું કવિ થતો જયી ગયો. ને કદાચ થયો હોતતો સારો કવિ થાત નહીં. " પિતાએ કરેલી દીકા માન્ય કરી ક્રાંતિને કવિતા કરવાનું મૂકી દીધું. અને ગદ્ય સુધારવા મહેનત કરવા માંડી.

ખોસ્તંતમાં ક્રાંતિજનનો સોજતી તેના જેવોજ વાંચનનો શોખ ધરાવનાર પણ જીમનો છૂટો અને વાદવિવાદ કરવામાં હેશીઆર જૈન કોલીન્સ નામનો છોકરો હતો. બાપના પુસ્તક બંડારમાંનાં ધર્મસબંધી વાદવિવાદનાં પુસ્તકો વાંચવાથી ક્રાંતિજન પણ ધણો તકરારી થયો હતો. એક વખત આ બે મિત્રો વચ્ચે સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાથી ફાયદો છે કે નહીં એ વિષયપર વાદ થયો. કોલિન્સનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એવું જ્ઞાન મેળવવાને સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ લાયક નથી. ક્રાંતિજનનો મત એથી ઉલટો હતો. ક્રાંતિજન તેના મિત્ર જેવો જીમનો છૂટો નહોતો. તેને એમ લાગ્યું કે મારા મિત્રની દલીલોથી નહીં પણ તેની ભાવવાની છટાથી મારે ચૂપ થવું પડે છે. આ વખતે કંઈ નિરાકરણપર આવ્યા વગર જાનો છૂટા પડ્યા. ફરીથી મળવાને આવકાશ હતો તેથી ક્રાંતિજને પોતાની દલીલો લખી કાઢી અને તેની નકલ કરી કોલીન્સને મોકલી કોલીન્સે તેનો જવાબ આપ્યો. જાનો વચ્ચે ત્રણ ચાર કાગળો આદ્યા પછી જયો. પણ વ્યવહાર ક્રાંતિજનનો બાપના વાચવામાં આવ્યો. તકરારી વિષયપર તેણે કંઈ અભિપ્રાય આપ્યો નહીં પણ છોકરાને જતાવ્યું કે " તારા કરતાં તારો સોજતી વધારે છટાદાર અને શુદ્ધ ધર્મારત લખી શકે છે તેથી તે ફાવી જાય છે; જોડણીમાં અને વિરામ ચિન્હો મૂકવામાં તારા ધધાને લીધે તું તારા સોજતી કરતાં મઢોઆતો છે, પણ ધર્મારતની પ્રાદતા અને સ્પષ્ટતામાં તેનીથી ધણો ઉતરતો છે. " બાપનું કહેવું ક્રાંતિજનને વાસ્તવિક લાગ્યું. અને તે દિવસથી ધર્મારત સુધારવાને તેણે મહેનત કરવા માંડી.

" રૂપે કહે હર " નામના પુસ્તકનો એક ભાગ આ સમયે તેને હાથ આવ્યો. સંનદોશ્વરથી એ પુસ્તક તેણે વાંચી જોયું અને તેમાંની ધર્મારતનું અનુકરણ કરવા ચલન કર્યો. એકાદ નિબંધ કાઢીને તેમાંના દરેક વાક્યનો ટુંકો સાર તે એક કાગળપર લખી જતો અને પછી તેને થોડા દહાડા એમને એમ રહેવા દે, એમો નિબંધ લખી જઈ, પોતાનું લખાણ અસલ સાથે સરખાવી સુધારતો. કાગળવાર કાંઈ વાતને તે ગદ્યમાંથી પદ્યમાં કરતો અને પછી પદ્યનું ગદ્ય કરતો. તેને જણાયું કે જોડકણાં જોડતાં આવડાથી કે

વિ યવાય નહીં તોપણ એનો ખીજી રીતે સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે પ્રાસ મળે એના, તેમજ બધે જોસતા આવે એવા લાખા ટુકા સખ્દો શોધવાની જરૂર પડાયેલી સખ્દ જ્ઞાન વધે છે કોઈ કોઈ વાર કોઈ નિર્ણયના દરેક વાક્યનો સાર કાઢીને જૂના જૂના કક્કાપર તે લખી જતો અને પછી તે કક્કાઓ ભેજસેજ કરી નાખતો અને ચોડા દહાડા ગંધા બાદ તેમને ગોઠવવાને મલ્લ કરતો નિબંધમાં લખવાની હકીકત બરાબર જોઈ શકાય છે આવડે એટલા માટે તે આમ કરતો પોતાનું કામ આસલ સાથે સરખાવતા તેને ઘણી જૂથો માલમ પડતી જે તે સુધારી લેતો, પણ કોઈ કોઈ વારતો અસંનના કરતા ઇમારત કે ગોઠવણમાં પોતે સુધારો કર્યો હોય એમ તેને લાગતું આ પ્રમાણે થતું હોય તેને આશા રહેતી કે હું સારો અગ્રેજી લખનાર થઈશ.

તે વખતે આવતા શાળા પુસ્તકોમાંના કેટલાક તેણે ફરીથી વાંચ્યા હોઈ શકે તે ગણિત ધણું કઠણ ગણાતું અને વિદ્યાર્થીઓને ધણું ગુચવતું હતું, આ શીખી જવાને તેણે બે વાર મલ્લ કર્યો હતો પણ પાર પડ્યો નહોતો ગણિતમાં કાંચો હોવાથી તેને હવે શરમ આવવા લાગી અને તેથી જ પુસ્તક ફરીથી વાંચવાનો નિશ્ચય કરી સહેલાઈથી ગણિત શીખી જાય. તેજ પ્રમાણે અગ્રેજી ભાષાના બ્યાકરણનું એક અને નૌકા શાસ્ત્રનું એક એ બે પુસ્તકોનો તેણે અભ્યાસ કર્યો, લોકના બનાવેલા “એસે ઓન હુમન આન્ડર રેગિડિંગ” અને “ધ આર્ટ ઓફ થિન્કિંગ” અને “હોનોરિન” “મેમોરેબીલીયા” એ ત્રણ પુસ્તકો પણ તેણે વાંચી જોયાં. આ છેલ્લું પુસ્તક એને ધણું પસંદ પડ્યું સત્ત્વ શોધનારનો નમ્ર દેખાવ કરવાની તથા પોતાના સામા વાળાને સવાલો પુછી ગુચવાડોમાં નાખવાની સોફ્ટીસની વાદવિવાદ કરનાની રીત તેણે સ્વીકારી, અને એ જો નકાર આપવાની તથા છાતી ઠોકી છકાર કરવાની રીત છોડી દીધી. આ બાબતપર ક્રાંડિયન એના આત્મચરિત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે: “આ રીત મને ઘણી ગમતી અને તે હું વારંવાર વાપરતો એમાં હું એવો પ્રવિણ થયો કે મને અને મારા પક્ષને ઘટે નહીં એવી બાબતોમાં હું મારાથી વધારે જ્ઞાન વાળાને હરાવતો તેમની પાસે હું એવી વાતો કમુલ કરાવતો અને તેમને એવા ગુચવતો કે તેમને કંઈ સુઝતું નહીં. કેટલાક વર્ષ સુધી આ રીત મેં વાપરી પણ પછીથી ધીમે ધીમે છોડી દીધી માત્ર નૈર્મતાથી તથા સાવચેતીથી બોલનારું હું સખી રહ્યો. તકરા-

રી વિવિધમાં “ અલખત ” “ બેચક ” અથવા એના જેવા છાતી ઢાકીને બોલવાના શબ્દ હું વાપરતો નહીં; પણ એને બદલે એમ બોલતો કે “ મને લાગે છે કે અથવા હું ધારૂં છું કે આમનું આમ હોવું બેધએ; કલાણું કલાણું કારણોને લીધે અને એમ જણાય છે કે અથવા મારે એમ ધારણું ન બેધએ કે આમનું આમ છે; આમનું આમ હોય એમ અને વાસણું નથી; હું છુલતો ના હોઉં તે આમનું આમ છે. ખીન્ન-એના મનપર મારા વિચાર ઠસાવવાને અને હું કહું તે પ્રમાણે તેમને ચલાવવાને આ રીત અને ધણી ઉપયોગી થઈ પડી. વાતચીત કરવાનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન મેળવવાનો અને જ્ઞાન આપવાનો તથા ખુશી થવાનો અને ખીન્નએને ખુશી કરવાનો છે એટલા માટે સમજી માણસોએ છાતી ઢાકીને બોલવાની રીત રાખી બહુ કરવાની પોતાની સત્તા એાછી કરવી ન બેધએ. છાતી ઢાકીને બોલવાની રીતથી સામાના મનમાં ઠંડાળો અને વિરક્તતા ઉત્પન્ન થાય છે અને જે ઉદ્દેશથી માણસને વાચ્યા આપેલી છે તે ઉદ્દેશ સરતો નથી.”

અભ્યાસ કરવાને ક્રાંકિલનને સાંજનો વખત હમેશ મળતો. અ-જામખ જેવી એક યુક્તિ વાપરી જમવાનો વખત પણ તે બચાવતો. બાછપાલાના જોરાકની એક ચોપડી તેના વાંચવામાં આવવાથી તેણે માંસ ખાવું છોડી દીધું. આથી કરીને તેના બાધને ધણી હરકત પડતી અને તે તેને ધણો દુપકો દેતો. ચોપડીમાં લખેલી રીતે બાછપાલાનાં બોજન બનાવતાં ક્રાંકિલન શીખી ગયો હતો તેથી તેણે તેના બાધને કહ્યું કે મારા ખાવાનું જે ખરચ થાય છે તેનું અર્ધ અને આપો તો હું મારું ખાવાનું મારે ઢાંચે કરી લઈશ. બાધએ કબુલ કર્યું. અજમાયશથી ક્રાંકિલનને ખખર પડી કે અર્ધામાંથી પણ અર્ધું બચાવી શકાય ખરું. આ બ-ચાવથી પુસ્તકો ખરીદવાનો તેનો બંડોળ વધ્યો. સહથી મોટો ફાયદો તો એ હતો કે ખીરકીટ, બટાટા અને બાતનું તેનું બપોરનું ખાણું તે છાપખાના-માંજ ખાઈ લેતો અને તેથી એક કલાક તેને બચતો. સવારે વહેલા ઉ-ઠવાથી પણ કામ સર થતા પહેલાં તેને એક કલાક મળતો.

જેમ્સ ક્રાંકિલનનો રોજગાર દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. ૧૭૨૦—૨૧ માં એક વર્તમાનપત્ર તેણે કાઢવા માંડ્યું અને તેનું નામ “ ન્યુ ઇન્ડસ્ટ્રી કુરન્ટ ” રાખ્યું. એનાં પહેલાં અમેરિકામાં “ બોસ્ટન ન્યુસ લેટર ” નામનું માત્ર એકજ વર્તમાનપત્ર હતું. આ વર્તમાનપત્રનો બેધએ તેનો

ફેલાવેા નહોતો, તેથી જેમ્સના બાઇજંધોએ તેને ધણો સગળગ્યો કે જો-
સનમાં ખીજું વર્તમાનપત્ર નજરો નહીં. તોપણ તે આથી પાછો હઠ્યો
નહીં, અને જેમ્સ ક્રાંકિલને છાપીને પ્રસિદ્ધ કરેલા “ન્યુ ઇંગ્લાંડ કુરન્ટ”નો
પહેલો અંક ૧૭૨૧ ના ઓગસ્ટની ૧૭ મી તારીખે બહાર પડ્યો. ધરા-
કાને ઘેર પત્ર પહોંચાડવાનું કામ ક્રાંકિલને સોંપ્યું હતું.

“ન્યુ ઇંગ્લાંડ કુરન્ટ” ખીજા પત્રથી જૂદા પ્રકારનું હતું. એમાં વધારે
જુરસાવાળાં અને ટોળી લખાણ લખાતાં. “જોસ્ટન ન્યુસલેટર”માં દરરોજ
લુખાં ટાપલાં વાંચીને કંટાળી ગએલા જોસ્ટનના શહેરીમાં આનંદ વર્ત-
માનપત્રનો ફેલાવો વધવા લાગ્યો. કેટલાક કેળવણીના ગૃહસ્થો સાથે જે-
મ્સ ક્રાંકિલને દોરતી થઇ. તેમના તરફથી લખાણો, નિબંધો વગેરેની
એને સારી મદદ મળવા લાગી. ધણીવાર તેઓ છાપખાનામાં આવતા,
અને લોકોમાં તેમનાં લખાણનાં કેવાં વખાણ થાય છે એ વિષે વાચ્યમીત
કરતા. આ સાંભળીને એક દિવસ ક્રાંકિલને પણ કંઈ લખવાનું મન થઇ
આવ્યું. ક્રાંકિલનું કામ ખીખાં ગોઠવવાનું, છાપખાનામાં કામ કરવાનું અને
પત્ર વહેંચવાનું હતું. એનો બાઇ એના તરફ પોતાના શાગિદં તરીકે વર્ત-
તો અને એનામાં કેટલી જુદી તથા જ્ઞાન છે તેથી ધણે ભાગે આનંદપ્રેમ
હતો. બન્ને બાઇઓ વચ્ચે ધણીવાર સહેજ સાજમાં બોલા બોલી થતી
હતી. જેમ્સનો સ્વભાવ આકળેા હોવાથી કોઇ કોઇવાર ક્રાંકિલને તે ત-
માચા પથ્થુ મારી જતો. એમના બાપની પાસે બન્ને ફરિયાદો લઇ જતા.
આત્મચરિત્રમાં ક્રાંકિલન કહે છે કે મારો પક્ષ ખરો હોવાને લીધે અને
કોઇ વખત મને મારા પક્ષની વકાલત સારી કરતાં આવડતી હોવાથી, હ-
મેશાં નિવેડો મારા લાભમાં થતો. ક્રાંકિલને ધાર્યું કે જો હું મારા નામથી
લખાણ મોકલીશ તો મારા બાઇની નજરમાં તે નહીં આવે, અને હું
નાનો છું તથા લખવાનું કામ મારું નહીં એમ ધણીને તે છાપશે નહીં; માટે
અક્ષર ફેરવી, નનામું લખાણ લખી, રાતને વખતે છાપખાનાના
બારણા તળેથી તેણે ખસેડી મૂક્યું. આ લખાણ સવારમાં છાપખાનું ઉધા-
ડતાં માલમ પડ્યું અને જ્યારે જેમ્સના મિત્રો ભેગા થયા ત્યારે તેમને
બતાવવામાં આવ્યું. તેઓએ વાંચીને જે ટીકા કરી તે સઘળી ક્રાંકિલનના
સાંભળવામાં આવી. એ લખાણ તેમણે વખાણ્યું એટલુંજ નહીં પણ તેના
લખનારના નામની અટકજો કરી તેમાં વિદ્વતા અને જુદિને માટે પ્રખ્યાત
થએલા ગાણસો સિવાય ખીજા કોઇનું નામ દીધું નહીં, ને એ લખાણ

કરી. આ અરજ સ્વીકારી જેમ્સને એક માસ કેદમાં રાખી છૂટા કર્યો.

જેમ્સ કેદખાનામાં હતો ત્યારે છાપખાનુ અને વર્તમાનપત્ર બેન્જમિન ચલાવતો. સરકારની આપખુદીવર્તણૂકથી બેન્જમિન અને ખીન્ન લખનાર ડરી ગયા નહીં, એટલુંજ નહીં પણ પહેલાંના કરતાં બમણા જુરસાથી સરકાર વિરુદ્ધ લખવા માંડ્યું. અને કુદાડાના ધા જેવી સખત ટીકા કરવા માંડી. જેમ્સના છૂટયા પછીનો એક અંક તો “ મેગના ચાર્ટ ” માંથી ચુંટી કાઢેલા ફકરાથી ભરી કાઢ્યો હતો, અને જેમ્સને ગેરવાજબી રીતે કેદ પૂર્યો હતો એમ સાબીત કરી આપ્યું હતું. છાપાની સ્વતંત્રતા માટે “ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ કુરન્ટમાં ” ચલાવેલી લઢતમાં ધણા લોકોની દિલસોજ હતી. જેમ્સના છૂટયા પછી છ માસ સુધી આ હુમલા સરકાર ખમી રહી. ૧૭૨૩ના જાનેવારીની ૧૪ મી તારીખના કુરન્ટમાં સરકાર સામે એવું સખત અને અપમાનકારક લખાણ આવ્યું કે હવે તેમનાથી વધારે વાર વગર બોલ્યે બેમી રહેવાયું નહીં. આ લખાણમાં ગવર્નર અને ખીન્ન અધિકારીઓને તાણા માર્યો હતા એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ ગુરૂઓના દુર્ગુણો અને બેવકુફીઓ ઉઘાડી પાડી હતી. જે દિવસે આ લખાણવાળો અંક બહાર પડ્યો તેજ દિવસે રાજ કરનાર મંડળીએ હુકમ કર્યો કે “ આજના કુરન્ટમાં એવા ફકરા પ્રસિદ્ધ થયા છે કે જેમાં પવિત્ર બાઇબલનો બળ્હીજોઈને ખોટો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અને સરકાર ધર્મગુરૂઓ અને પ્રગણાના લોકોપર સખત ટીકા કરવામાં આવી છે, સખબ સરકારે શું કરવું યોગ્ય છે એ વિષે દક્ષીકત બહાર કરવાને ત્રણ ગૃહસ્થોની કમિટિ નીમવામાં આવે છે ” બે દિવસમાં આ કમિટિએ તપાસ કરી, રીપોર્ટ કર્યો કે “ અમારો નમ્રતા બરેલો અભિપ્રાય એવો છે કે ઉપર કહેલા પત્રનું વલણ ધર્મની નિન્દા કરવાનું અને ધર્મને દલકો પાડવાનું છે. એ “ કુરન્ટ ” પત્રમાં પવિત્ર બાઇબલનો નાસ્તિકપણાથી ખોટો અર્થ કરેલો છે, પૂન્ય અને વિશ્વાસી ધર્મગુરૂઓને નુકશાન થાય એવી રીતે તેમનાપર ટીકાઓ કરવામાં આવી છે, સરકારનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે અને આ પ્રગણાની સરકારની રૈયતનાં સલાહ શાંતિમાં બગ થાય એવો મજકુર લખવામાં આવ્યો છે. આવા ચુંદા ફરીથી બને નહીં એટલા માટે કમિટિ નમ્રતાથી એવી સૂચના કરે છે કે સદરહુ પત્ર છાપનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર જેમ્સ ક્રાંડિલને સરકારે સખત મનાઇ કરવી કે આ પ્રગણાના સેક્રેટરીને ખતાવ્યા વગર સદરહુ “ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ કુરન્ટ ” કે તેના જેવું ખી-

આખાદી પામવા લાગ્યું. યોગ વખતમાં એ પત્રમાં એક એવી જાહેર ખબર મૂકવામાં આવી કે આ પત્રનો દિવસે દિવસે બહોળો ફેલાવો થતો જાય છે તેથી તે પ્રસિદ્ધ કરનારાએ લોકોની જાહેર ખબરો કિંદ્રાપત ભાવે છાપવાનો ઠરાવ કર્યો છે. ત્રણ માસમાં પત્ર એટલું આપાદ થયું કે તેનું વાર્ષિક લવાજમ પ્રથમ દર વર્ષનું દશ શિલિંગ હતું તે વધારીને બાર શિલિંગ કરવામાં આવ્યું તોપણ ધરાકોની સખ્યા વધતી ગઇ.

પ્રકરણ ૩ જી.

પલાયન. ૧૭૨૩.

બાઇ સાથે કજીઓ—બોસ્ટનથી જતા રહેવાનો ઠરાવ—કોલિન્સે વહાણ ભાડે કર્યું—મુસાફરી—માઝામાં ખાવાની દલીલ—ન્યુયોર્કમાં બેઝક-ડની મુલાકાત—નોકરી ન મળવાથી ફિલાડેલ્ફીઆ જવું—દારડીઓ વલં-દો—એમ્બોઇ પહોંચવું—તાવ અને તેનો ઉપાય—એમ્બોઇથી બરલિંગ્ટન પગ રસ્તે જવું—બરલિંગ્ટનથી હોડીમાં ફિલાડેલ્ફીઆ જવું—ક્રાંતિજનની ઉદારતા—બાખરા ખાતાં રસ્તે ચાલવું—મીસ્ટર રીડનું ધર—કબેકરના મંદીરમાં જઇ ઉઘી જવું—વિશીમાં ઉતારો કરવો.

ક્રાંતિજન અને તેના બાઇ વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર કજીઓ થતો હતો એમ પાછલા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. મોટા બાઇને નાનાની ખ્યાતીની અદેખાઇ આવતી, એટલુંજ નહીં પણ તેના ગુણોની પૂરી પરીક્ષા પણ નહોતી. ક્રાંતિજન પણ કોઈ વાર અમર્યાદ અને મ્હીડ ચઢે એવું વર્તન કરતો. શાગિદંપણનો કરાર રદ કરવાથી હવે ક્રાંતિજન સ્વતંત્ર થયો હતો કારણ કે છૂપા દસ્તાવેજનો ઉપયોગ તેનો બાઇ કરે એ અસંભવિત હતું. ક્રાંતિજનની ઉમર આ વખતે સત્તર વર્ષની થઇ હતી. આમ છતાં પણ જેમ્સનું વર્તન તેના તરફ સારું થયું નહીં. એક દિવસ પહેલાના કરતાં બાઇઓ વચ્ચે વધારે બોલાબોલી થઇ; બોલાબોલી ઉપરથી જેમ્સ તમાચાપર આવ્યો અને ક્રાંતિજનને એ ચાર લગાવી પણ દીધા. ગુસ્સાના આવેશમાં ક્રાંતિજન બોલી ઉઠ્યો કે “હું સ્વતંત્ર છું. મારો હવે તારી નોકરીમાં રહેવાનો વિચાર નથી” જેમ્સનું વર્તન જોતાં, આજના વખતમાં કોઈ એમ નહીં કહે કે આમાં ક્રાંતિજનનો દોષ હતો. તોપણ

ક્રાંકિલનને ૬૫ વર્ષની વયે લએલી આત્મચરિત્રમાં આને પોતાની પહેલી જૂઠ્ઠા ગણેલી છે.

ક્રાંકિલનના બાપે એને જાલુએ સમજાવ્યો પશુ એણે પોતાની દડાં છોડી નહીં. બોસ્ટનના બધા છાપખાનાંવાળાઓને ઘેર જઈ જોમ્સ પોતાની સાથે ક્રાંકિલનને થએલા ટંટાની વાત કહી આવ્યો. ક્રાંકિલન એમની પાસે નોકરી માગવા ગયો ત્યારે બધાએ એાખી ના કહી. એ જુવાનીએ આખી પશુ ડગ્યો નહીં. તેણે એવો વિચાર કર્યો કે દુનિયાની સીમા બોસ્ટનમાં આવી રહી નથી. બોસ્ટન સિવાય ન્યુયોર્ક અને ફિલાડેલ્ફીઆમાં તે વખતે છાપખાનાં હતાં. ફિલાડેલ્ફીઆ કરતાં ન્યુયોર્ક બોસ્ટનની નજીક હતું તેથી ન્યુયોર્ક જતા રહેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો.

ક્રાંકિલનના મિત્ર જોન કોલિન્સે તેના જતા રહેવા સંબંધી બધી ગોઠવણ કરવામાં મદદ કરી. ન્યુયોર્ક જતાં એક વદાણમાં તેણે ક્રાંકિલનને માટે ટીકીટ મેળવી અને ક્રાંકિલન પોતે છૂપો કેમ આવે છે એવું વદાણના કપ્તાને પૂછ્યું તેનો એવો ખુલાસો કર્યો કે એ બાપડો એક નોકરી ચાલની છોડી સાથે ફસી ગયો છે અને એ છોડીનો બાપ એને પરણવાને આમંત્ર કરે છે. વદાણના ભાડા જેટલા પૈસા ઉપજાવવાને ક્રાંકિલનને તેની ફેટલીક કિંમતી ચોપડી વેચવી પડી.

ન્યુયોર્કના રસ્તામાં એક દિવસ બ્લોક ટાપુ આગળ પવન ન હોવાથી વદાણ ચૂકી રહ્યું. આ વખતે ખલાસીએ કોડ જાતની માછલી દરિયામાંથી કાઢતા હતા. ક્રાંકિલનના માંસભક્ષણ વિરુદ્ધના વિચાર હજી કાયમ રહ્યા હતા તેથી બોરાકને માટે પ્રાણીઓનો જીવ લેવો એ ખૂન કર્યા બરોબર તે ગણતો. માછલાં મારવાનો ક્રાંકિલન પહેલાં ધણે શોખ ધરાવતો પશુ હવે તો તેને એક મોટો ગુન્હો ગણતો. માછલાં પકડવાનું કામ ચાલ્યું ત્યાં સુધી તો ક્રાંકિલનના વિચાર કાયમ રહ્યા; પણ બ્યારે તેમને તળવા માંડ્યાં અને ચૂલાપરથી તબ્યાની સુવાસ આવવા લાગી, ત્યારે પોતાનો વિચાર ભૂલભરેલો તો નહીં હોય એમ તેને શંકા પેદા થઈ. થોડા વખત સુધી મત અને વલણ વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો પણ આખરે મત વલણને શરણ થયો. માછલીઓને ફાલતાં તેમના પેટમાંથી ખીજ નાની માછલીઓ નીકળતી તેણે જોઈ, તેથી તે કહેવા લાગ્યો કે બ્યારે આ એક ખીજને આઈ જાય છે ત્યારે આપણે એને શામાટે ન ખાવી તેનું કારણ હું જોતો નથી. આ વાત વલણ પછી ક્રાંકિલન કહેછે કે " તર્ક સકિતવાળા

પ્રાણીનો અવતાર લેવો એ ઠીક સવડબરેલું છે કારણ કે તેથી આપણને જે કરવાનું મન થાય તે તરફ તર્ક થઈ શકે છે.”

બોસ્ટનથી નીકળ્યા પછી ત્રણ દિવસમાં બેન્ઝમીન ફ્રાંકલિન ન્યુયોર્ક પહોંચ્યો, એ વખતે એની ઉંમર લગભગ અઠાર વર્ષની હતી. એ શહેરમાં એનું કોઈ ઓળખીતું નહોતું તેમ કોઈની ઉપર બચાવણુનો કાગળ પણ લાવ્યો નહોતો; પૈસા પણ એના મજવામાં ચોડાજ હતા. તે વખતે ન્યુ-યોર્ક શહેરની વસ્તી સાત આઠ હજાર માણસની હતી. વસ્તીનો મોટો ભાગ વલંદા લોકોનો હતો તેથી અંત્રેજી છાપનારને એ શહેરમાં કાંઈ ઉત્તેજન મળે એમ નહોતું. બોસ્ટનમાં ૧૭૭૪ ની સાલમાં વર્તમાન પત્ર પ્રગટ થયું હતું; ફિલાડેલ્ફીઆમાં ૧૭૧૬માં થયું હતું. પણ ન્યુયોર્કમાં તો ૧૭૨૫ની સાલ સુધી થયુંજ નહોતું. ૧૭૨૩માં ફ્રાંકલિન એ શહેરમાં ગયો ત્યારે ત્યાં ચોપડી વેચનારની એક પણ દુકાન નહોતી. માત્ર એક છાપખાનું હતું. તેના માલિક વિલિયમ બ્રેડફોર્ડ પાસે ફ્રાંકલિન નોકરી માગવા ગયો. બ્રેડફોર્ડને બહુ કામ મળતું નહોતું અને તેની પાસે કામ પૂરતાં માણસો હતાં તેથી ફ્રાંકલિનને તે નોકરી આપી શક્યો નહોતો, તોપણ તેણે કહ્યું કે “મારો છોકરો ફિલાડેલ્ફીઆમાં છે તેનો મુખ્ય કારીગર એકવીસારોજ ગુજરી ગયો છે. તમે એની પાસે જાઓ તો તે તમને કદાચ કામ આપશે.” દરિયાની મુસાફરીથી ફ્રાંકલિન કંટાળી ગયો હતો તોપણ વિશે મોટે ધેર પાછા જવાના કરતાં ફિલાડેલ્ફીઆ જવાનું જોખમ વહેરવું તેને વધારે ઠીક લાગ્યું અને તેથી તરતજ ત્યાં જવા નીકળી પડ્યો.

પેટી અને બીજો ભારે સામાન દરિયાવાટે પાછળથી મોકલવા મૂકી, એમ્મોઇ જવાને ફ્રાંકલિને હોડી ભારે કરી. તેની સાથે એક દારૂડીઓ વલંદો બાડૂત હતો. હોડી જુનીપુરાણી, સડી ગએલા સડવાળી હતી, અને તેને હંકારવાને એકજ ખારવો હતો. ગવરનર ટાપુ પહોંચ્યા પછી હોડીને તોફાન લાગ્યું, સડ ફાટી ગયાં, હોડી લોંગ ટાપુ તરફ ધસડાવા લાગી અને વલંદો દરિયામાં પડી ગયો. વલંદાને જૂડતો બચાવીને ફ્રાંકલિને હોડી પર લઈ લીધો. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી વલંદાએ મજવામાંથી એક નાનકડી ચોપડી કાઢી અને તે ફ્રાંકલિનને સૂકવવા આપી સૂધ ગયો. આ ચોપડી ફ્રાંકલિનની માનીતી “પિલગ્રીમ્સ ગ્રેએસ” હતી. ફ્રાંકલિને કદી નહોતો જોયેલી એવી સારી અને સુશોભિત બાંધણીની આ ચોપડી હતી. પવનથી હોડી ધસડાતી લોંગ ટાપુના કિનારા નજીક આવી પહોંચી. કિનારા આ-

ગળ દરિયાની છોથો એવી ઉછળતી હતી કે રહેને હોડી બાગી ડુબી જાય એવી ધારતી રહેતી હતી તેથી વેગવેગ તેઓ યોગ્યા. દિનારાપર કેટલાક લોકોને આવના તેમણે જોયા પણ મોજનો અવાજ એટલો ધનો હતો કે તેમનું જોલેલું હોડીપર સંભળાતું નહોતું. હોડીપર બાથુ દંધ નહોતું તો- પણ તોફાન એણું યાવ ત્યાં સુધી જૂખ્યા તરસ્યા બેસી રહેવા નગરની- ને ઉપાય નહોતો. આખી રાત હોડીવાળો, ક્રાંડિલન અને પેલો વલ્લદો હો- ડીપર પડ્યા રહ્યા, અને જરા પણ આંખ મીંચ્યા વગર તેમને દુઃખમાં રાત કાઢવી પડી. સવારે પવન નરમ પડ્યો, હોડી આગળ ચાલી અને પાછલા પહોરે એમ્બોઇ પહોંચી. ત્રીસ કલાક સુધી જોરાક કે પાણીવગ- ર પવનમાં રહેતું પડવાથી ક્રાંડિલનને સાંજે તાવ ચઢી આવ્યો. કોઇ ઠેકા- લે તેના વાંચવામાં આવ્યું હતું કે દંડુ પાણી પુષ્કળ પીવાથી તાવ મટી જાય છે. પથારીમાં પડ્યા પડ્યા તેને આ યાદ આવ્યું તેથી તે અજમાવી જોયું. આથી તેને ઘણો ખસીતો થયો અને સવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે તાવ બીજકુલ ઉતરી ગયેલો જણાયો.

દિલાડેલ્લીઆ જવાને એમ્બોઇથી ૫૦ માઇલ જરલિંગદન સુધી પ- ગ રસ્તે જવાનું હતું. ક્રાંડિલન એમ્બોઇ આવ્યો તેને બીજે દિવસે સ- વારમાં વરસાદ ધણી પડ્યો, પણ બેસી રહેતું તેને પરવડે એમ નહોતું તેથી વરસાદમાં પલળતો તે નીકળ્યો અને હળવે હળવે જપોર સુધી ચાલી એક ધર્મશાળા આગળ આવી પહોંચ્યો. તે દહાડે ત્યાંજ મુકામ કર્યો. અ- હિ આગળ પહેલવહેલું તેનું હૈયું બરાઈ આવ્યું અને ઘર છોડી નીકળી પડ્યો નહોતો તો સાઈ એમ તેના મનમાં લાગ્યું. જાનામાના નીકળી ગ- એલા માણસ જેવો તેનો દેખાવ થઇ ગયો હતો, એનું મ્હોં કરમાઇ ગ- યું હતું, કપડાં મેઝાં થઇ ગયાં હતાં, મુસાફરીમાં ધસારાથી ફાટી ગયાં હતાં અને વરસાદથી પલળી ગયાં હતાં.

બીજે દિવસે પાછું આગળ ચાલવા માંડ્યું અને એવો હપાટો મા- યો કે સાંજે જરલિંગદનથી દસ માઇલ આવેલા એક ગામ આગળ આ- વી પહોંચ્યો, અને સવારમાં વહેલો ઉડી જરલિંગદન જઈ પહોંચ્યો. અ- હિથી દિલાડેલ્લીઆ સુધી સત્તર માઇલ હોડીએ જવાનું હતું. સહેરમાંથી જતાં રસ્તામાં એક ડોશીની દુકાનેથી ક્રાંડિલને ખાવાનું લીધું અને નદી બણી આગળ ચાલ્યો. નદીએ પહોંચતાં તેને ખબર મળી કે દર શનીવારે જના- રી હોડી ઉપડી ગઇ છે, અને મંગળવાર સુધી બીજી કોઇ હોડી દિલાડે-

દેશીઆ જવાની નથી. અરવિચ્છન ને સનીવારને દિવસે પહોંચ્યો હતો તે-
થી મંગળવાર સુધી ક્યાં રહેવું એ બાબત સલાહ લેવા પેલી દુકાનદાર
ડેરીને ત્યાં પાછો ગયો. આ વખતે ક્રાંકિલનનો બહારનો દેખાવ ચીથર-
હાલ છતાં તેનામાં કંઈ વિશેષ ગુણુ છે એમ એ બધી બાબતે લાગ્યું. તેથી
મંગળવાર સુધી પોતાને ઘેર રહેવાને તેણે ક્રાંકિલનને આગ્રહ પૂરક નોતરે
દીધું અને તે ક્રાંકિલને ઘણી ખુશીથી સ્વિકાર્યું.

એજ દિવસે સાંજે નદીને કિનારે ક્રાંકિલન ફરવા ગયો હતો તે વેળા-
એ કેટલાક જિતારઓને લઈને ફિલાડેલ્ફીઆ જતી એક ખાસ હોડી તેના
જોવામાં આવી. આ હોડીમાં પોતાને માટે ક્રાંકિલન ગોઠવણુ કરી શક્યો.
થોડા વખતમાં તૈયાર થઈ તે હોડીમાં આવી બેઠો, અને હોડી આગળ આ-
લી; પવન નહીં હોવાથી જિતારઓને હલેસાં મારવાં પડ્યાં. મધ્યરાત્રિ થઈ
તોપણ શહેર દેખાયું નહીં તેથી કેટલાક જિતારઓ કહેવા લાગ્યા કે શહે-
ર પાછળ રહી ગયું હશે માટે અમે હલેસાં મારીશું નહીં. એટલામાં એક
નાની ખાડી આવી તેમાં હોડી હંકારી, જમીનપર જતરી સવાર સુધી
ત્યાંજ રહેવાનો તેઓએ ઠરાવ કર્યો. એ જગા કુપરની ખાડી છે અને ત્યાંથી
ફિલાડેલ્ફીઆ પાસેજ છે એમ એક જણને ખબર હોવાથી પાછી હોડી
હંકારી અને થોડા વખતમાં ફિલાડેલ્ફીઆ દેખાયું. રવીવારને દહાડે સવાર-
ના આઠ નવ વાગ્યાની વચ્ચે મારકેટ સ્ટ્રીટ બંદરમાં હોડી જઈ ઉભી ર-
હી અને બધા કિનારે ઉતર્યા. ક્રાંકિલનના ગળવામાં રૂપાનાણામાં એક
ડાહર અને એક શિર્કીંગ જેટલું તાંબાનાણું હતું. તેણે હલેસાં મારવામાં
મદદ કરી હતી તેથી તેની પાસે બોડા તરીકે કંઈપણ લેવાને હોડીવાળાએ
ના પાડી, તોપણ તેણે બહોશ કરીને પોતાનું બધું તાંબા નાણું આપ્યું.
આત્મચરિત્રમાં આ હકીકત કહ્યા પછી ક્રાંકિલન લખે છે કે “માણસની
પાસે ધણો પૈસો હોય ત્યારે તે જેટલો ઉદાર થાય તેના કરતાં થોડો પૈસો
હોય ત્યારે, ‘પૈસો પૈસા નથી એમ બીજાના જણવામાં ન આવે માટે વ-
ધારે ઉદાર થાયછે.”

આ વખતે ક્રાંકિલન ભૂખ, થાક અને ઉત્તમરાથી સૂકાઈ કોકડા
જેવો થઈ ગયો હતો. આસપાસ જોતો જોતો તે શહેરમાં આવતો હતો,
એવામાં બાખરા લઈને જતો એક છોકરો તેને મળ્યો. ફક્ત લુખા બાખ-
રા ખાઈને ખોરટનમાં એણે ઘણા દહાડા કાઢ્યા હતા. બાખરા ક્યાં મળે

છે એ વિષે તે છેકરા પાસે ખખર મેળવી દુકાને ગયો અને બોસ્ટનમાં મળતા તે જાનના બાખરા ગાગ્યા. એને જોઈતા હતા તેવા બાખરા ત્યાં બનતા નહોતા તેથી જે હોય તે જાનના ત્રણ આનાના આપવા તેણે કહ્યું. દુકાનદારે તેને ત્રણ મોટા થાળી જેવડા બાખરા આપ્યા. ત્રણ આનામાં આટલો ગાલ ક્રાંકિલનને બધું સસ્તો લાગ્યો. ગજવામાં જગા નહીં હોવાથી એકેક બાખરો જમણમાં ધાવી ત્રીજો ખાતો ખાતો તે આગળ આણ્યો. આણનાં આણતાં મારકેટ સ્ટ્રીટમાં મી. રીડ નામના ગૃહસ્થના ઘર આગળ તે આવી પહોંચ્યો.

મી. રીડની ૧૮ વર્ષની ખૂબસુરત પુત્રી ડેબોરા બારણા આગળ ઉભી હતી. ક્રાંકિલનનો વિચિત્ર દેખાવ જોઈ તે બાંહેધર ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. આગળ જતાં ધણી ધણીઆણી થવાનાં છે એમ આ વખતે બંને માંથી એકે જણ જણતાં નહોતાં. પોતાની બિચ્ચની પત્નીને પોતાનો દેખાવ કેવો વિચિત્ર લાગતો હશે તે ક્રાંકિલનના તો ખ્યાલમાંએ નહોતું. બાખરો પૂરો થયો ત્યાં સુધી એક મહેલ્લામાંથી બીજા મહેલ્લામાં તે રખડ્યો અને પછી નદીપર જઈ પાણી પી નાસ્તો પૂરો કર્યો. તેની સાથે હોડીમાં એક બાઈ અને તેનું નાનું બાળક આવ્યાં હતાં, તેમને આગળ જવાનું હતું તેથી હોડી હંકારવાની વાટ જોઈ તે નદીપર બેઠાં હતાં. ક્રાંકિલને ઉદારતાથી બાઈ રહેલા બે બાખરા તે બાઈ અને તેના બાળકને આપી દીધા.

નાસ્તો લઈ તાજે થયા પછી ક્રાંકિલન માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં પાછો આવ્યો. સારાં લૂગડાં પહેરીને ઘણા લોકોને એકજ રસ્તે સાથે જતા તેણે જોયા તેમના બેગો મળીને તે પણ આગળ આણ્યો અને તેમની સાથે કંવેકર પંથના મંદીરમાં ગયો. પ્રાર્થના શરૂ થતાં સુધી તેણે બેસીને સમાજ તરફ આમ તેમ જોયા કર્યું. પ્રાર્થના શરૂ થતાં શાંતિ થવાથી અને યાકેલો હોવાથી તે ધસધસાટ ઉઠી ગયો. સમાજ ઉઠી ત્યાં સુધી તે ઉઠી રહ્યો. એક બધા માણસે તેને ઉઠાડ્યો નહોત તે બેથી પણ વધારે ઉંધત. રસ્તે જતા લોકોનાં મોં જોતો જોતો તે પાછો નદી તરફ આણ્યો. એક જણ સારો લાગવાથી તેને પૂછ્યું કે આ ગામમાં પરદેશીઓને ઉતરવાની જગા ક્યાં છે? તેણે કહ્યું કે “આ પાસે એક વિશી છે પણ ત્યાં આખરદાર લોક ઉતરતા નથી. મારી સાથે આવો તો હું તમને સારી જગા બતાવું.” ક્રાંકિલન તેની સાથે ચોડા આગળ ગયો એટલે તેણે એક

ખીજી વિશી બતાવી ને ત્યાં જવા કહ્યું. અહિં આવી ક્રાંતિનને ઉતારે
કયો. જમતાં જમતાં ધરધણીએ તેને કેટલાએક સવાસં પૂછ્યા તેથી
જાણે તેના નાશી આવ્યા વિષે તેને શક આવ્યો હોય એમ ક્રાંતિનને
સાગ્યું. જમ્યા પછી તે સુષ્ટ ગયો, અને વાળુ કરવાને ઉઠાડ્યો ત્યાં સુધી
જાંઘ્યા કર્યું. વાળુ કર્યા પછી પાછો તરતજ સુષ્ટ ગયો અને સવાર થતાં
સુખી ધસધસાંટ જાંઘ્યો. ધર છોડવાને ક્રાંતિનને આજે અગિયાર દ-
હાડા થયા હતા.

પ્રકરણ ૪ થું.

દિલાડેદ્દીઆથી લંડન. ૧૭૨

એન્ટુ એડ્ડની મુલાકાત—કીમર છાપખાનાવાળો—નોકરી મળી—
મી. રીડને ઘેર રહેવું—દિલાડેદ્દીઆમાં સુખમાં જતા દિવસ—કેપ્ટન હોમ્સનો
ઘેર જવા આમ્રદ—ક્રાંતિનને પોતાનો વિચાર દૃઢ રાખ્યો—ગવર્નર કીપનું
છાપખાનામાં મુલાકાત લેવા આવવું—સ્વતંત્ર છાપખાનું કાઢવા સલાહ મ-
ળવી—છાપખાનું કાઢવાનો છુપો ઠરાવ—મળવાને બહાને બોરન જવું—
કોલિન્સનો દિલાડેદ્દીઆ જઈ વસવાનો વિચાર—ક્રાંતિનના બાપે મદદ
આપવા ના પાડી—મેથરે માધામાં મારીને યાન ધાક્યું—દિલાડેદ્દીઆ જ-
વા નીકળવું—ન્યુપોર્ટમાં ભાઈ જોનને મળવું—મી. વર્નને બતાવેલું કામ—
ન્યુપોર્ટમાં કોલિન્સને મળવું—કોલિન્સ દારૂડીઓ નીકળ્યો—ગવર્નર બર-
નેટની મુલાકાત—બધે સુખ સરખું છે એમ મુસાફરીમાં અનુભવ—ગવર્નર
કીધે પોતે મદદ કરવા વચન આપ્યું—કોલિન્સની મિત્રતાનો અંત—દિલા-
ડેદ્દીઆમાં ક્રાંતિનના સોબતી—મળતા સ્વભાવ—ખોતરણું કાઢનાર ઓ-
સજોર્નનું છોતરાવું—ડોયારા રીડ સાથે વિવાહનું નક્કી કરવું—કેપ્ટન એનીસ-
ના વહાણમાં લંડન જવા નીકળ્યો—રાહ સાથે જવા તૈયાર થયો—
કાગળ આપવા ગવર્નર કીધના વાયદા પર વાયદા—ચેલ્લીમાંથી કાગળ ખો-
ળી કાઢવા—લંડન પહોંચતાં કાગળ નકામા પડ્યા—મી. ડેનહાલની સ-
લાહ—હેમિલ્ટન વકીલ સાથે ઓળખાણ—કીધ વિષે ક્રાંતિનનો વિચાર.

સવારમાં હડી ક્રાંતિનને બની એટલી ટાપટીપથી પોતાનાં ફાટેમાં
મુસાફરીનાં. કપડાં પહેરી લીધાં, અને જેના પર ભસામણુ સાંભ્યો હતો

તે છાપખાનાવાળાને ઘેર ગયો. એ ગૃહસ્થનું નામ એન્ડ્રુ બ્રેડફોર્ડ હતું. તેણે ક્રાંતિચિંતનને વિવેક સાથે આદરમાન આપ્યું અને પોતાને ઘેર જન્મવાને નોતપો પથ નોકરી આપવા સંજોગી એમ કહ્યું કે “ મારા કારખાનામાં હાલ માણસો ઘણાં છે. મેમ્બુઅલ કીમર નામના ગૃહસ્થે છાપખાનું કાઢ્યું છે તેથી તે તમને કદાચ રાખશે. જો તે નહીં રાખે તો તમે સુખેથી મારે ઘેર રહેજો. હું તમને હાલ તુરત થોડું ધણું કામ આપીશ અને આગળ પર તમારું સારી રીતે ઠેકાણું પાડીશ.”

ક્રાંતિચિંતન લાગભોજ કીમરના કારખાનામાં ગયો. એક નાના ઓરડામાં જીવું ભાગેલું મુદ્રાચંદ્ર અને પ્રસાદ ગએલાં બીજાં ગોઠવ્યાં હતાં અને કીમર તેમાં કામ કરતો હતો. ક્રાંતિચિંતનની પરીક્ષા લેવા કીમરે થોડા સવાલ મોઢેથી પૂછ્યા અને કંઈ કામ કરાવી જોયું. છોકરો ઠીક લાગવાથી કીમરે કહ્યું કે હાલ તો મારી પાસે કામ નથી પણ થોડા વખતમાં હું તમને નોકરી આપીશ.

બ્રેડફોર્ડને ઘેર પાછો આવી ત્યાંજ રહી તેની ઓશીસમાં થોડા દહાડા ક્રાંતિચિંતને છૂટક પરચુરણ કામ કર્યું. પછીથી કીમરને સરકાર તરફથી કંઈ કામ મળવાથી તેણે ક્રાંતિચિંતને બોલાવ્યો અને રાખ્યો. કીમરની આશીસમાં ક્રાંતિચિંત નીયમિત રીતે કામ કરવા લાગ્યો. પોતાનો નોકર પોતાના હરીફને ઘેર રહે એ ઠીક નહીં એમ કીમરને લાગવાથી મી૦ રીડને ઘેર ક્રાંતિચિંતને રહેવાની તથા જન્મવાની ગોઠવણ કરી આપી. જેના ઘર આગળથી બાખરો ખાતો ખાતો ક્રાંતિચિંત ક્ષિણેકદીઆમાં પહેલેદહાડે ગયો હતો તે આ ગી. રીડ હતો. દિવસપર દિવસ આલ્યા જવા લાગ્યા. ક્રાંતિચિંતને રોજ ઠીક મળતી અને તેમાંથી કરકસર કરી તે દરરોજ કંઈ બચાવતો તેથી સુખમાં રહી શકતો. એના જેવા વાંચવાના શોખી મિત્રો એને થોડા દહાડામાં મળી આવ્યા; દરરોજ તેમની સાથે એ એવા આનંદમાં વખત ગાળતો કે બોસ્ટન તેને ભાગ્યેજ સાંભરતું. એના બાઈની આપખુદી વર્તણૂકથી એના મનપર એવી સજડ અસર થઈ હતી કે બોસ્ટન સંભારવાનુંજ એને ગમતું નહીં. એના મિત્ર જોન કોલિન્સ સાથે એ પત્રવ્યવહાર રાખી રહ્યો હતો અને પોતે ક્યાં છે તેની એને ખબર કરી હતી. ક્રાંતિચિંતની વાત કોલિન્સે કોઈને ખબર પડવા દીધી નહોતી.

ક્રાંતિચિંતની એક બેઠેન રોબર્ટ હોમ્સ નામના માણસને પરણાવી હતી. બોસ્ટન અને ડિલાવર વચ્ચે વેપારાયેં ફરતાં એક વહાણુનો તે નાખુ-

દા હતો. ન્યુ કાસલમાં તેને કોઈની સાથે સહેજ વાતચીત કરતાં ખબર પડી કે ક્રાંકિયન ફિલાડેલ્ફીઆમાં આવી રહ્યો છે. એનો પત્તા મેળવી હોમ્સે ન્યુ કાસલથી ક્રાંકિયનને પત્ર લખ્યો. બોસ્ટનથી તેના જતા રહેવાથી તેનાં ગાળાપ કેનાં ફિલ્મીર થયાં હતાં તે એ પત્રમાં સવિસ્તર જણાવ્યું હતું, તથા ઘેર પાછા જવાને શિખામણ દીધી હતી. બેન્ઝમિને આ પત્રને જવાબ વિનયથી પણ હકીકત સહ છત્રાદાર લખ્યો. ઘર છોડવાનું કારણ શાથી ઉપસ્થિત થયું હતું તે તેમાં જણાવી, પોતાનો વિચાર ફિલાડેલ્ફીઆમાં જ રહેવાનો છે એમ તેણે જાહેર કર્યું. આ કાગળ વાંચ્યાથી એના બનેલીની ખાત્રી ધઈ કે તે પહેલાં ધારતો હતો તેટલો એનો વાંક નહોતો.

આ કાગળથી ક્રાંકિયનના જાવિધનું વલણ જૂની જાતનું થયું. રોબર્ટ હોમ્સને એ પત્ર પહોંચ્યો ત્યારે પેન્સિલવેનિયાનો મર્નર સર વિલિયમ કીથ તેની સાથે હતો. ક્રાંકિયનના પત્રની છટાથી છક થઈ જઈ, હોમ્સે તે સર વિલિયમને બતાવ્યો અને તે વાંચી સર વિલિયમ પણ આશ્ચર્ય પામ્યો. પત્ર લખનારની ઉંમર જણી ત્યારે તો મર્નરને વધારે આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે કહ્યું કે “ફિલાડેલ્ફીઆમાં કોઈ સારો જાપખાનાવાળો નથી. બેન્ડર્ડ અગાન છે અને તેનામાં કંઈ કારીગરી નથી; કીમર બેવકુફ અને લુચ્ચો છે, આ પત્ર લખનાર જુવાન ગાયસ બુદ્ધિશાળી છે, એને ઉત્તેજન મળતું જોઈએ. જો એ ફિલાડેલ્ફીઆમાં જાપખાનું કાઢે તો સરકારી તમામ કામ એને હું સોપું.”

એક દિવસ ક્રાંકિયન અને કીમર જાપખાનામાં કામ કરતા હતા એવામાં બે ગૃહસ્થોને વેગજેથી જાપખાના તરફ આવતા તેમણે જોયા. આ પૈકી એક સર વિલિયમ કીથ છે અને બીજો કર્નલ ફ્રેન્ચ છે, એમ જરા નજીક આવ્યા એટલે કીમરે એજળખી કાઢ્યા. કીમરે ધાર્યું કે તેઓ મને મળવા આવે છે તેથી તેમને આવકાર દેવાને દોડતો મેડેથી નીચે ઉતરી સામે ગયો. પરંતુ મર્નરે તો ક્રાંકિયન ક્યાં છે એમ પૂછ્યું અને તે જાપખાનાના મેડાપર છે એવી ખબર મળતાં તેને મળવાને ઉપર ગયો. ક્રાંકિયને કદી અનુભવેલી નહીં એવી નમ્રતાથી સર વિલિયમે તેને સલામ કરી, તેનાં ધણાં વખાણ કર્યાં, તેની સાથે જોળખાણ કરવાને ખાયા જતાવી, ફિલાડેલ્ફીઆમાં પહેલ પહેલા આવ્યા ત્યારે મને કેમ મળ્યા નહીં એમ કહી જરા ઠપકો દીધો અને છેલ્લે ખાસેના પીઠામાં પોતાની અને કર્નલ ફ્રેન્ચની સાથે આવવાને તેને નોતર્ફ દીધું. આ બધું સાંભળીને કીમર તો આભોજ જાની ગયો; ક્રાંકિયનને પણ ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; તે-

પણ તેમની સાથે જવાને તેણે હા કહી. લાગણી ત્રણે જણ પીઠામાં ગયા અને ક્રાંકિલને ક્યો રસ્તો પકડવો એ વિષે વાત ઉપાડી. ક્રાંકિલનના બનેલી હામને ગવર્નરે જે કહ્યું હતું તે પાછું ક્રાંકિલનને કહ્યું અને તેના બાપની મદદથી ફિલાડેલ્ફીઆમાં એકદમ છાપખાનું ઉઘાડવાને સૂચવ્યું. અને વધારામાં કહ્યું કે “તમે જરૂર ફોલ પામશે. હું અને કર્નલ કેન્સ પેન્સિલવેનિયા તથા ડિલાવરનું તમામ સરકારી કામ તમને આપીશું.”

ક્રાંકિલન:—

“મને લાગતું નથી કે મારા પિતા એ કામને મારે બેઠતી મુડી મને ધીરે.”

સર વિલિયમ—તમારા પિતાપર હું તમને કાગળ લખી આપીશ, અને તેમાં આપણે કરવા ધારેલી યોજનાથી શાશ્વત ફાયદા થશે તે જણાવીશ. મને ખાતરી છે કે તમારો બાપ હા કહ્યા વગર રહેશે નહીં.”

આખરે એવો ઠરાવ થયો કે ગવર્નરનો કાગળ લખને ક્રાંકિલને બોસ્ટન તરફ જતા, પહેલા વહાણે બોસ્ટન જતું અને તેની બાપને સમજાવી હા કહેવરાવી બધું નક્કી થાય ત્યાં સુધી વાત છુપી રાખવી અને ક્રાંકિલને કીમર સાથે કામ કર્યા જવું. પછી ત્રણે જણ છટા પડ્યા. સર વિલિયમ કોઇ કોઇ વાર ક્રાંકિલનને પોતાને ઘેર જમવા તેડતો અને તેની સાથે ઘણા હહાડાનું ઓળખાણ હોય એવી રીતે રહેઠયી અને માયાથી વર્તતો. ગવર્નરની પદ્ધતિ ગૃહસ્થે તે વખતમાં છાપખાનાવાળા સાથે આવી છૂટકા ખાય, પીએ અને વર્તે એમાં ઘણી નવાઇ નહોતી. સો વર્ષ પહેલાં છાપખાનાવાળાનો ધંધો સાધારણ કારીગરના ધંધા કરતાં ઉંચો ગણાતો. છાપવાની કળા પહેલ પહેલી નીકળી ત્યારે મુખ્યત્વે કરીને ધર્મપુસ્તકો છાપવામાં આવતાં; વળી શરૂઆતમાં છાપવાનું કામ વિદ્વાનોને હાથેજ થતું. છાપવાનો ધંધો સાધારણ થઇ ગયો ત્યારે કારીગરના ધંધાના દરમિયાનમાં આવ્યો. પરંતુ છેક ક્રાંકિલનના વખત સુધી તો છાપખાનાવાળા કેળવણી પામેલા હોવા બેઠાએ એમ ગણાતું અને કેટલાક ખરેખર કેળવાયલા હતા પણ ખરા.

સન ૧૭૨૪ ના એપ્રિલ માસની આખરે એક નાનું વહાણ બોસ્ટન તરફ જવાનું હતું. થોડો વખત મારાં સર્ગાવહાલાંને મળી આવવું એમ કહી ક્રાંકિલને તેમાં જવા ટીકીટ લીધી. ક્રાંકિલનના બાપપર ગવર્નર કીધે એક લાંબો કાગળ લખી આપ્યો અને તેમાં ક્રાંકિલનનાં ખૂબ વન

ખાણ કરી જણાવ્યું કે ફિલાડેલ્ફીઆમાં એની પાસે છાપખાનું હતવો તો એ ન્યાય થઈ જશે. જે અઠવાડિયામાં ક્રાંતિજન બોસ્ટન પહોંચ્યો અને સાત મહિનાના વિયોગ પછી તેનાં માઆપને મળ્યો. કેપ્ટન હોમ્ઝ કે બીજા કોઈ તરફથી ક્રાંતિજન વિશે એનાં માઆપને કંઈ ખબર આગળથી મળી નહોતી તેથી એના એકાએક પાછા આવવાથી તેમને ધ્રોણ અચં-
બો લાગ્યો. ક્રાંતિજનને જોઈને એના બાઈ જેમ્સ સિવાય બીજાં બધાં હ-
રખાઈ ગયાં.

ક્રાંતિજનનો બાઈજંઘ કોલિન્સ તે વખતે પોષ્ટ ઓફીસમાં કારકુન હતો. ક્રાંતિજનને મોટે પેન્સિલવેનિયાનું વર્ણન સાંભળીને તે એટલો દીંગ થઈ ગયો કે એકદમ ત્યાં જઈ વસવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પોતાની ચોપડી-
ઓ વગેરે દરિયાવાટે ક્રાંતિજન સાથે લાવવાને મૂકી તે આગળથી જમીન વાટે નીકળી પડ્યો. અને ન્યુયોર્કમાં ક્રાંતિજન સાથે ભેગા થવાનું ઠરાવ્યું.

સર વિલિયમ કીથના પત્રમાં કરેલી ભલામણોનો વિચાર ક્રાંતિજનના ખાપે ધણી રીતે કરી જોયો. થોડો વખતનો તેણે પોતાનો વિચાર ક્રાંતિજન ને જણાવ્યો નહીં. એવામાં કેપ્ટન હોમ્ઝ ડિલાવરથી બોસ્ટન આવ્યો, તેને એ કાગળ બતાવી પૂછ્યું. “તમને ખબર છે કે સર વિલિયમ કીથ કેવો માણસ છે? મને તો લાગે છે કે એ ચોકસ, ઠરેલ અને વિચારવંત હોય તો આ અઠાર વર્ષના બાળકને સ્વતંત્ર ધંધામાં નાંખવાની ભલામણ કરે નહીં” કેપ્ટન હોમ્ઝે પોતાના સાળાનો પક્ષ લઈને એના લાભમાં જો-
ટકું કહી શકાય એટલું કહ્યું પણ ડોસાએ ક્રાંતિજનની ઉમરને લીધે પાછા હડી પૈસા આપવાને ચોખી ના પાડી તેણે ક્રાંતિજનને કહ્યું. “તું હજી ધણો નાનો છે, ગવર્નરે તારાં આટલાં બધાં વખાણુ કર્યાં છે અને તારા ઉદ્યોગ અને હડાપણથી તું થોડા વખતમાં આટલું બધું બચાવી શક્યો છે તેથી હું ધણો પ્રસન્ન થયો છું ફિલાડેલ્ફીઆ તારે પાછા જવું હોય તો સુખે-
થી જા. તારી ૨૧ વર્ષની ઉમરે ધંધામાં પડવા જોટલું, તે બચાવ્યું હશે તો હું તને કંઈ મદદ કરીશ પણ હાલ તો કંઈ પણ કરવું, મને વાજબી લાગતું નથી ફિલાડેલ્ફીઆના લોક સાથે તારું વર્તન સારું રાખજે, સ-
ખત ટીકામરેણાં અને નાલેસી ભરેણાં લખાણુ લખવાનું છોડી દેજે. તને હજી યાદ હશે કે એવાં લખાણુ લખવાથી તું અને તારો બાઈ કેવી આફતમાં આવી પડ્યા હતા.”

ક્રાંતિજન:—“જાપા, આ છેલ્લી બાબતપર વાદવિવાદ કરવાને આ-

પણે હાલ વખત નથી. એટલે વધારે કહેતો નથી. પણ જો કુરન્ટ પત્ર ચલાવવાનું મારે, હાથ ફરી આવે તો હું તો પ્રથમ પ્રમાણે જ લખું. મેં લખત કરી નહોત તો આજ જોસ્ટનનો જાપો સ્વતંત્ર ક્યાંથી હોત?"

સર વિલિયમ કીથને ક્રાંકિલનના બાપે ક્રત્તર લખ્યો તેમાં એ ગૃહસ્થ ક્રાંકિલનના હિતમાં ભાગ લેતો હતો તેને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો અને તેની બક્ષામણી પ્રમાણે હાલ નહીં કરવાને પોતાનાં કારણ લખી જણાવ્યાં.

જોસ્ટનની આ મુલાકાત વખતે ક્રાંકિલન કોટન મેથરને મળવા ગયો હતો. પોતાના મુસ્તકાલમાં મેથરે ક્રાંકિલનની મુલાકાત લીધી અને જ્યારે તે રજા માગી જવા લાગ્યો ત્યારે ધરમાંથી બહાર નીકળવાનો એક ટુંકેઠ માર્ગ તેને બતાવ્યો. આ માર્ગે એક નવેળામાં યજ્ઞને હતો. નવેળાપર માથુ ઝાડે એટલે જાંચે આડા મોભ મૂકેલા હતા. મેથરની સાથે વાતો કરતો કરતો ક્રાંકિલન નવેળામાં થોડું આગળ ચાલ્યો એટલે મેથર જોયિતો બોલી ઉઠ્યો "માથું નમાવો, માથું નમાવો." ક્રાંકિલનનું માથું મોભ સાથે અથડાયું તે પહેલાં આ કહેવાનો ભાવાર્થ તે સમજી શક્યો નહીં. જીજ્ઞાસુ શિખામણી આપવાની તક અમસ્તી જવા દે એવો માણસ મેથર નહોતો. તેણે કહ્યું "તમે જીવાન છો અને હજી દુનિયાં દીઠી નથી. દુનિયામાં તમારો રસ્તો આગળ કરતા જાઓ તેમ તેમ માથું નમાવતા જાઓ એટલે તમારું માથું કશા સાથે અથડાશે નહીં." ક્રાંકિલનના માથામાં મારીને આ પ્રમાણે ધાલેલી શીખામણી તેને ધણી ઉપયોગી યજ્ઞ પડી. પોતાનું માથું જાંચું રાખવાથી કોઈને પોતાનો ગર્વ જિતારવો પડતો અથવા દુઃખ વેરી લેવાં પડતાં ક્રાંકિલન જોતો ત્યારે તે આ શિખામણી યાદ કરતો.

માથાપની આશિષ લઈતેમની રજાથી ક્રાંકિલન જીજ્ઞાસુ જોસ્ટનથી નીકળ્યો. જે વહાણમાં તે જતો હતો તે ન્યુપોર્ટ યજ્ઞને જવાનું હતું. ન્યુપોર્ટમાં તેનો ભાઈ જૉન, મિલ્કુબલિ અને સાથુ બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો. આ ભાઈની તેના તરફ મમતા સારી હતી તેથી તેને મળવા તે તેને ઘેર ગયો. જૉનના એક વર્નન નામના મિત્રનું પેન્સિલવેનિયામાં કોઈની પાસે સાત આઠ પાઉન્ડનું લેણું હતું. આ લેણું વમુલ કરી લેવાને વર્નને ક્રાંકિલનને ચીઠ્ઠી લખી આપી અને કહ્યું કે એ પૈસાની વ્યવસ્થા કરવા હું લખી જણાવું ત્યાં સુધી મહેરજાની કરી તમારી પાસે રાખજો. આ કામ કરવાને ક્રાંકિલને કશું કહ્યું. ન્યુપોર્ટ પછી ન્યુયોર્ક આગ્યું. અહિં એનો મિત્ર કોલિન્સ એની વાટ જોઈને ખેસી રહ્યો હતો તે મળ્યો. કોલિન્સને દાર

પીવાની ખોટી આદત પડી છે એવી પહેલ વહેલી ક્રાંતિજનને ન્યુયોર્કમાં ખબર પડી. કોલિન્સ દારૂનો વ્યસની હતો એટલુંજ નહીં પણ ઘણો આળસુ હતો. ન્યુયોર્કમાં અને મુસાફરીના બાકીના ભાગમાં કોલિન્સનું ખર્ચ ક્રાંતિજનને આપતું પડ્યું. કારણ કે તેની પાસે પૈસાઓ રહ્યા નહોતા. આ વિશેષ ખર્ચનો ખોળે ક્રાંતિજનના ગળ ઉપરાંતનો હતો પણ તે કંઈ વગર છૂટકો નહોતો.

ક્રાંતિજનના વખતમાં અમેરિકામાં ચોપડીઓની કિંમત ઘણી બેસતી. જાહેર પુસ્તકાલય તો એ વખતમાં હતાંજ નહીં. કોઈ ખાનગી ગૃહસ્થો પુસ્તકોનો ઘોડો સંગ્રહ રાખતા, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી યોડી હતી. ૫૦ પુસ્તકનો સંગ્રહ એ વખતમાં મોટો ગણાતો; એટલાં પુસ્તકોના માલેક મોટા વિદ્વાન ગણાતો અને માફ માન મેળવતો. ૧૭૨૪ માં ન્યુયોર્કનો ગવર્નર વિલિયમ બરનેટ નામે એક ખુશ મિત્તજવાળો 'શોખી માણસ' હતો. એ વખતમાં અમેરિકામાં પુસ્તક સંગ્રહને માટે પ્રખ્યાત યએલા માણસો પૈકી એક આ હતો. ક્રાંતિજન જે વહાણમાં ન્યુયોર્ક આવ્યો હતો તે વહાણના નાખુદા પાસેથી બરનેટને ખબર મળી કે ક્રાંતિજન પાસે પુસ્તકોનો સંગ્રહ સારો છે. ગવર્નર બરનેટ ક્રાંતિજનને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો, તેને પોતાનું પુસ્તકાલય બતાવ્યું અને પુસ્તકો તથા ગ્રંથકર્તા પર ખૂબ વાતોચીતો કરી. આત્મચરિત્રમાં ક્રાંતિજન કહે છે કે " મારી ખબર લેનાર આ બીજો ગવર્નર હતો; મારા જેવા ગરીબના છોકરાને આથી ઘણો આનંદ થયો."

ન્યુયોર્કથી આગળ મુસાફરી કરી બન્ને મિત્રો ફિલાડેલ્ફીયા પહોંચ્યા. રસ્તામાં ન્યુપોર્ટવાળા મી. વર્નનનું સેણું ક્રાંતિજનને મળ્યું. કોલિન્સનું ખર્ચ એટલું બધું હતું કે આ પૈસામાંથી પણ કંઈક ખર્ચવાની ક્રાંતિજનને જરૂર પડી.

આ મુસાફરીની વખતે બનેલી એક વાત ક્રાંતિજને ૮૪ વર્ષની ઉંમરે ડાક્ટર પ્રીસ્ટલીને નીચે પ્રમાણે લખી જણાવી હતી. " મારી જીવાનીમાં એક નાના વહાણમાં બેસીને હું ડિલાવર નદી જિતરતો હતો. પવન નહીં હોવાથી અમારે લંગર કરીને ઘોડો વખત બેસી રહેવાની જરૂર પડી હતી, વહાણ પર સૂર્યનો તાપ ઉગ્ર હતો, જિવારોમાં ગને રમુજ પડે એવું માફ ઓળખાણું કોઈએ નહોતું. નદી કિનારે એક સુંદર મેદાન અને તેની વચ્ચે સારી છાયાવાળું એક ઝાડ અને દેખાણું, મેં ધાર્યું કે વહાણ ચાલતું થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જઈને બેસું અને વાંચુ તો હીક. વહાણ

ના કષ્ટાનને વિનંતી કરવાથી તે મને કિનારે મુકી આવ્યો. કિનારે ઉત-
ર્યા પછી મને માત્રમ પડ્યું કે મને દેખાતું હતું એવું મેદાન તો ત્યાં ન-
હોતું પણ પાણીનું ખાઓચિયું હતું ઝાડ મુઠ્ઠી જતાં મારા પગ દીવણ
મુઠ્ઠી કાદવમાં ઢળી ગયા ઝાડ નીચે જઈને હું બેઠો કે મચ્છરનું ટોળું
મારા હાથ પગ અને મોઢે વળગી પડ્યું અને મને વાંચવાએ ન દીધું ત-
થા સુખે બેસવાએ નહીં. યાદીને હું પાછો વળ્યો અને હોડીમાં બેસાડી
મને વહાણપર લઈ જવાને વહાણવાળાને મેં બોલાવ્યો. તડકો નહીં વેઠ-
વાને હું ગયો હતો ત્યાંથી પાછા આવી ફરી વહાણપર તડકામાં મારે બે-
સ્યું પડ્યું અને તેથી બધા ઉતાર્યો મારી મસ્કરી કરવા લાગ્યા. આ કુ-
નિયામાં એવા બીજા દાખલા પણ મારા અનુભવમાં આવ્યા છે. ” આ-
વાતનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, દુનિયામાં દરેક પાવરીમાં સુખ દુઃખ સરખાજે
જે દરેક દેખાય છે, તે માત્ર દેખીતો છે.

ક્રાંકિલનના પિતાનો કામળ વાંચીને સર વિલિયમ કીથે ક્રાંકિલ-
નને સ્વતંત્ર ધધામાં નાખવાનો પોતાનો વિચાર હોડી દીધો નહીં અને
કહ્યું કે “ તમારા પિતા તો ખુબ ગણા દેખાય છે. માણસ માણસમાં ફેર
હોય છે. ઉમરની સાથેજ પાકી સમજ આવે અને જીવનનિયામાં ન હોય
એવો કંઈ નિયમ નથી. તમારા પિતા તમને મદદ નથી કરતા તો હું ક-
રીશ. વિશ્વાસતથી જેજે જરૂરીઆત ચીજો મંગાવવાની હોય તેની મને યા-
દી કરી આપો એટલે હું તે મંગાવી આપીશ; બ્યારે તમને મજા ત્યારે
મારા પૈસા પાછા આપજો. આ શહેરમાં એક સારો છાપખાનાવાળો ઉભો
કરવા મેં ઠરાવકર્ષ્યો છે અને મને પુરું આશા છે કે તમને ફતેહ મળશે. ”
સર વિલિયમ કીથનાં આ વચનથી ક્રાંકિલન ખુબ ધધ ગયો; સર વિલિ-
યમના જેવો બહો માણસ બીજો કોઈ નથી એમ તેને લાગ્યું. તરતજ તે-
ણે યાદી તૈયાર કરી અને સરવાળો ગણતાં લગભગ સો પાઉન્ડની કિમ-
તનો સર સામાન જોઈશે એમ જણાયું; સર વિલિયમે આ યાદી જોઈને
કહ્યું કે “ તમે જાતે વિશ્વાસ જઈ સામાન પસંદ કરીને લાવો તો
વિશ્વાસત ન પડે ? ત્યાં જવાથી વળી તમારે ઝાળખાણું વધશે અને કા-
ગદી તથા પુસ્તક વેચનારા સાથે પત્ર વ્યવહાર જમશે. ”

ક્રાંકિલન—“ હા એમ કરવું ફાયદા કારક થાય ખરું, ”

સરવિલિયમ—“ ત્યારે તો “ એનીસ ” સાથે જવા તૈયાર થાઓ. ”

તે વખતમાં લંડન અને ફિલાડેલ્ફીઆ વચ્ચે માત્ર એકજ વહાણ

ફરતું. “એનીસ” એ વહાણનો નામ હોય છે. “એનીસનું” વહાણ લંડન અને ફિલાડેલ્ફીઆથી વર્ષમાં એક વાર ઉપડતું.

વહાણ ઉપડવાનો દિવસ હજી દૂર હતો, તેથી ક્રાંકિલને કીમર સાથે કામ કરવાનું જારી રાખ્યું અને ગવર્નર સાથે કરેલો વિચાર હતો રાખ્યો. સર વિલિયમ કીધ જુડો, જાડાંબોર અને માનનો ભૂખ્યો હતો. એ પાણી કહે ત્યાં કાદવે ન હોય એવું એનું ખોલતું હતું. ક્રાંકિલને કેમ ને પૂછ્યું નહીં તેથી આખરકડી સુધી આ વાત એને જણાઈ નહીં. સર વિલિયમના વચનપર ભરોસો રાખી, આશામાં ને આશામાં એ પોતાના દિવસ આનંદમાં કાઢવા લાગ્યો. વહાણ ઉપડવાના દિવસ સુધી ઉર્મગમાં જે મહિના ગયા તેના જેવા બીજા ગાગેજ ગયા હશે તોપણ આ દુનિયાની રીત પ્રમાણે સુખમાં પણ દુઃખનો ભાગ હોવો જોઈએ. ફિલાડેલ્ફીઆ પાછો આવ્યો તે દહાડાથી તેના ગિત જોન કોલિન્સની ગેરવર્તણૂકને લીધે ક્રાંકિલને હરકતો વેઠવી પડતી અને શરમાતું પડતું કોલિન્સ કેવળ દારૂડીએ ચંપ ગયો હતો. એ ક્રાંકિલને ખરે ક્રાંકિલના ઉતારામાં આજસુ પડી રહેતો એટલુંજ નહીં પણ કામ ગળશે ત્યારે પાછા આપાના વાપદા કરી વારંવાર ક્રાંકિલ પાસે પેચા ઉઠીના લેતો. ક્રાંકિલ કોઈ કોઈ વાર ચીકાઈ તેને ઠપકો દેતો અને તેથી બંને વચ્ચે કચ્ચો થતો.

આખરે એક દિવસ આ ગિતગતાનો અંત આવ્યો. ક્રાંકિલ, કોલિન્સ અને ફિલાડેલ્ફીઆના બીજા કેટલાક જુવાનીઓએ એક વખત ફિલાવર નદીપર હોડી લઈ ફરવા ગયા હતા. સૌએ વારાફરતી હલેસાં મારવાનાં હતાં. કોલિન્સનો વારો આવ્યો. સારે તેણે કહ્યું. “હુંતો હલેસાં નહીં ગાઈ તમારે ગરજ હોય તો મારો.” ક્રાંકિલ બોલ્યો “અમે હલેસાં મારી તને નહીં લઈ જઈએ.” કોલિન્સે જવાબ વાળ્યો. “હલેસાં નહીં મારો તો આખી રાત તમારે પાણીપર રહેવું પડશે.” બીજા છોકરા બોલ્યા “ભૂઓ જવા દોને આપણે હલેસાં મારીશું.” કોલિન્સની પાછલી ગેરવર્તણૂકની નાખુશ ચહેસા ક્રાંકિલને આનું નહીં. કોલિન્સે જાણી જાણી કહ્યું કે “એની પાસે હલેસાં મરાવું ત્યારે હું ખરો. એ હલેસાં નહીં મારે તો હોડીપરથી પાડી નાંખીશ.” એમ કહી જાણે પોતાનું બોલ્યું પાળવા જતો હોય એમ ક્રાંકિલ તરફ દોડી ગયો અને પાસે આવી ધપ્યો ગાંધો. ક્રાંકિલને સાવધપણું વાપરી કોલિન્સને ઉપાડી હાથે માથે નદીમાં નાંખી દીધો. ક્રાંકિલને ખબર હતી કે કોલિન્સને સારી રીતે તરતાં આવ-

ઉછે જોઈએ એના વિષે કંઈ શીકે તે મને કિનારે
 નીકળી દોડી પકડવા આવતો. મને દેખાતું હતું કે તેની પાછળ
 તા અને પૂછતા કે કેમ હવે દલેસાં જાય. મુઠ્ઠી તેના મોઢાની અડધા
 મળી કોલિન્સ કંઈ જોડ્યા વગર દોડીને પકડે છે. તેને હું જોડવાનું કહ્યું હતું કે તારા
 પુ કંઈ વળતું નહીં. આખરે જ્યારે ચાકચી તે મને વાંચી પાઠ્ય કાંઈ મળે
 રે તેના સોજનીઓએ તેને દોડીપર ખેંચી લીધો. જો અને તેના મોઢાનો દોડ
 લો એને ઘેર લઈ આવ્યા. આ બીના બન્યા પછી જો તડકેને પાછો જોઈએ
 ન્સ વચ્ચે અભોક્તા થયા. કોલિન્સને યોગ વખતમાં બાંહેડાંમાં કોલિન્સ
 ની જગા મળવાથી દિલાડેદ્દીઆ છોડી ગયો; જતી વખતે કોલિન્સને
 કહેતો ગયો કે માર્ક દેવુ ત્યાંથી મોકલો દહરા. પણ સારપણી કોલિન્સને
 એનો કંઈ પસંદ મળ્યો નહીં.

ક્રાંકિલન જેવા માયાળુ અને ગળતાવડ માણસને કોઈ કોઈ જગાએ યો-
 ગ વખતમાં સોજનીઓ મળ્યા વગર રહે નહીં. દિલાડેદ્દીઆ જોઈએ યો-
 ગને ચાલે એસબોર્ન, જોસપ વોટસન અને જેમ્સ રાલ્ફ એ જોઈએ યો-
 તેના સોજની હતા. આ ત્રણે, જણ ક્રાંકિલનના જેવો વાંચવાનો શોખ ધ-
 રાવતા હતા પણ બીજી બાજનોમાં સરખા નહોતા. એસબોર્ન અને વો-
 ટસન કોઈ વફીલને ત્યાં શુભાસ્તા હતા અને રાલ્ફ કોઈ વેપારીને ત્યાં શુ-
 ભાસ્તો હતો. વોટસન પ્રમાણિક, ધર્મિષ્ઠ અને સદ્ગુણી માણસો પણ બાકીના
 જેની ધર્મે તરફ આજ્ઞા યોડી હતી. એસબોર્ન સારી રીતે મનગળવાળો, માયાળુ
 અને પ્રેમી હતો પણ સાહિત્યની બાજનોમાં ઉંડાં ખોલવાર હતા. એસબોર્ન,
 રાલ્ફ અને ક્રાંકિલન કવિતાના શોખી હતા, અને મડળીની
 ગમતને માટે કંઈ કંઈ લખી બતાવતા. રક્ષુલકિલનને દોડીપર રવીવારને દિ-
 વસે ચારે ગિરો ફરવા જતા અને જે વાંચ્યું હોય તે પર વાતો ચીતો ક-

૧૨૮. " એનીસ " એ વહાણનો નામુદા, અને કંઈ અવકાશ નહીં હોવાથી અને શિક્ષાકેન્દ્રીઆથી વર્ષમાં એક વાર જી સકાયું નથી, એમ મેં રાજ્યને

વહાણ ઉપડવાનો દિવસ હતો. તે વખતે એ લખાણ અને જતાવ્યું. એ લખાણ એ કામ કરવાનું જારી રાખ્યું. જૂનીઓ જણાવે. રાજ્યે બોલ્યો 'એસએન-એ કામ કરવાનું જારી રાખ્યું. કોઈ દહાડે જૂનીઓ માલમ પડતી નથી. સર વિનિયમ કીધો જો કોઈ દહાડે જૂનીઓ માલમ પડતી નથી એ પાણી કહે ત્યાં કાદવે જાણપર હજારો ટીકા તે કરે છે. તમારી એને ને પૂછ્યું નહીં તેથી-વી માટે આ લખાણ લ્યો અને જાણે તમારું હોય સર વિનિયમનાં કરજો. હું કહીશ કે વખત નહીં હોવાથી મારાથી કંઈ તાના દિવસનું નથી. પછી એસએન શું કહેશે તે આપણે સાંભળીશું.' આ ગાંઠો ને માં કમુક્ત કર્યું અને મારા હાથનું લખાણ જણાય તે સાથે દુનિયાની જી નક્ક કરી લીધી. અમે બેગા મળ્યા. વોટસન ને લખી લા-દ્ધીઆ પાછો વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં કંઈ કંઈ જૂનીઓ હતી પણ દોષો અને લીધે ક્રોડ એસએનનું વાંચવામાં આવ્યું. તે વોટસન કરતાં સાથે કેવળ દારૂડીએ તેની ખરી તુલના કરી, કંઈ દોષો હતા તે જતાવ્યા અને આજસુ પડી. વખાણ કર્યો. તેને પોતાને તો કંઈ રજુ કરવાનું નહોતું. હું આ-ના વાપદા કરી નહીં. મારું લખાણ સુધારવાને મને વખત મળ્યો નથી, મા-કોઈ વાર ચીઠા કરતું જોઈએ, વગેરે બહાનાં મેં જતાવ્યાં પણ એકે બહાનું રવી-આખરે એ વખતે નહીં. મારું લખાણ રજુ કરવાની મને ફરજ પાડવામાં

અવામાં આવ્યું અને વળી ફરી વાંચવામાં આવ્યું. વોટસને લિન્સ અને શિક્ષાકેન્દ્ર તેને પોતાના કરતાં સાથે કમુક્ત કર્યું અને તેનાં લખાણ શિક્ષક નહીં પર 'માત્ર' રાજ્યે ટીકા કરી અને કેટલાક સુધારા કરવાની જ-મારવાનાં હતાં. કોઈ પણ આખર સુધી મેં મારો જવાબ કર્યો. રાજ્યે કરેલી નહીં મારું તમારે મેંસએન સખત વિરુદ્ધ વિચાર જતાવ્યા અને કહ્યું કે રાજ્યે મારી તને નહીં લખ જરતાં ટીકા કરવામાં વધારે પ્રવીણ નથી એને કવિતા રચતાં તો આખી રાત તમારે ટીકા કરતાં પણ આવડતી નથી. રાજ્યે અને એસ-એન એવા દોષો હતા ત્યારે રસ્તામાં એસએન તે જોને મારી કૃતિ જ-વર્તણૂક હોતો તે વિશે વધારે સારો અભિપ્રાય જતાવ્યો અને કહ્યું કે "હું જુલામત કરું છું એમ ક્રોડિયનને લાગે નહીં માટે હું જાણીનેધને એ-ના લાભમાં વધારે બોલ્યો નહોતો પણ એ આવું સાથે લખી શકે છે એનું કાષ્ટની કલ્પનામાં હું ? કેવો વિચાર, કેવો જુરસો અને કેવો આવેશ ! અસહ્ય પર પણ એણે સુધારો કર્યો છે. સાધારણ વાતચીતમાં

તો એ એના એ ચબ્દ વાપરે છે, અચકે છે અને બૂંધો કરે છે, પણ તેમ છતાં કોણ જાણે કેમ કરીને આવું સાફ લખી શકે છે.” આ સાંભળીને રાદક તેના મનમાં ખુશી થઇ ગયો. બીજે દિવસે તેઓ બેગા થયા ત્યારે રાદકે કરેલી તદ્દનીર ઉઘાડી પાડી અને તેનાં ખોતરણાં કાઢનાર એસ-ખોને શરમાઇ ગયો.”

આ વખતે ક્રાંતિક્ષનનું મન મી. રીડની દીકરી ડેબોરા પર ચોટવું હતું. ડેબોરા પણ ક્રાંતિક્ષનને ચઢાતી હતી. એ સગમમાં માળાપને ગમે ત્યાં કન્યાને પરણાવતાં. કન્યાએ કંઈ દરાવ કર્યો હોય તો તે માળાપની સંમતિ વગર અમલમાં આવી શકતો નહીં. લગ્ન સંગ્રંધ આખરનાર ગણાવવાને પહેરામણી અવશ્ય જોઇએ. આપણા દેશની પેઠે લગ્નનું સાદુ કરવામાં વર કન્યાનાં માળાપ મુખ્ય ભાગ લેતાં. ડેબોરાનો બાપ ૧૭૨૪ ના રુપ્ટેમ્બર ની પ્યારમી તારીખે મુજરી ગયો હતો. સગળ ડેબોરાની માને ક્રાંતિક્ષને પોતાના પ્યારની વાત જાહેર કરી અને આગળ પર છાપખાનાનો માલેક થવાની તથા દુનિયામાં મુખી થવાની પોતાને કેવી આશા હતી તે કહી જણાવ્યું. એ બાઇએ આ સંબંધની વાત પસંદ કરી અને કહ્યું કે “હજી તો તમે બન્ને ૧૯ વર્ષનાં થયાં નથી, તમે હાલ લાંબી મુસાફરીએ જવાના છો અને તમારો ધંધો કેવો ચાલશે એ નક્કી કહી શકો છો એવું નથી, માટે હાલ લગ્ન કરવું કીક નથી. તમે પાછા આવીને રોજ-ગારમાં પડો ત્યાં સુધી વાટ જુઓ.” આ પ્રમાણે માની રાધે ગોઠવણ કર્યા પછી ક્રાંતિક્ષને દીકરી આગળ વાત ઉપાડી. તેને તો ક્રાંતિક્ષન પસંદ જ હતો. વચનથી બન્ને જણ બંધાયાં અને લંડનથી પાછા આવ્યા પછી લગ્ન કરવા ઠરાવ્યું.

કેપ્ટન એનીસના વહાણ ‘લંડન હોપ’ને ઉપડવાનો વખત પાસે આવ્યો. સર વિલિયમ કીથ ક્રાંતિક્ષનને બોલાવ્યા કરતો અને હમેશ છાપખાનું ઉઘાડવા સંગ્રંધી વાત કાઢતો. બીજાં, કાગળ અને મુદ્રાપત્ર ખરીદવાને જેટલા રૂપિયા જોઇએ તેટલાની ફૂડી તથા લંડનમાં તેના મિત્રો પર ઝાળખાણના કાગળો આપવાને સર વિલિયમને વચન આપ્યું હતું. ક્રાંતિક્ષને કયે દિવસે આવીને કાગળ વગેરે લઇ જવું એ પણ નક્કી કર્યું હતું. દરાવેલે દિવસે ક્રાંતિક્ષન કાગળ લેવા ગયો ત્યારે હજી લખાયા નથી એમ કહી ગવર્નરે બીજે દિવસે આવવા કહ્યું. ક્રાંતિક્ષન ફરીગી ગયો પણ પહેલાના જે-વેજ જવાજ મળ્યો. ક્રાંતિક્ષને ધણા ધણા ખાધા પણ કંઈ વળ્યું નહીં.

આખરે વહાણ ઉપડવાનો દિવસ આવ્યો. આજે કામળ જરૂર મળશે એવી આશાએ ક્રાંતિજન ગવર્નરને છેલ્લીવારનો મળવા ગયો. આ પ્રસંગે ગવર્નરનો સેક્રેટરી તેને મળ્યો અને કહ્યું કે “ આજ ગવર્નર લખનામા રોકાયા છે. તમારું વહાણ ન્યુકાસલ આગળ ઉત્તું રહેવાનું છે તેથી ત્યાં એ તમને મળશે અને કામળો આપશે.”

ક્રાંતિજન વહાણ પર જઈને બેઠો અને વહાણ ઉપડ્યું. રસ્તામાં એ સોળતી વગરનો નહોતો. જેમ્સ રાફ્ટ પરણેલો હતો અને તેને એક છોકરી હતું તોપણ તે ક્રાંતિજન સાથે જવાને તૈયાર થયો હતો. લંડનમાં આવત પાંધવાને માટે હું આવું છું, એમ તેણે ક્રાંતિજનને કહ્યું પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે એની સ્ત્રીનાં સગાં સાથે એને અણબનાવ થયો હતો તેથી તેને ત્યાં છોડવાને તરછોડી પાછા નહીં આવવાના ધરાદાથી તે ધર છોડી નીકળ્યો હતો.

ન્યુકાસલ વહાણ જઈ પહોંચ્યું. ગવર્નરને કામળ માટે ક્રાંતિજન ફરી મળવા ગયો. આ વખતે પણ તેનો સેક્રેટરી તેની આગળ આવ્યો અને ધણી નમ્રતાથી કહ્યું કે “સાહેબ ધણા અગત્યનાં સરકારી કામમાં રોકાયા છે તેથી થોડા વખતમાં કામળ લખી વહાણ પર મોકલી દેશે. તમે સહી-સલામત પહોંચો અને વહેલા પાછા આવો એમ એ અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે.”

ક્રાંતિજન જરા શુંચવાયો ખરો પણ ગવર્નરના પ્રમાણિકપણા વિષે એને કંઈ શક આવ્યો નહીં. ક્રાંતિજનને વહાણ પર પાછા આવ્યા ને થોડી વાર થઈ એટલામાં કર્નલ ફ્રેન્ચ ગવર્નર તરફથી કામળોના લખોટાની ચેલી લઈ વહાણ પર આવ્યો અને તે નાખુદાને આપી. ક્રાંતિજને નાખુદાને કહ્યું “મારા સરનામાના જે કામળો હોય ને મને આપો.” નાખુદાએ જવાબ દીધો કે “મધા કામળો ચેલીમાં બેગા છે, તમારા કામળો જૂના કાઢવાને આજ મને વખત નથી પણ ઈંગ્લાંડ પહોંચતાં પહેલાં તમે તમારી મેજે ચેલી તપાસી જો જો અને તમારા કામળ હોય તે લઈ લેજો.”

ક્રાંતિજન અને તેના મિત્ર રાફ્ટ તરફ ખીખ હિતારઓનું લક્ષ મુકી નહોતું. તેમના ઝોળખાણનું કાંઈએ નહોતું. વહાણના મુખ્ય ભાગ પર તેમને ઓરડી મળી ચક્રી નહોતી તેથી આગલા ભાગમાં જેવી જગા મળી તેવીથી ચલાવી લેવું પડ્યું હતું. એવું બન્યું કે પેન્સિલવેનિયાનો માલ સરકારી વકીલ એન્ટ્રુ હેમિલ્ટન અને તેનો છોકરો ઈંગ્લાંડ જવાના હતા. તેમને માટે એ વહાણમાં જગા રોકવામાં આવી હતી. કંઈ કારણથી

તેમને નુકસાનથી પાછા જતું પડ્યું તેથી તેમને માટે રાગેલી ઓર-
ડી ખાતી થઇ હતી. ત્યારે કર્નલ ક્રેન્ચ વદાણુપર ગયો ત્યારે તેણે ક્રાં-
કિલનને ઓળખ્યો. કર્નલ ક્રેન્ચે ક્રાંકિલનને ઘણું માન આપ્યું એ બેઠ
ઉતાર્યોએ તેને તથા તેના મિત્રને ખાતી પડેલી જગો વાપરવાને કહ્યું.
ઘણી ખુશીથી બંને જણ આ જગા રોકી બેઠા.

યુમાફરીનો અંત પામે આવવા લાગ્યો તેથી વદાણુના નાખુનએ
પોતાના કલા પ્રમાણે કાગળની ચેલી તપાસવાને ક્રાંકિલનને આપી. છ કે
ચાત કાગળો ક્રાંકિલનની મારફતે મોકલેલા સરનામાવાળા માત્રમ પડ્યા.
આમાનો એક કાગળ રાજના છાપનારપર હતો અને બીજો કાંઈ કાગ-
લોપર હતો તેથી ક્રાંકિલનને લાગ્યું કે મને આપવાને કહેલા આ કા-
ગળો હશે.

ડિસેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે વદાણુ લંડન પહોંચ્યું. વદાણુપરથી
ઉતર્યો એવો ક્રાંકિલન કાગળની દુકાનપર ગયો અને તેને કાગળ આપી.
કહ્યું કે ગવર્નર કીયે મોકલાવ્યો છે. તે માણસ બોલ્યો “ હું એ નામના
કાંઈ પણ માણસને ઓળખતો નથી.” કાગળ ઉઘાડી આમતેમ ફેરવી પાછો
બોલ્યો “ હું આતો રીડરનનો લખેલો છે. એ માણસ હુમ્મ્યાનો સરદાર
છે એમ મને માત્રમ પડ્યું છે માટે એની સાથે મારે કંઈ સંબંધ રાખ-
વો નથી.” આ પ્રમાણે કહી ક્રાંકિલનના હાથમાં તેણે કાગળ પાછો આ-
પ્યો ને પૂડ ફેરવી ધરાકને માત્ર આપવામાં રોકાયો. બીજા કાંઈકો કીય-
ના લખેલા નથી એમ ક્રાંકિલનને જણાયું. ગવર્નરના શુદ્ધ ભાવ વિષે હ-
વે ક્રાંકિલનને શક આવ્યો. એનહાલ નામના એક વેપારી સાથે વદાણુપર
ક્રાંકિલનને ઓળખાણ થઇ હતી તેથી બંધી વાત તેણે તેની પાસે જઈને
કહી દીધી. એક પળમાં એનહાલ અંદરનો બેઠ સમજી ગયો અને ક્રાંકિલ-
નની ખાત્રી કરી કે કીયે કાગળ લખ્યા હોય અથવા લખવાનો તેનો વિ-
ચાર હોય એમ નિશ્ચય લાગતું નથી. તેણે કહ્યું કે જે માણસો કીયને
ઓળખે છે તેઓ એના કહેવાપર કંઈ બરોસો રાખતા નથી. એને નામે
કાંઈ પૈસા ધીરે એમ નથી કારણ કે એની કંઈ આબરૂ નથી” આ સાં-
ભળીને ક્રાંકિલન ઘણો અજબજબ થયો અને શીકર કરવા લાગ્યો. કારણ કે
લંડનનો તે ભાગિયો નહોતો અને પોતાના તથા રાજના ખર્ચને માટે
તેની પાસે ફક્ત દસ પાઉન્ડ હતા. આ હકીકત એનહાલે જણી ત્યારે ક્રાં-
કિલનને તેણે કાંઈ છાપખાનામાં નોકરી લેવાની સલાહ આપી અને કહ્યું કે

“લંડનના છાપનારઓ સાથે કામ કરવાથી તમે અનુભવી થશો અને અમેરિકા પાછા જશો ત્યારે ધધો કરવામાં ફાયદો થશે.”

અધુરામાં પૂરું આ વખતે ક્રાંતિકર્તાને માત્રમ પડ્યું કે રાફ્સ લંડન માંજ રહેવાનો છે. જે કંઈ પૈસા તેની પાસે હતા તે વઢાણનું બાકું આપવામાં વપરાઈ ગયા હતા અને પૈસાની મદદ કરે એવો ક્રાંતિકર્તા સિવાય તેનો ખીજો કોઈ જોળખીતો લંડનમાં નહોતો.

કાગડીએ જે કાગળ ક્રાંતિકર્તાને પાછો આપ્યો હતો તે વાંચી જોતાં તેને માત્રમ પડ્યું કે એન્ટ્રી હેમિલ્ટન સામે રીડલરન અને ફીચ મળીને કંઈ તરકટ ઉભું કરવા ધાર્યું છે. હેમિલ્ટન ચોડા વખત પછી લંડન આવ્યો ત્યારે ક્રાંતિકર્તા તેને મળીને આ કાગળમાં લખેલી દ્વિકૃત કહી દીધી. આગળપર આ ખબર હેમિલ્ટનને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી, પોતાના પર ઉપકાર કરનાર ક્રાંતિકર્તાનો તે મરણ પર્વતનો મિત્ર અને મદદગાર થઈ રહ્યો.

કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ એવી શરમભરેલી કીંધ ગવર્નરની વર્તણૂક વિષે આત્મચરિત્રમાં ક્રાંતિકર્તા કહેછે કે “એક ગરીબ અજ્ઞાન છોકરાને આવી રીતે છેતરનાર અને ઉડાવનાર ગવર્નરને માટે આપણે શું ધારીશું? આમ કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી; દરેક માણસને ખુશી કરવાની તે ઈચ્છા રાખતો; એની પાસે કંઈ આપવાનું નહીં હોવાથી આશા આપતો. ખીજી રીતે તે અક્ષયમંદ અને સમજી નયા સારો લખનાર હતો; ગવર્નર તરીકે તે લોકોના લાભમાં હતો; પણ તેને નિમનાર જમીનદારોની વિરુદ્ધમાં હતો; તેમની સૂચનાઓ વિરુદ્ધ ધણી વાર ચાલતો. આપણા સૌથી સરસ કાયદા પૈકી ધણાના મુસદ્દા એણે કર્યા હતા અને તે એના અમલમાં પસાર થયા હતા.” આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપવામાં ક્રાંતિકર્તા પોતાનું મોટું દિલ બતાવ્યું છે. ચુસ્તો તો એમાં દેખાતોજ નથી. જાણે તેનો બચાવ કરતો નહોત્ય એવી રીતે એની તરફથીની હકીકત ક્રાંતિકર્તા બતાવી છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

લંડનમાં ૧૭૨૫-૨૬.

ક્રાંડિલન અને રાફ્સ—તેમની સરખામણી—પામરના છાપખાનામાં ક્રાંડિલનને નોકરી મળી—રાફ્સ રખડતો રહ્યો—ગુલાસ્ટન કૃત સ્વાભાવિક ધર્મ—ક્રાંડિલને આપેલો રહીઓ—દાકતરો લાયન્સ, મન્ડેવીલ, અને પેન્નરટન સાથે જોળખાણ—ન્યુટનને મળવાનો વિચાર—એસ્પેક્ટાસની કોપળી—સર હેરીસ્લેન સાથે જોળખાણ—રાફ્સથી જૂદા પડવું—કોલેટના કારખાનામાં નોકરી લેવી—પૈસા ખચાવવા તરફ લક્ષ—ડેવીડ્સન તથા વાઇગેટ સાથે મિત્રતા—ડેન્હામનું પ્રમાણિકપણું—ડેન્હામને ત્યાં ક્રાંડિલનનું ચાકરીએ રહેવું—સર વિલિયમ વિન્હામની મુલાકાત.

ક્રાંડિલન અને રાફ્સ હમેશ બેગા રહેતા. ન્યુસીટલ્સજિટન મહોલ્લામ ખાતેએ દર અઠવાડિએ સાડાત્રણ સિલિંગના બાકાથી બેઠું મઠાન લેતાં રાખ્યું. રાફ્સ પાસે પૈસા ન હોવાથી તેનો સઘળો આધાર ક્રાંડિલન પર હતો. એના પર ક્રાંડિલનની ચલાવના પણ્ય ઠીક હતી. વાતચીત કરવામાં એ ની ઊઠા સારી હતી. ૫૦ વર્ષ પછી યુરોપ અને અમેરિકામાં મોટા મોટા માણસો સાથે વાતચીત કરવાનો લાભ ક્રાંડિલનને મળ્યો ત્યારે પણ તે એમ લાગતું કે રાફ્સની બરોબરી કરે એવો કોઇ નથી. રાફ્સની રીત ખાત હેત ઉપજાવે એવી હતી અને તેનામાં બુદ્ધિ પણ વિચક્ષણ હતી રાફ્સ અને ક્રાંડિલનના ઉપરના દેખાવથી આ વખતે એવી અટકળ થઈ શકે એમ હતું કે જો બેમાંથી કોઇ આગળ મોટો માણસ નીવડે તો રાફ્સ નીવડે. રાફ્સ ખુબસુરત, સારી રીતબાતવાળો, છટાદાર ખોલનાર અને મોટાઇ મેળવવાની ઈચ્છા રાખનાર હતો. ક્રાંડિલન ખોલવામાં ધીમો તથા દેખાવમાં ગંભીર અને કરડો હતો.

આ વખતે જે બાબતમાં રાફ્સના કરતાં ક્રાંડિલન સરસાઇ ધરાવતો એક તો તેનાં મજવામાં દસ પાઉન્ડ રોકડ હતા, અને પીબ્બું દર અઠવાડિએ ત્રીસ સિલિંગ પેદા કરી શકે એવો ધધો તે કરી બાજુતો હતો. બીબાં મોઠવવાના કામમાં ક્રાંડિલને જેમ્સના કારખાનામાં ધણી ચળપતા મેળવી હતી. લંડનમાં પામર નામના એક ગૃહસ્થનું મોટું છાપખાનું હતું અને તેમાં ૫૦ માણસને રોજ મળતી હતી. આ છાપખાનામાં ક્રાંડિલનને

ઝટ સમને નોકરી મળી. રાફે બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું કંઈ બન્યું નહીં. પ્રથમ તો નાટકકારની જગા તેણે સોંપી પણ એક જણે તેને સમજાવીને ખાત્રી કરી કે એ ધંધાને માટે જોઈતા શુભો નારામાં નથી. પછી સ્પેક્ટેટરની ઢગનું એક અઠવાડિક વર્તમાનપત્ર કઢાવવાને તેણે તજવીજ કરી, પણ જે ધસમને તેણે આ બાજતને માટે બલામણુ કરી તેણે હા પાડી નહીં. આમાં નહીં ફાયવાથી વણીસો પાસેથી નકલો કરવાનું કામ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેએ મળ્યું નહીં.

પામરના છાપખાનામાં ક્રાંકિલને એક વર્ષ કામ કર્યું. તેને રાજી ઠીક મળતી પણ રાફેની સાથે નાટકો અને ગમતો જોવામાં બહુ ખર્ચ થતું. વળી રાફેને ઉછીના આપવામાં પણ તેના પૈસા ધણા જતા. આખરે એની પાસે જે પૈસા હતા તે ખરચાઈ ગયા ને દરરોજ જે કમાઈ થાય તે ઉપર શુભરો ચલાવવાનો વખત આવ્યો.

વુલ્ફાર્થન કૃત “સ્વાભાવિક ધર્મ”ની ખીણ આવૃત્તિ છાપવાનું કામ પામરના છાપખાનામાં ક્રાંકિલને હાથ આવ્યું હતું. આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ એવું સાખીત કરવાનો હતો કે ખુન, ચોરી, છીનાણી વગેરે કરવાની ધર્મશાસ્ત્રમાં મના કરી ન હોત તોપણ તે કરવાં એ ખોટું છે. તેમજ સદ્ગુણો આલવાનું ફરમાવ્યું ન હોત તોપણ સદાચરણે ચાલવું એ અવશ્યનું છે. મૂર્તિપૂજા ન કરવાનાં કારણો, દેવળમાં જવાની દલીલો અને આત્માના અમર-પણાની સાખીતી ધર્મની કુદરતમાંથી વુલ્ફાર્થને કાઢી આપી છે. આ પુસ્તક વાંચવા મને એવું છે અને એ વાંચવાથી કોઈને તુકશાન થાય એવું નથી તોપણ ક્રાંકિલને વુલ્ફાર્થની દલીલો આધાર વગરની લાગવાથી તેનો રદીઓ આપવા-તેણે ખત્રીસ પાનનું એક ચોપાનિયું લખી કાઢી છપાવ્યું. આ ચોપાનિયાનું નામ “સ્વતંત્રતા અને પ્રયોજન, સુખ અને દુઃખ વિષે નિર્ણય.” રાખવામાં આવ્યું હતું. “જે છે તે ખરોખર છે પણ માણસ, સાંકળનો પોતાની તરફનો ભાગ અને પાસેના આંકડા જુએ છે; ઉપર આવેલા સીધા ભારવટીઆ સુધી તેની નજર પહોંચતી નથી.” એ મતઘણનો ફાઈડિનની કવિતામાંથી એક ફકરો પહેલે પાને મૂકવામાં આવ્યો હતો. વુલ્ફાર્થનું પુસ્તક તેના મિત્ર “એ. એફ. એસ્કવાયર” ને અર્પણ કર્યું હતું અને એ પુસ્તક લખવાનું કારણ એવું બતાવ્યું હતું કે એ મિત્રે એક વખત વુલ્ફાર્થને પૂછ્યું હતું કે “સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે નહીં અને હશે તો કેવો છે?” ક્રાંકિલને પોતાનું ચોપાનિયું

“મી. ને આર-” ને (જેમ્સ રાફ્સને) અર્પણ કર્યું અને રાજ્યાતમાં એ-
મ લખ્યું કે “તમારી વિનંતીથી આ જગતમાં આવેલી વસ્તુઓની સ્થિતિ
વિશે મારા હાલના વિચાર એ દર્શાવ્યા છે.”

ક્રાંતિચિંતનના વિચાર તેના શેઠને ઠીક લાગ્યા નહીં તોપણ એ મો-
ખાનિયાથી છાપખાનામાં એનું વજન ધણું વધ્યું. મી. લાયન્સ નામના એક
દાકતરના વાંચવામાં ક્રાંતિચિંતનનું પુસ્તક આવતા તે એટલેા ખુશ થઇ ગ-
યો કે ક્રાંતિચિંતનનો મુકામ શોની કાઢી તેને મળ્યો. આ દાકતરે “મનુષ્ય
વિચારના અચુકપણા વિશે” એક પુસ્તક લખેલું હતું અને તે વખતના
પ્રખ્યાત નાસ્તિક લોકો સાથે એને સાફ ઓળખાણ હતું. “ધ હોર્ન” એ
નામના પીઠામાં નાસ્તિક લોકોની મંડળી બસતી હતી. એ મંડળીમાં મુખ્ય
પુરૂષ દાકતર મહેવીલ નામનો “માખીઓની વાર્તા” એ નામના પુસ્ત-
કનો કર્તા એક આનંદી વલંદો હતો. લાયન્સે આ ગૃહસ્થ સાથે ક્રાંતિચિંત-
ને ઓળખાણ કરાવ્યું વળી દાકતર પેમ્બરટન નામના એક રાજ વૈદ,
તત્ત્વશાસ્ત્રી, ગણિતશાસ્ત્રી, રાજ્ય સોસાયટીના સભાસદ અને સર આ-
લ્ફ્રાક ન્યુટનના મિત્ર સાથે પણ ઓળખાણ કરાવ્યું. સર આલ્ફ્રાક ન્યુ-
ટન એના પગે ક્રાંતિચિંતનને મણા ભાવ હતો. દાકતર પેમ્બરટન ક્રાંતિચિંત-
ની ઇલા સારી જાણતો હતો પણ એફિલસુદ તે વખતે ૮૨ વર્ષનો છુ-
માણસો સાથે વાતચીત શરીર એવું દોઢળું રહેતું કે ક્રાંતિચિંતને તેની પા-
એમ લાગતું કે રાફ્સની.

ખાત હેત ઉપજાવે એવી હતો રૂ નવાઈની વસ્તુઓ લઈ આવ્યો હતો.
રાફ્સ અને ક્રાંતિચિંતનના ઉપરના દેખાડે કોથળી હતી. એસ્પેરટોસ દેવતા-
શકે એમ હતું કે જે જેમાંથી કાઢ આ છે. ક્રાંતિચિંત પાસે એસ્પેરટો-
સની નીવડે. રાફ્સ ખુબસુરત, સારી રીતબાતચીતના જાણવામાં આવતો.
મોટાઇ મેળવવાની ઈચ્છા રાખનાર હતો. ક્રાંતિચિંત હતો. એના ઘરમાં
થા દેખાવમાં ગંભીર અને કરડો હતો.

આ વખતે જે જાજતમાં રાફ્સના કરતાં ક્રાંતિચિંતની સ્થાપન કર-
એક તો તેનાં મજવામાં દસ પાઉન્ડ રોકડ હતા, અને શ્રી પોતાના

જાને કરવાનાં હારજો, દેખાડે જરૂર હોય એ આકે હાથમાં મોકે કારમ પકડીને તે પછાની સાથીની કરવાની કંઈક રૂઝવણી રૂઝવણી રૂઝવણી. બીયર પીવારાથી તે એ હાથે પકડે એવું નથી તે પછી કાઢીને એ દારથી મજબુતી રેળવ્યા વગર કાઢીને નામાં મજબુતી તેને રીએ આવડું કે “છાપવાના કામપર” મારી જોડે સોજતી હતો તે કહી છાપવા. આ એ જ “છાપવાના કામપર” મારી જોડે સોજતી હતો તે અને કામ વિનિયમ પહેલાં આશરે અચ્છર મીઠા પીતો; હાજરી વખતે, ભા- છે પણ માણસ પનીર સાથે અચ્છર પીતો; જમતી વખતે અચ્છર, પાછલા જુએ છે, કારમ અચ્છર અને સાંજે કામપરથી ઉઠ્યા પછી અચ્છર એમ દરેક નથી.” એ ખીતો. આ દેર મને ગરતી નહીં, પણ મારો સોજતી કહેતો કે કયામા આને કરવાને મજબુતી મને માટે જલદ બીયર પીવો અવશ્યનો છે. પર” ને આ બહુએ સમજાવ્યો કે જવનો લોટ અથવા દાણા જોનો દાર બ- હું કે એ હાથ તે જે પ્રમાણમાં દારમાં હાથ તે પ્રમાણમાં દારથી જોર મ- થઈ છે

ળી કહે; એક આનાના દાર કરતાં એક આનાના રાટલામાં વધારે લોટ આવે છે માટે અચ્છર પાણી સાથે એક આનાનો રાટલો ખાધાથી બરોર દાર પીવાના કરતાં વધારે મજબુતી મળે છે. આમ છતાં તેણે દાર પીવાનું છોડ્યું નહોં. દર રાત્રિવારે દારના ખસ્યના ચાર પાંચ શિલિંગ તેને આપવા પડતા. આ ખર્ચ મારે થતું નહોં”.

કેટલોક વખત છાપવાનું કામ થયાં પછી ઉવોટ બીબાં ગોઠવવાના કામપર ક્રાંકિલનની બદલી કરી. નવા આવનાર માણસ પાસે પાન સોપાનીના પાંચ શિલિંગ લેવાનો બીબાં ગોઠવનારનો રીવાજ હોવાથી તેઓએ ક્રાંકિલન પાસે પાંચ શિલિંગ માગ્યા. કારખાનામાં પ્રથમ દાખલ થતી વખતે ક્રાંકિલને દસ્તુરી આપી હતી તેથી બદલીની વખતે ફરીથી આપવી તેને બાજબી લાગી નહોં. કારખાનાના માલેક ઉવોટનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હતો. તેથી ક્રાંકિલને બીબાં ગોઠવનારાઓને દસ્તુરી આપવાની ના પાડી. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી ક્રાંકિલને પોતાની હઠ છોડી નહોં, પણ બીબાં ગોઠવનારાઓએ તેને ન્યાત બહાર દરાવી, તેનું કામ બગાડી નાખી, વારંવાર તેને એટલો સતાવ્યો કે પોતાની હઠ છોડી ક્રાંકિલનને આખરે દસ્તુરી આપવાની જરૂર પડી. જેઓની સાથે હમેશ રહેવાનું છે તેઓની સાથે અણબનાવ રાખવો એ બૂલ છે એમ તેની ખાત્રી થઈ. દસ્તુરી આપવાથી અણબનાવ દૂર થયો. ક્રાંકિલનને તેના સોળતીઓ સાથે દોસ્તી થઈ અને તેની બિચી જુદી તથા ચાનને લીધે તેમનાપર તેનો ભારભોજ વધ્યો. ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય તેના સોળતીઓમાં વજનદાર ગણાવા લાગ્યો અને તેના દાખલાનું અનુકરણ થવા લાગ્યું. બીજર પીવાના કરતાં પાણી અને મોટની રાખડી પીવી સારી છે એમ ક્રાંકિલને ધણાની ખાત્રી કરી. અચ્છર બીજરનો દોઢ આનો ખેસતો. એટલા પૈસાથી પાસેની દુકાનમાંથી માખણ, મરી અને રાટલાના કકડા નાખી ઉઘાળેલી ગરમ રાખડી મોટો મોટો ભરીને મળતી હતી. રાટલી, પનીર અને બીજરનો નાસ્તો છોડી દષ્ટ ક્રાંકિલનની પેટે તેના સોળતીઓ પૈકી ધણા હાજરીમાં રાખડી પીવા લાગ્યા. આથી પેટ ભરાતું, પૈસાનો ખયાલ થતો અને મગજ ચોખું રહેતું. જેઓએ દાર પીને છાકટું થવાનું જારી રાખ્યું તેઓના પૈસાની ખુવારી થતી એટલુંજ નહોં પણ તેમને કાષ્ઠ ધીરે નહોં એવો પ્રસંગ પણ આવતો.

આ ઉપરાંત ક્રાંકિલને છાપખાનાના નિષ્કોમાં કેટલોક ફેરફાર કરાવ્યો, બીબાં ગોઠવવામાં એની ઝડપથી અને કારખાનામાં એના નિયમસર

રીતે આવવાથી શેઠનો વિચાર એને માટે ધણો જાગ્યો થયો હતો. સૌથી વધારે રોજ મળે એવું ઉતાવળતું કામ એનો શેઠ એને સોંપતો. એક સરખા ઉદ્યોગથી અને સાદામથી એની પાસે પૈસો ભેંગો યતો ગયો, અને આ પ્રમાણે કંઈ હરકત વગર ધણા માસ કામ ચાલ્યું.

ઉવેાટના કારખાનામાં જગો લીધા પછી ક્રાંકિલને પોતાનો મુકામ ડ્યુકસ્ટ્રીટમાં ફેરવ્યો હતો. અહિં એને દર અઠવાડિયે સાડા ત્રણ શિલિંગ ભાડુ આપતું પડતું હતું. ધરની માલેક એક બાધ હતી. ધરમાં કોઈ મરદ માણસ નહીં હોવાથી આટલી ઓછી રકમે ક્રાંકિલને સહવાસ ખાતર એ બાધએ રહેવા દીધો. થોડો વખત અહિં રહ્યા પછી ક્રાંકિલને ખબર મળી કે બીજે ઠેકાણે દર અઠવાડિયે બે શિલિંગ ભાડાથી ધર મળી શકે એમ છે તેથી સાં રહેવા જવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પણ પેલી બાધ એના સદ્વર્તનથી એટલી પ્રસન્ન થઈ હતી કે ભાડામાંથી બે શિલિંગ ઓછા કરીને પણ એને રાખવા તેણે મરજી જતાવી. આ પ્રમાણે દર અઠવાડિયે બે શિલિંગ ભાડુ ઓછું કરાવી દોઢ શિલિંગના ભાડાથી એ ધરમાં લેડન છોડ્યું સાં સુધી ક્રાંકિલન રહ્યો.

ક્રાંકિલને લીધે એ બાધને ગમતું તેમ એ બાધને લીધે ક્રાંકિલને પણ ગમત પડતી. સંધિવાને લીધે એ બાધથી ધર જહાર નીકળાતું નહીં. એ બાધ માયાળુ હતી અને તેને ધણી વાતો આવડતી હતી ક્રાંકિલને પોતાને ત્યાં જમવાને તે ધણી વાર તેડતી. ક્રાંકિલને એની વાતો સાંભળવી એવી ગમતી કે તેનું નોતદું કદી ના કમ્પુશ કરતો નહીં. વાળુ વખતે સાદી પણ લહેજતદાર સામગ્રી તે પિરસતી. આથી અને સાંભળતાં રસ લેખને એવી હજારો વાતોથી ક્રાંકિલનનું મન રંજન થતું.

ઉવેાટના છાપખાનામાં ક્રાંકિલનના સોળતીમાં ડેવીડહોલ નામે માણસ હતો. આ ઇસમ આગળ જતાં ફિલાડેલ્ફીઆમાં ધધામાં ક્રાંકિલનનો ભાગીઓ થયો હતો. બીજે સોળતી વાઇગેટ નામનો હતો. એનાં સંગાં પૈસાદાર હોવાથી એને ફળવણી સારી મળી હતી. બીજા છાપનારા કરતાં ક્રાંકિલન એની સોળતમાં વધારે ફરતો હતો. એને વાંચવાનો શોખ હતો. એને લેટીન તથા ફ્રેન્સ ભાષા ઠીક આવડતી હતી. એને અને એનું એક મેત્રને ક્રાંકિલને બે દિવસમાં તરતાં શીખવી દીધું. એક વખત/ગામડેથી વાઇગેટના કેટલાક મિત્ર એલસી જતા હતા તેઓ તેને પોતાની સાથે લઇ યા. પાછા આવતી વખતે તેઓએ ક્રાંકિલનને કેવું તરતાં આવડે છે તે

જતાવવાને વિનંતી કરી. વચપચુથી તરવાનો ક્રાંતિચક્રને શોખ હતો તેથી કાંઈપણ આનાકાની કર્યા વગર તે કપડાં કાઢી પાણીમાં પડ્યો, અને તરવાના બેટલા દારૂ જાળુનો હતો તેટલા કરી જનારી ચેત્રસીથી બેલેકકા-પર ચુધીતું ચાર ગાઈલનું અંતર તરી ગયો. આ જોઈ બધા દંગ થઈ ગયા. વાઈગેટે ક્રાંતિચક્ર સાથે દિન પ્રતિદિન સંબંધ વધાર્યો. ક્રાંતિચક્રને સાથે સઘ પૂરોપની યુસાફરી કરવા જવાનો તેણે એક વખત વિચાર જતાવ્યો. આ વિચાર ક્રાંતિચક્રને પહેલાં તો ઠીક લાગ્યો પણ તેના મિત્ર ડેન્ડાલની સલાહ પૂછતાં તેના આમદથી એ વિચાર ખૂટી દીધો. જોગ અને તેમ પેન્સિલવેનિયા પાછું જવું એમ ડેન્ડાલનો અભિપ્રાય હતો.

ડેન્ડાલ ધણો પ્રમાણિક હતો. એના પ્રમાણિકપણાથી વેપારી લોકોની આખર ધણી વધી છે. પહેલાં એ બ્રિસ્ટલમાં વેપાર કરતો હતો પણ ત્યાં એનો વેપાર નરમ પડવાથી લેણદારોનું પતાવી તે અમેરિકા ગયો હતો અને ત્યાં ઘણો પૈસો કમાયો હતો. ક્રાંતિચક્ર સાથે 'લંડનહોપ' વહાણમાં તે લંડન પાછો આવ્યો હતો. ઘેર આવ્યા પછી પોતાના સઘના પહેલાંના લેણદારોને તેણે જમવા નોતર્યા. લેણદારોએ તેના દેવાજાના વખતે મહેરબાની કરી આજે નોકાલ કર્યો હતો તેને માટે જમવા બેસતાં ડેન્ડાલે તેમનો ઉપકાર માન્યો. પહેલું પીરસણ પૂરું થયા પછી યાજીઓ હાડી ભેતાં દરેક યાજી નીચેથી દરેક લેણદારની બાકી રહેલી રકમ અને તેના વ્યાજની હુકી ખૂટતી નીકળી. લેણદારોને આ વાતનો ખ્યાલ પણ નહોતો તેથી ડેન્ડાલના પ્રમાણિક વતેનથી તેઓ ધણા તાજુબ થયા.

ફિલાડેલ્ફીઆમાં પોતાની દુકાને ક્રાંતિચક્રને મહેતાની જગો આપવા ડેન્ડાલે કહ્યું. આ જમાનો પગાર વર્ષ દહાડે ૫૦ પાઉન્ડ હતો. છાપનાર તરીકે ક્રાંતિચક્ર આથી વધારે કમાતો પણ વેપારના કામમાં માહિતી મેળવ્યા પછી ક્રાંતિચક્રને માલ લઈ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ મોકલી અને બીજા વેપારીઓ પાસેથી દલાલીનું કામ મેળવી આખી કામદો કરી આપવાનું ડેન્ડાલે વચન આપ્યું. લંડનમાં રહીને ક્રાંતિચક્ર કંટાળી ગયો હતો. ફિલાડેલ્ફીઆમાં જઈ પહેલાંની પેટે આનંદમાં જિવસ કાઢવા એને મન થયું હતું. તેથી એકંદરમાં કામદો છે એમ ધારી ડેન્ડાલને ત્યાં ચાકરીએ રહેવાનું ક્રાંતિચક્રે કયુલ કર્યું છાપખાનાની નોકરી છેડી દઈ હવે તે ડેન્ડાલના કામમાં રોકાયો. માલની પેટીઓ ભરી વહાણપર મોકલી આપવાનું કામ ક્રાંતિચક્રને ડેન્ડાલે સોંપ્યું. વહાણપર બધો માલ પહોંચાડ્યા પછી વહાણ ઉપડવાની રાહ

જોઈ યોગ દિવસ એને બેસી રહેવું પડ્યું.

એ અરસામાં સર વિલિયમ વિન્હાલ નામના પ્રખ્યાત પુરૂષે એક વખત ક્રાંકિલનને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. બોલિંગ એક પ્રધાનના વખતમાં સર વિલિયમ ખજાનાનો મુખ્ય અધિકારી નિભાયો હતો. ક્રાંકિલન તેને મળવા ગયો ત્યારે સર વિલિયમે તરવાના કામમાં ક્રાંકિલનની હોંશિયારી વિશે જે સાંભળ્યું હતું તે કહી બતાવ્યું. સર વિલિયમનાં એ ઓકરા દેશાવર મુસાફરી કરવા નીકળવાના હતા. એની ગરજ તેમને તરતાં શીખવ્યા પછી મોકલવાની હતી. ક્રાંકિલનને તેણે કહ્યું કે તમે એમને તરતાં શીખવો તો તમારી મહેનતનો સારો બદલો હું આપીશ. એ ઓકરા તે વખતે લંડનમાં નહોતા અને ક્રાંકિલનને નીકળવાનો દિવસ નજીક હતો તેથી તેણે દિલ્હીની સાથે ના પાડી. ડેન્હાલને સાંચાકરીએ રહ્યા પહેલાં આ હકીકત બની હોત તો અમેરિકા જવાનો વિચાર પડતો મૂકી, ઇંગ્લાંડમાં રહી તરવાનો હુન્નર શીખવવાની શાળા ક્રાંકિલન કદાચ કાઢત. અને આગળ મોટો પુરૂષ થયો તેવો યવા વામત નહી.

આખર સુધી કંધો ધંધો કરવો એ બાબત અત્યાર સુધી ક્રાંકિલને કંઈ ચોક્કસ નિશ્ચય કયો નહોતો. જે કામ હાથ આવે તે કરવું અને પૈસા બચાવી પૈસાદાર થવું એ શિવાય બીજો વિચાર તેના મનમાં આ વખત હોવાનું જણાતું નથી. દુનિયામાં જે-જે મોટા માણસ થયા છે તેઓએ શરૂઆતમાં અવિખ્યને માટે કંઈ મોટી ધારણા રાખીને કામ કરેલું નથી. રોમસપિયર, ન્યુટન, હેન્ડલ, જેમ્સ વોટ, રોબર્ટ બુલ્ટન, જોન વોલ્ટર, અને બીજા ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરૂષ જેઓએ મનુષ્ય વર્ગની ઘણી સેવા બજાવી છે, તેઓ પણ પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં અવિખ્યમાં મોટા માણસ થવાના વિચાર વગર ક્રાંકિલનની પેઠે માત્ર પોતાનો ધંધો સારી રીતે કરતા હતા. શરૂઆતથી મોટી ધારણા રાખનાર પુરૂષો દુનિયામાં મોટાઈ પામેલા જણાતા નથી. ક્રાંકિલન જેવા સાદા માણસો જેઓએ પોતાનો ધંધો ગમે તેવો હોય તો પણ ગુજરાન ચલાવવાને તે પ્રમાણિકપણે અને સારી રીતે કરવામાં જીંદગીની શરૂઆત કરી છે તેઓજ માત્ર અનાયાસે મોટાઈ પામ્યા છે.

પાણીમાં ગયો, યાન કરતાં ફોદ પામ્યો અને હોડી કિનારા આગળ લઈ આવ્યો. અમે બધા રાજી રાજી થઈ ગયા. સૌ હોડીમાં બેઠા અને મેં કપડાં પહેલાં પછી હોડી હંકારી. સૌથી મોટું દુઃખતો હવે આવવાનું હતું. ભરતીનો દિવસ હોવાથી પાણી કિનારા સુધી ફરી વળ્યું હતું. રાત અજવાળી હતી તોપણ ખાડીમાં પાણી કંઈ તરફ વહેતું હતું તે અમે જોઈ શક્યા નહોતો. આંખો મીચીને અમે સીધી હોડી હંકારી. અર્ધે રસ્તે ગયા એટલે કાદવવાળી જગે આવી અને ત્યાં હોડી ચોટી બેઠી. કાદવમાં હલેસાં ધાકી હોડી ખસડવાને અમે ધણું મથ્યા. એમ કરતાં એક હલેસુ બાંગી ગયું અને ચાર ઇંચ પછુ પાણી નહોં હોવાથી હોડી સજડ કળી ગઈ. થું કરતું તે અમને સૂઝતું નહોં. ભરતી ચઢતી હતી કે જતરતી હતી તે પણ અમને માલમ પડતું નહોં તેથી અમે ધણાજ ગભરાયા. પણ આખરે અમને સ્પષ્ટ રીતે જણાયું કે ઓટનો વખત છે કારણ કે હલેસુ ધાકી જોતાં અમને પાણી બાંકું જણાયું નહોં.”

“પવન અને હવામાં ખુદી હોડીમાં આખી રાત ઉધાડા પડ્યા રહેતું અમને ધણું ભારે લાગ્યું, પણ અમને વધારે ખરાબ તો એવા વિચારથી લાગ્યું કે સવારમાં અમને આ સ્થિતિમાં ગામના લોકો દેખી શકે એવી રીતે હોડીવાળો પકડશે ત્યારે અમારી કેવી ફજેતી થશે. અર્ધા કલાકથી વધારે વખત સુધી તરફડિયાં મારી અને પ્રયત્ન કરી, આશા છોડી લમણે દાપ દધ નિરાસ થઈ અમે બેઠા. ભરતી ઉતરી ગયેલી હોવાથી કિનારા તરફ વધારે નજીક જવાય એમ નહોતું. ગળા સુધી જઈ કાદવ હોવાથી તેમાં આલીને કિનારે જવાય એમ પણ નહોતું એટલે હોડીમાં બેસી રવા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. આખરે નાશી જવાનો કંઈ ઉપાય અમે સોધવા લાગ્યા. અમારામાંથી બે જણ લૂગડાં ઉતારીને નીચે ઉતર્યા. આ પ્રમાણે હોડી હલકી કરી, અમે ઘુટણપર ટેકવીને તેને જોડાં પાણીમાં પચાસ વાર દૂર ધસડી ગયા. અમારી ખાસે ફક્ત એકજ હલેસું હોવાથી ઘણી મહેનતે અમે સહીસલામત કિલ્લા આગળ કિનારે ઉતર્યા અને લુગડાં પહેરી, હોડી આંધી, આનંદમાં “ડિવ-સહેડ” આગળ અમારા બીજા સોળતીએને અમે મૂકી આવ્યા હતા ત્યાં ધણું મોડા પહોંચ્યા. જે હોડી અમે લાવ્યા હતા તે વઢાણપર પાછી ગઈ હતી તેથી આખી રાત અમારે કિનારાપર પડી રહેતું પડ્યું. આ પ્રમાણે અમારી આલવાની સહેલ પૂરી થઈ.”

ત્રણ અઠવાડિયાં ઈંગ્લાંડની ખાડીમાં રોકાયા પછી વહાણ આટલાં-
ટિક મહાસાગરમાં પેહું. થોડા વખતમાં જમીન દેખાતી બંધ થઇ અને
જળ સિવાય કંઇ નજરે પડતું નહીં. એ વખતમાં ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા
બન્ને હાલના જેટલી વહાણોની આવ જા નહોતી. પચાસ દિવસ દરિયામાં
મુસાફરી થઇ ત્યારે “બર્કશાયર” પરથી ખીજું વહાણ દેખાયું. એ વ-
હાણ મૈત્રી ધરાવનાર દેશનું હતું. “બર્કશાયર” ની એટલું નજીક એ
આવ્યું કે બન્ને પરના જિતાડો એક ખીજ સાથે વાતચીત કરી શક્યા.
ધણે દહાડે ખીજ માણસોનાં મુખ જોઇને ક્રાંકિલન અને તેની સાથેના
જિતાડો પ્રથમ પ્રથમ થઇ ગયા. નોંધમાં ક્રાંકિલન લખે છે કે “એ વહાણનું
નામ “સ્નો” હતું અને એ ડબ્લીનથી શ્રી પુરુષ ચાકર જિતાડોને લ-
ઇને ન્યુયોર્ક જતું હતું. એ બધા તુતકપર આવ્યા અને અમને જોઇને
ધણા પ્રશ્ન ધયા હોય એમ દેખાયા. મનુષ્યજાતિથી ધણા વખતથી
જૂદા પડીને જાણે મનુષ્યજાતિથી બહાર રહ્યા હોઇએ એવે વખતે આ-
પણા જેવીજ સ્થિતિવાળા અને આપણી જાતના, મનુષ્ય જાતનોને લઈને
આવતું વહાણ દરિયામાં મળે ત્યારે ખરેખર એક જોરજ તરેહનો આનંદ
થાય છે. આટલાં બધાં માણસોનાં મુખમાં મારા જોવામાં આવ્યાં ત્યારે
મારા હૈયામાં હરખ થયો અને હૈયામાં હરખ થવાથી જેવી તરેહનું મ્હોં
મલકાય છે તેવી રીતનું મારું મ્હોં મલકાયા વગર રહ્યું નહીં.”

આ મુસાફરીની વખતે ક્રાંકિલને આગળ કરેલી જૂલો યાદ કરી ધણે
પશ્ચાતાપ કર્યો અને આવીદેથી કેવી રીતે વર્તવું તેની મેળના બડી કાઢી.
રાત્રની સોખતમાં તેને ખરચ ધણું થયું હતું. મી. વર્નનના લીધેલા પૈસા
ખરચાઇ ગયા હતા અને કદાચ તે એકદમ પાછા માગે તો ફરજી થાય
એવું હતું. ધર્મ સંબંધી બાજતોમાં એના વિચાર ઢંગધડા વગરના હતા.
એનું વક્તવ્ય નારિતક મત તરફ ધણું હતું. ક્રાન્સિસ, રાત્ર વગેરે એના
આગળના સોજતીઓની દશા કેરી થઇ હતી અને શાપી થઇ હતી તે એ
સારી પેઠે જાણતો હતો. વહાણપર મુસાફરીની નીરાંતની વખતે આ બ-
ધી વાતો સંભારી સંભારીને ક્રાંકિલને ધણે વિચાર કર્યો, અને હ વે-
ધી એવી જૂલો યાદ નહીં માટે નિયમિત રીતે યાત્રવાનો ઠરાવ કરી નિ-
યમો લખી કાઢ્યા. ક્રાંકિલનનું આ લખાણ ગ્રુમ યએલું છે એમ ધણા
વખત સુધી માનવામાં આવતું હતું. પાછળથી એવું માલમ પડ્યું છે કે
એ વખતના ફિન્નાડેક્ષીઆના એક માસિક ચોપાનિયામાં કેટલાક નિયમો

કપાયા દત્તા તેજ એ લખાણ અપવા તેનો કંઈ ભાગ છે. ક્રાંતિકર્તાને દાયે લખેલા ઉત્તરપરથી એ છાપવામાં આવ્યા દત્તા. શરૂઆતમાં પ્રસ્તાના તરીકે ક્રાંતિકર્તાને કેટલીક ટીકા કરેલી છે. એ ટીકા તથા નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:—

“કવિતા શાખા પર લખનારા ગ્રંથકારો આપણને શીખવે છે કે આપણે વાંચવા લાયક કંઈ લખાણ લખવાની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તો લખતા પહેલાં ને લખવાનું હોય તેનો રીતસર ખરડો અને ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એમ ન કરીએ તો લખાણમાં વિરુદ્ધતાનો દોષ આવવાનો સંભવ રહે છે. મને લાગે છે કે આ છંદગીને પણ એજ નિયમ લાગુ છે. છંદગી કેવી રીતે ગુજારવી તે વિષે મેં કંઈ ચોક્કસ ગોઠવણ કરી નથી. આથી કરીને મારી છંદગીમાં જૂદા જૂદા દેખાવ બેળસેળ થઈ ગયા છે. હવે મારો નવો બધ એસનાર છે. સૌ વાતમાં સારસાર સમજનાર માણસ તરીકે મારા હદામાં હું કાહું એટલા માટે અવશ્યનું છે કે મારે કેટલાક સંકલ્પ કરવા જોઈએ.

૧. માફે જેવું આપી રહું છું સુધી કેટલોક વખત મારે અતિશય કરકસર કરવી જરૂરની છે.
૨. દરેક ખાખતમાં સત્ય બોલવાની ટેવ રાખવી; પાળી શકાય નહીં એવાં વચન કોઈને આપવાં નહીં; પણ બોલવામાં અને ચાલવામાં શુદ્ધ અંતઃકરણ રાખવું. માણસ જાતમાં આ સૌથી વધારે આઢાવા લાયક ઉત્તમ ગુણ છે.
૩. ને કામ લાયક સેવું તે હિંમતથી કરવું અને એકદમ પૈસાદાર થવાના બેવકુફી બરેલા શેખસહીસહ વિચારથી મારા ધંધામાંથી માફે મન આપું લઈ જવું નહીં. હિંમત અને ધીરજ લીલા લેહેર કરવાનાં ખાત્રી લાયક સાધન છે.
૪. હું કંઈ કરું છું કે ખરી વાત હોય તોપણ કોઈપણ માણસનું હું બોલવું નહીં; જો જાને તો કોઈ રીતે બીજાઓના ગવાતા દોષો દરશુજર કરવા અને યોગ્ય પ્રસંગે કોઈના ગુણ જણાવવામાં હોય તે કહી ખતાવવા.”

આટલું કરીનેજ ક્રાંતિકર્તા અટક્યો નહીં. આજથી દરરોજનાં પોતાનાં કૃત્યોનો તે રાત્રિ વિચાર કરતો અને કંઈ બૂલ થઈ ગઈ હોય તો એવી પ્રતિ-
પત્રી નહીં કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કરતો. આથી દિન પ્રતિદિન એ સુધરતો.

ગયો અને આગળ આપણા જોવામાં આવશે એમ જોની ચઢતી પતી ગઇ.

તા. ૧૧ અક્ટોબર ૧૭૨૬ ને દિવસે રાત્રે આઠ વાગે, ૮૨ દિવસની મુસાફરી પછી “બર્ફશાયર” વહાણુ દિલાડેદેશીઆથી ૭ માઇલ છેટે દિલાવર નદીમાં આવી પહોંચ્યું. કેટલાક જીવાનિયા હોડીમાં બેસી સેલગાહ કરવા નીકળ્યા હતા તે વહાણુપર આવ્યા અને તેમની સાથે હોડીમાં બેસાડી ક્રાંકિલન અને બીજા હતારજોને દિવાડેદેશીઆ લઇ જવાને પ્રુથી ખતાવી. હોડીમાં બેસીને ક્રાંકિલન રાતના દસ વાગે દિલાડેદેશીઆ જીતયો. આટલી લાંબી અને જોખમભરેલી મુસાફરી સહી સલામત પૂરી થવાથી ધન્યરનો આભાર માની, અને એક બીજાને મુખારકળાદી આપી જીતારજો છૂટા પડ્યા, અને પોતપોતાને ઘેર ગયા.

ક્રાંકિલનની ગેરહાજરીમાં દિલાડેદેશીઆમાં, ધંધા, ફેરફાર થયા હતા. સર વિલિયમ કીથ ગવર્નરના ઓફિસરથી દૂર થયો હતો. એક સાધારણ માણસની પેઠે રસ્તે ચાલતો તે ક્રાંકિલનને મળ્યો અને એને જોઈને ધણે શરમાઇ ગયો. ક્રાંકિલન તરફ પોતાની ગેરવર્તણુકથી, લજવાઇ નીચું જોઈને વગર બોલ્યે તે ચાલ્યો ગયો. પચીસ વર્ષ સુધી પેઠને અર્થે આમતેમ બટકી ૮૦ વર્ષની વયે લંડનમાં ૧૭૪૯ માં તે મરણ પામ્યો.

મી. રીડની દીકરી ડેબોરાને ક્રાંકિલને લંડનથી નીકળતાં અગાઉ, યોડા દહાડાપર એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “તારા પ્યારના તાંતણાથી દોરવાઈને હું ઈંગ્લાંડથી દિલાડેદેશીઆ પાછો આવું છું.” આ પહેલાં ક્રાંકિલને કંઈ લખ્યું નહોતું તેથી એના પાછા આવવાની અથવા એ જીવતો હોવાની ડેબોરાની મા અને સગાંએ આશા છોડી હતી, અને સગાંના આગ્રહ પૂર્વક સમજાવ્યાથી ડેબોરાએ રોજર્સ નામના એક કુંભાર સાથે લગ્ન કર્યું હતું પોતાના ધંધામાં આ માણસ ચાલાક હોવાથી ડેબોરાની માએ તેને એની વેરે પરણાવી હતી. પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે એનામાં કંઈ માલ નથી અને એની આગલી સ્ત્રી હૈયાત છે. ડેબોરા રીડ એની સાથે સુખી થઇ નહીં. યોડાં અઠવાડિયામાં બાપને ઘેર તે પાછી આવી અને કુમારિકાનું અસલ નામ ધારણ કરી દુઃખીઆરા દિવસ કાઢવા લાગી. ક્રાંકિલન પાછો આવ્યો ત્યારે ડેબોરાની આવી દશા યાદેલી તેના જાણવામાં આવી મારી બે પરવાઈને લીધે આ બિચારીને પરણી દુઃખી થવું પડ્યું છે એવા વિચારથી ક્રાંકિલનનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. કુંભાર રોજર્સ દેવાળું કાઢી વેસ્ટમ-ડીઝ નાશી ગયો હતો અને ત્યાંથી યોડા વ-

ખતમાં એના મરણની અફવા આવી હતી. મી. રીડને ત્યાં ક્રાંકિલન મળવા ગયો ત્યારે તેના દોષ તરફ ન જોતાં બધાંએ તેના તરફ મમતા દેખાડી, અને એ કુટુંબ સાથે ક્રાંકિલનનો આગલો ઘરોળો જારી રહ્યો.

કીમરની દશા ક્રાંકિલનને સુધરેલી માલમ પડી. એનું છાપખાનું સારી જગોએ લઇ જવામાં આવ્યું હતું. એની દુકાનમાં લખવાનો સામાન ધણો જ્યાંબંધ બરેલો હતો અને એના છાપખાનામાં નવાં પીળાં આશ્વ્યાં હતાં. એના કારખાનામાં ઘણાં માણસો કામે લાગ્યાં હતાં અને એને ધણું કામ મળતું હોય એમ દેખાતું હતું.

હિસાડેશીઆ આવ્યા પછી તરતજ મી. ડેન્હાલ અને તેના મહેતા ક્રાંકિલને ધંધો શરૂ કર્યો. તેમણે વોટરશીટમાં એક દુકાન બાંડે લઇ તેમાં લંડનથી આણેલો માલ વેચવા પ્રુક્લો મૂક્યો. મહેતાગીરીનું કામ ક્રાંકિલનને નવું હતું પણ તેણે એવી ખંત અને ઉદ્યોગથી મહેનત કરી કે થોડા વખતમાં હિસાબના ચોપડા લખવામાં અને માલ વેચવામાં તેણે પ્રવીણતા મેળવી. ક્રાંકિલનને ડેન્હાલ સાથે સારી રીતે ઝોઠું. જન્નેના સ્વભાવ એવા મળતા આવ્યા કે તેઓ સંગસંધીને મુખમાં એકજ ઘરમાં સાથે રહેવા લાગ્યા. જાણે બાપ દીકરાનો સંબંધ હોય એવી રીતે એમની વચ્ચે રેતડ થયો. ક્રાંકિલનને આ નવો ધંધો તથા નવો શોઠ એવા પરંદ પડ્યા કે ખીજ કશાનો વિચાર એના મનમાં આવ્યો નહીં. થોડા વખતમાં ડેન્હાલ દુકાનમાં એનો ભાગ કરવાનો હતો. ડેન્હાલના પછી દુકાનનો માલેક ધવાનો એને સંભવ હતો. એટલે હવે ધવાના સંબંધમાં તેા ક્રાંકિલનને નિરાંત થએલી જણાતી હતી.

પણ આ નિરાંત લાંગો વખત ટકી નહીં. દુકાન ઉઘાડ્યા પછી ચાર મહિને ૧૭૨૭ ના ફેબ્રુઆરી માસની શરૂઆતમાં મી. ડેન્હાલ અને ક્રાંકિલન જન્ને સાથે એકાએક માંદા પડ્યા. ક્રાંકિલનને ઉરોગ્દનો બ્યાધી થયો હતો અને તેની પીડા એવી હતી કે મરતાં મરતાં એ બચ્યો. કેટલાક દહાડા દુઃખ ભોગવી ડેન્હાલ મરણ પામ્યો. ક્રાંકિલનને કંઇ બક્ષીસ આપવાને મી. ડેન્હાલ પેતાના વસિયતમાં લખી ગયો હતો. ડેન્હાલના મરણ પછી દુકાનનો કબજો એના એડ્મીનિસ્ટ્રેટરે લીધો. એમનો વિચાર શીલામથી માલ વેચી નાંખી દુકાન બંધ કરવાનો હોવાથી વેપારીના મહેતા તરીકેની ક્રાંકિલનની આકરીનો એકાએક અંત આવ્યો.

હવે શું કરવું એ ક્રાંકિલનને મોટા વિચારની વાત થઇ પડી. પહેલાં

તો બીજી કોઇ દુકાનમાં મહેતાગીરી મેળવવાને તેણે તજવીજ કરી. પણ કોઇ ઠેકાણે જગો મળી આવી નહોતો. એનો બનેલી કેપ્ટન હોમ્સ આ વખતે ફિલાડેલ્ફીઆ આવ્યો હતો. છાપવાનો ધંધો પાછો કરવાને ક્રાંકિલનને તેણે સલાહ આપી. વળી આ વખતે કીમરે પણ મોટા પગાર આપીને ક્રાંકિલનને રાખવા ખુશી બતાવી. કીમરે પહેલાં લંડનમાં રહેતો હતો અને તેની સ્ત્રી હજી લંડનમાં જ રહેતી હતી. ક્રાંકિલને કીમર વિષે લંડનમાં એવું ખરાબ સાંભળ્યું હતું કે એને ત્યાં રહેવાને ક્રાંકિલન રાજી નહોતો, પણ બીજો કંઈ ઉપાય નહોતો હોવાથી તેણે કીમરના છાપખાનામાં મુકદ્દમની નોકરી કબુલ કરી. છાપખાનું ક્રાંકિલનની દેખરેખ નીચે સોંપી કીમર પોતાની કાગળીની દુકાન સંભાળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭.

જન્ટો મંડળી—૧૭૨૭—૨૮.

કીમરના પાંચ નોકરો—ક્રાંકિલન એમનો શિક્ષક—છાપખાનામાં ક્રાંકિલન કર્તા હતા—જન્ટો નામની મંડળી ઉભી કરી—જન્ટોમાં સમાસદ શામલ કરવાની રીત—ચોથીસ સવાલ—વાદવિવાદ કરવાની રીત—ક્રાંકિલન અગ્રેસર—એની અપૂર્વ, યોજક અને શોધક બુદ્ધિ—જન્ટોની શાખાઓ—કીમરથી છૂટા પડ્યું—મેરિડિથનો ભાગ રાખી સ્વતંત્ર છાપખાનું કાઢવાનો ઠરાવ—કીમરને ત્યાં નોકરી લેવી—ન્યુજર્સની નોટો છાપવાનું કામ—ન્યુજર્સના અગ્રણીઓમાં ઓળખાણ—કીમરના શુભ—આઈ-આઈ ડીકોએ ક્રાંકિલનનું વર્તેલું ભવિષ્ય—લંડનથી મુદ્રાપત્ર આવી પહોંચ્યું—કીમરની રજા લઈ જૂન પડ્યું—ક્રાંકિલને લખેલો કળર લેખ—

ક્રાંકિલનને મુકદ્દમ તરીકે રાખ્યા પહેલાં કીમરે યોગ્ય પગારે પાંચ નવા માણસોને નોકર રાખ્યા હતા. આ પૈકી કોઈ છાપવાના કામમાં કુશળ નહોતો. એમને શીખવી હોંસિયાર કરવાનું કામ ક્રાંકિલનને કરવાનું હતું. એકનું નામ જૉન હતું. એ એક તોફાની આઈરીશ હતો. એને ચાર વર્ષને માટે કીમરે એક વદાણના નાખુદા પાસેથી વેચાતો લીધો હતો. યોગ્ય વખતમાં જૉન છાનો માનો નાશી ગયો એટલે એના પર મહેનત લેવાની તરતી ક્રાંકિલનને રહી નહોતી. બીજો છુ મેરિડિથ નામનો ભલો ગામડીઓ હતો. એનામાં કંઈ સમજ, અનુભવ, અને યોગ્ય હતું પણ એને

દાર પીવાની કટેવ પડી હતી. એને છાપખાનાના ધધાપર પ્રીતિ નહોતી. ત્રીમનુનામ સ્ટીવન પોટ્રસ હતું. આ માણસ પણ ગામડીઓ હતો. એ મસ્કરો અને કામ કરી શકે એવો હતો પણ ઉદ્યોગી નહોતો. ચોથો જ્યોર્જ વેબ નામનો ઓક્સફર્ડની પાઠશાળામાં ભણેલો પણ વહી ગએલો માણસ હતો. લંડનમાં એની પાસે ખરચવાના પૈસા નહીં હોવાથી ચાર વર્ષ નોકરી કરવાનો કરાર લખી આપી ટિકિટ મેળવીને તે અમેરિકા આવ્યો હતો. વહાણના કપ્તાન પાસેથી કીમરે તેની નોકરીની મુદત ખરીદ કરી હતી. એ સારા સ્વભાવનો અને ટોળી હતો પણ તેની સાથે ધણોજ આળસુ અને અવિચારી હતો. પાંચમો ડેવીડ હેરી નામનો કીમરે શાગિદ રાખેલો માણસ હતો.

કીમરના આ નોકરો યોગ્ય વખતમાં ક્રાંકિલન સાથે ધણી હળી ગયા. કીમર એમને કંઈ શીખવી શકતો નહીં તેથી તેને એ કંઈ ગણુકારતા નહીં પણ ક્રાંકિલન તો ફરરોજ કંઈ કંઈ નવું શીખવવા લાગ્યો તેથી એના તરફ માન અને વિવેકથી એ વર્તવા લાગ્યા. છાપખાનામાં નવાં બીજાંની વારંવાર જરૂર પડતી, પણ અમેરિકામાં બીજાં પાડનાર કોઈ નહીં હોવાથી ધણી અડચણ પડતી. બીજાં પાડવાનું લંડનમાં ક્રાંકિલને જેમ્સ હવેલના છાપખાનામાં જોધું હતું, તેથી જેમ તેમ કરીને કામચલાઉ બીજાં તે બનાવી લેતો. જરૂર પડતું કોતરકામ પણ તે કરી લેતો; સાહી બનાવતો; ચોપડીઓ બાંધવાના કામમાં મદદ કરતો; વખારનું કામ સંભાળતો; અને એકંદરમાં કીમરના છાપખાનામાં સઘળું કસું હતું એજ હતો.

કીમરના નોકરોને કામની ગાદિતી આપ્યા પછી 'ક્રાંકિલને એમની અને ગામના બીજા મિત્રોની એક મંડળી ઉભી કરી તેને "જન્ટો" નામ આપ્યું. આ મંડળી ૪૦ વર્ષ સુધી ચાલી. અને તેના સભાસદોનું સુખ અને જ્ઞાન વધારવાનું ઉપયોગી સાધન થઈ પડી. શરૂઆતમાં નીચેના ૧૧ સભાસદો હતા—

જેન્સમિન ક્રાંકિલન.

હ્યુ મેરિડિય.

સ્ટીવન પોટ્રસ.

જ્યોર્જ વેબ.

જેસફ થીન્ટનલ નામનો ભક્ષો, કવિતાનો શોખી અને અક્ષરમંદ દસ્તાવેજ લખનાર.

ટોમસ ગોડફ્રે નામનો જાતે શીખેલો ગણિતશાસ્ત્રી.

નીકોલસ્ સ્કલ નામનો માપણી કરનાર.

વિલિયમ પારસન્સ નામનો મોચી જે આગળ જતાં પેન્સિલવેનિયાના સરવેયર જનરલને ઓધે પહેચ્છો હતો.

વિલિયમ મોઝીજ નામનો સંગીત જ્ઞાનવાળો કારીગર સુધાર.

શેપર્ડ પ્રેસ નામનો પૈસાદારનો છોકરો અને ક્રાંકિલનનો પ્રિય મિત્ર.

વિલિયમ કોલમેન નામનો વેપારીનો શુભારતો જે આગળ જતાં મોટો વેપારી અને ન્યાયાધિશ થયો હતો.

જન્ટો મંડળી સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ સભાસદો અને લોકોમાં સદ્ગુણ, જ્ઞાન અને ડહાપણનો વધારો કરવાનો હતો. નવા સભાસદને દાખલ થતી વખતે ઊભા રહીને એક હાથ છાતીપર મૂકી પ્રકાર કરવો પડતો કે જન્ટોના કોષ્ટ સભાસદ તરફ હું કોષ્ટપણ જાળતમાં આનાદર ધરાવતો નથી. ગમે તે ધંધો કરતો હોય અથવા ધર્મ પાળતો હોય તોપણ માણસ માત્રને હું આહુધું; કોષ્ટ માણસને તેની ભક્તિ કરવાની રીત અથવા માનસિક ભતને માટે શારીરિક, આજીવ સખંધી અથવા દ્રવ્ય સખંધી નુકસાન ન કરવું જોઈએ એમ હું ધારું; સત્યને ખાતર હું સત્યને આહુ ધું અને પક્ષપાત વગર સર્વ શોધી કાઢવાને, ગૃહણ કરવાને અને ફેલાવવાને હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ.”

જન્ટો મંડળી દર શુક્રવારે સાંજે મળતી. ચોવીસ સવાલો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા જે સભાસદો ભેગા થયા પછી એક પછી એક વાંચવામાં આવતા હતા. સભાસદોને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાને વખત મળે એવી રીતે એક સવાલ વાંચી પીજે શરૂ કરતાં અટકવામાં આવતું હતું. સભામાં કેવી અગત્યની જાળતોપર વાદવિવાદ કરવામાં આવતો હતો તે નીચે આપેલા એ ચોવીસ સવાલોજ ખતાવી આપે છે:—

૧. જન્ટોમાં જાહેર કરવા લાયક કંઈ છે કે નહીં એ જોવાને તમે આ સવાલો આજ સવારે વાંચી ગયા છો ?
૨. ઇતિહાસ, નીતિ, કવિતા, વૈદક, મુસાફરી, યાંત્રિક કળા અથવા રાનના પીજ વિષયોપર તમે વાંચેલા છેલ્લા પુસ્તકમાં કંઈ જાણવા જેવું અથવા જન્ટોને જણાવવા લાયક તમારા વાંચવામાં આવ્યું છે ?
૩. વાતચીતમાં કહેવા લાયક કંઈ નવી વાત તમે હાલ સાંભળી છે ?
૪. આ શહેરમાં કોષ્ટએ દેવાળું કાઢવાનું તમારા જાણવામાં આવ્યું છે અને હશે તો તેનું શું કારણ તમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે ?

પૌત્ર પાસે હજી એક એનું દસ્તાવિજિત પુસ્તક છે જેમાં જન્ટોમાં ચ-
ચાવવાની બાબતોની નોંધ, નિબંધોનાં ખોખાં, સવાલના જવાબ, વાદવિ-
વાદ કરવાની બાબતો, સમાના નિયમો વગેરે લખેલું છે. વાદવિવાદ કરવાને
સૂચના કરવા ક્રાંતિકર્તા ધારેલા વિષયો તેની અપૂર્વ યોજક અને શોધક
બુદ્ધિ સાબીત કરી આપે છે. આ પૈકી થોડા વિષયોનાં નામ વાનગી ત-
રીકે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે:—

મનુષ્ય કયી વહાણુ ચલાવવાને સ્વાર્થ સુકાન છે કે કેમ ?

એકજ તરેહનું રાજ્ય બંધારણુ માણસ જાતને બધ બેસતુ થાય કે નહીં ?

શાથી શુન્દો થાય છે ? સારા ધરાદાથી કરેલાં નહારાં કામથી કે ન-

હારા ધરાદાથી કરેલાં સારાં કામથી ?

દીવાની આજી ઉંચી કેમ ચઢે છે ?

મનોવિકારને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાને તત્ત્વવિવેકનો ઉદ્દેશ હોવો
જોઈએ કે નહીં ?

અન્યના શુશ્રુષોપની પરિક્ષા સી રીતે કરવી ?

આ દુનિયામાં માણસ સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી શકે કે કેમ ?

માણસનું સુખ શામાં સમાયેલું છે ?

જન્ટોના સમાસદોની સ્થિતિવાળા માણસોને કંઈ તરેહની રહેણી ક-
રણી યોગ્ય છે ?

હડાપણુ અને બલમનસાધવાળા ગરીબ માણસની દોસ્તી કરવી સા-
રી છે કે જો બન્ને વગરના પૈસાદારની દોસ્તી કરવી સારી છે ?

જો જેમાંથી કોના મરણથી દેશને વધારે ધોકો લાગે ?

જો જેમાંથી કોણુ વધારે મુખી છે ?

જન્ટોમાં બારથી વધારે સમાસદો એકી વખતે રાખવામાં આવતા
નહીં. સમાજે કરેલા કામની નોંધ દર આઠવાડિયે એક શિલ્લિંગને પગાર-
દાર સેક્રેટરી રાખતો હતો. સમાની વાત બહાર પાડવાની નહોતી તોપ-
ણુ થોડા વખતમાં ગામમાં સમા નીકળ્યાની ઉડતી અફવા પ્રસરી અને
સમામદ યવાની ઉમેદ રાખનાર ધણા જજીની અરજીઓ આવી. ક્રાંતિકર્તા
દરખાસ્ત કરી કે જન્ટોના હાલના દરેક સમાસદે એક એક ઉપસમા કા-
ઢવી અને તેમાં નવા સમાસદોને દાખલ કરી જે કામ આવે તે મુખ્ય સ-
માને જણાવવું અને આ પ્રમાણે સમાનો વિસ્તાર વધારવો. આવી તરેહ-
ની પાંચ કે છ ઉપસમા કાઢવામાં આવી હતી અને તેને “જેન્ડ” “બુનિ-

યન" વગેરે નામ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

જન્ટો અને તેની સાખાઓથી ફિલાડેલ્ફીઆના લોકોને સાસા ફાયદા થયા તે આગળપર તપાસવાનું રાખી આ વખતની ક્રાંડિલનની જાતની હકીકતનો વિચાર કરીએ. કીમરના કારખાનામાં શની તથા રવિ જન્મે વારે અણોએ પાળવામાં આવતો હોવાથી અઠવાડિયામાં એ આખા દિવસ ક્રાંડિલનને વાંચવા તથા અભ્યાસ કરવાને મળતા હતા. છ માસ સુધી કીમર સાથે એનો સંબંધ હીક રહ્યો. છાપખાના સંબંધી તમામ કામ ક્રાંડિલન ચલાવતો એટલુંજ નહીં પણ કીમરના નોકરોને કામ કરતાં શીખવવામાં પણ તે કાળજી રાખતો. દિવસે દિવસે જેમ જેમ કીમરના નોકરો હોંશિયાર થતા ગયા તેમ તેમ ક્રાંડિલન તરફ કીમરનો ભાવ ઓછો થતો દેખાયો. ક્રાંડિલનના સમજામાં આવ્યું કે મને આ કાયા માણસોને કેળવવાના ધરદાથી રાખ્યો હોય એમ જણાય છે તેથી જેમ જેમ એ હોંશિયાર થતા જાય છે તેમ તેમ મારી ગરજ એને ઓછી થતી જાય છે. છ માંસ પૂરા થતાં ક્રાંડિલનને પગાર આપતી વખતે કીમરે સુકિતબેર જણાવ્યું. કે તમારો પગાર મને બહુ ભારે પડે છે; હવેની ત્રીમાહીમાં પગારમાં કંઈ ઘટાડો કરવો પડશે. સહેજ બહાનું કાઢીને કીમર ક્રાંડિલનને ઠપકો આપતો અને શેઠ તરીકેનો પોતાનો હક પૂર્ણ રીતે જાળવતો. અપમાન કરવાનો કોઈ પ્રસંગ એ નકામો જવા દેતો નહીં. ધીરજ રાખીને આ બધું ક્રાંડિલન સહન કરી રહેતો. એ જાણતો હતો કે કીમર દેવામાં કૂબેલો છે, અને હરેક જાળવતો પ્રથમ સારો વિચાર લેવાની પોતાની દેવને લીધે એ એમ ધારતો હતો કે કીમરનો જન્મ જન્મમાં ટપી પડવાનો સ્વભાવ, કંઈ ભાગે, દેવાની શીકરને લીધે થયો હશે. તોપણ થોડા વખત પછી એમનો સંબંધ એકાએક તુટ્યો. એક દિવસ કારખાના આગળ રસ્તામાં કંઈ ઘોંઘાટ થતો સાંભળી શું છે તે જોવાને ક્રાંડિલને બારીમાંથી ડોકું કાઢ્યું. આસપાસના પાડોશીઓ પણ બહાર આવ્યા હતા. એવું જન્યું કે કીમર તે વખતે ત્યાં આવી ચડ્યો; ક્રાંડિલનને લીધે કારખાનું નબેજે એવો તો કીમરને ખ્યાલ જણ નહોતો. ક્રાંડિલનનું કાટકું કાઢવાનો આ હીક અવસર છે એમ ધારી કીમરે ગુસ્સો કરી મોટે અવાજે તેને કામપર બેસવા ફરમાવ્યું, અને જીવાન માણસ પોતાના ઓળખીતાના દેખતાં સહન કરી શકે નહીં એવાં ઘણાં ઠપકાનાં વચન કહી સંભળાવ્યાં. પછી છાપખાનાની અંદર આવી ત્યાં પણ કીમરે ઠપકો આપવાનું જારી રાખ્યું. ક્રાંડિલનને ખોટું લાગવાથી કીમરને ઘટતો જવાળ તેણે આપ્યો. બો-

લતાં ખોલતાં વાત વધી પડી અને દીમરે ક્રાંકિલન સાથેના કરાર પ્રમાણે તેને ત્રણ માસ આગમ્યની નોટીસ આપી કહ્યું કે “મારે તારી જરૂર નથી; આ ત્રણ માસ આગળથી નોટીસ આપવાનો કરાય ક્યો નહોતો તો તારું મોઢું વધારે વખત મારે જોવું ન પડત.” ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ક્રાંકિલને જવાબ દીધો કે “તમારે એવી સોચના કરવાની જરૂર નથી” એટલું બોલી માઈ કંઈ રહી ગયું હોય તો સાંજે આવે ત્યારે લેતો આવજો એમ મેરિડિયને કહી, ક્રાંકિલન ટોપી લઈને તેજ વખતે છાગળાનામાંથી ચાલ્યો ગયો.

ધેર જઈ દડો પડ્યા પછી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા ક્રાંકિલન જોડો. ધર ઊંચાને ચાર વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ હજી સુધી એની પાસે કંઈ પૈસા થયો નહોતો તેમ ધધામાં સાઈ ઠેકાણું પણ પડ્યું નહોતું. હજી તો વર્તનના પૈસા ખરચી નાંખ્યા હતા તેવું દેવું ચાલતું હતું. કંઈ બચત તે કરતો તે થોડા વખતમાં પાછી ખરચાઈ જતી, આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી ક્રાંકિલને કરાય ક્યો કે હવે તો બોસ્ટન પાછો જઈ તો સાઈ-એવામાં સાંજે મેરિડિય ધેર આવ્યો તેણે બોસ્ટન પાછા નહીં જવાની બહાસ કરીને સલાહ આપી અને કહ્યું કે “કીમરને દેવું ધણું ધઈ ગયું છે અને તેના માગનારા ધણો તગાદો કરે છે વળી એનામાં કામ કરવાની શક્તિ નથી, રોકડો પૈસો મળે તો વગર નહિ એ માલ વેચે છે અને ઉધાર વેચે છે તેનો હિસાબ રાખતો નથી. મને લાગે છે કે થોડા વખતમાં એ ભાગશે અને નવા સાહસિકને માટે જગો ખાલી કરશે.”

ક્રાંકિલને કહ્યું કે “એ તો ખરૂં પણ મારી પાસે પૈસા ક્યાં છે કે હું એની જગો પુરી શકું?” મેરિડિયે જવાબ આપ્યો કે “મારા બાપા સાથે મારે થોડા વખત ઉપર વાત ચીત થઈ હતી તે પરથી મને એમ લાગે છે કે જો મારા જેવા નાલાયક માણસનો તમે રોજગારમાં ભાગ રાખો તો મારો બાપ પૈસા ધીરે. કીમર સાથેના મારો નોકરીનો કરાર આ વસંત ઋતુમાં પૂરો થશે એટલામાં લંડનથી આપણાં બીજાં તથા મુદ્રાર્થન આવી પહોંચશે. હું જાણું છું કે હું કારીગર નથી પણ જો તમે કહો તો મારા પૈસા અને તમારી કારીગરીથી ખંત્યાજો ધંધો કરીને સરખે ભાગે નહિ વહેંચી લઈએ.”

૧૭૨૭ ની શરદ ઋતુમાં આ વાત બની હતી. ક્રાંકિલનને એ એટલી પસંદ પડી કે મેરિડિયના કહેવા પ્રમાણે કરવાને તેણે કબુલ કર્યું. મેરિડિયનો બાપ એ વખતે બોગજેજે ફિલાડેલ્ફીઆમાં હતો તેથી બન્ને

જાણુ તેને જાઠ મળ્યા અને પોતાનો વિચાર તેને જણાવ્યો. ક્રાંકિલને મેરિડિયને શિખામણ આપી દારૂ પીવાની તેની ટેવ ધણે દરજ્જે ઊંડાવી હતી અને તેને સુધારવાને જનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ વાત મેરિડિયના ખાંપના જાણુવામાં હતી. ક્રાંકિલન અને મેરિડિયે કરેલા વિચારને મેરિડિયના ખાંપે સંમતિ આપી અને પૈસા સમઘી મદદ કરવાને હા કહી. તે એવી આશા રાખતો હતો કે મારા ઊકરાપર ક્રાંકિલનની કામુ હોવાથી દારૂ પીવાનું બંધન તે તદ્દન ઊંડાવી શકશે. જરૂરિયાત સામાનની યાદી ક્રાંકિલને તરતજ કરી આપી. એ યાદી મેરિડિયના ખાંપે એક વેપારીને આપી પહેલ પહેલા આવતા વહાણમાં સામાન લંડનથી મંગાવી આપવા તજવીજ કરી. સામાન આવી પહોંચે ત્યાં સુધી વાત છૂપી રાખી કીમતને ત્યાં મેરિડિયે કામ કર્યા જવું અને ક્રાંકિલને બીજો ઠેકાણો નોકરી શોધી કાઢવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. એન્ડ્ર્યુએકર્ડના છાપખાનામાં આકરી મેળવવાને ક્રાંકિલને અરજ કરી; પણ તેને ત્યાં જગો ખાલી નહોતો હોવાથી થોડા દહાડા બીન રોજગાર ક્રાંકિલન બેસી રહ્યો. એવામાં કીમતે સંદેશો મોકલ્યો કે લાંબા વખતના સ્નેહીઓએ જુજ બાબતમાં વઢી જૂઠા પડવું એ બરોબર નથી. જો ક્રાંકિલનની મરજી હોય તો મુકદ્દમની જગા પાછી આપવાને કીમતે મરજી દેખાડી. ક્રાંકિલનની ખુશામત કરી તેને પાછો બોલાવવામાં કીમતની મતલબ હતી. ન્યુજર્સ પ્રમણુની સરકારે નવી ચલણી નોટો કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો હતો અને તે છાપવાનું કામ મેળવવાની કીમત આશા રાખતો હતો. એ કામને માટે જોઈતો સામાન તૈયાર કરી શકે એવો ક્રાંકિલન શિવાય બીજો કોઈ માણસ કીમતને મળી આવે એવું નહોતું. કીમતની મતલબ ક્રાંકિલન સમજી ગયો હતો. તોપણ મેરિડિય અને બીજા સ્નેહીઓની સલાહથી કીમતને ત્યાં ફરીથી રહેવા તેણે હઠાપણ વાપરી કબુલ કર્યું.

નોટો છાપવાનું કામ કીમતને મળ્યું. ક્રાંકિલને છાપ અને શોભાનું બીજું કાતરી કાઢવું અને તેપરથી નોટો છાપી કાઢવાને તાત્તપત્રનું મુદ્રાન યંત્ર બતાવ્યું. છાપવાનો બધો સામાન તૈયાર કરી લઘ સરકારની દેખરેખ નીચે નોટો છાપવાને કીમતની સાથે તે બરલિંગ્ટન ગયો, અને ત્યાં ત્રણ મહિના રહ્યો. સરકારને સંતોષ હોય એવી રીતે નોટો તૈયાર થઈ. આ કામમાં કીમતને એટલા પૈસા મળ્યા કે તેની પડતી દશા બે ત્રણ વર્ષ સુધી બંધ રહી. રાજ્ય મંડળમાંના કેટલાક અધિકારીઓની સાથે આદિ

ક્રાંતિક્ષનને ઝોળખાણ થયું. એક અધિકારીને તો રાત દહાડે નોટા છાપનાય ઉપર કાયદા પ્રમાણે દેખરેખ રાખવી પડતી હતી. ક્રાંતિક્ષનના ઝોળખીતામાં ન્યાયાધિશ એક્ઝન, પ્રગણનો સેક્રેટરી જસ્ટીસ, અને માપણીના કામને મુખ્યઅમલદાર આધ્યાકાકડિકો હતા. એ છેલ્લે ગૃહસ્થ જ્યારીક છુદ્ધિવાળો, ચતુર, વૃદ્ધ માણસ હતો. ન્હાનપણમાં ઈંટો જનાવનારને માટે ટેલણ માડીમાં માડી વહેવાની મશુરી કરી એ ગુજરાન ચલાવતો હતો. પાકી વયે એ બ્ર-ખતાં શીખ્યો હતો. મોજણીદારોની સાથે સાંકળ ઉપાડી ફરવાની નોકરી એને આગળ જતાં મળવાથી એ માપણીનું કામ શીખી ગયો અને આખરે ધીરજ, ઉચોગ અને ખંતથી માપણી ખાતાના મુખ્ય અમલદારની પદ્વી-એ પહોંચ્યો હતો. ક્રાંતિક્ષન કીમર કરતાં દેખીતી રીતે ચઢીઆતો હતો. ચોપડીઓ વાંચવાથી એનું મગજ ચાનથી ગરેલું હોવાથી અધિકારીઓને એની સાથે વાતોચીતોમાં જે ધડી ફરસદની વખત ગાળવાં મન થતું હતું. તેઓ એને ઘેર તેડી જતા, ભાષાંબંધ દોસ્તદારોમાં એનું ઝોળખાણ કરાવતા અને એને ઘણું ગાન આપતા. કીમર શેઠ હતો તોપણ તેનો કાષ્ઠ ભાવ પૂછતું નહીં. ખરેખર કીમર એક વિચિત્ર માણસ હતો. દુનિયાદારીમાં તે કંઈ જાણતો નહીં. ઘણા માણસોએ કબુલ રાખેલા મતની સામે થવાનો તેને શોખ હતો. એ ઘણોજ ગલીચ રહેતો, ધર્મ સખંધી કેટલીક જાળતોમાં જતુની હતો, અને એકંદરમાં ઘણો 'ખંદો' હતો. આધ્યાકાકડિકોએ એક દિવસ બરલિંગ્ટનમાં ક્રાંતિક્ષનને કહ્યું કે “હું ભવિષ્ય કહું છું કે આ માણસને તમે તેના ધંધામાંથી હટાવી દાઢી એજ ધંધામાં ફિલાડેલ્ફીઆમાં મુજબ દ્રવ્ય કમાસો” ક્રાંતિક્ષન અને મેરિડિયે કરેલા કરાવની કંઈ માહિતી વગર આ ભવિષ્ય ડિકોએ વર્ણવ્યું હતું. ડિકો અને જસેના બીજા ભિત્રોએ આખર સુધી ક્રાંતિક્ષન સાથે મિત્રતાનો સંબંધ રાખ્યો હતો.

કીમર અને ક્રાંતિક્ષન બરલિંગ્ટનથી ફિલાડેલ્ફીઆ પાછા આવ્યા પછી થોડા વખતમાં લંડનથી મુદ્રાવંત્ર અને બીજાં આવી પહોંચ્યાં. નવું છા-પખાનું ઉઘાડવાની વાત કીમરને જણાવ્યા વગર ક્રાંતિક્ષને અને મેરિડિયે કીમરની રાજી ખુશીથી રજા લીધી અને છાપખાનું ઉઘાડવા ધર વગેરે લેવાની તજવીજ કરવા માંડી.

આ અરસામાં ક્રાંતિક્ષને પોતાને માટે કબર પાસેના પર્યટ ઉપર કો-તરાવવાનો નીચેનો લેખ લખી કાઢ્યો હતો. એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે આ લેખ તેના મંદવાડના વખતમાં તેણે લખી કાઢ્યો હશે. આ લેખ

ધણે વખાણાયો છે, અને સહેજ સાજ ફેરફાર કરી ધણીનાર છાપો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે:—

બેન્જામિન ફ્રાન્કલિન

છાપનાર

નેા

આ દેહ

ધસાઈ ગએલા અક્ષર અને ઢોળવાળા

તથા

ફાડી ગએલી અનુક્રમણિકાવાળા જૂના પુસ્તકના પુસ્તની

ચેટ

ફાડીઓને માટે ખોરાક તરીકે અદિ' પડ્યો છે.

તોપણ

ઓ પુસ્તક ખોવાઈ જવાનું નથી

કારણ કે

હું ધારૂં છું કે કર્તા તરફથી સુધારા

વધારા

સાથે નવી અને સુશોભિત

આવૃત્તિમાં

તે

બહાર પડશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ક્રાંકિલન અને મેરિડિયની પેઠી.—૧૭૨૮ થી ૧૭૩૦.

છાપખાતું શરૂ કરવાની તૈયારીઓ—પહેલી કમાઈના પાંચ શિલિંગ-રોડમાં રડનાર સેમ્યુઅલમિકલ—જન્ટોના સમાસદો તરફથી મદદ—ક્રાંકિલનના ઉદ્યોગથી પેટીની યાજ્ઞ વધવા લાગી—વર્તમાન પત્ર કાઢવાનો વિચાર વેબને જણાવવાથી કીમરપાસે તેણે આગળથી વર્તમાન પત્ર કઢાવી દીધું—“બીઝી બોડી”—કીમર સાથે વર્તમાન પત્રમાં ઝપાઝપી—કાગળની અલણીનોટો કાઢવાના સમંધમાં લખેલું ચોપાનિયું—ક્રાંકિલનના અર્થશાસ્ત્ર સમંધી વિચાર—કીમરનું વર્તમાનપત્ર ખરીદ કર્યું—પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટનો અધિપતિ—અધિપતિએ શું શું જાણતું જોઈએ?—વર્તમાનપત્રમાં લખવાની ક્રાંકિલનની ઢબ—વર્તમાનપત્રનો ફેલાવો—વર્તનનું ફેલું—સરકારી છાપખાતું કામ મળવા લાગ્યું—પૈસા સળધી આપત આવી પડી—મિત્રોએ મદદ કરી ક્રાંકિલનની આખર રાખી—પંત્યાણુ તોડી મેરિડિયથી છૂટા પડવાની તજવીજ—ક્રાંકિલનની મદતી થવા લાગી—કાગડીની દુકાન ઉઘાડી—ક્રાંકિલનનો ધધામાં હરીફ—હરીફને હઠાવી ક્રાંકિલન આગળ વધ્યો.

ક્રાંકિલન અને મેરિડિયે છાપખાતા ગાટે વરમ ફહાડે વીસ પાઉન્ડના ભાડાનું એક ઘર રાખ્યું. ભાડે રાખેલી બધી જગ્યાની તેમને જરૂર ન હોવાથી તેમાંથી કેટલોક ભાગ ટોમસ ગોડફ્રે નામના એક વિચિત્ર ગણિત શાસ્ત્રીને તેમણે ભાડે આપ્યો. વીસ પાઉન્ડના વાર્ષિક ભાડા પૈકી ગોડફ્રે તરફથી આવતું ભાડું વજ્ર કરતાં, આ જીવાન છાપનારાઓને માથે જૂજ ભાડું પડતું. બન્ને જણે ખાવા પીવાની ગોઠવણ પણ ગોડફ્રે સાથે તેના ખર્ચમાં જ કરી લીધી હતી છાપખાતું, બીજાં વગેરે ગોઠવ્યા પછી, છાપખાતાને લગતો પરચુરણ સામાન ખરીદવામાં તેમની સિલક પૂરી થઈ ગઈ. પાસે એક કોડી વગર તેમણે કામ શરૂ કર્યું. ધરાકોનું કામ કરી શકે એવી રીતે તમામ તૈયારીઓ પૂરી થઈ એટલામાં ખરે તાકડે બ્યાજ હાઉસ નામના તેમના એક ઓળખીવાની મારફતે તેમને પહેલ વહેલું કામ મળ્યું. છાપખાતું શોધતો એક ગામડીયો રસ્તામાં હાઉસને મળતાં તે તેને ક્રાંકિલનના છાપખાતામાં તેડી લાવ્યો. આ માણસે તેમની પાસે પાંચ શિલિંગનું કામ કરાવ્યું. ક્રાંકિલન લખેછે કે “આ માણસના પાંચ શિલિંગ અમારી પહેલી કમાઈ હતી અને તે એવી આપટીને વખતે મ-

ત્યા કે ત્યાર પછી રજેલા ખીજા પાંચ શિલિંગ કરતાં એથી મને વધારે આનંદ થયો. હાલસે મારા ઉપર કરેલા આ આભારને લીધે રોજગાર શરૂ કરનાર જુવાનીઆઓને મદદ કરવાને હું વધારે તત્પર રહું છું.”

રોડડાંરોનાર દરેક દેશમાં હોયછે. એવા લોકોને દેશનું જાણું નખોદ જતું હોય એવી અગમચેતીઓ કરવાનું બહુ ગમેછે. આવો રોડડાં રોનાર તે વખતે ફિલાડેલ્ફીઆમાં એક જણ વસતો હતો. એનું નામ સે-મ્યુયલમિકલ હતું. પાકી વયનો, ઊંચા કુળનો, ડાહ્યા દેખાવનો, અને ગંભીરપણે બોલનાર, એ પુરૂષ હતો. ક્રાંકિલનને તેની સાથે ઓળખાણ નહોતું તોપણ એક દિવસ છાપખાનાના બારણા આગળ આવી ક્રાંકિલનને તે પુછવા લાગ્યો કે “નવું છાપખાનું કાઢનાર જુવાન તમે છો કે?” ક્રાંકિલને હા કહી તેથી તે બોલ્યો “હું તમારે માટે ધણો દિલગીર છું, એ ધંધામાં તમારે ધણું ખર્ચ કરવું પડ્યું હશે પણ એ ખર્ચ બર્થ જશે; કારણ કે ફિલાડેલ્ફીઆ શહેર રૂબરૂ જાયતું જાયછે; લોકો અર્ધા દેવાળિયા થઈ ગયા છે અથવા થવાની તૈયારીમાં છે; આ શહેરમાં છાપવાનું કામ ધણું નથી; એમ છતાં બે છાપખાનાં તો છે. એટલે ત્રીજું નબવાનું નથી. સારી છમારતો, મારે માઠાં વગેરે આગાદીના ઉપરના દેખાવો બૂલમાં નાંખનારા છે. ક્રાંકિલન લખેછે કે “તે વખતે, આવીપડનારી આફતોનું વર્ણન એવી વિગતવાર રીતે તેણે મારા આગળ કર્યું કે તેનાથી હું છૂટો પડ્યો ત્યારે ધણો ઉદાસ થઈ ગયો. હું ધંધામાં પડ્યો તે પહેલાં તેની સાથે મારે ઓળખાણ થયું હોતતો કદાચ હું એ ધંધેજ ન કરત. આ માથુસ હમેશ રોડડાં રડતો તોપણ આ પામમાલ શહેરમાં પડ્યો રહ્યો હતો. બધાનો નાશ થવાનો હતો તેથી એ ઘર ખરીદવા ના કહેતો, પણ છેવટે મને જોઇને સંતોષ થયો કે તેણે રોડડાં રડવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ઘરની કિંમત બેસતી હતી તેના કરતાં પાંચ ગણી કિંમત આપી. તેણે આખરે ઘર ખરીદ કર્યું.”

જન્ટોના સભાસદો સરઆતમાં ક્રાંકિલન અને મેરિડિયને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા; દરેક સભાસદ તેમને કામ મેળવી આપના બનતી મદદ કરતો. કેવેકર પંચના લોકો ઉપર જેસફ બિન્ટનલે પોતાની વગવા-પરી એક પુસ્તક છાપવાનું મેળવી આપ્યું. “કેવેકર પંચના ખ્રીસ્તિ લોકોના ઉદય, વધારા અને ફેલાવાનો ઇતિહાસ” એ નામના એક ડચ ભાષામાં લખેલા પુસ્તકનો એ તરજુમો હતો. આ પુસ્તક છાપવાનું કામ ક્રાંકિલને ધણા કિશાયત બાવે માથે લીધું હતું. દરરોજ એક ફરમો તે

ગોઠવનો અને મેરિડિય છાપી કાઢતો. વચમાં ઇંધળીનું કામ કરવાનું આવી પડે તોપણ સુતા પહેલાં ફરમો ક્રાંકિલન પૂરો કરતો. કોઈ કોઈ વાર રાતના અગિયાર વાગતા સુધી તેને કામ કરવું પડતું. એક દિવસ રાત્રે દરરોજના નિયમ પ્રમાણે કામ પૂરું કર્યા પછી અરધો ફરમો ઇંધળી કસમાતથી નીચે પડી વિખેરાઈ ગયો; ક્રાંકિલન તરતજ ફરીથી કામ કરવા બેઠો, બેળસેળ થઈ ગએલાં બીબાં છૂટાં પાડી ગોઠવ્યાં, અને ફરીથી કામ પૂરું કર્યા પછી તે ઓશીસમાંથી ગયો. છાપખાનાનું દરરોજનું કામ કર્યા ઉપરાંત ક્રાંકિલન કોઈ કોઈ વાર બીબાં પાડતો, ઉદ્દેશપૂર્વકે માટે રીતિની છાપો કાતરતો, સાદી તૈયાર કરતો અને સાદી કરવા સાફ મેથળનાવતો.

ક્રાંકિલનનો ઉદ્યોગ દરરોજ તેના પાડોશીઓના ભેલામાં આવતો; એથી એની પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂ વધવા માંડી. ગામમાં બીજાં ઠેકાણે પણ એના ઉદ્યોગની વાત પ્રસરવા લાગી. એક દિવસ વેપારીઓની દરરોજ સાંજે મળનારી કક્ષબમાં નવા છાપખાનાની વાત નીકળી. ધણી સભાસદોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દિલાડેશીઆમાં ત્રીજું છાપખાનું ધણી વખત નભશે નહીં. ક્રાંકિલનની ઓશીસ પાસે રહેનાર દાકતર બેચાં નામના ગૃહસ્થનો અભિપ્રાય બીજાઓથી જુદો હતો. તેણે કહ્યું કે “એ ક્રાંકિલનનો ઉદ્યોગ એવો છે કે એનાથી ચઢીઆતો મેં કદી જોયો નથી. રાત્રે કક્ષબમાંથી હું ઘેર જાઉં છું ત્યારે એને કામ કરતો જોઉં છું. અને એના પડોશીઓ સવારમાં ઉઠે છે તે પહેલાં એ પાછો કામે લાગે છે.” આ વાત સાંભળીને એક વેપારીના મનપર એટલી અસર થઈ કે, ક્રાંકિલનને કામળ વગેરે કામદો સામાન ઉધારે લેવાતો આપવાની તેણે ખુશી બતાવી. પણ તે વખતે દુકાન રાખવાનો ક્રાંકિલન અને તેના ભાગીઆનો વિચાર નહીં હોવાથી આ કહેણનો તેમણે લાભ લીધો નહીં. માત્ર છાપવાનું કામ કરી, ધીમે ધીમે પોતાનો ધંધો વધારવાને તેઓ મચ્યા.

દિલાડેશીઆમાં એક સાફ વર્તમાનપત્ર કાઢવાનો ક્રાંકિલનનો પહેલેથી વિચાર હતો. છાપખાનું ઉઘાડ્યાને એક વર્ષ થયું એટલામાં વર્તમાન પત્ર શરૂ કરવાની યોજના તેણે પૂરી કરી. પોતાનો મનઝુલો પૂરો રોખવાની ક્રાંકિલનનામાં અજાયબ જેવી શક્તિ હતી તોપણ એ વર્તમાનપત્રની બાબતમાં તે ફસી ગયો. બ્યાર્ન વેળને કોઈ સી તરફ ઝાંખી પૈસા મળવાથી કીમર પાસેથી પોતાનું છૂટાપણું તે લેવાનું શક્ય હતો. કીમરથી

છૂટા પડ્યા પછી એક દિવસ તે ક્રાંકિલન અને મેરિડિયની ઓશીસમાં નોકરી માગવા આવ્યો. ક્રાંકિલને કહ્યું કે હાલતો અમારે ત્યાં કામ નથી પણ થોડા વખતમાં કામ નીકળશે ત્યારે જગો આપીશું. વેળના ભરોસાથી ક્રાંકિલને વર્તમાનપત્ર કાઢવાની પોતાની ધારણા તેને કહી દીધી. દિલાડેશીઆમાં એન્ડ્રુએડફર્ડની ઓશીસમાંથી એક વર્તમાનપત્ર નીકળતું હતું અને તેમાં તે સાફ ક્રમાતો હતો. ખીજી વર્તમાનપત્ર કાઢી સારી રીતે ચકાવવામાં આવે તો ફોટો મળ્યા વગર રહેશે નહીં એમ ભોળપણમાં વેળને ક્રાંકિલને કહી દીધું. વેળે વિશ્વાસઘાત કરી ક્રાંકિલનનો મનસુખો કીમરને જણાવી દીધો. કીમરને તે પસંદ પડવાથી પોતે વર્તમાનપત્ર કાઢવાની જાહેર ખજાર કાઢી અને દગાખોર વેળને તે છાપવામાં મદદ કરવા નોકર રાખ્યો. થોડા દિવસમાં કીમરે “યુનીવર્સલ ઇન્સ્ટ્રક્ટર ઇન ઓલ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સીસ” (સર્વ કળા અને શાસ્ત્રનો સામાન્ય ઉપદેશક) નામ આપીને વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવા માંડ્યું.

ખડખડીઆ વેળ અને બેવકુફ કીમરે કરેલા ફક્તથી ક્રાંકિલનને ધણું ખોટું લાગ્યું. કીમરનું વર્તમાનપત્ર નીકળ્યાને એક માસ થયો નહોતો એટલામાં લોકોનું ધ્યાન તે પરથી ઉઠાડી લેવાને ક્રાંકિલનને એક યુક્તિ સૂઝી આવી. એન્ડ્રુએડફર્ડના “મરડયુરી” પત્રમાં સ્પેક્ટેટરની ઢખના, વાંચવા ગમે એવા નિબંધો ક્રાંકિલને લખવા માંડ્યા. ક્રાંકિલને “ખીઝી બોડી” એ નામથી પહેલો નિબંધ છપાવ્યો. જે ભાગ ક્રાંકિલન લખતો તે “ખીઝી-બોડી” એમ મધાળું કરી પછીથી જૂદો છપાવવો શરૂ કર્યો. “ખીઝીબોડી” ના કાઠામાં ક્રાંકિલન અને જન્ટો સંભાળા તેના મિત્રો તરેહ તરેહનાં રમુજ લખાણ લખતા. “ખીઝીબોડી” ના પહેલા અંકમાં ક્રાંકિલન લખે છે કે “પોતાના દોષ દેખાડનારને વધે દહાડે દશ શિક્ષિત આપવા ચઢાપ નહીં એવા તમારા ધણા વાંચનારને હું ખોટું લગાડીશ એવો સંભવ છે. પણ ધણા ભોકા એવા હોય છે કે જેઓ પોતાની જાતના દોષો ઉઘાડા પાડેલા જોઈ શકતા નથી પણ ખીઝની નીંદા સાંભળવાને ખુશી હોય છે. હું કહું છું કે આવા લોકોને પણ થોડા વખતમાં તેમના ભલા મિત્રો અને પડોશીઓને તેમના જેવી સ્થિતિમાં જોવાનો સંતોષ થશે.”

ક્રાંકિલનના લખાણોથી આખા પ્રગણામાં ઘણો ખળભળાટ થયો. એક અંકમાં પ્રસિદ્ધ ચએલા લખાણમાં કીમરની બેડી ટેકડી કરવામાં આવી હતી. કીમર સમજ્યો તો ખરો પણ વગર ગોઠ્યે તેનાથી બેડી

રહેવાયું નહીં. છેક તોછડી અને અસભ્ય ભાષાવાળાં ગદ્ય અને પદ્યમાં કીમરે, ક્રાંકિલને કરેલી કાળજી કોરી નાંખે એવી થેકડીનો જવાબ આપ્યો. થોડા વખત પછી ક્રાંકિલનનું અનુકરણ કરીને “બીક્રીબોડી” ના જેવાં લખાણો કીમરે પોતાના વર્તમાનપત્રમાં લખાવવા માંડ્યાં અને તેમાં વખતો વખત ક્રાંકિલનની ઝટકણી કાઢવા માંડી. કીમરના ળધા હુમલાનો ક્રાંકિલને એક વખત સામટો લંબાણથી જવાબ આપીને તેને ચૂપ કર્યો.

ક્રાંકિલનનાં આ સમયનાં લખાણમાં તેનો જીરસો અને પરોપકાર-શીલતા ઉભરાઇ જતાં દેખાય છે. “બીક્રીબોડી” માં કેટલોક વખત લખવાનું જારી રાખ્યા પછી ક્રાંકિલનનું ધ્યાન એક જૂદાજ વિષય તરફ વળ્યું; અને તેમાં તેને એટલો રસ પડ્યો કે “બીક્રીબોડી” માં લખવાનું કામ તેના મિત્ર ખિન્ડનબને સોંપી આ નવા વિષય ઉપર તેણે નિર્ગંધપર નિર્બંધ લખવા માંડ્યા. એક બે વર્ષથી થેન્સિલ્વેનિયામાં કમળની ચલણી નોટોના સર્બંધમાં ભારે વાદ વિવાદ ચાલતો હતો. ૧૭૨૩માં એ પ્રગણમાં થોડા વખતને માટે પંદર હજાર પાઉન્ડની નોટો કાઢવામાં આવી હતી અને તે હવે પાછી ખેંચી લેવાનો વખત આવ્યો હતો. લોકોનું માગણું વધારે નોટો કઢાવવાનું હતું. પણ દ્રવ્યવાન લોકો નવી નોટો કાઢવા વિરુદ્ધ હતા, અને ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ અને સાઉથ કેરોલીનામાં ચલણી નોટોનો ભાવ ધણો ઊંચો ગયો હતો તેના લખણથી એતવણી લેવાને સૂચના કરતા. તે વખતના બીજા જાહેર સલાહોની પેઠે, ચલણી નોટોનો સવાલ પણ જન્ટો મંડળીમાં સારી પેઠે ચર્ચાયો હતો અને તેમાં અગ્રેસર ભાગ ક્રાંકિલનનો હતો. ૧૭૨૩માં કાઢેલી નોટોથી એ પ્રગણનો વેપાર રોજગાર અને વસ્તી ધણું વધ્યાં હતાં. ક્રાંકિલન ફિલાડેલ્ફીઆમાં પ્રથમ આવ્યો ત્યારે ધણું ધર ખાલી તેના જોવામાં આવ્યાં હતાં, પણ હવેતો તે બધાં વસ્તી વાળાં થઇ ગયાં હતાં. અને બીજાં ધણું નવાં બંધાયાં હતાં. ક્રાંકિલનની ખાત્રી થઇ હતી કે આ બધું ચલણી નોટો કાઢવાથી થયું છે. વળી જન્ટો મંડળીમાં ચાલેલા વાદ વિવાદથી પણ નવી નોટો કાઢવાની તરફેણમાં તેના વિચાર થયા હતા. ૧૭૨૯ના માર્ચ મહિનામાં પોતાનો અવકાશનો વખત એ વિષયપર એક ચોપાનિયું લખવામાં તેણે ગાળ્યો. અને તે “A modest Inquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency” [નોટના ચલણના સ્વરૂપ અને અવશ્યકતાની સાધારણ તપાસ] એ નામથી બહાર પાડ્યું. એ ચોપાનિયાને વિદ્વાનું રાજ આપવાને લાગીન

સાહિત્યમાંથી એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું વચન શોધી કાઢી તેણે મળાજે લખ્યું હતું. એ વચનની મતલબ એવી છે કે, દેશ અને સમાજોને પુષ્કળ નવો પૈસો આપવો જોઈએ. આ ચોપાનિયાની ધણી દલીલો હાલના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે બૂલ બરેલી અને મિથ્યા જણાય છે, પરંતુ ક્રાંતિજન જેવો જાતે શીખેલો ૨૩ વર્ષનો જુવાનિયો ૧૭૨૯માં, પેન્સિલ્વેનિયા જેવા દૂર આવેલા સંસ્થાનમાં એવું ચોપાનિયું લખી શક્યો એ કાંઈ ઓછું તાત્કાલીન બરેલું નથી. ક્રાંતિજને મહણ કરેલો પૂર્વપક્ષ એ હતો કે “દરેક દેશનો વેપાર રાજગાર છૂટી ચાલુ રાખવાને અમુક પ્રમાણમાં પૈસો જોઈએ; એથી વધારે પૈસાથી વેપારને ફાયદો નથી પરંતુ એથી ઓછો હાથ તો જેમ વધારે ઓછો તેમ વેપારને વધારે તુકસાન છે.” આ પૂર્વ પક્ષપરથી તે એવા નિર્ણયપર આવ્યો કે પેન્સિલ્વેનિયામાં નવી ચલણી નોટો નહીં કાઢવામાં આવેતો, વેપારના પ્રમાણમાં પૈસો રહેશે નહીં અને તેથી વેપાર ચાલી શકશે નહીં. ક્રાંતિજનના ચોપાનિયામાં પૈસાનું સ્વરૂપ, મહેનત, કિંમત, વગેરે બાબતોપર જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે હાલના વખતમાં ખરા મનાતા વિચારોના જેવાજ છે. ચોપાનિયું સમાપ્ત કરતા પહેલાં ક્રાંતિજન જણાવે છે કે “મં એ ઉતાવળમાં લખી કાઢી છપાવ્યું છે. મારો ઉદ્દેશ માત્ર સત્ય જાણવાનો છે, માટે કોઈ મૂઢસ્ય મારી જૂલો જતાવશે તો મોટી મહેરબાની થશે.” આ ચોપાનિયાથી એટલી અસર થઈ કે નવી નોટો કાઢવાના સવાલનું નિરાકરણ ક્રાંતિજનના મત પ્રમાણે થયું. સરકારે નવી નોટો કાઢી અને ક્રાંતિજનના ધારવા પ્રમાણે તેનું પરિણામ સાફ થયું; દેશના વેપાર રાજગારમાં થોડા વખતમાં વધારો થયેલો જણાયો.

“બીઝીબોડી” તરફથી હુમલા થતા જતા હતા તોપણ કીમરનું “યુનીવર્સલ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર” વર્તમાન પત્ર છવીસમા અંક સુધી નિયમિત રીતે બહાર પડ્યું. છવીસમા અંક પછી કીમરપર ફરી આક્રમ આવી પડી અને એ વર્તમાનપત્ર થોડો વખત બંધ થયું. કીમરની પૈસા સંબંધી દશા હવે એવી મઠી થઈ ગઈ હતી કે તેના સેણુદારનાં મન તે મનાવી શક્યો નહીં. થોડો વખત વર્તમાનપત્ર બહાર પાડે અને થોડો વખત બંધ પાડે, એ પ્રમાણે કંઈક વખત સુધી તરફડિયાં મારી આખરે કીમરને તે નજીવી કિંમતમાં ક્રાંતિજન અને મેરિડિયને વેચી દેવું પડ્યું. પોતાને હાથ વર્તમાનપત્ર આવ્યા પછી અધિપતિનું કામ ક્રાંતિજને પોતાને માથે રાખ્યું; અને એ પત્રનો ૪૦ મો અંક તેના અધિપતિપણા નીચે પહેલ પહેલો ૧૭૨૯ ના ઓક્ટોબર

બરની ૨૭ તારીખે પ્રસિદ્ધ થયો. પત્રને કીંગરે આપેલું મૂળાંઈ બરેલું લાંબુ નામ ક્રાંકિલને હુંક કયું અને હવેથી “પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટ” એ નામ રાખ્યું. ક્રાંકિલને બહાર પાડેલા અંકમાં સાત બહેર ખખરે છાપવાને તેને મળી હતી. આ પૈકી એક બહેર ખખર એવી હતી કે આખ્રાક ઉવોટના ધર્મે સ્તોત્રો ક્રાંકિલન અને મેરિડિયને ત્યાં વેચાતાં મળેછે. એ પુસ્તક તે વખતમાં ઘણું લોક પ્રિય હતું અને તેની ઘણી નકલો ખપતી. વળી એ અંકમાં અધિપતિએ લખેલો મુખ્ય વિષય પત્રના માલેકોમાં ધઓલા ફેરાફાર સંબંધી હતો અને તેના ઉવટના ભાગમાં નીચે પ્રમાણે લોકોને વિદ્યાપના કરી હતી. “પેન્સિલ્વેનિયામાં એક સાઈ વર્તમાન પત્ર હોવાની લાંબા વખતથી ઇચ્છા રાખનાર ઘણા ગૃહસ્થો છે. આ પત્રને તેમની ઇચ્છાને અનુસરતું કરવાને એ ગૃહસ્થો લખાણોની મદદ કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. અમે મદદ માગીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ઉત્તમ પ્રતિનું વર્તમાનપત્ર પ્રસિદ્ધ કરતું એ દેશમાં ધારેછે એવું સ્પષ્ટ દાખ નથી. વિદ્વાન લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તમાનપત્રના અધિપતિને બાપાઓનું બહોળું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; થોડા શબ્દોમાં છટાથી અને સ્પષ્ટતાથી લખાણ લખવાની કળા અને તેને લગતી બાબતો આવડવી જોઈએ; જમીન અને દરિયાની લઢાઈની તેને માહિતિ હોવી જોઈએ; ભૂગોળ, ઇતિહાસ, રાજ્યો અને રાજાઓનાં હિત, દરબારોનાં રહસ્ય, અને દેશ દેશના રીવાજ અને રીત બાતોનું તેને સાઈ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દુનિયાના આ દૂરના ભાગમાં આવાં માણસ ઘણાં ફલંભ છે. આ પત્રનો અધિપતિ પોતાના જ્ઞાનની ખામી પોતાના મિત્રના જ્ઞાનથી પૂરી કરે એ ચઢાવા લાયક છે. એકંદરમાં અમે સર્વ લોકોને ખાત્રી પૂર્વક જણાવીએ છીએ કે અમને મળેલા ઉત્તેજનથી અમારાથી બનીશકશે તેટલું કરી “પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટ” મનોરંજક અને ઉપયોગી કરવાને અમે કંઈ કયાશ રાખીશું નહીં.”

“ન્યુ ઇંગ્લાંડ કુરન્ટ” ના સંબંધે પોતાના ભાષપર આવેલી આફતો અને તેના કારણો ક્રાંકિલનના મનમાં હજી તાજાં હતાં. પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટમાં ડહાપણથી તેણે વિચારશીલ અને મર્યાદા બરેલાં લખાણો લખવા માંડ્યાં. એમ કરવામાં એ કોષ્ટની ઓટી ખુશામત કરતો નહીં પણ પોતાનો વિનય, બીજાઓ તરફ જ્ઞાન બરેલી લાગણી, ખરી સેવા બતાવવાની ઇચ્છા, દરેક વિષયનું પૂર્ણ વિવેચન કરવાની શક્તિ, અને સૌને

યોગ્યતા પ્રમાણે વજન આપવાનું વલણ, બતાવતો. વાનગી તરીકે ન્યુયોર્કના ગવર્નર અને ધારા બાંધનાર મંડળી વચ્ચે ગવર્નરના પગાર સંબંધી ચાલતી લાંબી તકરારો વિષે તેણે પહેલા અંકમાં લખેલો વિષય લખ્યો છે. તો તોનો અને પોતાની પછી ચનાર ગવર્નરનો પગાર દરવર્ષે ૧૦૦૦ પાઉન્ડ નક્કી કરાવવાને ગવર્નર બર્નેટનું આગણું હતું. ધારા બાંધનાર મંડળી ગવર્નરનો પગાર હમેશને માટે નક્કી કરવાને ના પાડી જૂના ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે દરેક વર્ષને માટે મંડળીનો મત લઈ પગાર મંજૂર કરાવવાનું પસંદ કરતી હતી. આ વિષયપર ક્રાંિકિતને જે લખ્યું છે તેમાં તેણે એટલું ઉદાપણ વાપર્યું છે, કે તે આ વખતના માણસોને સમજવાને એક લાંબું પ્રકરણ લખીએ તોપણ બસ થાય નહીં. ૧૬૮૮ની રાજકિય ઉથલપાથલ હજીતો હમણાંજ થઈ હતી એ વાત તેને યાદ રાખવાની હતી; વળી તે વખતના રાજ કરનારનો પણ મજબુત કરવાની કેટલી બધી અગત્ય હતી તે એ સારી પેઠે જાણતો હતો; એ ધેરથી પલાયન કરી જતો હતો તે વખતે રસ્તામાં ન્યુયોર્કમાં ગવર્નર બર્નેટ તેના ઉપર કરેલો ઉપકાર તે જૂલી ગયો નહોતો; આ બધું છતાં પ્રજાનો પણ ખેંચવાની અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા જાળવવાની કેટલી જરૂર હતી તેમજ ગવર્નરનો પગાર કાયમનો બાંધવાથી આ બન્નેને કેટલો ધોકો લાગવાનો સંભવ હતો એ ક્રાંિકિતના લક્ષ બહાર નહોતું. વળી તેને યાદ રાખવાનું હતું કે તે હમણાંજ ધંધામાં પડેલો ૨૩ વર્ષનો એક ગરીબ છાપખાનાવાળો હતો; અને એ વિષય મોટો તેમજ મોટા લોકોના સંબંધનો હતો. આ બધી જાણતો આ ન્હાના અધિપતિએ વિચારમાં લેવાની હતી. અને તે ધ્યાનમાં રાખી ક્રાંિકિતને એવું લખાણ લખ્યું કે તે ઘણાને પસંદ પડ્યું અને તે વખતથી એ પ્રગણના ઘણા વજનદાર લોકોનો આશરો પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટને મળ્યો. રાજકીય જાણતોની પેઠે ધર્મ સંબંધી જાણતોમાં પણ ક્રાંિકિત જે લખતો તે એવી રીતે લખતો કે કોઈને માફ ન લાગે. ઘણું કરીને તો ધર્મ સંબંધી જાણતોને એ અડતોજ નહીં. કદાચ કંઈ લખતો તો તે સામાન્ય ધર્મ પર લખતો; અમુક પંથની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં તે લખતો નહીં.

પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટના નવા માલિકોએ જે ટળનું એ પત્ર કાઢવા માંડ્યું તે દિલાડેથીજાના લોકોને ઘણું પસંદ પડ્યું. ત્રણ અંક બહાર પડ્યા એટલામાં તો તેમને એટલું ઉત્તેજન મળ્યું કે એ પત્ર ચલાવવાને

તથા ખખરો મેળવનાનાં તેમનાં સાધનો વધારવાને તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્રીજા અંકમાં તેઓ લખે છે કે “ ગ્રેટબ્રિટન, -યુનિયન, મેરીલેન્ડ અને જમૈકાથી અમે સારાં સારાં વર્તમાન પત્રો મંગાવીશું. વળી ખાનગી કાગળો તથા ખાતમીઓથી જે ખખર મળી શકશે તે મધુ આપીશું; અને અમારા માદકો આવા પ્રકારના પત્રમાંથી જેવો સંતોષ મેળવવાને આશા રાખતા હશે તેવો આપ્યા જઈશું એવી અમારી ખાત્રી છે.”

ક્રાંતિજન અને મેરિડિયનું છાપખાનું ધણા નાના પાયાપર હતું. મદદમાં એક પણ નોકર વગર ખર્ચ કામ તેઓ હાથે કરતા. ઘણું ખર્ચ કામ તો ક્રાંતિજન એકલાને કરવું પડતું, કારણ કે મેરિડિય કિસમી નહોતો એટલુંજ નહીં પણ વળી પાછો દારૂની લતમાં પડ્યો હતો. એવું બનેછે કે ન કરવા જેવું દેવું યદ્યપ્યં હોય અથવા કરેલું દેવું યોગ્ય વખતે પતાવી દીધું ન હોય તો, આખરે ખરેખરી ઓપરીની વખતે તેની હિડરાણી થાય છે. આ વખતે ક્રાંતિજન પૈસાની ઘણી બીડમાં હતો. છાપખાનું ઉઘાડવાને તથા ચલાવવાને બેજે બેજે તેણે કંઈ નાણું મેળવ્યું હતું. એવામાં મી. વર્નન તરફથી પોતાનું લેણું અદા કરવાને પત્ર આવ્યો. ક્રાંતિજને ઘણી નખતાથી પ્રત્યુત્તર લખ્યો અને તેમાં એના પૈસા વાપરી નાખવામાં પોતે કેવી ભૂલ કરી હતી તે કબ્જા કરી, થોડો વખત સજ્જરી રાખવાને વિનંતિ કરી. વર્નને ઉદારતાથી ક્રાંતિજનની વિનંતિ સ્વીકારી. આ વખતથી વર્નનનું લેણું જેમ અને તેમ જલદીથી પતાવવાને ક્રાંતિજનને સીવટ પેડી. થોડા ગહિનામાં કરકસર તથા મહેનતથી વ્યાજ સાથે મુદત રકમ આપી શકાય એટલી રકમ તેણે એકઠી કરી અને તે વર્નનને આપી દઈ સાત વર્ષથી આવતા દેવાની ફિકરમાંથી મુક્ત થયો.

સરકાર તરફથી છાપવાનું કામ એડ્વર્ડને અત્યાર સુધી મળતું હતું, તેમાંથી કંઈ ભાગ ક્રાંતિજન અને મેરિડિયનની નવી પેઢીને મળવાનો હવે વખત આવ્યો. આ વર્ષે એડ્વર્ડે ગવર્નરનું ભાષણ એવું બેડાળ અને ભૂલોવાળું છાપ્યું હતું કે કોઈને તે પસંદ પડ્યું નહીં. આ તકનો લાભ લઈ ક્રાંતિજને તેની એક આવૃત્તિ પોતાના છાપખાનામાં ખાનગી રીતે છાપી કાઢી અને રાજમંડળીના દરેક સભાસદને તેની એકેક નકલ મોકલી. એડ્વર્ડ અને ક્રાંતિજનના કામમાં દરેક જણને ધણો તકાવત લાગ્યો. રાજમંડળીના ત્રીસ સભાસદોમાં ક્રાંતિજનની કદર જણનારા ધણા માણસો હતા. એન્ટી સ્લેવિસ્ટ, જેનું ઓળખાણ ક્રાંતિજનને લંડનમાં થયું

હતું, તે પણ હાથ સભાસદ થયો હતો. ક્રાંકિલન જેવો જુનામ છા-
પખાનાવાળો, જે લખવાના કામમાં પણ કંઈ કુશળતા ધરાવતો હતો,
તેને મદદ કરવાને સૌ રાજી હતા. પરિણામ એ થયું કે રાજમંડળી
તરફથી આવતા વર્ષનું છાપવાનું કામ ક્રાંકિલન અને મેરિડિયને આપવાનો
ઠરાવ થયો. પૈસાની બાબતમાં આ કામ બહુ હાથદા બરેલું નહોતું, પણ
આથી ક્રાંકિલન અને મેરિડિયની પેઢીની આબરુ વધી અને આગળ પર
મોટાં મોટાં કામ તેમને મળવાનો રસ્તો થયો. થોડા વખતમાં નવી ચલણી
નોટો છાપવાનું કામ નીકળ્યું. રાજમંડળીમાં ક્રાંકિલનના મિત્રોએ એ કામ
ક્રાંકિલનને સોંપવા દરખાસ્ત કરી. ચલણી નોટોના સંબંધમાં ક્રાંકિલને પ્ર-
સિદ્ધ કરેલા ચોપાનિયાથી તે એટલો જાણીતો થયો હતો કે તે કામ પણ
તેને આપવાનો ઠરાવ થયો. આ કામમાં પૈસા સંબંધી તેને સારો નફો
મળ્યો અને તેથી થોડા વખતને માટે તેા નિરાંત થઈ; પરંતુ આદત વેગળી
નહોતી; બે વર્ષ ખુબ મહેનત કરી ક્રાંકિલન ધધામાં કંઈ જામ્યો એટલામાં વળી
પાછો હુજવાનો વખત આવ્યો હોય એમ જણાયું. છાપખાના સંબંધી સર
સમાન ખરીદવામાં જસો પાઉન્ડ ખરચ થયું હતું અને તે સધળું મેરિ-
ડિયના બાપે ધીરજા કબૂલ કર્યું હતું, પરંતુ તેના રોજગારમાં જોટ જવાથી
તેનાથી સો પાઉન્ડ કરતાં કઠિવધારે આપી શકાયું નહિ. અને તેથી સો શિલિંગ
આપીશકે નહીં એવી સ્થિતિ વાળી ક્રાંકિલન અને મેરિડિયની પેઢીને સો પાઉન્ડ
આપવાનો વખત આવ્યો. જે વેપારીએ સાંમાન લાંડનથી મંગાવી આપ્યો
હતો તેને ધીરજ ન રહેવાથી તેણે લાગતા વળગતા બધાપર દાવો કર્યો
અને ક્રાંકિલનને ખરાબ કરવાની ધમકી આપી. ક્રાંકિલનને માથે આવીપ-
ડેલી આ આદતથી તેને ધણું માઠું લાગ્યું પણ કંઈ ઉપાય નહોતો. આ અ-
ણીને વખતે વિલિયમ કોલમન અને રોબર્ટ એસ નામના બે ખરા મિત્રો
મદદે આવ્યા; આ બન્ને જાનના સભાસદ હતા અને ક્રાંકિલનને ધણું પ્રિય
હતા. ક્રાંકિલનના કહ્યા વગર પોતાની મેજે આ મિત્રોએ મદદ કરવાની ઇ-
ચ્છા દેખાડી. જે બંને તો આખું કારખાનું ક્રાંકિલન મેરિડિયથી છૂટા પડી,
ખરીદ શકે એટલી રકમ ધીરવાને આ બન્ને તૈયાર થયા. મેરિડિય દારની
નિશા કરી રસ્તામાં પડતો અને પીઠામાં પડ્યો પડ્યો જુગાર રમતો. આવા
માણસની સાથે ક્રાંકિલનની પેઢીનું નામ જોડાવાથી સારું દેખાતું નથી એમ
આ મિત્રોને લાગવાથી મેરિડિયથી છૂટા પડવાને તેઓએ તેને સલાહ

આપી. ક્રાંકિયને કહ્યું કે “મેરિડિય અને તેના બાપે મારા ઉપર એવો ઉપકાર કર્યો છે કે જ્યાં સુધી તેમણે કરેલો કાર તેઓ પૂરો કરી શકશે ત્યાં સુધી તેમનાથી છૂટા પડવાનો વિચાર હું નહીં કરું. જો કદાચ પોતાનો કાર તેઓ પૂરો નહીં કરી શકશે તો પંત્યાળુ એની મેળે તૂટશે, અને જો એમ થશે તો હું તમારી મદદ લઉંશ.” તરતજ ક્રાંકિયને મેરિડિય પાસે જઈ તેને કહ્યું “અને લાગે છે કે આપણા આ કામમાં તં જો ભાગ લીધો છે તેથી તારો બાપ નાખુશ છે અને તેથી તને એકલાને જ ધીરી શકે તે આપણુ જન્મેને ધીરવા તે શક્ય નથી. જો એમ હોય તો મને કહે. હું મારો ભાગ છોડી દઉં તને એકલાને માલિક કરીશ.” આના જવાબમાં મેરિડિયે કહ્યું. “ના એમ નથી મારો બાપ ખરેખર પૈસા આપવાને અશક્ત છે. હું પણ તેને વધારે સતાવવા ખુશી નથી. મારી ખાત્રી થઈ છે કે હું આ ધધાને લાયક નથી. ન્હાનપણમાં હું ખેતી શીખ્યો હતો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે શહેરમાં આવી નવો ધધો શીખવાને મેં શાર્ગિંદપણું કર્યું એ મોટી જૂલ કરી છે. નોર્થકેરોલીનામાં જમીન ધણી સસ્તી છે અને મારી જાતના ધણુ વેંસ લોકો ત્યાં જઈ વસવાના છે. તેમની સાથે જઈ મારો અસહ્ય ધધો કરવાનું મને ધણું મન થાય છે. તને ગદદ કરનાર મિત્રો મળશે. જો તું આપણી પેઢીનું દેવું તારે માથે લે, મારા બાપે ધીરેલા સો પાઉન્ડ તેને પાછા આપે, મારું જાનગી કંઈ થોડું દેવું છે તે આપે અને મને ત્રીસ પાઉન્ડ રોકડા તથા એક ઘોડાનું જીવ આપે તો હું મારો ભાગ છોડી દેવાને ખુશી છું.” ક્રાંકિયને આ માગણું તરતજ કબુલ કર્યું, પોતાના બે ઉદાર મિત્રો પાસેથી સો સો પાઉન્ડ ઉછીના લીધા અને મેરિડિય તથા તેના બાપનું પતાવી છાપખાનાનો તે એકલો માલિક થયો. ૧૭૩૦ ના જુલાઈની ૧૪ મી તારીખે પંત્યાળું તોડવામાં આવ્યું હતું પરંતુ ૧૭૩૨ ના મે મહિનાની ૧૧ મી તારીખે બધા દેવામાંથી ક્રાંકિયને મૂકા થયો ત્યાં સુધી આ વાત વર્તમાન પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી નહોતી.

હવે ક્રાંકિયનની ચઢતી ધીરે ધીરે ચવા લાગી. થોડા વખતમાં તેના મુરખી એન્ટુ હેગિલ્ટને ડિલાવરના કાયદા તથા ચક્ષુ નોટો છાપવાનું કામ તેને મેળવી આવ્યું. જ્યાં સુધી છાપખાનાનો ધંધો ક્રાંકિયને કર્યો ત્યાં સુધી આ કામ તેને હાથ રહ્યું. વળી નાના પાયાપર એક કાગદીની દુકાન પણ તેણે ઉઘાડી. એક માણસને ક્રાંકિયને નોકર રાખ્યો ને એક શાર્ગિંદ પણ રાખ્યો. હવેથી ક્રાંકિયને ધણીજ મહેનત કરવા માંડી,

એટલુંજ નહીં પણ પોતે મહેનતુ છે એમ તેના આડોશી પાડોશી જાણે એવી જાણીજ રાખી. તે સાદો પોષાક પહેરતો, કોઈ ગમતને ઠેકાણે કદી જતો નહીં અને કદી માછલી પકડવા કે શિકાર કરવા નીકળતો નહીં. પોતાના ધધાને તે હલકો ગણતો નથી એવું જાતાવવાને પોતે ખરીદેલા છાપવાના કાગળ એક ડેલણ ગાડીમાં ખૂંટીને પોતાને હાથે જામરમાંથી તે ઘેર લાવતો. દિવસે દિવસે તેની આખર વધતી ગંધ અને વધારે વધારે કામ તેની પાસે આવવા લાગ્યું. તો પણ હજી ક્રાંતિજન ધંધામાં નિર્મિત નહોતો. ડેવિડ હેરી નામના કીમરના એક શાગિદે, કીમર બાળેડોઝ ગયો ત્યારે તેનું છાપખાનું ખરીદ્યું હતું. આ માણસે ક્રાંતિજનનો જળચર પ્રતિસ્પર્ધી થવાની દહેશત હતી. તેને કામ લાવી આપે એવા વગવાળા ધણા મિત્રો હતા. પોતાનો માગીઓ થવાને ક્રાંતિજને ડેવિડ હેરીને કહેવરાવ્યું. પણ હેરીના મનમાં એટલું ગુમાન હતું કે આ દરખાસ્ત તેણે હસી કાઢી. અહંકાર તો રાજ રાવણનોએ રહ્યો નથી તેમ હેરીનો પણ ન રહ્યો. હેરી જ્વનખાથી રહેતો અને કામપર ધ્યાન આપતો નહીં. થોડા વખતમાં તેને દેવું કરવું પડ્યું. ધરાકી ધીમે ધીમે જતી રહી અને આખરે તેનાં શેઠ કીમર બાળેડોઝ નાશી ગયો હતો તેમ તેને પણ કરવું પડ્યું. હવે ક્રાંતિજનને કંઈ ધારતી રહી નહીં. એન્ટુ એડફર્ડ ધરડો ગયો હતો, પૈસાદાર હતો અને કામની બહુ દરકાર રાખતો નહીં; તેથી ધણું ખર્ચ કામ હવેથી ક્રાંતિજન એકલાને મળવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૯ મું.

લગ્ન તથા પુસ્તકાલયની સ્થાપના.

૧૭૩૦ થી ૧૭૩૨

લગ્ન કરવાનો વિચાર—મીસ ગોડફ્રે સાથે વિવાહ કરવાની ખટપટ—
 ડેબોરા સાથે લગ્ન થયું—ડેબોરાના ગુણ—કરકસર—વૈજવ ધરમાં કેવી
 રીતે દાખલ થયો—જન્ટો સમાના મકાનમાં સમાસદોનાં પુસ્તક ભેગાં
 કરવાની યોજના—એક વરસ પછી આ યોજના બાગી પડી—ઊધરાણા-
 પી ચાલતું પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવાની મહેનત—ધરાકો મેળવી પુસ્તકો
 લંડનથી મંગાવ્યાં—પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી—તેના દાખલાથી ધણે ઠે-
 કાણે પુસ્તકાલયો કાઢવામાં આવ્યાં—ક્રાંતિજને સ્થાપન કરેલાં પુસ્તકાલયની

સ્થિતિ—તેની આજ્ઞાદીનાં કારણ—પુસ્તકાલયથી થએલા લાભ.

છાપખાનાનો સ્વતંત્ર માલિક થયા પછી ક્રાંકિલનને ધંધે લાગવા સ-
બંધી કંઈ શીકર રાખવા કારણ રહ્યું નહીં. એની ખાત્રી થઈ કે છાપખા-
નાના ધંધામાં ધીમે ધીમે હું સારી રીતે જામીશ. સુખનો વખત હવે પાસે
આવ્યો એટલે લગ્ન કરવા તરફ તેનું મન સ્વાભાવિક રીતે દોડ્યું. ગણિત
શાસ્ત્રી ગોડફ્રે અને તેની સ્ત્રી જોમની સાથે ક્રાંકિલને જમવાની ગોડફ્રે
કરી હતી તેમણે પોતાના કોઈ સગાની મીસ ગોડફ્રે નામની કુંવારીકા
સાથે ક્રાંકિલનનો વિવાહ કરાવવા કયારનીએ યાદપટ કરવા માંડી હતી.
ગોડફ્રેની સ્ત્રી, મીસ ગોડફ્રે અને ક્રાંકિલનને બેમાં થવાનો વારંવાર પ્રસંગ
આણતી. મીસ ગોડફ્રે ક્રાંકિલનને પસંદ પડે એવી ભાષક બાધ હતી. થોડા
વખતમાં ક્રાંકિલન તેને ચઢાવા લાગ્યો. ગોડફ્રે અને તેની સ્ત્રી ક્રાંકિલન-
ને વારંવાર વાળુ કરવા બોલાવતાં અને તેને પોતાની આસુકનો બેઠો થવા
તક આપતાં. આખરે વાત એટલા સુધી વધી કે વિવાહના કોલ કરાર
નક્કી કરવાનો વખત આવ્યો. છાપખાના સંબંધી ક્રાંકિલનને લગભગ એક
સો પાઉન્ડ દેવું બાકી રહ્યું હતું. આ દેવું પતાવી શકાય એટલી રકમ મીસ
ગોડફ્રેનો બાપ પહેરામણીમાં આપેતો તેની સાથે લગ્ન કરવા ક્રાંકિલને મ-
રજી દેખાડી. ગોડફ્રેની સ્ત્રીએ તપાસ કરી તો આટલી મોટી રકમ કુમારી
ગોડફ્રેનો બાપ આપી શકે એમ જણાયું નહીં. ક્રાંકિલને કંઈ પણ ઓછું
લેવા ના પાડીને સૂચવ્યું કે જો એટલા પૈસા ન હોય તો ધર ગીરો મૂ-
કીને લાવી આપે. ક્રાંકિલનને થોડા દિવસ પછી જવાબ મળ્યો કે “ત-
મારા જેવા છાપખાનાવાળા સાથે પોતાની પુત્રી પરણાવવાને મીસ ગોડફ્રે-
નાં માબાપ ખુશી નથી. એકદમ પૂછી ખજાર કાઢતાં અમને જણાયું છે
કે છાપખાનાના ધંધામાં કંઈ નફો નથી. બીજાં ધસાઈ જવાનાં ને નવાંની
જરૂર પડવાની. કીમર અને ડેવીડ હેરીએ એક બીજા પછી દેવાનું કા-
ઢ્યું છે અને ઘણું કરીને તમે પણ થોડા વખતમાં કાઢશો.” એ લોકોનો
વિચાર અરેઅર મદલાશ્ચથી હપર પ્રમાણે સંદેશે કહેવડાવ્યો હશે કે ક્રાં-
કિલન આગણી પુત્રી સાથે એટલો ઉડો ખ્યારમાં પડેલો છે કે છુપી રીતે
તેની સાથે લગ્ન કર્યા વગર રહેશે નહીં અને તેથી આપણે કંઈ આપવાની
જરૂર પડશે નહીં એમ ધારી મર્મમાં કહેવડાવ્યો હશે એ કંઈ નિશ્ચય પૂ-
ર્યેક કહી શકાયું નથી. ક્રાંકિલનને તો એમજ લાગ્યું કે મને છેતરવાને આ
યુક્તિ કરી છે અને તેથી ગોડફ્રેને ઘેર જવાનું તેણે બિલકુલ બંધ કર્યું. થોડા

દિવસ પછી ગોડફ્રે કુંડુંજવાળાંએ ક્રાંકિલન સાથે સંબંધ કરવા ફરીથી મર-
જ દેખાડી પણ ક્રાંકિલને તેમ કરવા ચોખી ના પાડી. ગણિત શાસ્ત્રી
અને તેની સ્ત્રીને આથી એટલું બધું ખોટું લાગ્યું કે ક્રાંકિલન સાથે કળ-
ઓ કરી તેઓ ખીજે ઠેકાણે રહેવા ગયાં. આથી કરીને ક્રાંકિલનને માથે
ધરમાડની બધી રકમ પડી પરંતુ હવેથી કોઇને પેટા ભાડુત નહીં રા-
ખવા તેણે ઠરાવ કર્યો.

માત્ર પૈસા સંબંધીના વાંધાથી ક્રાંકિલને મીસ ગોડફ્રે સાથે લગ્ન કર-
વા ના પાડી એ વાત હાલના નવલ કથા વાંચનાર જમાનાને પસંદ આ-
વે એવી નથી પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે તે વખતમાં લગ્નનો
કરાર કેટલેક દરજ્જે સાધારણ વેપાર રોજગારના કરારોની પેઠેજ નક્કી
પતો હતો અને સો પાઉન્ડ જેટલી રકમ તે વખતમાં જુજ ગણાતી નહીં.

બિચારી ડેબોરા રીડ હજી દુઃખી હાલતમાંજ હતી. જે કુંભાર સાથે
તેનું લગ્ન થયું હતું તેની પ્રથમની સ્ત્રી હયાત છે એમ માનવામાં આવતું
હતું પણ કંઈ નક્કી જણાયું નહોતું. એ કુંભાર પણ ઉવેસ્ટ ઇન્ડીઝમાં મ-
રણ પામ્યો છે એવી લોકવાયકા ચાલતી હતી તે પણ ખરી છે કે ખો-
ટી એ નક્કી નહોતું. રીડ કુંડુંજ સાથે ક્રાંકિલનનો ધરોળો જારી હતો. તે-
મના કામકાજમાં ક્રાંકિલનની સલાહ ઘણી વાર લેવાતી. ડેબોરાની દુઃખી
હાલતથી ક્રાંકિલનને ઘણું માહું લાગતું હતું. લંડનમાં હતો ત્યારે એ બિ-
ચારી મારી ગેરકાળજીથી હાલની દુઃખાવસ્થામાં આવી છે એમ ક્રાંકિલન
કહેતો. ડેબોરાની મા કહેતી કે એમાં તો ફક્ત મારોજ વાંક છે; કારણ
કે ક્રાંકિલનની ગેરહાજરીમાં ખીજ સાથે લગ્ન કરવાને ડેબોરાને મારો
આગ્રહ હતો. ક્રાંકિલન લંડનથી પાછો આવ્યો ત્યારે ડેબોરા ફૂવારી હોત
તો તેને તુરતજ પરજ્યા વગર રહેત નહીં. એ બિચારીનું દુઃખ જોઈ ક્રાં-
કિલનનો પહેલાંનો પ્યાર તાજો થયો, અને ગમે તેમ થાય તો પણ તેની
સાથે પરણવાનું જોખમ માથે લેવાને ક્રાંકિલને પોતાની મરજ દેખાડી. આ
વાત સૌને પસંદ પડ્યાથી ક્રાંકિલન અને ડેબોરા રીડનું લગ્ન ૧૭૩૦ ના
સપ્ટેમ્બર મહિનાની પહેલી તારીખે થયું. રોજર કુંભાર ખરેખર મર્યું પા-
રેલો હતો એમ પાછળથી માલમ પડ્યું એટલે તેના લરકથી ફરિયાદ થ-
ની ધારતી ક્રાંકિલનને રહી નહીં. તેના કોઈ લેણદાર હશે તો દાવો ક-
શે એમ લાગતું હતું પણ તે પણ થયું નહીં.

ક્રાંકિલનની સ્ત્રી ડેબોરા રીડ ઉદોગી, કામ કરી શકે એવી, કરકસ-

રિયલ્ટુ અને માયાળુ સ્ત્રી હતી. પોતાના પતિની દુકાને તે બેસતી, કામ-
ળ બનાવવાના કારખાના માટે કામળ ખરીદતી, ચોપાનિયાં સીવતી, ક્રાં-
કિલનને કરકસર શીખવતી અને હરેક બાળકમાં તેને મદદ કરતી. કેટ-
લાંક વરસ પછી એક વખત ક્રાંકિલન દેશાવર ગયો હતો ત્યાંથી પોતાની
સ્ત્રીને તેણે લખ્યું હતું કે “ એક વખત પગથી માથા સુધીનો તમામ પો-
પાક મારી સ્ત્રીના હાથનો બનાવેલો મેં પહેર્યો હતો એ વાત સંભારતાં મ-
ને ધણોજ આનંદ થાય છે. બીજો કોઈ પોપાક પહેરવાથી મને એથી વ-
ધારે આનંદ થયો નથી. ” ઉભોરા હસમુખી, દયાળુ અને ઉદાર હતી.
જે લોકો નજીવી બાળકમાં હઠ પકડીને બેસે એવા હોય છે તેમના સ-
બંધમાં ઉભોરાના વિચાર ક્રાંકિલનના એક કામળમાં ટાંકેલા છે. “ જે લો-
કો જીવ બાળકથી ખુશી થતા હોય તેમને તેટલાથી ખુશી ન કરવા
એ દિલગીરી બરેલું છે. ” ઉભોરા બહુલી નહોતી એમ કહેવું એ તે ગયા
સૈકામાં થઈ ગઈ એમ કહેવા જરોબર છે. એનો બાંધો મજબુત, આકૃતિ
મુન્દર અને મોં રૂપાળું તથા આનંદમય હતું. એનાં છોકરાં અને છોકરાં-
નાં છોકરાં રૂપને માટે આખા સંસ્થાનમાં જાણીતાં થયાં હતાં.

ક્રાંકિલન જાતે પણ એક પ્રતિભાવૃત્ત પાળનાર, કોમળ અંતઃકરણ-
વાળો, વિચારશીળ પતિ હતો. પતિ પત્નિ એક બીજા સાથે હળી ગળી
સુખમાં હહાડા કાઢવા લાગ્યાં. તેમનું ઘર સાદી અને કરકસરી રીતે ચ-
લાવવામાં આવતું. ક્રાંકિલન આત્મ ચરિત્રમાં કહે છે કે “ અમે ઘરમાં ન-
કામા ચાકર રાખ્યા નહોતા, અમારો ખોરાક સાદો અને ઘરમાંનો સરસા-
માન હલકામાં હલકી કિંમતનો હતો. દાખલા તરીકે ઘણાં વર્ષ સુધી ના-
સ્તામાં હું ફક્ત રોટલીને દુધ ખાતો. ચા પીતો નહીં. મારો નાસ્તો જ-
સતના ચમચા વડે જે આનાના માટીના વાસણમાં હું ખાતો હતો. પણ
જીઓ, કુંડુંઓમાં વૈભવ કેમ પેસે છે અને વિશ્વ વિચાર છતાં કેમ વધી
પડે છે એક દિવસ મને નાસ્તો લેવા બોલાવ્યો ત્યારે મારો નાસ્તો ચા-
દીના ચમચા સાથે ચીની પ્યાલામાં કાઢેલો મેં જોયો. મને ખબર નહીં
છતાં મારે સાફ મારી સ્ત્રીએ એ જે વાનાં ખરીદ્યાં હતાં અને તેની કિ-
મત તેવીસ શિલિંગ જેટલી મોટી રકમ આપી હતી. આટલો બધો ખર્ચ
કરવાને તેણે કારણ એટલુંજ બતાવ્યું કે મારા પડોશીઓની પેઠે મમુ-
ઘણી પણ રૂપાને ચમચે અને ચીની પ્યાલે જીવવા લાયક છે એમ મ્હા
લાગવાથી મેં એ ખરીદ્યાં છે. અમારા ઘરમાં રૂપાનાં અને ચીની વાસણ

પ્રથમ આ પ્રભાણે દાખલ થયાં અને પછી જેમ જેમ અમારી દોલત વધતી ગઇ તેમ તેમ વધતાં જઇ આખરે સંકડો પાઉંડની કિંમતનાં થયાં.

લગ્ન થયા પછી થોડે મહિને જ્યારે ફ્રાંકિલન પહેલાંની પેઠે કરકસરથી અને સાદી રીતે રહેતો હતો, પોતાને હાથે ઠેલણુ ગાડીમાં કાગદી સામાન લઇ જતો હતો, પોતાને હાથે મેંશ અને સાદી બનાવતો હતો, શરૂઆતમાં જે અડચણો પડે છે તે વેઠતો હતો, તે વખતે તેણે એક એવી યોજના કરી કે જેનું પરિણામ એક ધણી ઉપયોગી અને અગત્યના પુસ્તકાલયની સ્થાપનામાં આપ્યું.

એ જમાનામાં મેંડળી મળવાનું સુખ્ય સ્થાન પીઠું ગણાતું. જન્ડો મેંડળીની સ્થાપના થઇ ત્યારે તે પશુ શરૂઆતમાં એક પીઠામાં મળતી. રોળાઈ બ્રેસ નામના એક સભાસદે જન્ડો સભા મળવાને પોતાનું મકાન આપ્યું ત્યારે એ સભા પીઠામાંથી નીકળી ત્યાં મળવા લાગી. કોઇ વાર એવું બનતું કે વાદવિવાદમાં આખર બતાવવા કોઇ સભાસદ પુસ્તકો લઇ આવતા. આ પરથી ફ્રાંકિલને એવી દરખાસ્ત કરી કે દરેક સભાસદે પોતાનાં પુસ્તક સભાના મકાનમાં રાખવાં કે જેથી દરેક સભાસદને તેના લાભ મળે. આ દરખાસ્ત મંજૂર થઈ અને સભાનું મકાન પુસ્તકોથી ભરાઇ ગયું. જન્ડોના સભાસદોના ઉપયોગને માટે એક વર્ષ એ પ્રભાણે પુસ્તકો રહ્યાં, પરંતુ કેટલાંક પુસ્તકોને તુકશાન લાગવાથી તેમના માલિક નાબુદ થયા અને વર્ષ આખરે જ્યાં સભાસદો પોતાનાં પુસ્તકો ઘેર લઇ ગયા. એ જમાનામાં પુસ્તકોની અછત હતી, પુસ્તકોની કિંમત ભારે પડતી અને પુસ્તકોનાં કદ ધણાં મોટાં રાખવામાં આવતાં. ચાર પેશ કસતાં નાનાં પુસ્તક ભાગ્યેજ માલમ પડતાં. એ ગીનીથી ઓછી કિંમતે કોઇ સાદું પુસ્તક ભાગ્યેજ મળતું. ચાર, પાંચ અને છ ગીની એ ચોપડીઓની સાધારણ કિંમત હતી. સાધારણ રિયતિવાળા પુરો વધારે પુસ્તકો ખરીદ કરી ચકતા નહોં. ફ્રાંકિલન અને તેના મિત્રોએ પુસ્તકો ભેગાં કરી તેના લાભ એક વરસ સુધી આપ્યો હતો, તેથી સૌ સભાસદો પોતપોતાનાં પુસ્તકો લઇ ગયા ત્યારે દરેકને અડચણ પડવા લાગી. આ અણીને વખતે ઉપરાણાથી આણતું પુસ્તકલય કાઢવાનો વિચાર ફ્રાંકિલનને પુરુષો. ૧૭૩૧ ની શરૂઆતમાં તેણે એક એવી યોજના ધડી કાઢી કે પુસ્તકાલયના દરેક ભાગીદારે શરૂઆતમાં પુસ્તકો ખરીદવા એ પાઉંડ આપવા અને પછી દર વર્ષે દસ શિલિંગ લવાજમ આપ્યા જવું. તે વખતે

દિલાડેલિકામા વાંચનનો શોખ ધરાવે તથા પુસ્તકો વાંચવામાં પૈસા ખર્ચી શકે એવા માણસો યોગ્ય હોવાથી, ભાગીદારોની પૂરતી સંખ્યા ઊભી કરવામાં ક્રાંતિલનને ઘણી ગાથાકુટ પડી. ક્રાંતિલન લખે છે કે “મારું નામ મેં બનતા સુધી મોખરે આણ્યું નહીં. હું એમ કહેતો કે કેટલાક મિત્રોની આ યોજના છે અને તેમણે મને વિનંતિ કરી છે કે મારે ફરીફરીને વાંચનનો શોખ ધરાવનાર ગૃહસ્થોને આ યોજના બતાવવી. આ પ્રમાણે કરવાથી મને સહેલાઈથી ફતેહ મળી. આવો પ્રસંગ ન્યારે આવતો ત્યારે હું એમજ દરનો અને એમાં મને એવી ફતેહ મળેલી છે કે એ પ્રમાણે કરવાને હું બીજાઓને ભલામણ કરું છું.” ક્રાંતિલનની યોજના બહાર પાડ્યા પછી પાંચ મહિને એટલે ૧૭૩૧ ના નવેમ્બર સુધીમાં ૫૦ નામ એકઠાં થયા અને ૧૭૩૨ ના માર્ચ સુધીમાં તેમના પૈસા વસૂલ થયા. જેમ્સ લોગન નામના એ વખતના પુસ્તક પરિક્ષકની સલાહ લઈ ક્રાંતિલને પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરી અને ૪૫ પાઉન્ડની લડનની હુડી ખરીદી. યાદી અને હુડી, પીટર કોલિન્સન નામનો એક ભાગીઓ લાંડન જતો હતો તેને પુસ્તક ખરીદ કરવાનું કામ સોંપી આપ્યાં. કોલિન્સને ઇંગ્લાંડ ગયા પછી પુસ્તકો ખરીદી મોકલ્યાં, તેની સાથે ન્યુટન કૃત પ્રિન્સિપિયા અને ગાર્ડનર કૃત કોપ, પોતાના તરફથી બેટ તરીકે મોકલાવ્યાં. કોલિન્સને ત્રીસ વર્ષ સુધી નવા પુસ્તકાલયને માટે પુસ્તકો ખરીદી લાંડનથી મોકલવાનું કામ કર્યું; અને દર વર્ષે ખરીદેલાં પુસ્તકો સાથે પોતાના તરફથી કિંમતી પુસ્તકોની બેટ મોકલી, પુસ્તકોની સંખ્યા વધારી. એ વખતમાં લડનથી બીંદડીઓ આવતાં ઘણા વખત લાગતો હતો. ૧૭૩૨ ની સાલનો આખો ઉન્દાઓ વર્ગણીદારોએ પુસ્તકો આવવાની વાટ જોવામાં દાઢ્યો. જન્ટો સળંધી કામકાજને લગતી ક્રાંતિલનની નોટબુકમાં એવું લખેલું છે કે “પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો આવે ત્યારે દરેક સમાસદે એકાદ અધકારને પણ વાંચવો જોઈએ કે જેથી બીજાઓને જણાવવા જેવી દલીલ તો મળી આવે.”

અડોળર માસમાં પુસ્તકો આવી પહોંચ્યાં અને પ્રથમ જન્ટો સ્ક્રાઇપ્ટમાં મુકવામાં આવ્યાં. એક જણને પુસ્તકાલયનો ઉપરી નિમવામાં આવ્યો; ભાગીદારોને નવાં પુસ્તકો આપવા તથા જીનાં પાછાં લેવા અઠવાડિયામાં એક દિવસ દરાવ્યો. બીજે વર્ષે ક્રાંતિલન પોતે પુસ્તકશાળાનો ઉપરી (લાઈબ્રેરીયન) થયો. બવસ્યાપક મંડળીના મંત્રીનું કામ ઘણું

વર્ષ સુધી જોસેપ્ આઈનસ્ટાઈનના નામના ગૃહસ્થે કુદુ આ ગૃહસ્થના ઉસાદ તથા મહેનતથી પુસ્તકાલયની ગિચ્છિત ઘણી આબાદ થતી ગઈ. પુસ્તકો આબાદ પછી ક્રાડિસને તેમની યાદી મફત છાપી આપી હતી આ તથા કાંપવોનું બીજું પરચૂરણ કામ કરી આપવાથી વાર્ષિક દશ શિલિંગનું લવાજમ આપવામાંથી ક્રાડિસને જોશવર્ષ સુધી માફી આપવામાં આવી હતી.

ક્રાડિસને જેવા થોડા કારીગરોએ અને કારકુનોએ ઉધાડેલું આ પુસ્તકાલય થોડા વખતમાં દીક જામ્યું. પુસ્તકો, પૈસા અને કાગા કૌશલ્યની નવાઈની બીજો કિશ્મતી બેટા ઉપરાઉપરી આવના લાગી. વર્ગણીદારોની સંખ્યા પણ ધીમે ધીમે વધવા માડી. ક્રાડિસને સ્થાપન કરેલા પુસ્તકાલયનો દાખલો લઈ એવી જાનના બીજા પુસ્તકાલયો ફિલાડેલ્ફીયામાં તેમજ આખા સરકારના બીજાં શહેરોમાં ઘણી જગાએ ઉભા થયા. પિટર કામ નામનો એક સિડનનો મુસાફર જે ૧૭૪૮ માં ફિલાડેલ્ફીયામાં આવ્યો હતો તે લખે છે કે તે વખતે મુખ્ય પુસ્તકાલયનો દાખલો લઈ એવાજ પાયાપર ઘણા નાના પુસ્તકાલય સ્થાપન થયા હતા. એ મુસાફર વળી લખે છે કે બાગીદારો શિવાયના લોકોને પણ પુસ્તકની કિશ્મત જેટલી અનામત રકમ લઈને પુસ્તકો ઘેર વાચવા લઈ જતા દેવામાં આવતાં હતાં. તેમની પાસે લવાજમ તરીકે ફાલીઓ પુસ્તકના દર અઠવાડિયે આઠ પેન્સ, ચાર પેશ પુસ્તકના છ પેન્સ અને બીજા બધા પ્રકારના પુસ્તકના ચાર પેન્સ લેવામાં આવતા હતા. ૧૭૬૪ માં પુસ્તકાલયના ચોરની કિશ્મત વીસ પાઉન્ડ થઈ હતી અને આખા પુસ્તકાલયની કિશ્મત સત્તરસો પાઉન્ડની થઈ હતી. ૧૭૮૫ માં પુસ્તકોની સંખ્યા ૫૪૮૭ હતી, ૧૮૦૭માં ૧૪૪૫૭ હતી; ૧૮૬૧ માં ૭૦૦૦૦ હતી. આ એકલુંજ પુસ્તકાલય છે કે જે સ્થાપન થઈ ત્યારથી આજ દોઢમો વર્ષ સુધી અને એજ ધોરણે પ્રતિન્ય આબાદ થતું, સારી વ્યવસ્થા સાથે લોકોને જાનવતુ આલતું રહ્યું છે. બીજાં સેક્ટો વર્ષ સુધી એ પુસ્તકાલય આલ્યાજ કરશે એમ તેની દાલની સ્થિતિપરથી અટકળ થઈ શકે છે.

ફિલાડેલ્ફીયા પુસ્તકાલયની આગાદીના મુખ્ય કારણમાં તેની યોજનાની સરસાઈ, તેના નિયમની ઉદારતા, તેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા, અને ક્રાડિસને તથા તેના મિત્રોની મહેનત હતા. પુસ્તકાલયનું બડોળ વધારવાને કાંઈ તક ક્રાડિસને નકામી જના દેતો નહોતો. દાખલા તરીકે પુસ્તકાલય આખા પછી એક બે વર્ષ ટોમસ પેન ફિલાડેલ્ફીયા આવ્યો ત્યારે પુસ્તકા-

લખની બપવરપાપક મંડળીના સભાસદોએ માનપત્ર સાથે તેની બેઠ લીધી, અને તેની પાસેથી પુસ્તકો અને સામાન બહીસ તરીકે મેળવ્યાં.

પુસ્તકાલયો વધવાથી લોકોમાં જ્ઞાનનો ધણો પ્રસાર થયો. વાંચનનો શોખ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. નાટક એટલે અને વખત ગુમાવવાની એવી ખીજ ગમતોનો એ વખતે અમેરિકામાં પ્રસાર થયેલો ન હોવાથી, જનસમૂહને પુસ્તકો વાંચવાનો ધણો અવકાશ મળતો. થોડા વખતમાં મુસાદરોને જણાવવા માંડ્યું કે ખીજ દેશોના એજ પંક્તિના માણસો ક-રતાં દિલાડેલ્લિયા અને તેની આસપાસના વતનીઓ વધારે જ્ઞાનવાળા અને ચપલ છે. દિલાડેલ્લિયા પુસ્તકાલયથી જેવો ફાયદો ક્રાંતિનને પોતાને થયો તેવોજ ખીજાં પુસ્તકાલયથી તેના જેવા ખીજા ધણાને થયો. ક્રાંતિન દરરોજ એકથી બે કલાક સુધી વાંચવામાં વખત ગાળતો અને આ પ્રમાણે એકસરખી રીતે વીસ વર્ષ સુધી અભ્યાસ જારી રાખી તેણે તમામ બાબતોની સામાન્ય માહિતી મેળવી.

ક્રાંતિનના પહેલાં દુનિયામાં પુસ્તકાલય તો ધણું ઠેકાણું હતું; પણ એ પુસ્તકાલયોમાંથી જેને જોઈએ તેને વાંચવાને પુસ્તકો મળી શકતાં નહીં. લવાજમ આપવાને ખુસી હોય એવા દરેક માણસને ઘેર અથવા પુસ્તકાલયમાં ગમે ત્યાં વાંચવાને પુસ્તક મળી શકે એવું પુસ્તકાલય ક-નિયામાં પહેલ વહેલું સ્થાપન કરવાનું માન ક્રાંતિનને હતું છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અધિપતિ અને “ગરીબ રિચર્ડ”નું પચાંગ. જાત અભ્યાસ.

૧૭૩૨—૧૭૪૪.

ક્રાંતિનો ઉદ્યોગ—પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટ—તેમાં આવતાં લખાણ—જાહેર ખજાનો—ગેઝીટની ફાઇલ—ગરીબ રિચર્ડ—અચ્છાદમકાકાનો ખોલ—તેની અસર—ગરીબ રિચર્ડની પ્રસ્તાવના—ટિટન લીડન—ગરીબ રિચર્ડમાં મ-જેલી ફતેહ—ટિટન લીડનનું મરણ—ગરીબ રિચર્ડનાં નીતિ પ્રયત્નો તથા કહેવતો—ક્રાંતિનની કમાઈ વધી—પંત્યાળાં છાપખાનાં કાઢ્યાં—પંત્યાળું—કેરનારને શીખામણ—જોસ્ટન જહું—જેમ્સની સુધાકાત—ક્રાંતિને છાપેલાં પુસ્તકો—માસિક ચોપાનિયું કાઢ્યું—ક્રાંતિનની પ્રતિષ્ઠા—કાપદામંડળીનો કારકુન નિમાયો—વેરીને શી રીતે મેળવી લેવો?—દિલાડેલ્લિયાનો પોષ માસ્તર નિમાયો.

૧૭૨૮ થી ૧૭૪૮ સુધીનાં ૨૦ વર્ષ ફિલાડેલ્ફિયામાં એક ઉદ્યોગી ધંધાદારી તરિકે ફ્રાંકિલિને કાઢ્યાં હતાં; છાપવાનું, અધિપતિનું, પુસ્તકો લખવાનું, પ્રસિદ્ધ કરવાનું તથા વેચવાનું, કાગદીનું અને ચોપડી બાંધવાનું કામ તે કરતો; તે મેસ તથા સાહિ જાતે બનાવતો; કાગળ બનાવવાનાં ચિયરાંનો તે વેપાર કરતો; સાબુ અને પીઝાં તે વેચતો; ૧૭૩૫ ની તેની એક જાહેરખબરમાં જણવના છ શિર્શિંગને બાવે સેંક નામનો દાર પશુ તે વેચતો હોવાનું લખેલું છે; કાશી અને ધરના ઉપયોગની બીજી ચીજો પશુ તે પોતાની દુકાનમાં વેચતો; એની દુકાન ગામની ગ. પસપ મેળવવાનું મુખ્ય રચણ થઈ પડી હતી; અને ત્યાં દરરોજ નવી ખ. ખર જાણવાને ધન્ટેજર લોક ભેગા થતા; બાપણો આપવાની કંઈ નવી યોજના ઉભી થઈ હોય અથવા બીજા જાહેર કામને માટે હિસચાસ થઈ હોય તો ઉધરાણાની ટીપ “જનર આગળ આવેલા નવા છાપખાનામાં” પડેલી હોયજ.

પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટનો ધીમે ધીમે ધણો ફેલાવો થયો હતો. આખા સંસ્થાનમાં સૌથી ઉત્તમ પ્રતિનું વર્તમાન પત્ર એ હતું. પહેલાં, પાંચ અંકે એકમાં સાહિત્ય સળધી વિષય આવતો; પણ થોડા મહિના ગયા પછી ફરેક અંકમાં સાહિત્ય સળધી કંઈ આવતું; કોઈ વખત સ્પેક્ટેટરમાંથી ઉતારો આપવામાં આવતો, કોઈ વાર ઈંગ્લાંડના વર્તમાન પત્રમાંથી ઉતારા આપવામાં આવતા, અને કોઈ વખત જન્ટો મંડળી આગળ ફ્રાંકિલિને વાંચેલો નિબંધ આવતો. ફ્રાંકિલિને પોતે લખેલાં લખાણ એકઠાં કરી છપાવવામાં આવ્યાં છે તે ધણું રમુજ અને બોધક છે. ફ્રાંકિલિને ચૂંટી કાઢેલાં લખાણો હમેશા, ઉદાર વિચારનાં અને સંસ્થાનિકોનાં સાંકડાં મન સુધારે એવાં હતાં. ગેઝીટમાં તકરારી વિષય ભાગ્યેજ આવતો. કોઈને બોલું લાગે એવાં હલકાં લખાણ કદી લેવામાં આવતાં નહીં. સંસ્થાનિકોનાં હેતુભાવ અને મમતા વધારવાને પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટ કરતાં સારો ઉપદેશક બીજો કોઈ નહોતો.

જાણે બીજા કોઈએ લખીને મોકલ્યો હોય અને જેના જવાબમાં કોઈને લખવાનું મન થાય એવા કાગળો ફ્રાંકિલિન જાતે લખીને ગેઝીટમાં વખતો વખત છાપતો. આવા કાગળના રમુજ જવાબ ખરેખર ધણા જથ્થે તરફથી આવતા અને ગેઝીટનો નવો અંક જેવાને લોકોની આતુરતા વધતી. કોઈ કોઈવાર લોકો તરફથી સારા જવાબ આવ્યા ન હોય તો

જાપાન પણ પોતેજ લાખીને ખીજ કાઢ તરફથી આજ્ઞો હોય એવી રીતે તે ગોઠવી દેતો. દરેક ઝંકમાં ખુખીદાર અને કાઢને બોલું લાગે નહીં એવી ઠેકડીઓ આવતી; અને તેથી જમવા તથા વાતચીત કરવાને બેગી ધએલી મડળીઓમાં, તે દિવસનું ગેઝીટ વાતચીતનું મુખ્ય સાધન થઇ પડતું.

વેપાર રોજગારની જાહેર ખબરો છપાવવાની હાલની પદ્ધતિની પહેલ કરનાર ક્રાંતિચન હતો. એના પહેલાં જાહેરખબરો ઘણી યોડી છપાતી અને તે પણ નાશી ગએલા નોકરો અને ઘર તથા જમીનના વેચાણ સંબંધીજ હતી. હાલની રીત પ્રમાણે લોકોનાં મન આકર્ષાય અને જેને તેને લેવાનું મન થાય એવી ચતુરાઈબરેલી જાહેરખબરો છપાવનારાઓમાં ક્રાંતિચન પહેલોજ હતો. પોતાના માલની તે વારંવાર જાહેર ખબર છપાવતો તેથી કરીને એની પ્રસિધ્ધિ થતી અને જરૂર પડે ત્યારે ગેઝીટમાં ખાલી જગા પણ ભરાતી. જાહેરખબરોમાં ચિત્ર આપવાની રીતની પહેલ પણ એણેજ કરી હતી. એનો દાખલો લઇ ખીજ વેપારી પણ જાહેર ખબરો છપાવવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે ગેઝીટમાં જાહેર ખબરોનું કામ એટલું વધી ગયું કે કોઇ કોઇ વાર ચારથી પાંચ પાનાં જાહેર ખબરોથી ભરાઇ જતાં.

પેન્સિલ્વેનિયા ગેઝીટની શરૂઆતથી આખી ફાઇલ ફિલાડેલ્ફિયા શહેરના પુસ્તકાલયમાં હજી સુધી હોવાત છે. ક્રાંતિચનનો ધંધો રોજગાર અને ફિલાડેલ્ફિયાનો વેપાર ધીમે ધીમે કંપી રીતે વધ્યો એ વાતનો બોધ આ ફાઇલ વાંચવાથી સારી રીતે થઇ શકે છે.

અમેરિકન સંસ્થાનોમાં દરેક છાપખાનાવાળો દર વર્ષે પંચાંગ પ્રસિદ્ધ કરતો હતો. એ રિવાજને અનુસરીને ૧૭૩૨ ના ડિસેમ્બર માસમાં ક્રાંતિચને “ગરીબ રીચર્ડ” એ નામનું પાંચ પેન્સ કિંમતનું પંચાંગ પહેલ વહેલું બહાર પાડ્યું. એ પંચાંગને અપૂર્વ ક્ષેત્રે મળી, પહેલે વર્ષે એક માસમાં ત્રણ આદૃતિએ અખી મઠ. પચીસ વર્ષ સુધી દર વર્ષે તેની સરેરાસ દસ હજાર નકલો બેપતી હતી. આજ દોહસો વર્ષે તેની એક નકલના ઝંપડી રૂપિયા અને આખા સટના હજારો રૂપિયા આપવાને પુસ્તકોના શોખીન મળી આવે છે.

“ગરીબ રિચર્ડ” તે વખતનું હાસ્ય જનક પંચાંગ હતું. એમાં ઘણી બોધકારક કહેવતો આપવામાં આવતી હતી. પરંતુ સર્વમાં હાસ્યરસ પ્રધાન હતો. ખીજ ખાખતોના પ્રમાણમાં કહેવતોની સંખ્યા “ગરીબ રીચર્ડ”માં

ખહુ નથી. પરંતુ એ કહેવતોને ધણી પ્રખ્યાતિ મળી તેનું કારણ એવું છે કે ૧૭૫૭ માં ફ્રેન્ચ લોકો સાથેની લડાઈને લીધે સંસ્થાનિકો પર કરનો, બોલો ધણો વધી પડ્યો હતો ત્યારે ફ્રાંકિલને પંચાંગની પ્રતાવના તરિકે એક લાંબો વિષય લખ્યો અને તેમાં એમ સાબીત કરી આપ્યું કે જો લોકો જરા ઓછા ઉડાઉ થાય તો કર સહેલથી આપી શકે. “અંધકાર પોતાનું લખેલું વાક્ય ખીખોળેને બોલતાં સાંભળે છે ત્યારે ધણો ખુશી યાપછે.” આ પ્રભાણે શરૂઆત કરીને “ગરીબ” રિચર્ડ કહે છે કે “એક વેપારીના સાંમાનની હરાજી વખતે ધણો લોકો ભેગા થયા હતા ત્યાં યોડાદહાડા ઉપર મારો ઘોડો ઉભો રાખી હું ઉભો. હરાજીનો વખત હતો થયો નહોતો તેથી લોકો વાતો કરતા હતા કે વખત ધણો નડારો આવ્યો છે. એક જણ એક સાદા, સ્વચ્છ અને ધોળા ગુચ્છવાળા ડોસા આગળ જમને પુછવા લાગ્યો “અખાહમકાકા અખાહમકાકા હાલના સમાને માટે તમે શું ધારો છો? આ ભારે કરોથી દેશનો તદ્દન નાશ નહીં થઈ જાય? આપણે શી રીતે કર આપી શકીશું? તમારી શી સલાહ છે?” અખાહમકાકા ઉભા થયા અને જવાબ દીધો “મારી સલાહ માનો તો હું તે ટુંકામાં આપીશ, કારણ કે “ગરીબ રિચર્ડ” કહે છે તેમ શાણાને સાન ને ગધેડાને કંકણાં.” “ખધા લોકોએ ભેગા થઈ પોતાના વિચાર જણાવવાને અખાહમકાકાને વિનંતી કરી અને તે નીચે પ્રમાણે આગળ બોલ્યો.”

“ગરીબ રિચર્ડ” પંચાંગના ચોવીસ વર્ષના અંકમાં આવેલી ડહાપણ અને કરકસર સંબંધી તમામ કહેવતો અને દુયકા જરૂર પડતા સાંધણના શબ્દોથી જોડીને ખુદા અખાહમકાકા આ પછી બોલે છે. સંબંધ વગરની છુટી છુટી કહેવતોને સાથે જોડી, અર્થ બેસતો કરવામાં ધણી ખુબી વાપરેલી છે. ગરીબ રિચર્ડ કહે છે કે લોકોએ ખુદા અખાહમકાકાના વિચાર સાંભળી પસંદ કર્યા પણ તે જાણે એક સાધારણ વ્યાખ્યાન હોય એમ તુર્તજ એથી ઉલટા ચાલ્યા; કારણ કે હરાજી શરૂ થઈ ત્યારે આંખો મીચીને તેઓ ખરીદી કરવા મંડી પડ્યા.

આ રમુજ પ્રતાવનાથી ધણી અસર થઈ. સંસ્થાનનાં સર્વ વર્તમાન પત્રોએ તેનો જિતારો કર્યો એટલુંજ નહીં પણ ધરોમાં ટાંગી શકાય એવી રીતે એક કાગળપર તે ઈંગ્લાંડમાં છાપવામાં આવ્યું. રપેન, ફ્રાન્સ અને ગ્રીસ દેશની વાપાઓમાં તેનાં બાષાંતર થયાં. અને વધતો જતો કરનો બોલો ધણો કમવાટ કર્યા વગર પ્રજા ખમવા લાગી.

“ગરીબ રિચર્ડ”માં હાસ્યજનક ભાગ વધારે હતો. એમાં પ્રસિદ્ધ ધવાની ભાદેર ખખરો હાસ્યજનક હતી; એની ધણી ખરી પ્રસ્તાવના હાસ્યજનક હતી; મદ્ય અને ખીજા કુદરતી દેખાવતું એમાંનું ખ્યાન હાસ્યજનક હતું; કપિતા અને કહેવતો હાસ્યજનક હતી; અને જે હાસ્યજનક નહોતું તે તરેહનાર હતું.

ક્રાંતિલને લખેલી સૌથી સરસ ટૂંકડીઓ “ગરીબ રિચર્ડ”ની પ્રસ્તાવનામાં આવે છે. “ગરીબ રિચર્ડ” પહેલા વર્ષના પંચાંગની પ્રસ્તાવનામાં ભાદેર કરે છે કે “પંચાંગ પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો વિચાર સ્વાર્થ વગરનો નથી. ખરી વાત એ છે કે હું ઘણો ગરીબ છું અને મારી ધરવાણી ધણી મગર છે. એ મને કહે છે કે તમે આકાશમાં તારા સામું જોઈ એથી રહો ને કંઈ કામ કરો નહીં, અને હું આખો દહાડો રેંટીઓ કાંતું એ મારાથી હવે સહન થઈ શકતું નથી. મારાં છોકરાંનાં બન્ના માટે પૈસા મળે એવો તમારી ઓપડીનો તથા ખખડાટ કરતાં હથિયારોનો ઉપયોગ નહીં કરો તો તે હું બાળી નાંખીશ એમ એકથી વધારે વાર તેણીએ મને ધમકી આપી છે. છાપખાનાવાળાએ નફાનો કેટલોક ભાગ મને આપવાને કબુલ કર્યું છે. અને આ પ્રમાણે મારી અક્ષીના કહેવાથી મેં કરવા માંડ્યું છે”

ફીમરે એક વખતે બહાર પાડેલું પંચાંગ “ટિટન લીડન્”ના નામથી ૧૨ વર્ષ પ્રસિદ્ધ થતું હતું અને ક્રાંતિલના પંચાંગ સાથે હરીફાઈ કરતું હતું. “ટિટન લીડન્”નો દરેક વર્ષની પ્રસ્તાવનામાં “ગરીબ રિચર્ડ” કરતો. એક ટૂંકાણે જણાવ્યું છે કે “પંચાંગ તૈયાર કરી ધણી વર્ષ પહેલાં લોકોની સેવામાં મેં મૂક્યું હોત પણ મારા મિત્ર અને સંહાધ્યાયી ટિટન લીડન્ને નુકસાન થવાની ધાસ્તીથી તેમ કર્યું નથી. પણ મારે ધણી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આ હરકત હવે થોડા વખતમાં દર થવાની છે. કંઈક હયાવાળો જમ રાજ જે કોઈની શરમ રાખતો નથી તેણે પોતાનો પ્રાણુધાતક બાલો તૈયાર કર્યો છે..... અને તે અકલમંદ નરને અહીંથી જવું પડશે. તેની વિનંતીથી મેં કરેલી ગણતરી પ્રમાણે તેનું મરણ ૧૭૩૩ના અક્ટોબર માસની ૧૭ મી તારીખે જાપોર, પછી ૩ કલાક અને ૨૯ મીનીટે થશે. તેણે પોતે કરેલી ગણતરી પ્રમાણે એ મહિનાની ૨૬ મી તારીખ સુધી તે હયાતિ બેગવશે. છેલ્લાં નવ માં જ્યારે જ્યારે અમે બેગા થયા છીએ ત્યારે ત્યારે આ થોડા તફાવતે માટે અમારે વાદવિવાદ ચાલ્યો છે; પણ આખરે મેં કરેલા નિર્ણય

ને તે મળતો યતો હોય એમ જણાય છે. અમારા બેમાંથી કોણ વધારે ખરો છે તે યોગ્ય વખતમાં નક્કી થશે. આ પ્રમાણે હોવાથી આ વર્ષ પછી વધારે વાર એની કૃતિનો લાભ આ પ્રગણને મળવાની આશા નથી, તેથી એ કામ ઉપાડી લેવાને હું કંઈ દરકત જોતો નથી "

જીન વર્ષની પ્રસ્તાવનામાં "ગરીબ રીચર્ડ" પોતાને મળેલી ફતેહ વિષે ખુશીના શબ્દોમાં જોડે છે અને કહે છે કે " મારી સ્ત્રીને અત્યાર સુધી વાસણુ માગીને ચલાવવું પડતું હતું તેને બદલે હવે તે વાસણુ ખરીદવાને શક્તિવાન થઇ છે અને વાસણુમાં કંઈ મૂકનારું પણ અમને મળ્યું છે; વળી તેણે ખુટની જોડ, બે નવાં બદન અને એક નવો ગરમ ધાધરો લીધો છે; એ તો એક જૂનો ડગલો ખરીદ્યો છે તેથી હવે શહેરમાં જવાને મને શરમ આવતી નથી. આ ઝીજેથી એનો સ્વભાવ પહેલાંના કરતાં એટલો બધો શાન્ત થયો છે કે પહેલાં ત્રણ વર્ષમાં હું જેટલો વખત અને જેટલી નીરાતે સુતો હોઇશ તેના કરતાં વધારે વખત અને વધારે નીરાંતમાં હોશ એક વર્ષમાં સુતો છું. " ટીટન લીડગ્રના વિષે જોડતાં "ગરીબ રીચર્ડ" કહે છે કે "તે મરી ગયો છે કે જીવે છે એ હું ખાત્રીપૂર્વક કહી શકતો નથી કારણ કે તેના અતકાળ વખતે હું હાજર થઇ શક્યો નહતો. કાર્ય કારણના સ્વાભાવિક અને એકસરખા સંબંધમાં શી જીના બનશે એ મહો પ્રશ્ન માણસને જતાવે છે. પણ એ જાણીતું છે કે જે જીનાઓ અમૂક વખતે અનશ્વ બનવા જેવી હોય તે પણ કોઇ સાગ અને વાજખી કારણને લીધે ખુદ ધ્રુવરની આગાથી બંધ રહે છે. મહોમી આ ખાસ આગાઓનું ભવિષ્ય કહી કહી શકાય નહીં તોપણ પાકે પાયે એવો સબબ છે કે (મારાથી દિલ્લીગીર થયા વગર કહેવાતું નથી,) મારો વડાસો મિત્ર મરીજ ગયો હોવો જોઇએ; કારણ કે એના નામથી ૧૭૩૪ ની સાલનું જે પંચાંગ બહાર પડ્યું છે તેમાં મને નીચ અને નાલાયક ગાળો દીધી છે; મને જુદું ભવિષ્ય કહેનાર, અગાન, છકી ગયેલો, નજીવાં લખાણુ લખનાર, બેવકુફ અને જુઠો કહેલો છે. ટીટન લીડગ્ર એવો સારો માણસ હતો કે કોઇની સાથે આવી નિર્ગજ અને જમલી રીતે વર્તે નહીં; વળી મારાપર એ ખુબ પ્યાર અને મમતા રાખતો, તે પરથી એવી ધારિત રહે છે કે મી. લીડગ્રના નામની પ્રતિજ્ઞાથી બે ત્રણ વર્ષ પંચાગ વેચી ખાનાની આગા રાખનાર કોઇ અનપયા માણુમની કૃતિ એ ચોખ્ખાનિયું હશે. " ત્યાર પછીના વર્ષમાં ટિ-

૨૧ લીડન્ને એથી પણ વધારે બનાવ્યો છે—“ જૈયત ટિટન લીડન્ તર-
 ફથી મને બહુ ગાજો મળી છે; (ટિટન લીડન્ જીવતો હોત તો મારા
 તરફ એ પ્રભાણે વર્તત નહીં.) હું કહું છું કે ટિટન લીડન્ના જીવ તરફ
 થી મને બહુ ગાજો મળી છે. મેં કરેલા ભવિષ્યને ખોટું પાડવા હજી સુ-
 ધી તે જીવતો હોય એવો ઢાંગ કરી, તેનું જીવત પંચાંગ બહાર પાડે છે.
 આ બધું હું ધીરજ સખી સદન કરું છું તોપણ તેથી મને ખોટું લાગે
 છે, તે ગમે એવો ઢાંગ કરે તોપણ આ વાત તો હંધ શક વગર ખરી
 છે કે તેનું મરણ ખરેખર ક્યારનુંએ થઈ ગયું છે. તેનાં કારણો,—પહેલું
 તો, ડાહ્યા માણસો સિવાય બીજા કોઈનું ગૃહ ઉપરથી વર્તેલું ભવિષ્ય ભા-
 ગ્યેજ ખોટું પડે છે. મેં કહ્યું તે વખતે એનું મરણ થવું જોઈએ એમ ગૃ-
 હાએ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું; બીજું કારણ એ કે, જે જ્યોતિષશાસ્ત્ર જા-
 ન્યતા હોવાનું તે અને તેનો ખાખ ડાળ રાખતા તે જ્યોતિષશાસ્ત્રનું મા-
 ન કાયમ રહેવાને ભવિષ્ય વર્તેલે વખતે તેણે મરણ પામવું જોઈએ; ત્રી-
 જી કારણ એ કે, (૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫ ની સાલનાં) એણે લખેલાં
 છેલ્લાં બે પંચાંગ જે કોઈ વાંચે છે તેને સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડે છે કે
 જે છટા એનાં લખાણોમાં આગળ માલમ પડતી હતી તે એમાં જણાતી
 નથી; એનાં મજબૂરેલાં લખાણ રસ વિનાનાં અને હલકાં છે; ધસારા, દ-
 મ વગરના અને નીરસ છે; છેલ્લા પંચાંગમાં દર માસની શરૂઆતમાં હુ-
 ડિઆસમાંથી જ્યોતિષ વિશ્વ કવિતાના ફકરા હાંક્યા છે તે સિવાય બી-
 જી કંઈ મસ્કરીવાળું નથી. સુએલા જોશી સિવાય બીજો કોઈ જોશી આ
 ફકરા મૂકે નહીં, અને બીજી કચરા જેવું લખાણ છે તે કોઈ જીવતો મા-
 ણસ લખે નહીં.

“ગરીબ રિચર્ડ”ના જે અંક હાલ મળી શકે એવા છે તેમાંથી વાનગી
 તરીકે ચૂદી કાઢેલી કેટલીક કહેવતો અને નીતિ વચનો નીચે આપ્યાં છે.
 અંગ્રેજીના જેવી કહેવતો ગુજરાતીમાં જેને માટે મળી આવી છે તેને બ-
 દલે ગુજરાતી કહેવતો આપી છે. જ્યાં ગુજરાતી કહેવતો મળી આવી ન-
 થી ત્યાં અંગ્રેજીનું માત્ર ભાષાન્તર આપ્યું છે.

“ખવાડીએ સોનાનો કોળોઓ, પણ વાંક પડે તો મારીએ”

“સોનાની કસોટી અમિ, સીની કસોટી સોનું અને પુરપની કસો-
 ટી સી.”

“રોગ ને શત્રુને જીતના ડામના.”

“સાચું તે સાચું અને ખોટું તે ખોટું.”

“પીવો પાણી, રાખો પૈસા તાણી અને ચુંકને કાઢો મારી.”

“જરૂરનો સોદો, ને લાગે જોદો.”

“ખે જાય મરી તો ત્રણે રહે વાત છાની.”

“કુખને અંતે સુખ.”

“વાડ રાખે વેલાને અને વેલો રાખે વાડને

“તક રાંડ ટપ જાય.”

“બડી બડી બાતાં, ને માલ કંઈ નહીં.”

“હરખતી હસે તે હાંત દેખાડવા.”

“ધરડો જુવાન થવા જાય પણ ધરડોજ દેખાઈ

“હળ ખેડુ ગમાર નહીં પણ ગમારપણું કરે તે

“પહેલે દહાડે પરાણો ને બીજે દહાડે પછ, ત્રીજે દહાડે રહે તેની

અક્ષય ગાંધી.”

“જાગેગા સો પાવેગા, સોવેગા સો ખોવેગા.”

“ભોગવે તેનું ધન.”

“આકર રાખવો તો નિમકહલાલ, લક, અને સાદો રાખવો.”

“ધીરજનાં ફળ મીઠાં.”

“પગ તળે બળે, ને લંકા ઓલવવા જાય.”

“ખેડુત તેવી ખેતી અને ધણી તેવી બૈરી.”

“સાર કરવું ધન્ય હાય, ને પૈસા લઈ જાય વૈધરાજ.”

“ગુરુ કહે તે કરીએ, ગુરુ કરે તે ન કરીએ.”

“કુનિયામાં આવતરી શું બહું કરવું એ સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે.”

“ખુબી બૈયર, ધરડો કુવરો અને નગદ નાણું એ ત્રણ નિમકહ-

લાલ મિત્ર છે.”

“તે તારી જાતને કેટલીવાર છેતર્યો છે?”

“મળ ટાળો મળ બાળો.”

“તારામાં સદૃશ્ય છે ! સદૃશ્યની ખુબી અને લાવણ્યતા પણ

વળે.”

“એક રામ ચઢતાં ગયું, રાવણ કેઈ રાજ; સોળ રામ શિરપર ચ-

કહો રહે કેમ લાજ. ?”

સગન કરતા પહેલાં આંખો પૂરેપૂરી ઉધારી રાખજો; પછી અર-
ધી બંધ રાખજો. ”

“જેમ વગર કારણે ખોલેલા બોલ માટે આપણે જવાબ દેવો પડે
તેમ વગર કારણે કરેલા મૌનને માટે પણ દેવો પડશે. ”

“ બીજાઓના સદ્ગુણ શોધી કાઢ, ને તારા દુર્ગુણ શોધી કાઢ. ”

“ તારા ઘરને તું શોભાવ, તારા ઘરથી તું શોભતો નહીં. ”

“ તારા છોકરાને પ્રથમ તને તાબે રહેતાં શીખવ અને પછી
ગમે તે શીખવ. ”

“ તારી બેદિલી ગુપ્ત રાખજો. ”

“ ઉલ્લાગી થવાને મરજી શી નેવી ! ”

“ બીજાનાં દુઃખ સાંભળવાને સૌ કોઈને ભેદજો એટલી દિગ્ભ્રમ
હોય છે. ”

“ જેમ આજસુ શરીર દોય છે તેમ આજસુ મન પણ દોય છે. ”

“ જેનામાં પ્રમાણિક થવા જેટલી આવડ નથી એવા બેવકુફો દગો
અને લુચ્ચાઈ કરે છે. ”

“ તું જે ખોટું સમજે છે તે કરવાને, કોઈ મોજથી દસાતો નહીં,
નફાથી લલચાતો નહીં, લોભથી જગડતો નહીં, દાખલાથી દોરાતો નહીં,
અને શીખામણુ સાંભળતો નહીં, એટલે તું હમેશાં આનંદમાં દહાડા કાઢી
શકીશ કારણ કે મોખ્ખુ અંતઃકરણ એ હમેશાં આનંદ છે. ”

ઉપરના જેવી બીજી ઘણી ડહાપણુભરેલી અને અનુભવસિદ્ધ કહે-
વતો અને વચન, “ ગરીબ રિચર્ડ ” માં આપેલાં છે. એમાંની કેટલીક લાડ
બેકનનાં લખાણોમાંથી, કેટલીક રોસેફોરોડમાંથી અને કેટલીક બીજા
પ્રસિદ્ધ લખનારાઓનાં પુસ્તકોમાંથી કાઢેલી છે; પણ ઘણીમાં ક્રાંડિલને પો-
તાના વિચાર પ્રમાણે ફેરફાર કરેલા છે.

“ ગરીબ રિચર્ડ ” માં કેટલીક બોધની વાતો કવિતામાં લખેલી છે પણ
એ કવિતા બોડકણાં બોડુના જેવી પણ હલકા પ્રકારની છે.

“ ગરીબ રિચર્ડ ” ના પહેલા અંકના બહોળા વેચાણથી એટલો નફો
થયો કે ખર્ચ ખુટણુ અને દેવું આપતાં ક્રાંડિલને પાસે ‘ કેટલીક શિ’
રહી. આ શિલક તેણે ઘણી ડહાપણુભરેલી રીતે રાખી. પોતાના એ
કારીગરને તેણે ચાર્લસ્ટન મોકલ્યો અને ત્યાં જાપખાતું નહીં હોવાથી તે
પાસે નફામાંથી કે સેવાનો ઠરાવી, જાપખાતું અને બીજાં તેને લઈ આ

છાપખાનું કઢાવ્યું. આ ચોજના હતોહમંદ નિવડવાથી ખીજા કેટલાક સારા કારીગરો પાસે તેણે એજ સરતે જૂદાં જૂદાં શહેરમાં છાપખાનાં કઢાવ્યાં. ક્રાંતિલન લખે છે કે “એ સોકોમાંના ઘણાને ઠીક હતોહ, ગળી; છ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં મારી પાસેથી તેમણે ખીજાં વગેરે ખરીદ કરી લીધાં અને પોતાને જોખમે કામ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કેટલાંએક કુટુંબ ઉમાં થયાં. પત્યાળા રોજગારનો અંત ધણીવાર કજીઆમાં આવે છે; પણ સારા ભાગ્યે, મારાં પંત્યાળાં ઠીક આલ્યાં અને સલાહશાંતિમાં પૂરાં; થયાં. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે દરેક ભાગીદારે જે કરવાનું હતું તે ઠરાવ-પત્રમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં નક્કી કરવાની હું સાવચેતી રાખતો. આ પ્રમાણે યવાથી કજીઓ યવાનું કંઈ કારણ રહેતું નહીં. પંત્યાળું કરનાર સર્વ જણને આ સાવચેતી રાખવાને હું બચામણ કહું છું.”

“ગરીબ રિચર્ડ”માં નેફા મળવાથી દસ વર્ષ દેશવટો ભોગવ્યા પછી ૧૭૩૩ ની સાલમાં ક્રાંતિલ પોતાની જન્મભૂમી બોસ્ટન શહેરમાં જઈ શક્યો. લઢાઈ, મંદવાડ કે ખીજાં કંઈ કારણથી હરકત ન આવતી તો દર દસ વર્ષે તે બોસ્ટન જઈ આવતો. આ પ્રમાણે મરતા સુધી તેણે કર્યું. બોસ્ટનથી પાછા આવતાં રસ્તામાં ન્યુપોર્ટમાં તે પોતાના ભાઈ જેમ્સને મળવા ઉતર્યો હતો. બન્ને જણ જૂના કજીઆ વિસરી ગયા અને કેટલોક વખત મમતાથી બેગા રહ્યા. જેમ્સ વૃદ્ધ થયો હતો; એને એક દસ વર્ષનો છોકરો હતો; બે, એ છોકરો બચપણમાં આપ વગરનો યાચ તો તેને પોતાને ઘેર લઈ જઈ છાપખાના સંબંધી કામ શીખવવાને જેમ્સે પોતાના ભાઈને બાળવણી કરી. ક્રાંતિલને તે પ્રમાણે કરવાને કબુલ કર્યું, અને પોતાનું બોલ્યું પાળ્યું. ભાઈના મરણ પછી એ છોકરાને તેણે નિશાળે બેસાડ્યો, ધંધો શીખવ્યો અને તેની માં ન્યુપોર્ટમાં જેમ્સનું છાપખાનું ચલાવતી હતી ત્યાં નવાં ખીજાં સાથે મોકલ્યો. ક્રાંતિલન લખે છે કે “આ પ્રમાણે મારા ભાઈને મેં બદલો વાળી આપ્યો.”

ફિલાડેલ્ફીયા પાછા આવ્યા પછી વધારે ઉદ્યોગથી પોતાનું કામ તેણે કરવા માંડ્યું. ઈંગ્લાંડથી તે પુસ્તકો મંગાવતો, ને કોઈ કોઈ વાર પોતે પણ હાસિદ્ય કરતો. એ સમયમાં ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો ઘણાં છપાતાં. એવું ધારવામાં આવે છે કે જે પુસ્તકો ધર્મ સંબંધી હશે. ક્રાંતિલને જાપેલાં પુસ્તકો ધર્મ સંબંધી હતાં. ધર્મ ગુરૂઓનો માનીતો છાપનાર ક્રાંતિલન ધંધ પડ્યો હતો. પોતાનું કામ એના સિવાય ખીજાને તેણે આપતા નહીં.

આ ઉદ્યોગનાં વર્ગોમાં ક્રાંતિચિન્તનો ધરસંબંધી હોવાનું કેવો હતો
 વિચાર તથા પછીના પ્રકરણમાં કરવો ચોખ્ખો થશે

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ભત કેળવણી.

૧૭૭૭ થી ૧૭૮૪.

પુસ્તકાલયમાં વાંચેલા પુસ્તક—ઇતિહાસનાં પુસ્તક વાંચવાથી હોય
 આ વિચાર—ધર્મમાર્ગનું મંડળ—સિદ્ધાંતો—નિર્ણયપુણ્ય થવાની યોજના;
 તેર સદ્યુક્ત—નોટબુકનો નમુનો—ક્રાંતિચિન્ત સદ્યુક્તનું પત્રક શી રીતે
 રતો હતો—નમતા અને વ્યવસ્થા—દરરોજ કરવાના કામની યોજનાનું
 વસ્થા રાખવાથી ક્રાંતિચિન્તને યોગ્ય હોય—સદ્યુક્ત થવાની કળા
 વ્યાસનો વખત—ભાષાઓનો અભ્યાસ—સેતરજની દારણતમાં ઇતિહાસ
 ભાષા શીખવાની યોજના—પ્રાચીન ભાષાઓ શીખવાની સહેલી રીત
 મનો અભ્યાસ—ઉવાઈટફિલ્ડ સાથે મિત્રતા—ઉવાઈટફિલ્ડનું ભાષ્ય
 ભાષ્ય ૪૦૦૦ માણસ સાંભળી શકે છે એમ ક્રાંતિચિન્તે કરેલી ગણતરી
 દરતનું અવસોકન—શિક્ષાગૃહ કામના લખાણમાંથી ઊતારો—પવનચક્કી
 વંદોળની ગતિ સંબંધી શોધ—ધૂમાડો યાત્રા નહીં અને લોકકાની
 યાત્રા એવી સગડીની શોધ—ક્રાંતિચિન્તે કુરસદને વખતે બનાવેલા નાદુરુપ

નવિન સ્થાપન થયેલા પુસ્તકાલયમાંનાં પુસ્તક ક્રાંતિચિન્ત ઉદ્યોગનાં
 વાચ્યો તેણે પ્રથમ ઇતિહાસને લખતાં પુસ્તક વાંચ્યાં હોય એમ જણાયું
 છે, કારણ કે ‘પુસ્તકાલયમાં ઇતિહાસનાં પુસ્તક વાંચવાથી ઉપજેલા વિ
 ચાર’ એ નામનો એક નિર્મળ તેણે નાની જોમરમાં લખેલો છે. ઉછરત
 સંસ્થાનમાં એક ઉછરેલો જુવાન ડાખજાનાવાળો લખી શકે એવા આ વિચાર
 રમાંના કેટલાએક નથી; યુરોપના દરબારોમાં પચાસ વર્ષના અનુભવવાળે
 તથા એલચીના કામમાં ખજાણદાર માણસ બતાવી શકે એવા એ વિચાર
 ૨ છે. આ વિચારની મતલબ નીચે પ્રમાણે છે —

દુનિયામાં મોટાં મોટાં કાર્ય, જેવાં કે, લઘાઈ, સુખકીય ઉપલ
 યસ વગેરે, પક્ષાબિમાનથી થાય છે. દરેક પક્ષનો ઉદ્દેશ પોતાનું તાત્કા
 ભર્તુ સાધવાનો હોય છે. જૂદા જૂદા પક્ષના જૂદા જૂદા ઉદ્દેશોથી મોટા
 થાય છે. આખા પક્ષનું લક્ષ સામાન્ય બેલા તરફ હોય છે અને

માણસનું લક્ષ્ય પા વચ્ચે તના કંઈ ખાસ સ્વાર્થ તરફ હોય છે. પક્ષની ધાર-
પૂરી થાય છે ત્યારે તે પક્ષનો દરેક માણસ પોતાની ખાતરી ધાર-
સાધના માટે છે. તેમ જ અને તેમ કરવામાં ખીજા તેની સાથા થવાથી પ-
ર હિતપક્ષ પડે છે. તે અને વધારે જોડાણો થાય છે. જદારથી ગમે તે
તોપણ અંદરખા- નેનીથી ફક્ત પોતાના દેશના કલ્યાણ સાર મહેનત
નારા થયા પોતા દેશ છે. અને લાગે છે કે દેશ દેશના સારા અને સ-
મૂખી માણસોની તારાફમાં પદ પૂર્વક એક મંડળી બનાવી, ધર્મ માર્ગનો એકમ
જોઈએ કરવાનો છે. માત્ર થયું જરૂર છે. એ ચલાવવાને સારો અને હદા-
વધુ ખર્ચો કરવો પડે શકે; સાધારણ માણસો સાધારણ કાપકાને જેટ-
લું એકથી જેટલું છે તેના કરતાં આજ સારા માણસો તેના કાપકાને વ-
ધુ એકથી વધુ કરશે.

જેવું લખાણ ક્રાંતિચિન્તા હસ્તરમાં થઈ વર્ષથી પડી
તેવું મંડળ બિંદુ કરવાની પોતાની યોજનાનો ખટ્ટ ખટ્ટ
કરી જોયો હતો અને જે વિચાર વખતો વખત સૂઝ-
કકાપર લખી રાખ્યા હતા. પણ આ કાગળોમાંના ધ-
મ્યેમા છે. જામી કરવા પારેલી મંડળીના સિદ્ધાંતો જે કા-
લખી રાખેલા હતા તે કકડો હેવાત છે. કેમ ધર્મવા-
નહી એવા સર્વ ધર્મના સામાન્ય મત લઈને આ સિદ્ધા-
ંત છે.

એક છે અને તે સ્પષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર છે.

રેખાચિત્ર દીર્ઘદષ્ટિથી ધધર પોતાની મરજી પ્રમાણે જગત
સે.

ના અમલમાંથી મુક્ત. નિશ્ચિત એટલે મન અને હિંમત કે જે
 નિશ્ચિત. આ યોજના ક્રાંતિને પોતાના એક એ
 અને તેમણે તે પસંદ કરી હતી પણ તેનો અમલ
 આત્મચરિત્રમાં ક્રાંતિન લખે છે કે “ તે વખતે મા
 લા ઉદ્યોગથી મહેનત કરવાની જરૂર હતી કે તેનો
 જાપર મેં મુલતવી રાખ્યું હતું. પછીથી મારે ગાયે
 એવી જૂદી જૂદી ફરજો આવી પડી કે મારે તેને વ
 લતવી રાખવી પડી. આ પ્રમાણે તેનો અમલ થયો
 હું એટલો છુદો થયો છું કે એવા કામને માટે જોઈએ
 આલાકી મારામાં રહી નથી. હજી પણ હું ધાંડું છું કે એ
 લાવી શકાય એવી છે અને જો તેનો અમલ થયો હોત
 જોની સંખ્યા વધારવામાં તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડત”
 આ અરસામાં ક્રાંતિને જાત નીતિ નિપુણ થવાને
 કે જીજી યોજના નક્કી કરી હતી. આત્મ ચરિત્રમાં તે
 વખત કંઈ પણ કસુર કંઈ વગર રહેવાને, અને સોજાત,
 વિક વળજીથી જો કસુર કરવા મન લલચાય તે ન કરવા
 હતી. ખરું અને જોડું શું છે તે હું જાણતો હતો અથવા
 રતો હતો તેથી હમેશા ખરું કરવામાં અને જોડાથી દૂર
 કત આવશે એમ મને લાગ્યું નહીં. પણ મને યોગ્ય વખ
 ડું કે ધારતો હતો તેના કરતાં વધારે કઠણ કામ મેં
 એક પ્રકારની કસુર સામે સાવચેત રહેવામાં મારે ધ્યાન
 ધણીવાર ખીજા પ્રકારનીમાં હસાતો. જરા એરકાળજી રહેતી તો પડી
 ચેલી ટેવ પ્રમાણે થઈ જતું. મન આગળ સાફ નરસું સમજવાની
 કંઈ ચાલતું નહીં. આખરે મેં નિશ્ચય કર્યો કે પૂર્ણ રીતે સહચરણી
 એ આપણા લાભની વાત છે એવી માત્ર મનમાં થયેલી ખાતરી જૂલો
 તો આપણને અટકાવવાને જસ નથી. હમેશા એકસરખી રીતે સારી ચ
 ચાલવા લાયક થવાને આપણે સદ્ગુણને પ્રતિકૂળ ટેવોને જડમુળથી
 ખેડી નાખવી જોઈએ અને અનુકૂળને સ્થાપન કરવી જોઈએ.”

ક્રાંતિને આ ધારણા પૂરી પાડવાને તેર સદ્ગુણ નક્કી કર્યા; અને એ
 કી વખતે એક સદ્ગુણ પર ધ્યાન આપી તેમાં દૃઢ થયા પછી બીજો લેવા
 ને કરાય કર્યો; દરેક સદ્ગુણ કયા અર્થમાં વાપરનામાં આગ્યો છે તે જા

ગતી કળેનુકગવાર બીજ સદ્ગુણને માટે પણ પાનાં તૈયાર
 હતાં વચ્ચે આપુ અઠવાડિયું એક સદ્ગુણની પાછળ તે ખા-
 સુરત બીજે અઠવાડિયે બીજ સદ્ગુણની પાછળ ખાસ ધ્યા-
 એટલું એ પ્રમાણે અનુક્રમવાર બધા સદ્ગુણ પૂરા કરતો. એ-
 ને તેર હોવાથી આખા વર્ષમાં ચાર વખત દરેક સદ્-
 ગુણની દરરોજ આખા દિવસનાં કામ યાદ લાવીને રાત્રે તે
 રતો અને જો કોઈ સદ્ગુણમાં કસુર થઈ હોય તો તે
 આ—તારાં નીશાની કરતો. ખેતર નીંદવું હોય તો, આગામી-
 દરેક પાડવાથી કંઈ ફાયદો થાય નહીં; પણ જો એક ક્યારે
 —તારે બીજે લેવામાં આવે તો જરાબર સાફ થાય. એજ પ્ર-
 રવાં ધારવું એવું હતું કે બધા સદ્ગુણ સાથે મેળવી શકાય
 કસુર—જો પકડી તે દરરોજની ટેવ જેવો થઈ ગયા પછી બીજે
 પતો બધા સદ્ગુણ એક પછી એક સારી રીતે મેળવી શ-
 યોગ—વાણે પહેલા અઠવાડિયામાં મિતાહારમાં કંઈ પણ કસુર નહીં
 વાળે... એસાવચેતી રાખવામાં આવતી; એ શિવાયના બીજ સદ્ગુ-
 ના—ક કસુર થતી તો તેનું ટપકું કરી નોંધ રાખવામાં આવતી. પણ
 સદ્ગુણ તરફ મિતાહારની પેઠે ખાસ ધ્યાન આપવું નહીં. પહેલા
 કાંયામાં મિતાહારના ખાનામાં કસુરનું ટપકું પડે નહીં એટલે તે સ-
 દ્ધ થયો અને તેને પ્રતિકુલ ટેવો નરમ થઈ એમ ગણી બીજે
 ડયે બીજ નંખરના સદ્ગુણ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું,
 પહેલા જો સદ્ગુણના ખાનામાં કસુરનાં ટપકાં ન પડે એવી કાળજી
 આવતી. આ પ્રમાણે દર અઠવાડિયે નંખરના અનુક્રમવાર અમુક
 ગુણ તરફ ખાસ ધ્યાન આપી, બધા સદ્ગુણમાં દૃઢ થવાને ક્રાંતિલે
 ન કરી હતી.

આ યોજના પ્રમાણે ક્રાંતિચત્ર ફેટલાંએક વર્ષ સુધી ચાલ્યો. શર-
 માં તેનું ૪૭ સંતોષકારક જણાયું નહીં. પણ આખરે તેને તેથી
 થયા વગર રહ્યો નહીં. તે લખે છે કે “હું ધારતો હતો તેના કર-
 ામાં વધારે કસુરો જોઈને હું વિસ્મિત થયો; પણ ધીમે ધીમે તે
 થતી જોઈ મને સંતોષ થયો.” તેરે સદ્ગુણ એક વખત પૂરા થ-
 ણી ફરીથી શરૂઆત કરતા પહેલાં નોટબુક ફરીથી આંકવી જોઈ-
 ણી તેમ કરવાની માથાકુટ કરવી પડે નહીં માટે કસુરનાં ટપકાં

ઠાઠી નાખીને જૂનાં પાનાંથીજ તે ચલાવતો; આ પ્રમાણે કેટલીક વાર થયા પછી ખાનામાં કાણું કાણું થઇ ગયાં હત્યાં અને નોટણુક બદલવા જેવી થઇ ગઇ હતી. એક નોટણુક હમેશ માલે એવી ઠરવાને ઢાખી-દાંતનાં પાનવાળી એક સ્મરણુકમાં લાલ શાહીમી ખાનાં આંકી તેર સદ્યુણુ તથા તેને લગતાં વચનો તેણે લખી દાઢ્યાં. ઠગુરોનાં ટપકાં તે રીસાપેનથી કરતો અને જરૂર પડે ત્યારે સહેલાઈથી જુરી નાખતો. ટપકાં શિવાયનું બીજું બધું હમેશને ગાટે કાપગ રહેતું. પ્રથમ તો તે યોજના પ્રમાણે નિર્ધારિત રીતે સાત સાત દિવસ દરેક સદ્યુણુને વારાફરતી લઇ કેળવતો, થોડા વખત પછી દરેક સદ્યુણુની વરસમાં એક વાર વારી આવે એવી રીતે તે જોતો; પછીથી કેટલાંક વર્ષે એક વાર જોતો; અને આખરે પરદેશમાં ખુસાફરીમાં અને કામમાં રોકાયો ત્યારે બીલકુલ જોવાનું મૂકી દીધું હતું. તોપણ આ નોટણુક હમેશ તે પોતાની પાસે રાખતો.

આત્મચરિત્રમાં ક્રિસ્ટિન લખે છે કે બામ કયાં છતાં પણ એ સદ્યુણુ હું કદી મેળવી શક્યો નહીં; વ્યવસ્થા અને નમ્રતા; નમ્રતાનો ઉપ નો દેખાવ હું કરી શકતો પણ ખરેખરી નમ્રતા હું મેળવી શક્યો નહીં ગાણુસના મનમાં અભિમાન એવું સજડ ચોટતું છે કે ખરેખરો નમ્રતાવાળો કોઇ થઇ શકે નહીં; કારણ કે નમ્રતાવાળો થાય તો પછી પોતાની નમ્રતાનું અભિમાન રાખે; અને એવું અભિમાન રાખે એટલે ખરેખરી નમ્રતાવાળો કહેવાય નહીં. વ્યવસ્થા રાખવાનો સદ્યુણુ કેળવવાને એ વખતે ઠયું કામ કરવું જોઇએ એ કસવી રાખી તે પ્રમાણે માલવું જોઇએ. દરરોજ એવીસ ઠસાક થી રીતે કાઢવા એ બાબત ક્રિસ્ટિને નીચે પ્રમાણે યોજના કરી હતી અને જનતા સુધી તે પ્રમાણે તે આલતો હતો:-

યોજના.

સવાર.

ઠસાક.

પ્રશ્ન—આજ હું શું
સંકલ્પ કરીશ?

{૫} ઉઠવું, નહાવું અને પ્રાર્થના કરવી; આ
{૬} જનું કામ નક્કી કરવું, અને આજના સ
દ્યુણુનો વિચાર કરવો; અભ્યાસ કે
{૭} રવો; હાજરી કરવી.

	$\begin{Bmatrix} ૮ \\ ૯ \\ ૧૦ \\ ૧૧ \end{Bmatrix}$	કામ કરવું.
જપોર.	$\begin{Bmatrix} ૧૨ \\ ૧ \end{Bmatrix}$	વાંચવું અથવા દિસામ તપાસવો અને જમવું.
જપોર પછી.	$\begin{Bmatrix} ૨ \\ ૩ \\ ૪ \\ ૫ \end{Bmatrix}$	કામ કરવું.
સાંજ પ્રશ્ન—મેં આજ શું સાધ્યું હતું ?	$\begin{Bmatrix} ૬ \\ ૭ \\ ૮ \\ ૯ \end{Bmatrix}$	જામી વસ્તુઓ પોત પોતાને ઠેકાણે મૂકવી; વાળું કરવું; ગાયન, ગમત કે વાત ચીત; આખા દિવસનાં કામના શુદ્ધ હોયનું મન સાથે વિવેચન કરવું.
રાત્રિ.	$\begin{Bmatrix} ૧૦ \\ ૧૧ \\ ૧૨ \\ ૧ \\ ૨ \\ ૩ \\ ૪ \end{Bmatrix}$	ભ્રમ.

આ યોજનાનો અમલ ક્રાંતિક્ષત્ર જીન દરકતે કરી શકતો હતો. એ યોજના દરેક માણસને અનુકૂળ આવે એવી છે એમ કહેવાય નહીં. ક્રાંતિક્ષત્રના વખતમાં ક્રાંતિક્ષત્રના જેવી સ્થિતિવાળા માણસને તે અનુકૂળ આવી હતી. પોતાની સ્થિતિને લાયક થાય એવી રીતે તેમાં ફેરફાર કરી ખીજાઓ એ યોજનાનો લાભ લે તો બેશક તેથી તેમને ફાયદો થયા વગર રહે નહીં. ક્રાંતિક્ષત્રને પોતાને થયેલો ફાયદો, ૭૬ વર્ષની ઉંમરે તે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“આ હેવાલ ૭૬ વર્ષની ઉંમરે લખેલો છે. આટલી ઉંમર સુધી, ઇશ્વરકૃપાથી આ યોજનાને લીધે મેં હંમેશા સુખ ભોગવેલું છે એ વાત મારા વંશજોને જણાવવી યોગ્ય લાગે છે; હવે જાડી રહેલા મારા આયુષ્યમાં શી આશ્વતો આવશે એ ઇશ્વર જાણે જો કદાચ આશ્વતો આવી પડશે તો મેં આશ્વર સુધી ભોગવેલાં સુખના ચિન્તનથી હું તે ઇશ્વર ઇચ્છાને આધિન થઈ સદન કરી શકીશ. મારી લાભો વખત આલેલી

તન્દુરસ્તી અને દૃઢ સુખી કામ્ય રહેશે મજબૂત બંધો, મિત્ર દારને
લીધે છે; હું ન્હાની ઉમરમાં પૈસો ભેગો કરી સુખી સ્થિતિવાળો થયો,
લોકોને ઉપયોગી થઈ શકું એવું જ્ઞાન મેળવી શક્યો, અને વિદ્વાનોમાં કંઈ
કીર્તિ મેળવી શક્યો એ મારી દુઃસ્વસ્થ અને ઉદ્ધાગની ટેવને લીધે છે; મા-
રા દેશીભાઈઓનો મારા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ તથા મને મળેલા માનવંતા
કુદાઓ, મારા શુદ્ધભાવ અને ન્યાયને લીધે છે. મારો સ્વભાવ શાન્ત અને
હસમુખો છે. મારી સોજતમાં રહેવાને હજી પશુ ધણા જાણ્યો અને
ન્હાનાં છોકરાંને પશુ હું પસંદ પડું છું તેવું કારણ આ જાણી સદગુણ જે હું
ધણી અપૂરતી રીતે સંપાદન કરી શક્યો છું તેની એકત્ર અસર છે.”

“સદગુણી થવાની કળા” એ નામનું એક પુસ્તક લખવાનો ક્રાંતિક્ષેત્રનો
ધણા વખતથી વિચાર હતો. પશુ તે લખવાનો અવકાશ તેને મળ્યો ન-
હો. એ પુસ્તકમાં એવું સાબીત કરવા તે પારતો હતો કે દુરાચારી દુઃખ
કરવાની શાસ્ત્રમાં મના કરી છે એટલા પરથીજ એવાં કામ નુકસાન
છે એમ સમજવાનું નથી, પણ એ નુકસાન કરતાં છે માટેજ તે કર-
મના કરીછે; માટે આ દુનિયામાં સુખી થવા ઇચ્છનાર દરેક ગુનુએ સ-
દાચારી થવું એ તેના લાભની વાત છે.

દરરોજ સવારે દોઢ કલાક એ પ્રમાણે અઠવાડિયામાં બાર કલાક ક્રાં-
ક્ષિત વાંચવામાં કાઢતો હતો. અઠવાડિયામાં નિયમિત રીતે બાર કલાક વાં-
ચનાર ફક્ત પુસ્તકો વાંચવામાં સંતોષ પામી લાંબો વખત બેસી રહે નહોતો.
૧૭૭૩ માં ક્રાંક્ષિતને બાપાઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને યોગા વ-
ખતમાં ફ્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને સ્પેનિશ બાપા વાંચતાં શીખી ગયો. સેતરં-
જની રમત રમવાના તેના શોખથી, ઇટાલિયન બાપાના અભ્યાસનો તે
ધણો વધારો કરી શક્યો હતો. એનો એક મિત્ર એની સાથે ઇટાલિયનનો
અભ્યાસ કરતો હતો પણ તે સેતરંજ રમવામાં ક્રાંક્ષિતને લલચાવીને તે-
ના અભ્યાસનો ધણો વખત લઈ લેતો હતો. કેટલોએક વખત ગુમાવ્યા
પછી ક્રાંક્ષિતને એવી દરખાસ્ત કરી કે જે જીતે તે દારનાર પાસે સળ દા-
ખલ ઇટાલિયન બાપાના તરજુમાનો પાઠ લખાવે અને બીજી વાર મળતા
પહેલાં તે લખી લાવે એવી સરત કરો તો હું રમું નહોં તો નથી રમવું.
આ દરખાસ્ત પેલા મિત્રે કબુલ કરી. રમવામાં જીતે સરખા હુશિયાર હ-
તા તેથી હારજીત કરી જીતે ઇટાલિયન બાપા શીખી ગયા

ક્રેન્ચ, ઇટાલિયન અને સ્પેનિસ ભાષાઓમાં વ્યવહારિક જ્ઞાન મેળવ્યા પછી, એક અકસ્માતથી લાટીન ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનું તેને મન થયું. લાટીન ભાષા શીખવામાં ક્રાંકિલનને થએલો અનુભવ, ભાષાઓ શીખવનાર તથા શીખનાર દરેક જણે જાણવા જેવો છે. એક દિવસ લાટીન ભાષામાં લખેલું બાઇબલ તેને હાથ આવી ચડ્યું. બોસ્ટનની વ્યાકરણશાળામાં એક વર્ષ તે લાટીન-શીખ્યો હતો તે વખતનું કંઈ સહેજસાજ યાદ રહ્યું હતું તેથી, તથા ત્રણ પ્રાકૃત ભાષાઓનું જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું હતું તેથી ધણી સહેલાઈથી તે લાટીન બાઇબલ વાંચી શક્યો. આથી ઉત્તેજન લઈને લાટીન ભાષાનો અભ્યાસ તેણે શરૂ કર્યો. એનાં લખાણોમાં લાટીન ભાષામાં પ્રસિદ્ધ લેખકોમાંથી ઘણા ઉતારા જેવામાં આવે છે તે પરથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે લાટીનમાં તેણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે.

ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ભાષાઓ શીખવામાં ખરો ક્રમ તે છે કે પ્રથમ પ્રાકૃત ભાષાઓ શીખવી અને પછી તેને લગતી પ્રાચીન ભાષા શીખવી. પ્રથમથી પ્રાચીન ભાષા શીખવી કઠણ પડે છે એટલુંજ નહીં પણ થોડા વખતમાં કંટાળી ધણા પોતાનો અભ્યાસ મૂકી દે છે. પ્રાચીન ભાષાનો અભ્યાસ પ્રથમ કર્યાથી પ્રાચીનનો કરવામાં ધણી મદદ મળે છે.

ગાયનનો અભ્યાસ ક્રાંકિલને ઘણો સારો કર્યો હતો. સર્વ જાતનાં ગીતો તે વગાડી શકતો, અને મોઢેથી પણ ગાઈ શકતો.

૧૭૩૯ માં પ્રખ્યાત ઉપદેશક ઉવાઈટફિલ્ડ ફિલાડેલ્ફિયા ગયો હતો. એની ૧૧૫૭ કરવાની છટાથી બીજા લોકોની પેઠે ક્રાંકિલન પણ દિગ્ધ્રુવ થઈ ગયો તો. બન્ને વચ્ચે એવી મિત્રતા થઈ ગઈ કે તે આખર સુધી ટકી. ઉવાઈટફિલ્ડ સાથેના સમાગમની કેટલીક રસુજી વાતો ક્રાંકિલન આત્મચરિત્રમાં આપે છે.

એક વાત એવી છે કે, જ્યોરજીઆ શેહેરમાં અનાથ બાળકોને મા-આશ્રયગૃહ કાઢવાનો પોતાનો વિચાર ક્રાંકિલનને જતાવી ઉવાઈટફિલ્ડે ની સલાહ માગી. એવું ગૃહ જ્યોરજીઆને જદલે ફિલાડેલ્ફિયામાં કાઢવાને ક્રાંકિલને સલાહ આપી પણ તે ઉવાઈટફિલ્ડને ઠીક લાગી નહોતી. સલાહ પ્રમાણે ઉવાઈટફિલ્ડે ન કરવાથી, તેને પૈસા સંબંધી મદદ ન કરવાને ક્રાંકિલને ઠરાવ કર્યો. આ પછી તરતજ ઉવાઈટફિલ્ડે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. એવું જાણ્યું કે ક્રાંકિલન દૈવયોગે તે સાંભળવા જઈ ચડ્યો. વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી, ઉધરાણું કરવાનો વિચાર હતો. ક્રાંકિલન પાસે તે વખતે, મુ-

હી બરી તાંબાનાણું, પણ ચાર રૂપાના કાલસે અને પાંચ સોનેયા હતા, પણ એક કોડીએ નહીં આપવાનો તે નિશ્ચય કરી બેઠો. વ્યાખ્યાન થોડું ચાલ્યું એટલે ક્રાંતિજનનું મન પલળ્યું અને તાંબાનાણું આપી દેવા તેને મન થયું. વ્યાખ્યાન જરા વધારે ચાલ્યું એટલે આવા છટાદાર વ્યાખ્યાનમાં ફક્ત તાંબાનાણું આપવું એ ઠીક નહીં એમ તેને લાગ્યું, અને રૂપાનાણું પણ આપી દેવા તેણે ઠરાવ કર્યો. વ્યાખ્યાન પૂરું થયું ત્યારે ક્રાંતિજન એટલો ખુશ થઈ ગયો કે પોતાનું આખું મનનું ખાલી કરી આપી દીધું.

ઉવાઘટદિલ્હનાં વ્યાખ્યાનનાં પુસ્તક ૧૭૪૦ માં ક્રાંતિજને છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. આના સંબંધમાં ક્રાંતિજને છપાવેલી જાહેર ખબર દેખાડી આપે છે કે ધંધો કરતાં તે ધણી સારી રીતે જાણુતો હતો. “ પુસ્તકની પ્રતો છાપી છે તેના કરતાં આગળથી થનારા આદકોની સંખ્યા વધી ગઈ છે. જે આદકોએ આગળથી પૈસા આપ્યા છે અથવા જેઓ પુર્ત મોકલાવશે તેમને પુસ્તક મળી શકશે. ”

ઉવાઘટદિલ્હનો અવાજ એટલો મોટો હતો કે ૨૫ કે ૩૦ હજાર માણસોનું ટાણું તે સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતું. આ વાત ક્રાંતિજને સાંભળેલી પણ તે ખરી છે કે ખોટી તે જાતે અજમાવી જોવા તેણે એક વખત એવું કર્યું કે, દૂરમાં દૂર જ્યાં સુધી ઉવાઘટદિલ્હનું વ્યાખ્યાન સાંભળી શકાય ત્યાંથી તેણે એ ઉપદેશકને ઊભા રહેવાની જગ્યા સુધીનું અંતર માપી કાઢ્યું. અને પછી એપરથી આસપાસની જગ્યાનું ક્ષેત્રફળ કાઢી બે ચોરસ ફુટ એક માણસ એ પ્રમાણે ગણીનેયું તો ૩૦૦૦૦ માણસ આવ્યાં. આપરથી સાંભળેલી વાત ખરી છે એમ તેની ખાત્રી થઈ. તે વખતે દોષ જુદા પડ્યો ઉપદેશક દિલાડેદિક્યામાં જાય તો તેને વ્યાખ્યાન આપવા કંઈ મકાનની સવડ નહોતી. ઉવાઘટદિલ્હ પોતાનાં વ્યાખ્યાન ખુલ્લી જગ્યામાં આપતો હતો. પણ એ વ્યાખ્યાનો ખુલ્લી દવામાં તાલ તડકામાં સાંભળતાં પડેલી અડચણોથી, ગમે તો પડ્યો ઉપદેશક ખાપણુ કરી શકે એવો દોષ બંધાવવાને દિલાડેદિક્યાના શેઠેરીઓએ ઉધરાણું કરી સો ફુટ લાંબો અને સીતેર ફુટ પહોળો એક હોલ બનાવ્યો હતો. આ હોલનો ક્રાંતિજન એક ટૂંટી હતો.

ક્રાંતિજનને કુદરતનું જારીકાષથી અવલોકન કરવાની પ્રયત્નથી ટેવ હતી. જે દેખાવો સાધારણ અને દુર્મેશ જોવામાં આવે એવા છે તેમાંથી તેણે કુટલીએક મહાન શોધો કરી છે. તેની પાસે કંઈ મંત્ર નહોતાં; એ બાળતો તે-

ના ખાસ અભ્યાસની નહોત્યશે અને એ પ્રમાણે આખા ગિતિ-સર ...
 નજરથી જે કામ શાસ્ત્રવેત પાણી નળના મોઢામાંથી બહાર નીકળે છે તે પાણી
 રિકાની વનસ્પતિ જેવાને ! થએલી ગતિ નળના ખીજા છેડા તરફ એક રીતે
 કામનો સમાગમ ૧૭૪૮ ગતે એ છેડા તરફ જેમ આગળ ચાલે છે તેમ
 કિલ્લને કરેલી શોધ વિષે :

“ક્રાંકિલન એમ ધ-ક્રાંકિલને પોતાની કલ્પનાશક્તિથી પોતાના વિ-
 ચાર ખીજાને બતાવી શકેલી, જે હજી સુધી એના નામ પ્રાપ્ત પૂરવાર
 કરી શકેયો; એક કીડીને હતી કે કંઈપણ સુધારે પડે છે ત્યારે તે તરતજ
 પોતાના દર તરફ દોડી પશુ જમાના કીડીઓનું આખું લશ્કર દર બહાર
 આવેછે, સાકરવાળી જમણગડી વાળું અને કકડે કકડે બધી સાકર લઈ જા-
 યછે. અથવા એક કીડીએ પોતા એકલી ઉપાડી શકે એવી મૂએલી માખી
 જુએછે ત્યારે તે દર તરફ દોડી જાયછે અને તરતજ બધી કીડીઓ બહાર
 આવે છે અને માખીને ઘસડી જાય છે. એક વખત ક્રાંકિલને એક કાઠ-
 ડીમાં ગોળ ભરીને એક માટીનું વાસણ રાખ્યું હતું. વાસણમાં કેટલીક
 કીડીઓ પેડી અને ઝડપથી ગોળ ખાવા લાગી. ક્રાંકિલને કીડીઓ અંજે-
 રી નાંખી પાતળી દોરી વડે તે વાસણ છતપર એક ખીલે બાંધી લટકા-
 વ્યું. એ વાસણમાં રહી ગએલી એક કીડીએ ધરાધ ત્યાં સુધી ગોળ ખા-
 ઘો, પછી જ્યારે નીકળી જવાનું ગન થયું ત્યારે રસ્તો શોધી કાઢવાને તેણે
 ધણું ફાંફાં માર્યાં. વાસણના તળીઆપર તે ધણુંએ આમતેમ દોડી પશુ
 ફેગટ; ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી દોરીએ યધને છતપર ચઢવાનો રસ્તો તેને
 જડયો. છતપર જઈ તે ભીંત તરફ દોડી ગઈ અને ત્યાંથી જમીનપર આ-
 વી. અડધો કલાક થયો નહીં એટલામાં કીડીઓનું મોટું ટોળું બહાર આ-
 વ્યું, છતપર ચઢ્યું, દોરીને રસ્તે વાસણમાં ઉતર્યું, અને ગોળ ખાવા લા-
 ગ્યું. બધો ગોળ યધ રહ્યો ત્યાં સુધી તેમણે એ પ્રમાણે ચલાવ્યું; એ વ-
 ખતે કેટલીક કીડીઓ ઉપર ચઢતી અને કેટલીક નીચે આવતી.”

એક વખત ક્રાંકિલને રસોડાની ભીંતના એક ખાકામાં જસતના પ-
 તરાંની નાની પવનચક્કી બનાવી હતી, અને તેનું બળ સંધવાના કામમાં
 કામે લગાડ્યું હતું. આ ચક્કી બનાવવામાં ફક્ત તેણે કારીગરી બતાવી
 હતી એટલુંજ નહીં, પણ હવાની નડતર અને વહાણના સદની ગોઠવણ
 સંબંધી કેટલાંક અગત્યનાં અનુમાન કાઢ્યાં હતાં.

૧૭૪૩ માં ક્રાંકિલને વાવંટોળની ગતિ સંબંધી પ્રખ્યાત શોધ કરી

હી બરી તાંબાનાણું, તથા ચાર રૂપાના ડાલરો અને પાંચ સોનૈયા હતાં. પણ એક કોડીએ નહીં આપવાનો તે નિશ્ચય કરી બેઠો. વ્યાખ્યાન થોડાં સમયે એટલે ક્રાંકિલનનું ગતિ પલળ્યું અને તાંબાનાણું આપી દેવા તૈયાર થયું. વ્યાખ્યાન જરા વધારે સાદ્યું એટલે આવા છટાદાર વ્યાખ્યાની નીં કદત તાંબાનાણું આપવું એ ઠીક નહીં એમ તેને લાગ્યું, અને કંઈક નથી લખેલાં. આપી દેવા તેણે ઠરાવ કર્યો. વ્યાખ્યાન પૂરું થયું ત્યારે ક્રાંકિલ એપરથી એમ જમણું ગયો કે પોતાનું આખું ગળ્યું ખાલી કરી આપી દીધું. વધારે ખબર કઢાવતાં વ્યાખ્યાનનાં પુસ્તક ૧૭૪૦ માં ક્રાંકિલને છાપી પ્રસિદ્ધા પછી એક કલાકે તોફાન નીં ક્રાંકિલને છપાવેલી બહુદર ખબર દેખાઈ પાસ કરતાં તે અજાણજાળેવી રોધ એ આરી રીતે બાળતો હતો. “ પુરતી ગરના કિનારાપર થતાં સઘળાં ઇશાનદિશા તપનારા આદકોની સંખ્યા ગતિ પાછી હોય છે, એટલે કે તેમની ગતિ નૈઋત્યદિશા છે અથવા નૈઋત્યદિશા તરફ હોય છે, અને જેમ આગળ વધે છે તેમ એાછી થતી જાય છે. આનો ખુલાસો ક્રાંકિલનના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“જમીન અને દરિયાનો ફોરોરિડા અને મેક્સિકોના અખાતના જેવો એક એવો મોટો પ્રદેશ ધારો, કે જ્યાં ધણી દિવસથી સુરજના તાપથી તપીને હવા ધણી પાતળી અને હલકી થઈ ગઈ હોય. ઇશાન દિશા તરફનો મેક્સિકોનિયો, ન્યુઈગ્લાંડ, નોવાસ્કોશીઆ અને ન્યુફાઉન્ડલેન્ડનો એવો પ્રદેશ ધારો કે જે તેજ વખતે વાદળાંથી ઢાંકાયેલો હોય, અને જ્યાં હવા ભારે અને ઘંટી થએલી હોય. પાતળી થએલી હવા હલકી હોવાથી જામી ચઢશે અને તેની ખાલી થએલી જગા પૂરવાને તેની પાસેની ઘટ હવા ધસી આવશે. એ ઘટ હવાની નજીકની હવા તે ઘટ હવાની ખાલી પડેલી જગા પૂરવાને ધસશે; અને એ પ્રમાણે આગળ ચાલ્યા કરશે. એજ પ્રમાણે રસોડામાં ચૂલામાં દેવતા હોય, તો બારણા અને ચૂલાપરના ધુમાડિયાની વચ્ચે હવાનો પ્રવાહ ચાલશે; પણ હવાના પ્રવાહની ચર્યાચર તો ધુમાડિયા આગળજે થવાની; કારણ કે ત્યાં આગળની હવા દેવતાથી પાતળી થઈ જાય ચઢશે. અને તેથી ખાલી થએલી જગા પૂરવા તેને લગતી ઘટ હવા દોડી જશે. અને એ પ્રમાણે તેની પાસેની ઘટ હવા આગળ ચાલશે. વળી એજ પ્રમાણે નળમાં પાણી ભરેલું હોય અને મોટે દાટો મારેલો હોય, તો શાન્ત હવાની પેટે પાણી પણ શાન્ત રહેશે; પણ જો દાટો હવાડીએ તો દાટા આગળનું પાણી પ્રથમ ચાલશે અને તેની જગ્યાએ તેની જોડેનું પાણી આવશે; તેની

૧૧ ખાસ અભ્યાસની નોંધ આવશે અને એ પ્રમાણે આખા રૂઝડમાં આત્મ-સંકર નક્કરથી જે કામ શરૂઆતે જો કે પાણી નળના મોઢામાંથી બહારનીકળે છે તેપણ રિક્તની વનસ્પતિ જેવાને ૧ સર થએલી ગતિ નળના બીજા છેડા તરફ જોડી શકે તેમ કામને સમાગમ ૧૭૮૮ કે, અને એ છેડા તરફ જેમ આગળ ચાલે છે, તેમ જોડે કરેલી શોધ વિશે છે.”

“ક્રાંતિન એમ ધામાં ક્રાંતિને પોતાની કલ્પનાશક્તિથી એક નવી તમાર બીજાને બતાવી રાખી હતી, જે હજી સુધી એના નામથી ઓળખાય છે. ફરી શરૂ; એક દીકરી સંપૂર્ણ હતી કે કંઈપણ સુધારો કરવાની જરૂર જણાયા પોતાના દર તરફ દોડી, જે તથા જમાના સુધી ઘેર ઘેર વપરાઈ હતી. હજી આવેછે, સાકરવાળી જે સગડી વપરાય છે. જૂની સગડીમાં લાકડાં ધણાં થઈ, અથવા એક દીકરી ઘણો થતો; એ વખતે અમેરિકામાં કાપડાની ખાણોએ તારે તે જી નહોતી; શહેરોની સંખ્યા વધતી જતી હોવાથી લાકડાં નહોતી થતી જતી હતી; આવા પ્રકારની હરકતોને લીધે, લાકડાંનો

એ કાગળ મૂકીએ તો તેનો સરવાળો ૨૦૫૬ થાય.

આ કોઠો એક સાંજે બેસીને ચોડીવારમાં ક્રાંતિને બનાવ્યો હતો. ' ૧
 મી. લોગન એ કોઠો બેઠને ઘણો તાબુજ થયો હતો. પિટર ક્રાલીન્સને ;
 લખેલા એક પત્રમાં તે લખેછે કે “આપણો બેન્ગાલિન ક્રાંતિન ખરેખર
 એક અદ્ભુત ગાયુસ છે. એની બુદ્ધિ અત્ય તરેહની છે, ને એની ન-
 અતા પણ તેવીજ છે. આપણી રાજમંડળીનો તે કારકુન છે. એ જગોપર
 કામ વગર આજસુ બેસી રહેવાનો વખત આવતો ત્યારે તે જાદુઈ કોઠો
 બનાવતો. ફ્રેનીકલે જાદુઈ કોઠાના વિષયપર ૮૦ મોટાં પાનાં લખાવેલાં
 છે, પણ એ વિષયમાં ક્રાંતિન તેનાથી ચઢીઆતો નીકળ્યોછે.”

પ્રકરણ ૧૨ મું. લોકહિતેચ્છુ શહેરી.

૧૭૪૩ થી ૧૭૪૬.

સારા માણસને ફતેહ મળે તેનાં ફળ સારાંજ થાય છે—લોકોપ-
યોગી કામમાં ક્રોડિલનું અગ્રેસરપણું—શહેરના રખાઓને મુઘાર્યા—અગ્નિ-
શાન્તક મંડળીની યોજના—અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના
કરી—એ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ—એ સોસાયટી ધણો વખત ચાલી નહીં—સ-
હાઇનો ભય—ફિલાડેલ્ફિયાના ખચાવની તૈયારી કરવા ફ્રાંક્લિને કરેલી સૂ-
ચના—ફ્રાંક્લિને લખેલા ચોપાનિયાની અસર—ખચાવની મંડળી ઉભી થઇ
—ફ્રાંક્લિનને કર્નેલ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો—રાજમંડળીના કારકુનની જગોર્તું
રાજનામું આપવા ફ્રાંક્લિનને એક જણે કરેલી ભલામણ—રાજમંડળીના
કારકુનની જગો ફ્રાંક્લિનને ફરીથી મળી—ફ્રાંક્લિનની પ્રતિષ્ઠા ધણી વ-
ધી—કુટુંબમાં વધારો—પુત્ર વિલિયમ—ફ્રાંક્લિનનાં માબાપ—પિતાનું મ-
રણ—“બોરટન ન્યુઝવેટર”માં જોશીઆ ફ્રાંક્લિનના મરણની નોંધ.

સારો માણસ પોતાના ધંધા રોજગારમાં ફતેહ પામે તેનાં ફળ સા-
રાંજ થાય છે. તે હમેશા આનંદમાં રહેછે, દયાળુ થાયછે, સ્વતંત્ર રહેછે
અને નમ્રતાવાળો થાયછે. જે માણસને બાપદાદા તરફથી વારસામાં પૈસો
મળ્યો હોય તે લોકોપયોગી કામ કરશે કે નહીં એ નક્કી કહી શકાય
નહીં. એવો માણસ સારો નિવડવાને તેનામાં અસાધારણ સદ્ગુણ અને
સારી સમજ હોવી જોઈએ. સાધારણ રીતે એવું બને છે કે પૈસાવાળાના
હોકરા મનુષ્યજાતની સ્વાભાવિક નબળાઇઓને શરણુ થાયછે અને ઉપ-
યોગી શહેરી થતાં નથી. પરંતુ જે માણસને પોતાની જાત મહેનતથી ધીમે
ધીમે કરકસર અને ઉદ્યોગથી સુખના દહાડા આવ્યા હોય તે માણસનામાં
પોતાના જાતભાઈઓનું ભણું કરવાની ઇત્તેજની આપોઆપ પેદા થાય છે.

ફ્રાંક્લિન પોતાના ધંધામાં આઘાદ થયો હતો. તેનું ગેઝીટ આખા સં-
સ્થાનમાં પહેલા દરજ્જાનું વર્તમાનપત્ર ધર્ષ પડ્યું હતું. ગરીબ રીચર્ડનું
પર્યાંગ દર વર્ષે નીકળતું, લોકોને ગમત સાથે બોધ આપતું અને એટલો
ખહોળો ફેલાવો પામતું કે દરવર્ષે ફ્રાંક્લિનને તેમાંથી ધણો નફો મળતો. દર
દેશનાં ધરાકોને નવા વર્ષની શરૂઆતમાં નકલો પહોંચી શકે એવી રીતે

મોડલી રાકાય તેટલા માટે અડદોળર માસમાં પંચાંગ છાપી તૈયાર કરવું પડતું હતું.

જેમ જેમ ક્રાંતિન ધંધામાં આળાદ થતો ગયો તેમ તેમ લોકોમાં પણ એની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ. લોકોપયોગી દામમાં અગ્રેમરપણું ક્રાંતિન કરતો. શહેરના રખાઓને સુધારવાને પ્રથમ તેણે ચલ કયો. તે વખતમાં રખાનો રીવાજ જૂદોજ જાતનો હતો. રખુ કરવાની તથા રોન ફરવા જવાની રીત એવી હતી કે શહેરના જૂદા જૂદા જાગના પોલીસ સિપાઈઓ પોતપોતાના ટપ્પામાંથી કેટલાક ધરવાળાઓને દરરોજ પોતાની સાથે લેતા અને રાતે ફરવા જતા. જે લોકો ફરવા જવું પડતું કરતા નહીં તે ફરવો છ શિર્સિંગ પોલીસ સિપાઈને આપીને માફી મેળવતા. છ શિર્સિંગ લેવાનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે એ રીતે ભેગા ચમ્પેલા ભંડોળમાંથી પગારદાર માણસો રાખી તેમને પોલીસ પોતાની સાથે રાખવા. પરંતુ અરેબર એ પૈસાનો એવી રીતે ઉપયોગ થતો નહીં, ને એ પૈસા પોલીસને થયતા. પોલીસવાળા પોતાની સાથે એવા હલકા દારૂડીઆ માણસો રાખતા કે તેમની સાથે હભા રહેવાને સારા માણસો પસંદજ ન કરે અને છ શિર્સિંગ ભરી વેગળા રહેવાનું ચહાય. રોન ફરવાનું બાબુએ રાખી ધણું કરી પીઠામાં દારૂ ઠાંસવામાંજ પોલીસની રાત જતી હતી.

આ ગેરશિરસ્ત ખદતિ સુધારવાને ક્રાંતિને પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે ઉપાય લીધો. ખદેલાં તો જન્ટો મંડળી આગળ એ વિષયપર એક નિર્મંધ તેણે વાંચ્યો, અને તેમાં સુધારો કરવાની બાજતો બતાવી; જન્ટો અને તેની ઉપમંડળોઓમાં એ વિષયની ચર્ચા ચલાવી; પછીથી એઝીટમાં એ સબંધી એક વિષય લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પોતાની ધારણા ફળોભૂત કરવાને ધણે વખત તેને મહેનત કરવી પડી પરંતુ આખરે ફતેહ મેળવી રખાની ખદતિ તેણે સુધારાવી.

એજ પ્રમાણે ફિલાડેલ્ફિયામાં અગ્નિશાંતક બંબાવાળાના સમૂહની રચાપના તેણે કરી. જન્ટોની મદદથી ક્રાંતિને ફિલાડેલ્ફિયામાં મહેલવહેલી અગ્નિશાંતક મંડળીની યોજના કરી. એ મંડળીનો પચાસ વર્ષ સુધી એ જાતે સભાસદ રહ્યો. મંડળીનો કરાર એવો હતો કે દરેક સભાસદે સામગ્રી જોખો, મજબુત ટોપલીઓ અને સરસામ ન ફેરવવાની શુભોની કેટલીક સંખ્યા પોતાની પાસે તૈયાર રાખવી અને ત્યાં અગ્નિ સાધ ત્યાં લાવવી. દર મહિને એકવાર મંડળીના સભાસદો ભેગા થતા અને

અગ્નિશક્તિ સમ્બંધી સૂત્રોના નવા નિયારો દર્શાવી ચર્ચા ચલાવતા જે સ જ્ઞાસદો ગેરહાજર રહેતા તેમની પાસે જુગ દડ લેવામા આવતો આ પ્રમાણે એકડી થયેની દડની રકમ ધીમે ધીમે એવડી મોગી, યદ કે અગ્નિશક્તિ મડળી તે વડે બળાઓ, વાસીઓ અને નિસરણીઓની મોગી સમ્પન્ના ખરીદી સત્રહકરી શકી.

૧૭૪૫ ના મે મહિનામા ક્રાડિનને “ અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોમ ક્લબ ” એ નામની તત્વજ્ઞ નિષેધક મડળી સ્થાપવાની યોજના બહાર પાડી એક વિજ્ઞાપનાપત્ર છાપી તેણે ફિનાડેન્સિયા, ન્યુયોર્ક અને બીજા શહેરોના વિદ્વાન વર્ગમા ફેરવ્યો, અને તેમા એવી સૂચના કરી કે એક મડળી સ્થાપી નીચે બતાવેલા જેની બાબતોપર વાતચીત કરી તથા પત્રવ્યવહાર ચલાવી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો — નવા શોધી કાઢેના ગ્રંથો, વનસ્પતિ, ઝાડ, મૂળીઆ, તેમના ગુણ અને ઉપયોગ, તેમનો ફેલાવો કરવાની રીત, વનસ્પતિ રસની સુધારણા, રોગ મટાડવાના નવા નવા ઇલાજો, ખાણો, ખનિજો, અને હાડપિંજરો, ગણિતશાસ્ત્રની કોષપણ શાખામા નવી શોધો, રસાયનશાસ્ત્રમા નવી શોધો, મહેનત બચાવે એવી નવી યંત્રિક યુક્તિઓ, વેપાર રેજીમન, કુલ્લર અને બનાવટોમા નવી બાબતો, દરિયા કિનારાના અમુક ભાગની માપણી, નમ્શા અને માહિતી પત્રકો, ભૂગોળ શાસ્ત્ર સમ્બંધી શોધો, જમીનની પ્રત અને પેદાશ, જનવરોની જાત સુધરવાની રીત, કૃષિ, બાગ અને જંગલ સમ્બંધી સુધારા, તત્વ જ્ઞાન સમ્બંધી તમામ જાતના અખતરા કે જેથી માણુમનુ પદાર્થ રાખધે અને આ દુનિયામા તેના સુખનો વધારો થાય

વિજ્ઞાપનાપત્રના છેવટના ભાગમા ક્રાડિનને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું — “ આ વિજ્ઞાપના લખનાર બેન્જામિન ક્રાડિન, બીજો વધારે લાયક મત્રી મળે ત્યા સુધી સમાના મત્રી તરીકે કામ કરવાને ખુશી છે ”

આખરે મડળી સ્થપાઈ અને કેટલાક વર્ષ સુધી હૈયાતિમા રહી તો-પણ આવા પ્રકારની મડળીમા હિસાહથી ભાગ લઈ શકે એવા પુરુષોની સમ્પન્ના એ વખતે ઘણી થોડી હોવાથી એ મડળી ઘણી ફતેહમંદ નીવડી નહીં, તેમજ ઘણો લાભો વખત આવી નહીં

૧૭૪૦ થી ૧૭૪૮ સુધી આજો દુરોપ લગાઇમા ગુંથાયો હતો અમેરિકન સરચાતોને દહેશત લાગી હતી કે રખેને લગાઇ વધીને મૂળ દેશ-માથી પોતાના કિનારા સુધી આવી પહોંચે. તેથી તેઓ કિલ્લા બાંધી લ-

૨૬૨, નૌકા અને બચાવનાં બીજાં સાધનો તૈયાર કરવા મંડી ગયા હતા. ૧૭૪૪ સુધીતો બધા રાખવાને કંઈ ખાસ કારણ જણાતું નહોતું. પરંતુ એ સાક્ષી તે ૧૭૪૮ માં એઈલાસાપેશની સંધિ થઈ ત્યાં સુધી સંરચાનિકા ધણી ગંભીરતામાં હતા અને દુર્મતો કરવાને તથા બચાવ કરવાને સધળી તૈયારીઓ કરી બેઠા હતા. માત્ર પેન્સિલ્વેનિયા બજે કંઈ બધું ન હોય તેમ બેતમાથી બેથી રહ્યું હતું. દિલાવરના કિનારાપર એકે કિલ્લો, મોરચો કે તોપ નહોતી. એક નાનું ખાનગી વહાણ ફિલાડેલ્ફિયાપર ચડી આવી હતી તે એવી બચાવ વગરની સ્થિતિમાં એ શહેર હતું. ૧૭૪૬ માં ક્રાંતિકારને ખોરટન જતું થયું હતું. એ વખતે એ શહેર લગભગની સામગ્રીઓ તૈયાર કરવા મચ્યું હતું. ખોરટનવાળાઓને જુરસો જોઈ ક્રાંતિકારને શરૂઆતું ને ફિલાડેલ્ફિયાની સહીસલામતી માટે તેને બારે ચિન્તા પેદા થઈ. ઘેર પાછા આવી આ સંબંધમાં તેણે ચર્ચા ચલાવી. પ્રગણના તે વખતના માલિકે જોઈ અને ટોમસ પેન તેમના બાપના જેવા કંવેકર નહીં હતા; હાકેમ કંવેકર નહોતો; પણ રાજસભામાં કંવેકરપંથનું એટલું પરીબળ હતું કે બચાવનાં સાધન ખરીદવા પૈસાની મજૂરી મળતી નહીં. * રાજસભાના સભાસદોપર કંઈ અસર થઈ નહીં ત્યારે શહેરીઓમાંથી જેઓ ખુશી હોય તેમને બેમા કરી તેમનું લશ્કર બનાવી, શહેરનો બચાવ કરવા ક્રાંતિકારને વિચાર કર્યો. “ પ્લેઝન ટ્રુથ ” (ઉઘાડી સત્ય વાત) એ નામનું બાવીસ પાનનું એક ચોપાનિયું લખી તેણે લોકોમાં વહેંચ્યું. આ ચોપાનિયામાં એવી એવી બાબતો છટાથી તથા શુદ્ધિથી લખી છે કે મને તે વર્જનો કોઈ શહેરી હોય તોપણ તેના મનપર અસર થયા વગર રહે નહીં. અંગ્રેજ બચ્ચા તરિકે તેમની ગર્વની લાગણી અને પેન્સિલ્વેનિયાના વતની તરિકે તેમની સ્વાર્થની લાગણીપર સારી અસર થાય એવો મજકુર ક્રાંતિકારે આ ચોપાનિયામાં લખ્યો છે અને બીજા પ્રગણવાળાએ જે કયું હતું તે જોઈ તેમને દાખલો લેવા તેણે ફિલાડેલ્ફિયાના શહેરીઓને આજીજી કરેલી છે. કંવેકર પંથવાળાના સમાધાન માટે તેણે બાબજલનો આધાર લઈ એનું સાબીત કરી આપ્યું છે કે દેશનો બચાવ કરવા લડતું એ કંઈ પાપ નથી. ફિલાડેલ્ફિયા જેવા પૈસાવાળા શહેરને બચાવ વગરનું જોઈને દુરમતો દલસો કરી લે એ કેવું સંભવિત છે એ સવિસ્તર ક્રાંતિકારે દેખાડી આપ્યું છે. દુરમતો નદીમાં વહા-

* કંવેકર પંથવાળા લગાઈ કરવી એ પાપ સમજે છે.

જુ કરવા ન દે તો આખા પ્રગણના વેપારને કેટલું બધું નુકસાન થાય એ તરફ તેણે લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જૂની જૂની પદ્ધતિવાળા માણસો, ગૃહસ્થો, કવેકરો, વેપારીઓ વગેરે પર અસર કરવાને જે દલીલો મળી, આવી તેટલી બધી ક્રાંતિને આ ચોપાનિયામાં અસરકારક રીતે આપી છે. ઉપરની એકંદર બાબતોથી કંઈ અસર ન થાય એવો કોઈ માણસ કદાચ રહે તો ચોપાનિયાના ઉવટના ભાગમાં લડાઈના પરિણામનો ક્રાંતિને એવો ચિતાર આપ્યો છે કે એવા માણસના પેટમાં ખીક પેસી ખીકથી અસર થયા વગર રહે નહીં. એ વખતમાં લડાઈ કેવી ઘાતકી રીતે ચલાવવાનો રીવાજ હતો એ બતાવવાને ક્રાંતિનના ચોપાનિયામાંથી થોડો ભાગ અમે નીચે આપીએ છીએ.

“લડાઈનું નામ સાંભળતાંજ સધળાનાં હોંતે ગગડી જશે. કોઈ કોઈની મદદે આવશે એવી આશા ન હોવાથી સધળા નાસવા માંડશે. હોય તેના કરતાં વધારે બતાવવાને દુશ્મનો દુઃખ દેશે એવી ખીકથી પૈસાદાર ગણાતા લોકો પૂજાયન કરી જશે બૈરાં છોકરાંવાળાની કાંટે તેમનાં બૈરાં છોકરાં વળગી પડશે અને આંખમાં આંસુ લાવી કહેશે કે આ શહેર છોડી જાઓ અને જીવ બચાવો, અને આ નાશભાગ તથા વેરાનખેરાનના વખતમાં અમારૂં રક્ષણ કરો. પૂજાયન કરનારા પોતાનો સરસામાન લઈ જવામાં ઉતાવળ અને ગરબડ કરશે, વિલાપ કરશે અને બૂમો પાડશે, તેથી બધે ગરબડ સરબડ અને જોટાજો ધણ રહેશે. તેઓ સામાયિક શકશે નહીં. દુશ્મનો પહેલાં શહેરને ઘેરો ઘાતશે અને આખરે ઘણુંકરીને બાળી નાંખશે. દુશ્મનો વખતસર ખખર આપી લડાઈ કરશે તો હું ધારૂં કે ઉપર પ્રમાણે થશે. પણ જો તેઓ આગળથી ખખર આપ્યા વગર, કદાચ રાત્રે એકદમ છાપો મારશે તો તમારી શી દશા થશે તેનો વિચાર કરો. તમારે ઘરમાં બરાઈ રહી દુશ્મન જે કરશે તે સોસવું પડશે. લડાઈની વખતે શત્રુના વેપારને હરકત કરવાને યુદ્ધ સામગ્રી સાથે ફેરવ્યા કરવાની સરકાર તરફથી રજા મળેલાં લશ્કમાં ખાનગી વહાણો કરતાં સરકારનાં વહાણના નાણાના હાથમાં તમે આવો તો તમારાં ધન્યભાગ્ય. જો ખાનગી વહાણવાળાના હાથમાં આવ્યા તો, હજારી, વર્ણસંકર, સીધી અને એવા ખીજા હલકામાં હલકા માણસોના નિરંકુશ અને અમર્યાદ જૂન, હુંટ અને દુવાંસતાને તમારે, તમારાં સ્ત્રી પુત્રીને, અને પૈસાને શરણ થવું પડશે. તે વખતનાં દુઃખનો કમકમાટ આપ્યા વગર કોણ વિચાર કરી શકશે? કોઈ

જોગ કહે કે મેં આ બધાનક દેખાવ મીઠું મરચુ બમગવી વસુંવ્યો છે તો બાને. તમને ચેતવણી આપવાની મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે. હવે ત-
મારી મેળે વિચાર કરી ખ-બોગની પરીક્ષા કરો.”

આ ચોપાનિયાથી ક્રાંતિલને ધારેથી હિમેદ પાર પડી ચોપાનિયું બહાર પડ્યા પછી થોડા દહાડામાં ગણેરીઓની એક સભા તેણે બોલાવી. એક રાક્ષસી સભા ભેગી થઈ તેમની આગળ ક્રાંતિલને દીકલાકે અવકારચુ-
કત બાંધ્યું કરું અને તેનેનેજ વખને પોતાનું નામ નધાવી બચાવના મંક-
ળી ઉભી કરવારે આમલ પૂર્વક સવને આજીજી કરી. તરતજ બારમો જ-
ણાએ પોતાના નામ નોધાવ્યા થોડા દહાડામાં દસ દુનર નામ થયાં; ને
ધણો વખત થયો નહીં એટલામાં કવેકર પથ શિવાયના લગભગ તમામ
લોકો લશ્કરી યોજનામાં દાખલ થયા, હથિયારવાળા થયા, અને ક્વાયત શી-
ખવા લાગ્યા જરૂર પડે તે જગાએ કુચ કરી જઈ શકે એવી એમી ॥
‘લશ્કરી મંડળીઓ તૈયાર થ’ ફિલાડેલ્ફિયાના મંડળીઓ એકત્ર થઈ એક પ-
લટણુ બની અને ક્રાંતિલને પોતાના કર્તવ્ય તરિકે ચુરી કહાડ્યો ક્રાંતિલ
કહે છે કે “એ પદ્ધતિ માટે હું લાયક નથી એમ મને લાગવાથી મેં તે લે-
વા ના પાડી; અને મી લારેન્સ નામના એક વગવાળા અને સાગ આંધા-
ના ગૃહસ્થને નિમવા બતામણુ કરી મારી બધામણુ પ્રમાણે તે નિમાયો.”

ક્રાંતિલના કેમકાકે મિત્ર એવી દહેશત રાખતા હતા કે મનમં-
ડળીમાં કવેકરપથના લોકેનું જોર હોવાથી ક્રાંતિલ પોતાના લગાધ સ-
બધી હુત્માદને લીધે, રાજમંડળીમાં પોતાનો બારમોજ બોધ બેસશે.
રાજમંડળીના કારકુનની જગા લેવાને અતુર એક જુવાન માણસે ક્રા-
ંતિલને એક વિમ કહ્યું કે તમે આબરોરે તમારી જગાતું રાજનામુ
આપી દો, નહીં તો તમને બરતરફી મળશે અને ફોજેતી થશે ક્રાંતિલને
જવાબ આપ્યો કે “મેં એક પ્રસિદ્ધ માણસની એવી વાત સામળી છે કે
તે કોષ હુદાની જગા માગતો નહીં અને જો મળે તો લેવા ના કહેતો નહીં.
આ વાત હું પનદ કરૂં અને તેમાં કેટલોક વધારો કરીને હું તે અમ-
લમાં લાવીશ હું કોષ જગા માગીશ નહીં, કોષ જગા લેવાને ના કહીશ
નહીં અને કોષ જગાતું રાજન તુ આપીશ નહીં.”

બધા કવેકર લોકો અદરખાતેથી લડઈની વિરૂદ્ધ નહોતા જુવાની-
આનો મોટો ભાગ અને ધણા વૃદ્ધ માણસો લગાધની તૈયારીઓથી મનમાં
પ્રુશી થતા. નવી ચુંટણી થઈ ત્યારે સર્વાતુમતે ક્રાંતિલને રાજમંડળીના

કારકુનની જગ્યા આપવાને ફરીથી ઠરાવ થયો. લગાધના ઉપયોગને માટે નાણાંની મંજૂરી આપવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ક્વેકર લોકોએ પૈસા “રામના ઉપયોગને માટે” છે એમ સંતોષ માની મંજૂરી આપતા; લગાધના વખતે ખોરાક અને દારૂ ગોળા લેવાને પૈસાની મંજૂરી આપવી પડતી ત્યારે “રોટલી, લોટ, ધણિ અને ધોખા દાણા (એટલે દારૂ ગોળા) ને માટે મંજૂરી આપી હોય એમ માની તેઓ મન વાળતા. જે માણુસો તુરંગી વિચારો ધરાવે છે તેમને આપાં કુમાળ બહાનાં શોધવાં પડે છે.

૧૭૪૮ ના અક્ટોબર માસની ૭ મી તારીખે એક્ષન સપેક્ટર્સ તહનામું થયું અને યુરોપમાં લગાધનો અંત આવવાથી અમેરિકન સરધારાની ધારતી દૂર થઇ. ધારતીને વખતે ક્રાંતિજને લશ્કર વગેરે તૈયાર કરવામાં જે આમળ પડતો ભાગ લીધો હતો તેથી પેન્સિલ્વેનિયામાં તેની આખર ધણી વધી; પ્રમથુનો હાકેમ, રાજમંડળીના સભાસદો અને વગવાળા લોકોમાં એનો મોભો વધ્યો; હવેથી આંદોલને વખતે ક્રાંતિજનને પોતાના અગ્રેસર અને સલાહકાર તારિકે દિલારેલ્લિયાના વતનીઓ મથુવા લાગ્યા. આ અરસામાં ક્રાંતિજનના ઘરમાં અને તેના સમ્બંધીઓના ઘરમાં દેટલીક જાણવાળેગ બીનાઓ બની હતી. ૧૭૪૪ માં તેની સ્ત્રીને એક કન્યારત્ન પ્રાપ્ત થયું. આ બાળકનું નામ સાહરા પાડવામાં આવ્યું હતું. એ વરસમાં તેની બહેન જનના છોકરા મીકલને તેણે ન્યુયોર્કમાં પોતાના ભાગીઆ જૉન ખારકર પાસે શાગિદ્ મૂક્યો. તેનો મોટો છોકરો વિલિયમ મજબુત અને ખુશસુરત હતો. પણ અભ્યાસ કરવામાં ધણો પછત હતો. લગાધની શરૂઆતમાં તે ઘેરથી છનોમાનો નાથી મયો અને એક ખાનગી વહાણપર નોકર રહ્યો. ક્રાંતિજન આ છોકરાને સાંપી ઘેર લાવ્યો. પરંતુ એનું વલણ લશ્કરીનોકરી કરવાતરફ હોવાથી, માત્ર સોળ વરસની ઉમરે કેનેડાપર હુમલો કરવા જતા એક લશ્કરમાં એને દાખલ કરાવ્યો.

ક્રાંતિજનનાં માળાપ લગાધની શરૂઆતમાં હૈયાત હતાં. જન્મે ધણાં ધરડાં થયાં હતાં અને ધરડપણુને લીધે તેમનાં શરીર દોલળાં થઇ ગયાં હતાં. ક્રાંતિજન તેમને હેતથી ઉભરાંતા પત્ર લખતો અને તેગનાં દરદને માટે વખતોવખત કંઈ ઉપાય જતાવતો. એક પત્રમાં ક્રાંતિજન લખે છે કે “તમારા બેમાંથી કોઇ પોતાના દુઃખની હકોકત મને લખે છે ત્યારે વૈધના ધંધામાં માયું મારવાને હું બહુજ આતુર થઇ જાઉં છું. મારા કુ-દુખમાં જરૂર પડે ત્યારે હું વૈધની સલાહ લઉં છું અને તેના કહેવા પ્ર-

માણે ચાહું છું. મારા કોઈ પત્રમાં હું કંઈ ઉપાય બતાવું તો એમજ સ-
મજાશે કે મારી તમારા પ્રત્યેની સારી લાગણીને લીધે તે હું લખું છું.
તમારા વૈદ્યની સલાહ અથવા મંજુરી શિવાય મેં બતાવેલા ઉપાયનો અ-
મલ કરશો નહીં.” ૧૭૪૪ માં ૮૯ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી ક્રાંતિક-
નનો પિતા જ્ઞેશીઆ દેવ લોક પામ્યો. બહેન જ્ઞેનને ક્રાંતિકને આ પછી જે
પત્ર લખ્યો તેમાં તે લખે છે કે “વઢાલી બહેન, પિતાજીના મંદવાડ વ-
ખતે તેં તેમની સેવા આકરી કરી છે તેને માટે તારાપર મને ઘણું વાહા-
લ આવે છે.” ૧૭૪૫ ના જાનવારીની ૧૭ મી તારીખના “જોસ્ટન ન્યુ-
ઝેસ્ટર” પત્રના અંકમાં જ્ઞેશીઆ ક્રાંતિકનના મરણની નોંધ આ શબ્દોમાં
લીધી હતી:—“ગઈ રાત્રે મિણુબત્તિ અને સાખુ બનાવનાર મી. જ્ઞેશીઆ
ક્રાંતિકનને દેવામાં થઈ છે. ઇદ્રિયો તથા મનના વેગમાં તણાઈ ન જતાં
એકસરખી રીતે નિયમવૃત્તિથી તેણે પોતાનું શરીર એવું રાખ્યું હતું કે ૮૭
વર્ષની ઉંમર સુધી તે સુખમાં ને સુખમાં રહ્યો. હૃદયપર પૂર્ણ બરેસો
રાખી, એવા ભક્તિભાવ અને સદાચારથી તે રહેતો કે જેવા આનંદ અને
સલાહશાંતિમાં તેણે પોતાનો આવરદા કાઢ્યો, તેવામાંજ તે મરણ પામ્યો.
એના પાછળ બહોળું કુટુંબ એ મૂકી ગયો છે જેણે પ્રમાણિક માણસ
તરિકેની પોતાની શાખ આખી છંદગી સુધી નિભાવી છે એવા વડીલના
એ કુટુંબીઓને ધન્યવાદ થટે છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિજળી-સખધી શોધો.

૧૭૪૬ થી ૧૭૫૨

લેડનગરની શોધ—દાકતર રપેન્સને ત્યાં ક્રાંતિકને જોએલા પ્રયોગ—
વિજળીના અભ્યાસ કરવાનો શોખ—સ્વતંત્ર રીતે ભાવ અને આભાસરૂપ
વિજળીના પ્રકારની શોધ—લેડનગરનું પૃથક્કરણ—ઇલેક્ટ્રિક બેટરી—રમુજ
ખેલ—ધંધા રોજગારમાંથી છૂટો પડ્યો—ડેવિડહોલ સાથે કરેલો કરાર—
અભ્યાસ કરવાની યોજના—આકાશવિજળી અને ધર્મણુ વિજળી એકજ
છે એમ પંતંગ ઉડાવી શોધી કાઢ્યું—લાઇટનીંગરોડ અથવા વિજળીચાહન
સળીઆની શોધ—ક્રાંતિકનની પ્રખ્યાતી અને તેને મળેલાં માન—વિદ્યા મે-
ળવવાને ક્રાંતિકનની લાયકાત.

લેડનભરની શોધ ૧૭૪૫ માં થઈ હતી. એ શોધથી આખા યુ-
 ૫ ખંડમાં વિજળીનો અભ્યાસ કરવાની ખંન ધણી વધી પડી હતી.
 ૧૭૨ કોલિન્સન દર વર્ષે ફિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયને માટે ચોપડીઓ ખરીદ
 િ મોકલતો તેની સાથે પોતાના તરફથી ભેટ તરીકે કોઈ વખત કંઈ
 સ્તક ને કોઈ વખત કંઈ નવાઈની ચીજ મોકલતો હતો. નવી શોધી કા-
 ઢી લેડનભર અને તે વાપરવાના નિયમની છાપેલી ચોપડી ૧૭૪૬ માં
 જે ભેટ તરીકે મોકલી હતી. આ ભેટ આવી પહોંચી તે પહેલાં યોર્ગ
 ઠવાડિયાંપર ક્રાંડિલને બોસ્ટનમાં દાક્ટર રપેન્સને ત્યાં તેનો એક નમુનો
 મેલો હતો. દાક્ટર રપેન્સે વિજળીના કેટલાએક અખતરા એ વડે ક્રાં-
 ડિલને કરી ખતાવ્યા હતા, જે બેવાથી તે વાજીબ થયો હતો અને ધણી
 મમત પામ્યો હતો. કોલિન્સને મોકલેલી વિજળીનગીક ફિલાડેલ્ફિયા પુ-
 તકાલ્યમાં આવી પહોંચતાંજ ક્રાંડિલને બોસ્ટનમાં બેઝેલા અખતરા ફરી-
 િ ભતે કરી બેલા. વિજળીનો અભ્યાસ કરવામાં તેને ઘણો રસ પડવા
 માગ્યો. જરા કુરસદ મળેજે એ વિષયમાં તે પોતાનો વખત રોકતો. ફિ-
 લાડેલ્ફિયામાં આવેલા એક કાચના કારખાનામાં ખીજી કેટલીક નગીઓ
 મનાવરાવી તેણે પોતાના મિત્રોમાં લદાણી કરી અને જન્ટોમંડળીના બુ-
 ધા સમાસદોને વિજળીના પ્રયોગ કરવાનો મોદ લગાડ્યો. ૧૭૪૬-૪૭નો
 આખો શિપાજો ક્રાંડિલન અને તેના મિત્રોએ વિજળીની પાછળ માગ્યો.
 શાખરાએ તો થોડો વખત ગમ્મત કર્યા પછી એ નાદ મૂકી દીધો,
 ક્રાંડિલન અને ખીજા બે ત્રણ જણ આ નવા શાખનો ખંન અને હોં
 થી અભ્યાસ કરવામાં અને નવી નવી શોધો કરવામાં મગ્યા રહ્યા.

નવા નવા પ્રયોગો કરી નવી નવી બાબતો ક્રાંડિલન અને તેના
 ખતી શોધી કાઢવા લાગ્યા. ધસારાથી વિજળી પેલા થતી નથી પણ
 કહી યાવશે એમ તેમણે પ્રથમ અટકળ કરી પાછળથી પ્રયોગોથી સુ-
 કરી બોધું. વિજળી આવરૂપ અને અભાવરૂપ એવા બે પ્રકારની હે
 વાત ક્રાંડિલને પ્રયોગ સર કર્યા પછી થોડા દિવસમાં જણાઈ હતી એ
 મ જુલાઈ ૧૭૪૭ ના તેના એક પત્ર પરથી માલમ પડે છે. ક્રાંડિલન અને
 તેના મિત્રો વિજળીના તણખાથી મિલુઅત્તિસજનાવતા, દમનીસ માત્રુએ-
 ને હાલુ લેમા રાખી આવકો આપતા, પુનગી નચાવતા અને ખીજા
 મગ્યા અર્થાગ્નક પ્રયોગો કરી ફિલાડેલ્ફિયાના જુવાનોને આનંદ પમાડ-
 તેના પેડી ધણીખરી બાબતો મૂકેપના વિડનોના વાજીવામાં હતી. ધ,

માણે ચાલું છું. મારા કોઇ પત્રમાં હું કંઇ ઉપાસ જતાં તો એમન સ-
મજાને કે મારી તમારા પ્રત્યેની સારી લાગણીને લીધે તે હું લખું છું.
તમારા વૈદની સલાહ અથવા મંજૂરી શિવાય મેં જતાવેલા ઉપાયનો અ-
મલ કરશે નહીં. ” ૧૭૪૪ માં ૮૯ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી ક્રાંતિજ-
નનો પિતા જોશીયા દેવ લોક પામ્યો. બહેન જેનને ક્રાંતિજને આ પત્રી જે
પત્ર લખ્યો તેમાં તે લખે છે કે “ વહાલી બહેન, પિતાજીના મંદવાડ વ-
ખતે તેં તેમની સેવા ચાકરી કરી છે તેને માટે તારાપર મને ઘણું વાહા-
લ આવે છે. ” ૧૭૪૫ ના જાનવારીની ૧૭ મી તારીખના “ જોસ્ટન ન્યુ-
ઝેસ્ટર ” પત્રના અંકમાં જોશીયા ક્રાંતિજનના મરણની નોંધ આ શબ્દોમાં
લીધી હતી:—“ ગઇ રાત્રે મિલુબતિ અને સાયુ બનાવનાર મી. જોશીયા
ક્રાંતિજનને દેવાગા થઇ છે. ઇદ્રિયો તથા મનના વેગમાં તણાઇ ન જતાં
એકસરખી રીતે નિયમવૃત્તિથી તેણે પોતાનું શરીર એકું રાખ્યું હતું કે ૮૭
વર્ષની ઉંમર સુધી તે સુખમાં ને સુખમાં રહ્યો. હૃદયપર પૂર્ણ ભરોસો
રાખી, એવા ભક્તિભાવ અને સદાચારથી તે રહેતો કે જેવા આનંદ અને
સલાહસાંતિમાં તેણે પોતાનો આવરણ કાઢ્યો, તેવામાંજ તે મરણ પામ્યો.
એના પાછળ બહોળું કુટુંબ એ ચૂકી ગયો છે જેણે પ્રમાણિક માણસ
તરિકેની પોતાની સાખ આખી છંદગી સુધી નિભાવી છે એવા વડીલના
એ કુટુંબીઓને ધન્યવાદ ઘટે છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિજળી સખંધી શોધો.

૧૭૪૬ થી ૧૭૫૨

લેડનખરની શોધ—દાકતર સ્પેન્સને ત્યાં ક્રાંતિજને જેએલા પ્રયોગ—
વિજળીના અભ્યાસ કરવાનો શોખ—સ્વતંત્ર રીતે ભાવ અને અભાવક
વિજળીના પ્રકારની શોધ—લેડનખરનું પૃથક્કરણ—ઇલેક્ટ્રીક બેટરી—રસુ
ખેલ—ધંધા રોજગારમાંથી છૂટા પડ્યો—ડેવિડહોલ સાથે કરેલો કરાર—
અભ્યાસ કરવાની યોજના—આકાશવિજળી અને ધર્વણ વિજળી એકજ
છે એમ પતંગ ઉડાવી શોધી કાઢ્યું—લાઇટની ગરોડ અથવા વિજળીનાહન
સળીયાની શોધ—ક્રાંતિજનની પ્રખ્યાતી અને તેને મળેલાં માન—વિદ્યા મે-
ળવવાને ક્રાંતિજનની લાયકાત.

લેડનનગરની શોધ ૧૭૪૫ માં થઇ હતી. એ શોધથી આખા યુરોપ ખંડમાં વિજળીનો અભ્યાસ કરવાની ખંત ધણી વધી પડી હતી. પિટર કોલિન્સન દર વર્ષે ફિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયને માટે ચોપડીઓ ખરીદ કરી મોકલતો તેની સાથે પોતાના તરફથી બેટ તરીકે કોઇ વખત કંઇ પુસ્તક ને કોઇ વખત કંઇ નવાઇની ચીજ મોકલતો હતો. નવી શોધી કાઢેલી લેડનનગર અને તે વાપરવાના નિયમની છાપેલી ચોપડી ૧૭૪૬ માં તેણે બેટ તરીકે મોકલી હતી. આ બેટ આવી પહોંચી તે પહેલાં થોડાં અઠવાડિયાં પર ક્રાંકિલને બોસ્ટનમાં દાક્ટર રપેન્સને ત્યાં તેનો એક નમુનો જોયો હતો. દાક્ટર રપેન્સે વિજળીના કેટલાએક અખતરા એ વડે ક્રાંકિલને કરી બતાવ્યા હતા, જે જોવાથી તે તાજુબ થયો હતો અને ધણી ગમ્મત પામ્યો હતો. કોલિન્સને મોકલેલી વિજળીનળીકા ફિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયમાં આવી પહોંચતાંજ ક્રાંકિલને બોસ્ટનમાં જોએલા અખતરા ફરીથી જાતે કરી જોયા. વિજળીનો અભ્યાસ કરવામાં તેને ઘણો રસ પડવા લાગ્યો. જરા કુરસદ મળે પછે એ વિષયમાં તે પોતાનો વખત રોકતો. ફિલાડેલ્ફિયામાં આવેલા એક કાચના કારખાનામાં બીજી કેટલીક નળીઓ બનાવરાવી તેણે પોતાના મિત્રોમાં લઢાણી કરી અને જન્ટોમંડળીના બુધા સભાસદોને વિજળીના પ્રયોગ કરવાનો મોહ લગાડ્યો. ૧૭૪૬-૪૭નો આખો શિયાળો ક્રાંકિલન અને તેના મિત્રોએ વિજળીની પાછળ ગાળ્યો. ધણીખરાએ તો થોડો વખત ગમ્મત કર્યા પછી એ નાદ મૂકી દીધો, પણ ક્રાંકિલન અને બીજા બે ત્રણ જણ આ નવા શાસ્ત્રનો ખંત અને ઉદ્યોગથી અભ્યાસ કરવામાં અને નવી નવી શોધો કરવામાં મગ્ન રહ્યા.

નવા નવા પ્રયોગો કરી નવી નવી બાજતો ક્રાંકિલન અને તેના સોબતી શોધી કાઢવા લાગ્યા. ધસારાથી વિજળી પેદા થતી નથી પણ એકઠી થાયછે એમ તેમણે પ્રથમ અટકળ કરી પાછળથી પ્રયોગોથી સાબીત કરી જોયું. વિજળી બાવરૂપ અને અબાવરૂપ એવા બે પ્રકારની છે એ વાત ક્રાંકિલનને પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી થોડા દિવસમાં જણાઇ હતી એમ જુલાઈ ૧૭૪૭ ના તેના એક પત્ર પરથી માલમ પડેછે. ક્રાંકિલન અને તેના મિત્રો વિજળીના તણખાથી મિણુજતિસળગાવતા, દસવીસ માણસોને હારળ, ઊભા રાખી આચકો આપતા, પુતળી નચાવતા અને બીજા ઘણા અત્યર્થજનક પ્રયોગો કરી ફિલાડેલ્ફિયાના જુવાનોને આનંદ પમાડતા આ પૈકી ધણીખરી બાજનો યુરોપના વિદ્વાનોના જણવામાં હતી. પ-

માણે ચાલું છું. ગારા કાષ્ટ પત્રમાં હું કંઈ ઉપાય જનાવું તે। એમજ સ-
મજાને કે મારી તમારા પ્રત્યેની સારી લાગણીને લીધે તે હું લખું છું.
તમારા વૈદ્યની સલાહ અથવા મંજુરી શિવાય મેં જતાવેલા ઉપાયનો અ-
મલ કરશે નહીં. ” ૧૭૪૪ માં ૮૯ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી ક્રાંતિ-
નનો પિતા જોશીયા દેવ લોક પામ્યો. બહેન જોનને ક્રાંતિનને આ પછી જે
પત્ર લખ્યો તેમાં તે લખે છે કે “ વહાલી બહેન, પિતાજીના મંદવાડ વ-
ખતે તે તેમની સેવા ચાકરી કરી છે તેને માટે તારાપર મને ઘણું વાઢા-
લ આવે છે. ” ૧૭૪૫ ના જાનેવારીની ૧૭ મી તારીખના “ ગ્રોસ્ટન ન્યુ-
ઝેસ્ટર ” પત્રના અંકમાં જોશીયા ક્રાંતિનના મરણની નોંધ આ શબ્દોમાં
લીધી હતી:—“ ગાંધ રાત્રે મિણ્જતિ અને સાંજુ જનાવનાર મી. જોશીયા
ક્રાંતિનને દેવામાં યજ છે. ઇંદ્રિયો તથા મનના વેગમાં તણાઈ ન જતાં
એકસરખી રીતે નિયમવૃત્તિથી તેણે પોતાનું સરીર એવું સખ્યું હતું કે ૮૭
વર્ષની ઉંમર સુધી તે સુખમાં ને સુખમાં રહ્યો. ઇશ્વરપર પૂર્ણ ભરોસો
રાખી, એવા ભક્તિભાવ અને સદાચારથી તે રહેતો કે જેવા આનંદ અને
સન્માદશાંતિમાં તેણે પોતાનો આવરદા કાઢ્યો, તેવામાંજ તે મરણ પામ્યો.
એના પાછળ બહોળું કુટુંબ એ મૂકી ગયો છે જણે પ્રમાણિક માણસ
તરિકેની પોતાની સાખ આખી ટુંદગી સુધી નિભાવી છે એવા વડીલાના
એ કુટુંબીઓને ધન્યવાદ થતે છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિજળી સખધી શોધો.

૧૭૪૬ થી ૧૭૫૨

લેડનમરની શોધ—દાકતર રપેન્સને ત્યાં ક્રાંતિનને જોએલા પ્રયોગ—

વિજળીના અભ્યાસ કરવાનો શોખ—સ્વતંત્ર રીતે ભાવ અને અભાવરૂપ

વિજળીના પ્રકારની શોધ—લેડનમરનું પૃથક્કરણ—ઇલેક્ટ્રિક બેટરી—રમુછ

જેલ—ધંધા રોજગારમાંથી છૂટો પડ્યો—ડેવિડહોલ સાથે કરેલો કરાર—

અભ્યાસ કરવાની યોજના—આકાશવિજળી અને ધર્વણ વિજળી એકજ

છે એમ પતંગ ઉડાવી શોધી કાઢ્યું—લાઇટનીંગરોડ અથવા વિજળીવાહન

સળીઆની શોધ—ક્રાંતિનની પ્રખ્યાતી અને તેને મળેલાં માન—વિદ્યા મે-

ળવવાને ક્રાંતિનની લાયકાત.

લેડનનગરની શોધ ૧૭૪૫ માં થઈ હતી. એ શોધથી આખા યુરોપ ખંડમાં વિજળીનો અભ્યાસ કરવાની ખંત ધણી વધી પડી હતી. પિટર ક્રોલિન્સન દરવર્ષે દિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયને ગાટે ચોપડીઓ ખરીદ કરી મોકલતો તેની સાથે પોતાના તરફથી ભેટ તરીકે કોઈ વખત કંઈ પુસ્તક ને કોઈ વખત કંઈ નવાઈની ચીજ મોકલતો હતો. નવી શોધી કાઢેલી લેડનનગર અને તે વાપરવાના નિયમની જાણેલી ચોપડી ૧૭૪૬ માં તેણે ભેટ તરીકે મોકલી હતી. આ ભેટ આવી પહોંચી તે પહેલાં યોર્ડાં અટવાડિયાં પર ક્રાંકિલને બોસ્ટનમાં દાક્ટર સ્પેન્સને ત્યાં તેનો એક નમુનો જોયો હતો. દાક્ટર સ્પેન્સે વિજળીના કેટલાએક અખતરા એ વડે ક્રાંકિલનને કરી બતાવ્યા હતા, જે જોવાથી તે વાણુજ થયો હતો અને ધણી ગમ્મત પામ્યો હતો. ક્રોલિન્સને મોકલેલી વિજળીનળીકા દિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયમાં આવી પહોંચતાંજ ક્રાંકિલને બોસ્ટનમાં જોએલા અખતરા ફરીથી જાતે કરી જોયા. વિજળીનો અભ્યાસ કરવામાં તેને ઘણો રસ પડવા લાગ્યો. જરા કુરસદ મળે તે એ વિષયમાં તે પોતાનો વખત રોકતો. દિલાડેલ્ફિયામાં આવેલા એક કાચનાં કારખાનામાં બીજી કેટલીક નળીઓ બનાવરાવી તેણે પોતાના મિત્રોમાં લહાણી કરી અને જન્ટોમંડળીના બુધા સભાસદોને વિજળીના પ્રયોગ કરવાનો મોહ લગાડ્યો. ૧૭૪૬-૪૭નો આખો શિયાળો ક્રાંકિલન અને તેના મિત્રોએ વિજળીની પાછળ ગાળ્યો. ધણીખરાએ તો થોડો વખત ગમ્મત કર્યા પછી એ નાદ મૂકી દીધો, પણ ક્રાંકિલન અને બીજા એ ત્રણ જણ આ નવા શાસ્ત્રનો ખંત અને ઉદ્યોગથી અભ્યાસ કરવામાં અને નવી નવી શોધો કરવામાં મગ્ન રહ્યા.

નવા નવા પ્રયોગો કરી નવી નવી બાબતો ક્રાંકિલન અને તેના સોબતી શોધી કાઢવા લાગ્યા. ધસારાથી વિજળી પેદા થતી નથી પણ એકઠી થાયછે એમ તેમણે પ્રથમ અટકળ કરી પાછળથી પ્રયોગોથી સાબીત કરી જોયું. વિજળી ભાવરૂપ અને અભાવરૂપ એવા બે પ્રકારની છે એ વાત ક્રાંકિલનને પ્રયોગ શરૂ કર્યા પછી થોડા દિવસમાં જણાઈ હતી એમ જુલાઈ ૧૭૪૭ ના તેના એક પત્ર પરથી માલમ પડે છે. ક્રાંકિલન અને તેના મિત્રો વિજળીના તણુખાથી મિણુખતિ સળગાવતા, દમવીસ માણુસોને હારી જીભા રાખી આવડો આપતા, પુતળી નચાવતા અને બીજા બધા આશ્ચર્યજનક પ્રયોગો કરી દિલાડેલ્ફિયાના જુવાનોને આનંદ પમાડુનિ આ પૈકી ઘણીખરી બાબતો યુરોપના વિદ્વાનોના જાણવામાં હતી. ૫,

રંતુ એ વિષે કંઈ સાંભળેલું કે જોએલું નહીં છતાં ફિલાડેલ્ફિયામાં ક્રાંતિન અને તેના મિત્રોએ એ બાબતો પોતાના સ્વતંત્ર પ્રયોગોથી શોધી કાઢી હતી.

૧૭૪૭ નો જીનાઓ પ્રગણનો બચાવ કરવામાં ગયો હતો. પરંતુ તે કામમાંથી પરવાર્યા પછી ક્રાંતિન અને તેના મિત્રો વિજ્ઞાનીના પ્રયોગો કરવાનું ફરીથી લાઇ બેઠા. જે જે નવી વાત તેમના પ્રયોગથી તેમના જાણ-બામાં આવતી તે ક્રાંતિન વિગતવાર પત્ર લખી કેલિન્સનને જાણાવતો. લે-ડનબરથી પ્રયોગ કરવાનો ક્રાંતિનને કદી કંટાળો આવતો નહીં. બાવરપ અને આલાવરપ વિજ્ઞાનીનો ભેદ બતાવવને નવા નવા પ્રયોગો તે શોધી કાઢતો. ક્રાંતિનની પ્રયોગ કરવાની રીત કેવી હતી એ નીચે આપેલા બ્યાન પરથી જણાય છે. આ પ્રયોગો કરવામાં તે મેસનજી કે શોધી કાઢેલી લેડનબર વાપરતો, જે દાટો અને સળીઓ ધાલેલી એક પાણી ભરેલી શીશીન ફેરવત હતી.

“વિજ્ઞાની ભરેલી લેડનબરનું જોર કયા પ્રાગમાં રહેલું છે તેનું પૃથ-કરણ કરવાના ઇરાદાથી અમે શીશી કાચપર મૂકીને તેનો દાટો અને તાર કાઢી લીધો. પછી એક હાથમાં શીશી લઈ બીજા હાથની આંગળી તેના મોં આગળ ધરી તો પાણીમાંથી વિજ્ઞાનીનો મોટો તણખો નીકળ્યો. તાર અંદર હોય ને જેવા જોસથી તણખો નીકળે તેવા જોસથી પાણીમાંથી તણખો નીકળ્યો તેથી જણાયું કે તારમાં કંઈ જોર સમાયેલું નથી. ત્યારે શીશીની અંદર ભરેલા પાણીમાં લેડનબરનું જોર રહ્યું હશે કે નહીં તે જોવાને અમે લેડનબરમાં ફરી વિજ્ઞાની ભરી અને પ્રથમ પ્રમાણે તેને કાચપર મૂકી દાટો અને તાર કાઢી લીધાં; પછી શીશી ઉપાડીને અમે એની અંદરનું પાણી કાચપર મૂકેલી બીજી ખાલી શીશીમાં રેડ્યું ને પાણીમાં વિજ્ઞાનીનું જોર હોય તો આ નવી શીશીના મોં આગળ આંગળી ધરવાથી આયકો લાગવો જોઈએ. પણ તે પ્રમાણે કરી જોતાં કંઈ જ-ણાયું નહીં. અમે અટકળ કરી કે પાણી રેડતાં વિજ્ઞાની જતી રહી હશે, અથવા જુની શીશીમાં રહી ગઈ હશે. જુની શીશીમાં તાલું મોટું તાપથી અજમાવી જોયું તો અમને તેમાંથી વિજ્ઞાનીનો આયકો લાગ્યો. ત્યારે હવે આ ગુણ કાચમાં કાચના ભતિયુલુ તરીકે છે કે શીશી જેવા આ-કારને લીધે છે તે જોવાને અમે કાચની એક રકાળી લીધી તેની પર સીસાનું પડું ચઢાવી તેમાં વિજ્ઞાની ભરીને તેની પાસે હાથ લાવી જોયું તો તણખો નીકળી આયકો લાગ્યો. પછી અમે કાચની રકાળી

બધી તરફ બે હાથ નાની સીસાની રક્ષણીઓ લીધી અને તેમની ૧૨૩ કાચની રક્ષણી મૂકી ઉપરની સીસાની રક્ષણી મારફતે તેમાં વિજળી બરી; પછી કાચને સીસાથી જૂદો પાડ્યો. એમ કરવાથી સીસામાં વિજળી રહી દરો તે જૂદી પડી. પછી કાચની કોરને આંગળી લગાડી જોતાં તે-માંથી વિજળીના ઝીણા તણુઓ નીકળવા લાગ્યા. કાચના જૂદા જૂદા ભા-ગમાંથી આ પ્રમાણે ધણા તણુઓ કાઢી શકાય. પછી ચાલાકીથી કાચને સીસાના પડમાં ફરીથી મૂકી કોરો દગાવી તો જોસથી આવકો લાગ્યો. એપરથી સિદ્ધ થયું કે વિજળી કાચમાં કાચના જાતિગુણથી રહે છે અને કાચની આસપાસ મૂકેલાં સીસાનાં પડ કાચના જૂદા જૂદા ભાગની વિજળી બેગી કરવાનું અને જે મિદુએ જોષએ તે મિદુએ લાવવાનું કા-મ કરે છે. ”

લેડનગરમાં વિજળી સાથી બેગી થાય છે અને જ્ઞાતા ગુણથી દુકા રહે છે, એ આ પ્રમાણે શોધી કાઢી ક્રાંકિલને સીસાનાં પતરાં ચક્રવેલી અગિ-યાર રક્ષણીઓ સાથે ગોઠવી તેની પ્રતેક્રિક બેટરી અથવા વિજળીની ઓળખનાવી. જેમ એકમાં વિજળી બરી શકાય તેમ આ રીતથી બધી રક્ષ-ણીઓમાં સાથે વિજળી બરી શકાય. રક્ષણીને બદલે લેડનગર વાપરથી વધારે સવડગરેલી જણાયાથી પાછળથી રક્ષણીઓને બદલે લેડનગર વા-પરી બેટરી બનાવવામાં આવી હતી.

આ વરસના શિયાળામાં મી. કિંગસલિ નામના ગાલુસે વિજળીની મદદથી એક રમુજ એલ બનાવ્યો હતો. ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાનું પુતળું વિ-જળીથી એવી રીતે બરવામાં આવ્યું હતું કે જે કાંઈ એ પુતળાને મા-થેથી મુગટ ઉપાડવા જાય તો તેને મોટો આવકો લાગતો. ક્રાંકિલને એક એવું પૈકું બનાવ્યું હતું કે જે વિજળીની મદદથી ધણા જોસથી ફરતું અને ગરથી સરખા પ્રાણીને મારી નાંખે એવો વિજળીનો આવકો આપી શકતું. આ વરસમાં ક્રાંકિલને કરેલી સૌથી અગત્યની શોધ તો લેડનગરનું પૃથક્-રણ હતું. લેડનગર સમઘી ક્રાંકિલને કરેલા ખુલાસામાં હજી સુધી વિદ્યા-નો દંષ્ટ જૂલ કાઢી શક્યા નથી તેમ વધારો કરી શક્યા નથી. આપણી સાળાઓમાં અને પાઠશાળાઓમાં શીખવાતી વિજળીનાં અગત્યનાં તત્ત્વ ક્રાંકિલને આ વરસમાં સ્થાપન કરેલાં હતાં.

ક્રાંકિલન પૈસા સાચવી જાણતો પણ માત્ર પૈસા કમાવા એમ આ દુનિયાનું સાર્યક છે એમ તે સમજતો નહીં. ધંધે રોજગાર રૂઠું કંઈને

હવે તેને વીસ વરસ થયાં હતાં. તેની ઉંમર ૪૨ વર્ષની થઈ હતી. દર વર્ષે સાતસો પાઉન્ડની ઉપજ આવે એટલી મિલકત તેણે સંપાદન કરી હતી. વેપાર રોજગાર છોડી ઘેર બેસવાને એ વખતમાં આટલી ઉપજ ખસ ગણાતી હતી. સો વર્ષ પહેલાં અમેરિકન સંસ્થાનોમાં ૭૦૦ પાઉન્ડની આવકવાળો માણસ પોતાના કુટુંબ સાથે સુખમાં દહાડા દાદી શકે એવો વખત હતો. આટલી ખાનગી ઉપજ ઉપરાંત ક્રાંતિજન દર વર્ષે આશરે દોઢસો પાઉન્ડના પગારના બે સરકારી દુકા બોગવતો હતો. મિલકતની ઉપજ ઉપરાંત દર વર્ષે તેના ધંધામાંથી તેને બે હજાર પાઉન્ડ નફો મળતો એટલે તેની એકંદર વાર્ષિક ઉપજ ત્રણ હજાર પાઉન્ડની થતી. આ પ્રમાણે પૈસા સળંગ નિરત થઈ હતી તેથી હવે ધંધામાંથી નીકળી નીકળી પોતાનો વખત વિદ્યા સંપાદન કરવા માછળ ગાળવાને ક્રાંતિજનને મન થયું. ૧૭૪૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં પોતાના સુકદંમ રેવિન્ડોલને પોતાનું છાપખાનું વેચી દેવાને ક્રાંતિજને ઇચ્છા બતાવી. જાણે વચ્ચે એવો કરાર થયો કે છાપખાનાનો માલિક પોતે હોય એવી રીતે રેવિન્ડોલે છાપખાનું ચલાવતું અને અઢાર વરસ સુધી ક્રાંતિજનને દર વર્ષે એક હજાર પાઉન્ડ પ્રમાણે વર્ષાશન આપતું. અઢાર વર્ષ પછી ક્રાંતિજનને કંઈ આપતું નહીં અને છાપખાનાનો સંપૂર્ણ રીતે રેવિન્ડોલ માલિક થાય. અઢાર વર્ષની સુદત પૂરી થાય ત્યાં સુધી છાપખાનું ક્રાંતિજન અને હોલના નામથી ચાલે અને ક્રાંતિજને જેઝાઈ અને “ગરીબ રિચર્ડ” ચલાવવામાં મદદ કરવી. આ પ્રમાણે કરાર કરી ક્રાંતિજન કાગડાજની શીકરમાંથી શુદ્ધ થયો અને ૧૭૪૮ થી વિદ્યા સંપાદન કરવાનો અને વધારવાનો પોતાનો શોખ પૂરો કરવા લાગ્યો.

આ અરસામાં એક મિત્રપર લખેલા પત્રમાં ક્રાંતિજન નીચે પ્રમાણે વિચાર જણાવે છે:—

“સહરના વધારે શાંત ભાગમાં હું મારો વાસ લઈ ગયો છું અને મારો હિસાબ નક્કી કરે છું. થોડા વખતમાં મારા વખતનો પૂર્ણ માલિક થવાની હું આશા રાખું છું. મારી તબીબત ઠીક રહેશે તો આવતા વર્ષે સુખીમાં બગર અડચણે મારા દૂરના દૂર મિત્રને મળવાની હું આશા રાખું છું. એજ ધારણાથી જાહેર કામો થયું હવે હું વધારે ગાયે લેતો નથી. છેલ્લી સંરક્ષણ મંડળીમાં મેં જે ભાગ લીધો હતો તેથી હું એટલો લોકપ્રિય થયો છું કે રાજ્યમંડળીના સભાસદોની નવી ચૂંટણીમાં મને શ-

હેર તરફથી ચૂંટી કાઢવાનો કેટલાએકનો ધરાદો હતો. પણ મારા જે જે મિત્રોએ આ સંબંધમાં મારા આગળ વાત કરી તેમને મેં ના કહી અને જણાવ્યું કે મને ચૂંટી કાઢસો તોપણ હું કામ કરીશ નહીં. જે કામ કરાગે હું પસંદ કરું છું તે શિવાય બીજું હવે મારે માથે આવશે નહીં તેથી યાક અને શીકર વગર મારી સાથે મિત્રતા ધરાવનાર વિદ્વાન માણસો સાથે હું લોકોનું બહુ થાય એવી બાબતોપર વાતોચીતો કરી શકીશ અને વાંચવાને, અભ્યાસ કરવાને અને પ્રયોગો કરવાને દુરસદ મેળવી શકીશ. મારા ધારવા પ્રમાણે આ કંઈ ઓછું સુખ નથી.”

છાપખાતું ડેવિડહોલને સોંપ્યા પછી પોતાની ઇચ્છાનુસાર અભ્યાસ કરવાને અને વિજ્ઞાનીના પ્રયોગો કરવાને ક્રાંડિકનને વખત મળવા લાગ્યો. ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૨ સુધીમાં તેણે વિજ્ઞાની સંબંધી ધણા ધણા પ્રયોગો કરી નોંધ્યા અને નવી નવી વાતો શોધી કાઢી, જેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં થઈ શકે નહીં. જે મુખ્ય શોધો જેથી તેનું નામ દુનિયામાં અમર થયું છે તે સંબંધી થોડા શબ્દ અત્રે કહેવા યોગ્ય થશે.

પ્રથમ વિજ્ઞાની અને આકાશની વિજ્ઞાની એ બેઉ એકજ જાતની છે કે જુદી. એ નક્કી કરવાને ક્રાંડિકન ધણા વખતથી વિચાર કરતો હતો. તે વખતે ફિલાડેલ્ફિયામાં એક ઊંચો મિનારો બંધાતો હતો. ક્રાંડિકનનો વિચાર એવો હતો કે એ મિનારો પૂરો થશે ત્યારે “ તે ઉપર ચઢી વાદળોની વિજ્ઞાની કેવી જાતની છે તે તપાસી નોંધશ. પણ એટલામાં તેણે એક ઊકરારને પતંગ હડાવતો જોયો. એટલે તેને પોતાનો ધરાદો ખાર પાડવાનું સાધન માલમ પડ્યું. એક રેશમી રમાલનો પતંગ બનાવી તેને શણની દોરી બાંધીને પોતાના ઊકરારને લઈ એક મેદાનમાં તે ગયો. ત્યાં તેણે એ પતંગ હડાવ્યો અને બધી શણની દોરી છોડી દીધા બાદ એક રેશમી દોરીના કડકો તેને છેડે બાંધીને એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો અને પછી ધણી આતુરતાથી ત્યાં બેઠો. આ વખતે આકાશમાં ધણાં વાદળો ચઢી આવ્યાં હતાં એટલે પતંગને વિજ્ઞાની લાગવાનો સંભવ હતો. થોડા વખતમાં પતંગની શણની દોરીનાં રૂપાં બહુ થવા લાગ્યાં એટલે તે દોરી નજીક ગયો અને પોતાની આંગળી દોરી સાથે ધરી એટલામાં તે દોરીમાંથી વિજ્ઞાનીના તણખા જેવું અજવાળું પો. આંગળી તરફ

ઉપર. પણ તેને મજા પ્રયોગો કરી નહીં કરી જોયું કે આકાશની વિ-
જળી ધર્મણુ વિજળીના જેવીજ છે.” *

મિનારાપર ચઢી લોહાનો સળીઓ હોતો કરી તેની મદદ વડે ધર્મણુ
વિજળી અને આકાશ વિજળી એકજ છે કે નહીં એ નક્કી કરવાનો ક્રાં-
ડિલનનો પહેલાં વિચાર હતો તે રીતે ક્રાન્સમાં ફેટલાએક વિદ્વાનોએ ક-
રી જોયું તો તેમને પણ ક્રાંડિલનના જેવુંજ માલમ પડ્યું. જે શોધ ક્રાં-
ડિલને પતંગ વડે કરી હતી તે ક્રાન્સમાં તેના મૂળ વિચાર પ્રમાણે સળી-
આપી થવાથી તેનું નામ આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું અને પહેલા દ-
રજ્જનનો વિજળીશાસ્ત્રી તે ગણાવા લાગ્યો.

ક્રાંડિલને કહેલી. જીજ્ઞ શોધ ધણી અગત્યની છે અને તેથી દુનિયા-
માં દર વર્ષે લાખો માણસોના જ્વન અને મિત્રકતનું સંરક્ષણ થાય છે.
જોયાં ઘરો, પહાડપરનાં ઘરો અને વહાણો વગેરેપર વિજળી પડે તો તે-
મને નુકશાન કયા વગર પાણી કે જમીનમાં જતરી જાય એટલા માટે
ક્રાંડિલને એવી હિકમત બતાવી કે ભોખંડનો કે તાંબાનો સળીઓ ધરની
જોયામાં જોતી ટોચપરથી જમીન સુધી ધરની દિવાલ જોડે જડી લે-
વામાં આવે તે ઉપરનો છેડો અણીયાળો રાખી નીચેનો છેડો જમીનમાં કે-
ટલાક હાથ ઉડો દાટવામાં આવે તો ધરપર પડેલી વિજળી એ સળીઆ
મારફતે ખારોખાર જમીનમાં જતરી જશે. ધર જોડે જડી લીધેલા આવા
સળીઆને “ સાઇટર્નીંગ કન્ડક્ટર ” અથવા વિજળીવાહન કહે છે.

આ શોધોથી યુરોપમાં વિદ્વાના શોખી દરેક માણસને ક્રાંડિલનનું
નામ જાણીતું થયું. વિજળી સળંધી તેનાં લખાણુ આતુરતાથી બધે વે-
ચાવા લાગ્યાં અને વસ્તુના સંપૂર્ણ વિવેચન માટે અને એખખી ભાષા મા-
ટે વખણાવા લાગ્યાં. આકાશમાંથી પ્રયોગને માટે વિજળી જમીનપર ખં-
ચી લાવવી એ વિદ્વાનો અને અગાનો બધાને આશ્ચર્યજનક લાગ્યું. અ-
ને આવી મહાન શોધ ફ્રિલાડેલ્ફિયા જેવા ખૂણે પડેલા શહેરમાં ક્રાંડિલન
જેવો ધંધાદારી માણસ કરી ચક્રો, એ તેમને તેથી પણ વધારે નવાઈ
જેવું લાગ્યું. ઈંગ્લાંડની “ રાષ્ટ્ર સોસાયટી ” એ ક્રાંડિલનની વિદ્વતાની એ-
ટલી ખુબ કરી કે એકમતે તેને એ સોસાયટીનો સભાસદ નિમ્મો અને
કોપલીનો ચાંદ ભેટ આપ્યો. ચેલ અને હાવર્ડ કોલેજોએ તેને માનતરી-

કે એમ. એ. ની પદ્ધતિ આપી. વિદ્વાનોમાં ક્રાંતિચતુર્થની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ અને માન મળવા લાગ્યું તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે ખુશ થતો હતો. બો-સ્ટનના એક મિત્રને ૧૭૫૩ માં લખેલા પત્રમાં તે લખે છે કે “ટેટલર” પત્રમાં વાત લખી છે કે એક છોડી એકાએક મગરર થતી જણાઈ પણ તેનું કારણ કોઈ જાણી શક્યું નહીં. આખરે જણાયું કે એ છોડીને ન-વો રેશમી મોજાબંધ મળ્યો હતો. એ છોડીના જેવું મારામાં કંઈ તમને માલમ પડે તો તમે જુઝાઓ નહીં માટે મને લાગે છે કે મારે મારાં મોજાબંધ માધરા તમે સંગ્રહવાં ન જોઈએ, પણ આપણા મિત્ર કોલિ-ન્સનના પત્રમાંથી થોડો ઉતારો તમને મોકલી, બતાવવાં જોઈએ. ” આ પછી ‘ટેટલીક’ હકીકત લખી રાવલ સોસાઈટી તથા ક્રાન્સના રાગ તર-ફથી મળેલાં માનની વાત ક્રાંતિચતુર્થ એ પત્રમાં જણાવે છે.

વિજળીનો અભ્યાસ ક્રાંતિચતુર્થે જરી રાખ્યો. આકાશ વિજળીનો તે એટલો ભોમીઓ થઈ ગયો કે ન્યારે જોઈએ ત્યારે પ્રયોગો કરવાને એ વિજળી પોતાના ધરના ઓરડામાં આવી શકે એવી હિંકમત તેણે કરી. આકાશનાં વાદળોની વિજળી ભાવ રૂપ છે કે અભાવ રૂપ એ નક્કી કરવાને તેણે ઘણા પ્રયોગો કરી જોયા અને આખરે સ્થાપન કર્યું કે એ અભાવરૂપ છે.

૨૦ વરસ સુધી ક્રાંતિચતુર્થે વિજળીના પ્રયોગો કરી જોયા. તેમાં પહે-લાં સાત વરસનો ફક્ત વિજળી પાછળજ ગાળ્યાં હતાં. વિજળીને હરેક પ્રકારે તેણે કરી જોઈ. તેના ધરમાં વિજળી સંબંધી ઓળસોનો મોટો જથ્થો ગોઠવી રાખ્યો હતો અને ઘણીવાર ગૃહસ્થો અને બાહ્યોને હેરાત પમાડે એવા પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવતા હતા. દુનિયાના વિજળી શાસ્ત્રીઓમાં ક્રાંતિચતુર્થ પહેલી પક્તિનો ગણાવા લાગ્યો. તેણે શોધી કાઢેલા વિજળી વાહન સળીઓનો ઉપયોગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. દસ વર-સમાં સરથાનોમાં અને વીસ વરસમાં ઈંગ્લાંડમાં એ સળીઓનો ઉપયોગ સાધારણ થઈ ગયો. મોટાં મોટાં મકાન બનાવનાર કેવી રીતે વિજળી વાહન સળીઓ ગોઠવે એ વિષે તેની સલાહ પુછતા ડિઝરાયલી “ક્યુ-રીઓસીટીઝ ઓફ લિટરેચર”માં એક વાત લખે છે કે દિવાલોલિધિમાં કામ ધંધા વગરના લોક ક્રાંતિચતુર્થા ધર આગળ આવીને એક બારી આ-ગળ નકાળા ઉભા રહેતા અને ત્રાસ આપતા. આ લોકોનો ત્રાસ દૂર કરવાને ક્રાંતિચતુર્થે એવી યુક્તિ કરી કે બારીના કોરામાં વિજળી ભરી કે

જેથી જે કોઈ કહેરાને અદેલીને હોય રહેવા નય તેને સખ્ત આજીકો લા-
ગ્યા વગર રહે નહીં.

કુદરતનું કૃતેમંદીથી અવલોકન કરવાને અને વિધાનો વધારો કરવાને.
આર શુણ્ય અવસ્થા જોઈએ. ૧. પાકી સમજ, ૨. ધીરજ, ૩. ચાલકાકી અને
૪. સ્વતંત્ર આવક. આ આર શુણ્ય ક્રાંતિલનનામાં સારી પેઢે લેવાથી તે
વિધા અને જ્ઞાનનો વધારો કરી શકે. કુદરતનું અવલોકન કરવાનું હોડીને
આગળપર જો રાજનીતિમાં પડવાનો પ્રસંગ તેને આવ્યો નહોતો તો ખીજી
ધણા પ્રકારની શોધો તે બેસક કરી શકત.

પ્રકરણ-૧૪ મું.

૧૭૫૦ ના આરસામાં કરેલી ખીજી જાહેર સેવાઓ.

પાઠશાળા સ્થાપન કરવાની યોજના—પેન્સિલ્વેનિયામાં જીવાનોને કે
જીવણી આપવા સખ્તી દરખાસ્ત—શાળાના મહાનની તજવીજ—દવાખા-
નું કાઢવાની યોજના—દાકતર બાન્ડ—દવાખાનું સ્થાપન કર્યું—ગિલબર્ટ
ટેનંટને ઉધરાણું બેસ કરવાની શીખામણ—શહેરના રસ્તાપર ફરસબંધી
જડવા તથા રસ્તા સાફસુફ રાખવા કરેલી તજવીજ.—યલો વિલો અમે-
રિકામાં પ્રથમ ક્રાંતિલને દાખલ કર્યું—ખાતર તરીકે “પ્લાસ્ટર ઓફ પા-
રીસ” દાખલ કર્યું—સાવરણીનાં ઝાડ રોપાવ્યાં—એડમન્ડ કિવન્સીને રહે-
નીશ દ્રાક્ષની કલમો મોકલાવી—જોન આડમ્સનો ક્રાંતિલન વિષે અભિપ્રા-
ય—સર્ગાપર હેત—ક્રાંતિલનની માએ ૮૪ વરસની ઉમરે લખેલો પત્ર—
માર્ન મૃત્યુ—માખાપની કખરપર ક્રાંતિલને સુકાવેલો લેખ—બહેન જોનને
લખેલો પત્ર—મરણ વિષે ‘ક્રાંતિલનના વિચાર—વિદ્યાભ્યાસ અને શોધ—
ધર્મ સખ્તી વિચાર—ઉવાછટકિલને લખેલો પત્ર.

ક્રાંતિલન પોતાનું જ્ઞાન વધારતો એટલુંજ નહીં પણ જ્ઞાનનો ફેલાવો
કરવાને પણ યોજનાઓ કરતો. ૧૭૪૩ માં એનો પુત્ર ૧૩ વર્ષનો થયો
હતો. પુત્રને જાણી જાતની કેળવણી આપી શકે એવી એની પૈસા સખ્ત-
ધી રિયતિ પણ થઈ હતી. આ વખતે ક્રાંતિલનને માત્રમ પડ્યું કે ફિલા-
ડેલ્ફિયા કે ન્યુયોર્કમાં પાઠશાળા કે જાણ પ્રકારની શાળા એકે નથી. ફિ-

જોડાઈકામાં એક પાઠશાળા સ્થાપન કરવાને એ વર્ષમાં ક્રમ દિલચાલ ક્રાંતિલે કરી; પણ લઠાઈની જુએને લીધે તે વર્ષ અતુકુળ આવ્યું નહીં. અને છ વર્ષ સુધી પાઠશાળાની યોજના એમની એમ પડી રહી. ૧૭૪૯ માં દેશમાં સલાહચાંતિ થઈ હતી અને ક્રાંતિલે પોતાને પણ અવકાશનો વખત આવ્યો હતો. એ વર્ષમાં એનો પુત્ર ૧૯ વર્ષનો થઈ ગયો હતો અને હવે ક્રમ વધારે બહુ એમ લાગતું નહોતું, તોપણ પાઠશાળા સ્થાપન કરવાની પોતાની યોજના ક્રાંતિલે ફરીથી ઉપાડી.

ક્રાંતિલેના હમેશના રિવાજ પ્રમાણે પ્રથમ તો જન્ટો મંડળીમાં એ વાતની તેણે ચર્ચા ચલાવી. જન્ટો મંડળીના ઘણા સભાસદો યોડાં વરસપર જાતે મંજૂરી કરી ધંધો ચલાવતા હતા પણ હવે તો ઉજળાં ભૂગડાં પહેરી શકે એવા પૈસાવાળા ગૃહસ્થ થયા હતા. ઘણા સભાસદોએ ક્રાંતિલેની યોજનાને અંતઃકરણથી ટેકો આપ્યો અને ધીમે ધીમે એ યોજનાની તરફેણમાં ખીણ ઉપમંડળીઓમાંથી પણ ઘણા જાણી નીકળી આવ્યા. આટલું થયા પછી ક્રાંતિલે લોકોમાં એ બાબત પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. “પેન્સિલ્વેનિયામાં જીવાનોને ફેળવણી આપવા સંબંધી દરખાસ્ત” એ નામનું એક ચોપનિયું લખી ગેઝીટના દરેક આઠકને તેણે ભેટ આપ્યું અને ખીજા લોકોમાં પણ ફેલાવ્યું.

આ ચોપાનિયાથી ઘણી અસર થઈ. ક્રાંતિલેની દરખાસ્ત લોકોને પસંદ પડી અને યોડી રકમને પછી તે મંજૂર થઈ. પાંચ હજાર પાઉન્ડ અટવારમાં બરાબ ગયા અને વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં શાળા ઉઘડી. વિદ્યાર્થીઓનો એટલો બધો જમાવ થયો કે યોડા વખતમાં નવું અને મોટું મકાન લેવાની જરૂર પડી. ગમે તે થયના ધર્મગુરને વ્યાખ્યાન આપવાને કામ લાગે એવા ધરાદારી ઉવાછટકીલના આગમન સમયે બાંધેલું દેવળ શાળાને માટે મકાન તરીકે કામમાં લેવામાં આવ્યું. ધર્મ સંબંધી આયુત્સાહ ઉવાછટકીલના ગયા પછી નરમ પડ્યો હતો. એ દેવળનું બાંધું બરોબર આવડતું નહીં, જળી દેવળને ગાયે ક્રમ દેવું પણ થઈ ગયું હતું. ક્રાંતિલે દેવળ અને શાળા બંનેનો ટૂંકી હતો. દેવળના મકાનમાં મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે ગમે તે થયના ધર્મગુરને વ્યાખ્યાન આપવાને દિવાનખાનું રહે અને શાળા પણ એસી શકે એવી ગોઠવણ રાખી, દેવળના ટૂંકીઓ પાસેથી શાળાના ટૂંકીઓને આપું મકાન અપાવવા ક્રાંતિલે તજવીજ ચલાવી અને તેમાં તે ફતેહ પામ્યો. દેવળનું તમામ દેવું આપવાને તથા હમેશ માટે એક

એરડો વ્યાખ્યાનો માટે ખુલ્લો રાખવાને શાળાના ટ્રસ્ટીઓએ કાર્યવાહી આપું મકાન તેમને મળ્યું. શાળાને માટે સવડ થાય એવી જોઈવણી એ મકાનમાં કરી નાખવામાં આવી. મજૂરો અને કારીગરો કામે લગાડવાનું, સરસામાન ખરીદવાનું અને દેખરેખ રાખવાનું કામ ક્રાંકિલન ભતે કરતો. આ પ્રમાણે શાળાની જોઈવણ પૂરી થઈ. ૧૯૭૫ માં એ શાળા “ પેન્સિલ્વેનિયાની પાઠશાળા ” થઈ. હજી સુધી એજ નામથી તે કાયમ છે અને એ સહેરની પાઠશાળાઓમાં સૌથી મૂખ્ય મથક છે.

શાળાની સ્થાપના બરાબર રીતે પૂરી થયા પછી ક્રાંકિલન એવુંજ એક બીજું પરોપકારી કામ હજી કરવાને ખંતથી મડ્યો. ફિલાડેલ્ફિયામાં એ વખતે એક સારા દવાખાનાની ધણી જોટ હતી. માંદા પરદેશીઓ આવતા તેમને, તે વખત સુધી ખાલી પડી રહેલાં અવડ ધરોમાં અને ડિલાવર નદીના ટાપુઓમાં રાખવામાં આવતા હતા. આથી કરીને રોગીઓને તેમજ સહેરને બંનેને ગેરફાયદો થતો હતો. દવાખાનું ઉધાડવાની યોજના દાકતર બાન્ડ નામના ક્રાંકિલનના એક મિત્રે પ્રથમ બહાર પાડી હતી. એ યોજના સંસ્થાનોમાં તાન નવી હોવાથી ઉધરાણામાં પૈસા બરવાને કોઈ ખુશી બતાવતું નહીં. આખરે દાકતર બાન્ડ ક્રાંકિલનની સલાહ લેવાને તેને ઘેર આવ્યો અને કહ્યું કે “તમારો જોની સાથે કંઈ સંબંધ ન હોય એવી લોકોપયોગી યોજના લોકોમાં પસાર થઈ શકતી નથી. જેમને હું ઉધરાણા માટે મળું તેઓ મને ખૂંછે છે કે આ બાબતમાં તમે ક્રાંકિલનની સલાહ લીધો છે ? એ વિષે એનો અભિપ્રાય કેવો છે ? બ્યારે હું એમ કહું છું કે ક્રાંકિલનના ધંધા સાથે સંબંધ વગરની આ યોજના હોવાથી મે તેની સલાહ લીધી નથી ત્યારે તેઓ દીપમાં કંઈ બરતા નથી અને કહે છે કે “અમે વિચાર કરીશું.”

આ યોજના પાર પાડવાને ક્રાંકિલને તનમનથી મહેનત કરવા માંડી; તેની તરફેણમાં તેણે ગેઝીટમાં વિષયો લખ્યા અને પોતે ઉધરાણામાં સારી રકમ ભરી બીજાઓ પાસે ભરાવી. થોડા વખતમાં એમ જણાયું કે ઉધરાણાથી એકઠા થએલા પૈસા બમ થશે નહીં તેથી ક્રાંકિલને રાજ મંડળી તરફથી મદદ મેળવવા તજવીજ કરવા માંડી. પ્રમથાના સમાસદો મદદ આપવા ખુશી નહોતા. તેમની દલીલ એવી હતી કે દવાખાનું ફક્ત સહેરને માટે સ્થાપવાનું છે તેથી સહેરના રહેવાસીઓએ ખર્ચ સોસવું જોઈએ. આવો મામલો હોવાથી ક્રાંકિલને એક ભતની નિરપરાધી સુ-

શ્રેયાર્થ વાપરીને પોતાની મતલબ સાધી લીધી. તેણે રાજમંડળીને કહ્યું કે તમે જે હજાર પાઉન્ડની મદદ આપવાનું એવી સરતે કબુલ કરો કે શહેરના લોકો પોતપોતામાં ઉધરાણું કરી જે હજાર પાઉન્ડ એકઠા કરે ત્યારે એ રકમ આપવી. ક્રાંકિલન લખે છે કે “આ સરતને લીધે મદદ આપવાનો ખરડો મંજૂર થયો. જે સભાસદો મદદ આપવાની વિરુદ્ધ હતા તેઓને હવે એવું લાગ્યું કે કંઈ પણ ખર્ચ કર્યા વગર ઉદારતા દેખાડવાનું માન લેવાનો વખત આવ્યો છે. ત્યારપછી લોકો પાસે ઉધરાણું ભરાવતી વખતે સરકારે આપેલું વચન તેમને અમે કહી સંભળાવી આગ્રહ પૂર્વક કંઈ પણ ભરવાનું કહેતા. દરેક માણસની બેટ સરકારની મદદથી જમણી થાય એવું હતું તેથી સૌ ખુશીથી કંઈ પણ ભરતા. આ પ્રમાણે એ સરત જે રીતે કામ આવી હતી.”

એક જે વર્ષ પછી હાલના દવાખાનાની પ્રખ્યાત જર્જોપર પેન્સિલ્વેનિયાના દવાખાનાનો કેટલોક ભાગ ઉભો કરવામાં આવ્યો. પાયાનો પથ્થર શહેરના લોકોના ટોળાની વચમાં શહેરના જુના રહેવાસીઓ ગોઠવ્યો હતો. આ પથ્થરપરનો ઉમદા લેખ ક્રાંકિલને લખ્યો હતો. “ઇસવીસન ૧૭૫૫ માં, સારા નસીંગે ખીજે જ્યોર્જ રાજ રાજ કરતો હતો, (કારણ કે તે રૈયતનું સુખ ચહાતો) અને જે વખતે ફિલાડેલ્ફિયા આબાદનીમાં હતું, (કારણ કે શહેરીઓ લોકોપકારી હતા) તે વખતે આ મહાન સરકારની અને ધણા ખાનગી ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી, માંદા અને કંગાળોના સુખને માટે ભક્તિભાવથી બાંધવામાં આવ્યું છે. પરમ દયાળુ ઇશ્વર એ કામને કૃતેહ આપે.”

આ રથજે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી કે તે વખતથી તે આજસુધી પેન્સિલ્વેનિયા દવાખાનું માંદા અને કંગાળોનાં દુઃખનું નિવારણ કર્યાજ કરે છે. શહેરની આબાદી સાથે તેની પણ આબાદી યંધ છે અને હાલ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટાં અને ઉત્તમ પ્રતિનાં દવાખાનાઓમાં તે એક ગણાય છે.

ઉધરાણાની ટીપો ભરાવવાની કળામાં ક્રાંકિલન પ્રવિણ ગણાવા લાગ્યો. ગિલબર્ટ ટેનંટ નામના એક વિલક્ષણ પાદરીને નવું દેવળ બંધાવવાનો વિચાર હોવાથી તે એક વખત ક્રાંકિલન પાસે આવ્યો ને તેની મદદ તથા સલાહ માગી. ક્રાંકિલને મદદ આપવા ના પાડી પણ સલાહ આપી. તેણે કહ્યું કે, “કંઈ આપે એવા માણસો હોય તેમની પાસે પ્રથમ જવાને હું તમને સિખામણ આપું, જે માણસો આપણે કે નહીં આપણ-

શે એવા સંદેહ બરેલા તમને લાગે તેમની પાસે પછીથી જાને અને જે-મણે કંઈ આપ્યું હોય તેમનાં નામો તેમને જતાવજો. છેલ્લે જે માણસ કંઈ આપે એવા નથી એમ તમને લાગે તેમને ત્યાં પણ જવાનું બૂલશે નહીં કારણ કે એવામાંથી કેટલાકને માટે તમે બૂલ બરેલો વિચાર કદાચ બાંધ્યો હોય.” પાદરીએ મ્હોડું મજકાવીને પોતાના સલાહકારનો આ-બાર માન્યો અને તેની સલાહ પ્રમાણે દરેક જણ પાસે મદદ માગી. તેને જરૂર હતી તેના કરતાં વધારે નાણાં તે મેળવી શક્યો અને ચોર્ક મોહોદલા-માં તે વડે એક સુંદર દેવળ બંધાવ્યું.

૧૭૬૦ સુધી ફિલાડેલ્ફિયા શહેર ફરસબંધી વગરનું હતું. જોંય ઉપ-રનું પણ માટીનું હોવાથી ચોમાસાના દહાડામાં ઝેટલો કાઢવ થતો હતો કે રસ્તાપર ચાલી શકાતું નહીં. ક્રોંડિસન વિસ વર્ષથી મુખ્ય બજાર આગળ રહેતો હતો તેથી લોકોને દુકાનોપર જતાં કાઢવમાં ચાલતાં કેટલી દરકત પડતી હતી તે તેના જોવામાં આવતી હતી. ક્રોંડિસનની મહેનતથી આ-ખરે બજારની આજુબાજુના રસ્તાપર ફરસબંધી કરવામાં આવી હતી અને હવે માત્ર ફરસબંધીપર સાફસુફ રાખવાનું કામ બાકી રહ્યું હતું. ક્રોંડિસન કહે છે કે “મને એક ગરીબ ઉદ્યોગી માણસ મળી આવ્યો જે દર ધરવાળા પાસેથી મહિને છ પેન્સ લઈ ફરસબંધીપર જે વખત પુજે કાઢી સા-ફસુફ રાખવા અને ધુળ ઉપાડી જવા ખુશી હતો. આટલું જુજ ખર્ચ કરવાથી દરેક ધરવાળાને કેટલો ફાયદો થઈ શકે એમ હતું તે વિગતવાર જતાવી મેં એક નિગંધ છપાવી કાઢ્યો; લોકોના પગને ચોટીને ઝેટલી ધુળ ધરમાં આવે નહીં તેથી ધર સાફ રાખવું સહેલું પડે, દુકાનોપર ધ-રાક સહેલાઈથી આવી શકે તેથી ધરાકી વધી દુકાનદારોને ફાયદો થાય, પવનના દિવસોમાં ધુળ હડી માલપર ચોટે નહીં વગેરે ફાયદા આ નિબંધ-માં મેં જતાવ્યા. આ નિબંધની એકેક નકલ દરેક ઘેર મેં પહોંચાડી અને એક બે દિવસ પછી છ પેન્સ આપવાને કોણ કોણ કરારપત્ર પર સહીઓ કરેછે તે જોવાને હું બધે ફરી વળ્યો. બધાએ એક મતે સહીઓ કરી અને ચોડા વખત સુધી તેનો સારો અમલ થયો. બજારની આસપાસની ફરસ-બંધીની સ્વચ્છતા જોઈને આખા શહેરના લોકો ખુશી થયા. આથી કરીને આખા શહેરના રસ્તાપર ફરસબંધી જડવાને લોકો તરફથી માગણું થયું, અને તે કારણસર કર આપવાને બધાએ ખુશી જતાવી.” દસ વર્ષ પછી આખા શહેરમાં ફરસબંધી થઈ ગઈ.

૧૭૫૨ માં ગરીબ જર્મનોના લાભ માટે સ્થાપન થએલી એક મંડ-
ળીનો ક્રાંડિલન ટૂંકી નિમાયો હતો. એ મંડળીમાં ઇંગ્લાંડ, હોલાન્ડ અને
પ્રુશીઆ તેમજ સરથાનોમાંના ઘણા વગવાળા ગૃહસ્થો સભાસદ હતા.

એવું કહેવાય છે કે “યલોવિલો” એ નામથી ઓળખાતું આઠ અ-
મેરિકામાં પહોંચવેલું દાખલ કરવાનું માન ક્રાંડિલનને ઘટે છે. પરદેશથી
સામાન ભરીને આણેલી એક ટોપલી પાણીમાં પડી બીજવાથી તેનાપર
ફણગા ફુટેલા ક્રાંડિલનને માલમ પડ્યા. હાલ જે જગોપર ફિલાડેલ્ફિયા
જકાતમંડાલ છે તે પર ક્રાંડિલને કેટલાક ફણગા રોપાવ્યા તે યોડી ગ-
યા તે પછી ખુબ વધ્યા. “યલોવિલો” જે ટોપલીઓ બનાવવામાં હાલ
દરરોજ ઉપયોગનું આઠ યજ્ઞ પડ્યું છે તે આ પ્રમાણે ક્રાંડિલનની પારીક
અવલોકન બુદ્ધિથી અમેરિકામાં પ્રથમ દાખલ થયું. *

ક્રાંડિલને ખાતર તરીકે “પ્લાસ્ટર ઓફ પારીસ” દાખલ કરવા
સબંધી પણ એક વાત આલે છે. ઘાસના ખીડમાં પ્લાસ્ટર ઓફ પારીસનો
ભુકો છાંટવાથી ફાયદો થાય છે એ વાત ફિલાડેલ્ફિયાના ખેડુનોના મગજ-
માં ઊતરતી નહોતી. જાહેર રસ્તાપર એક ખીડમાં ક્રાંડિલને પ્લાસ્ટરના
ભુકા વડે લખ્યું કે “આ જગાપર પ્લાસ્ટર છાંટેલું છે.” ઘોળા અક્ષર
થોડા વખતમાં જતા રવા. અને એ અક્ષરવાળી જગોપર ઘાસ એવું સુ-
ન્દર સિલા રંગનું થયું કે આખા ખીડમાં એટલો ભાગ અક્ષર રૂપે જૂટી દે-
ખાતો હતો. પ્લાસ્ટર છાંટવાથી ઘાસ કેવું સાફ થાય છે તે રસ્તે જનાર
ખેડુનોના જોવામાં પ્રત્યક્ષ આવવાથી તેમને ઘણો બોધ થયો અને તેના
ફાયદા તેમના સમજવામાં આવ્યા.

સાફસુક કરવાની પીછીઓ બનાવવાનું આડપણ ક્રાંડિલનને હાથે દા-
ખલ થએલું કહેવાય છે. એક નવી પીછીપર બીજનો દારો વળગેલો
માલમ પડવાથી ક્રાંડિલને તે રોપાવ્યો અને તેથી થએલાં બીજ દેશમાં
વહેંચ્યાં. આ વાત ઉવોટસનના ઇતિહાસમાં લખેલી છે પરંતુ તે ખરી હો-
ય એમ લાગતું નથી. ખરી વાત એવી છે કે ક્રાંડિલને બી વરજનીઆથી
મગાવ્યાં હતાં અને તે પેન્સિલ્વેનિયામાં રોપાવી થોડાં થોડાં ખોસ્ટન
વગેરે જગોએ પોતાના મિત્રોને મોકલી આપ્યાં હતાં.

ખેતીવાડીને લગતી એક બીજી વાત જૉન આડમ્સની રોજનીશીમાં
લખેલી છે. જૉન આડમ્સ તે વખતે એવીસ વર્ષનો હતો ને કાયદાનો અ-

વપાસ કરતો હતો. એના સ્વભાષાંએ નહોતું કે આમળ જતાં હું અને ક્રાંકિલન એક જગોપર કામ કરીશું. જોન આડમ્સ ૧૭૬૦ ના મેની ૨૬ મી તારીખે મીંઝ એડમન્ડ કિવન્સીને ત્યાં જમવા ગયો હતો. ક્રાંકિલનની આલાકી અને હૃદતા વિષે ત્યાં સાંભળેલી એક વાત ઘેર આવીને આડમ્સે પોતાની રોજનીશીમાં લખી રાખેલી છે. એક વખત મસાચુસેટ્સમાં ક્રાંકિલન મીંઝ ઉવીબીડના દેવળમાં ગયો હતો અને દેવળમાંથી મીંઝ કિવન્સીને ઘેર ચઢા પીવા ગયો હતો. ચઢા પીતી વખતે ક્રાંકિલને વાતમાંને વાતમાં કહ્યું કે મેં ૨૬ રહેનીશ દ્રાક્ષના વેલા થોડા માસપર ફિલાડેલ્ફિયામાં રોપ્યા છે અને તે ત્યાં ઠીક જમ્યા છે. તેપરથી મી. કિવન્સીએ કહ્યું “મારા બાગમાં એ રોપવાની મારી મરજી છે. મારી ખાત્રી છે કે આ પ્રગણામાં તે સારી રીતે થશે.” ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો. “મરજી હોય તો થોડી કલમો હું મોકલાવીશ”. “કિવન્સીએ ઉત્તર વાળ્યો, આપની મહેરબાની. મારે એકાદ વખત આપને તસ્દી આપવી પડશે” “આ વાત આટલેથી બંધ રહી. થોડાં અઠવાડિયાં પછી બોસ્ટનના ક્રાંકિલનના આડતિમાએ મી. કિવન્સીને લખ્યું કે ક્રાંકિલને તેને મારે મોકલેલા રહેનીશ દ્રાક્ષવેલા એક વહાણમાં આવી પહોંચ્યા છે માટે તે ત્યાં મોકલવા તે જથ્થાવવાની મહેરબાની કરવી. થોડા દિવસમાં ટપાલ રસ્તે એક બીજી ખાંદડી આવી. જે વરસ પછી ક્રાંકિલન બોસ્ટન ફરીથી ગયો ત્યારે મી. કિવન્સી ઉપકાર દર્શાવવા તેની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને કહ્યું કે “મેં આપને બહુ તસ્દી આપી છે.” “કંઈ નહીં સાહેબ” ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો. “જો એ વેલા તમારા પ્રગણામાં ચોટશે તો મારી મહેનત કંઈ નથી. આપણે તે વખતે વાત યદ્ય ત્યારે હું ધારતો હતો તેના કરતાં મારે વધારે મહેનત લેવી પડી. મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે શહેરમાં એ વેલા થએલા છે. પંથુ જમને ખબર કાઢી તો માલમ પડ્યા નહીં. શહેરથી સીતેર માઇલ છેટે આવેલા એક ગામડેથી મારે તે મંગાવવા પડ્યા હતા.”

આ વાત સાંભળીને જુવાન આડમ્સ દંગ યદ્ય ગયો. તે લખે છે કે “ક્રાંકિલને આખા શહેરમાં તપાસ કરવાની મહેનત લીધી અને ત્યાં એ વેલા ન માલમ પડવાથી સીતેર માઇલ છેટેના ગામડેથી મંગાવ્યા. અને આખા પ્રગણામાં એ વેલા વધારી ફુનિયાનું બહુ કરવાનું ધેરાદાથી, પોતાની સાથે જુજ આળખાણુલણા, પોતાનીપર કંઈ ઉપકાર નહીં કરેલો એવા ગૃહસ્થને એક બંડલ દરિયાવાટે અને તે કદાચ ગુપ્ત થાય તેટલા

માટે બીજું બંડલ જમીન માર્ગે મોકલાવ્યું.”

“કામ કરવાની તેની અબુદ્ધ શક્તિ, સ્મરણશક્તિ અને દ્રઢતાનો આ વળી અભયજ જેવો દાખલો છે. કાઉન્સેલર, પોસ્ટમાસ્ટર અને છાપનાર તરિકે પોતાનાં ઘણાં કામોમાં, આટલા બધા ખાનગી અભ્યાસ-માં, અને આટલાં બધાં લોકસેવાના કામમાં એક ક્ષણિક સ્થના તેને યાદ રહે અને તેનો આવી કાળજીથી તે અમલ કરે એ ખરેખર તાબુ-ખી, ભરેલું છે.”*

ધણા લોકપ્રિય માણસોને એમ બને છે કે પોતાના ઘરમાં તે અપ્રિય હોય છે, અને ઘર બહાર વેળણાય છે. ક્રાંતિચળને આ પ્રમાણે થયું નહોતું. જેઓનો એને વધારે સહવાસ હતો તેઓ એને વધારે ચઢાતા પોતાનાં સર્ગાવહાલાં તરફ ક્રાંતિકર્મ ધણી માયા અને હેતુ રાખતો. તેની મા, બહેન, ભાઈ અને બીજાં સર્ગાને તેણે લખેલા કામળ મમતા ભરેલા અને મનોહર છે. ક્રાંતિકર્મની આખાદીની વખતે તેની મા, ધીમે ધીમે, દુઃખ વગર અવસ્થાને લીધે મણો-મુખ થતી હતી. ૮૪ વર્ષની ઉંમર પછી પણ તે ક્રાંતિકર્મને પત્ર લખતી અને ક્રાંતિકર્મ તેને લખતો.

૧૭૫૧ ના અક્ટોબરની પહેલી તારીખના પત્રમાં ક્રાંતિકર્મની મા લખે છે કે “તારા ગામમાં તારું માન એટલું છે કે તને “ઓફર મેન” તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો છે એ સાંભળી હું ખુશી થઈ છું; અગર જો કે હું જાણતી નથી કે એનો અર્થ શું છે અથવા માન વગર બીજું કંઈ એમાં તને મળશે કે નહીં, તોપણ હું આશા રાખું છું કે તું ધીર તરફ તારો ભરોમો રાખીશ, અને તારા પર તેની મહેર નજર સાર તેનો આભાર માનીશ. એ શહેરમાં તેણે તને ઘણું આપ્યું છે અને તેને માટે હું તેનો આભાર માનું છું. હું ઉમેદ રાખું છું કે તું એવી રીતે વર્તીશ કે દરેક જગ્યાએ લોકો તારાથી રાજી રહે. મને દમનો રોગ અને નબળાઈ રહે છે તેથી વધારે વખત બેસી મારાથી લખાતું નથી તોપણ રાતે મને ધસધસાટ ઊંઘ આવે છે. મારી ઉધરસ મટવા આવી છે, અને ખોરાક પર મને સારી રચી રહે છે. મારા ખરાબ અક્ષરને તું ધ્યાનમાં લેશ નહીં. ધણા જણ મને કહે છે કે હું કામળ ન લખી શકું એવી વૃદ્ધ થઈ છું. મારી આંખે જ-રાખર દેખાતું નથી, અને હું કાને એટલું યોરું સાંભળી શકું છું કે ઘરમાં બોલાતી વાત મારાથી સંભળાતી નથી.”

આ કાગળ નીચે ક્રાંડિનની બહેન જેન મીકલ તામકલમ કરીને
આ પ્રમાણે લખે છે:—“મા કહે છે કે મારાથી વધારે સખાતું નથી. તેથી
હું મારે હાથે સખી જણાતું હું કે, બાઈજી તમારી ચઢતી જોઈને હું રાજ
પાઉં છું અને મારા ખાત્રી છે કે ઇશ્વર તમને જેમ વધારે માન આપશે
તેમ તમે દુનિયાતું વધારે બાલુ કરશો.”

એ બધી જુદા બાઈ ૧૭૫૨ ના મે માસમાં દેવલોક પામી. એની
સાસ એના પતિની પડખે બોરસનમાં દાટવામાં આવી હતી. કબર ઉપર
ક્રાંડિસને નીચેના લેખવાળો પથ્થર મૂકાવ્યો હતો:—

જેથીઆ ક્રાંડિસન અને અખીઆ તેની સ્ત્રી આ ઠેકાણે કાટેલાં છે. ધણીધ-

ણીઆણી તરિકે ખ્યારથી ૫૫ વર્ષ તેઓ બેગાં રહ્યાં. તેઓએ જાગીર

કે નફા બરેલા ધંધા જમર, હમેશ મહેનત અને પ્રમાણિક

હોવાથી, (ઇશ્વરની આશિષથી) મોટા કુટુંબનું સુ-

ખમાં સુજરાન ચલાવ્યું અને તેર છોકરા અને

સાત છોકરાંના છોકરાં આગરબેર ઉછે-

યાં. આ દાખલાથી, વાંચનાર,

તારા ધંધામાં હોવાગી

ચવાને ઉત્તેજન લે, અને અનાગત-

વિધાતાપર બરોસો રાખ. એ પુરવ બક્ત-

જન અને નીતિ નિપૂણ હતો. એ બાઈ વિચા-

રવંત અને સદાચરણી સ્ત્રી હતી. તેમનો સૌથી નાનો છોકરો તે-

બની યાદગીરીમાં, પુત્રભાવથી, આ પથ્થર મૂકે છે. ક્રાં. જન્મ ૧૬૫૫.

મરણ ૧૭૪૪. ઉમર ૮૯. આ. ક્રાં. જન્મ ૧૬૬૭. મરણ ૧૭૫૨. ઉમર ૮૫.

માતૃશ્રીના મરણ પછી ક્રાંડિસને પોતાની બહેન જેનને સખેલા પત્રો

ધણાજ દેતબરેલા અને આનંદદાયક છે. એક વખત પુત્રીનો પ્રસવ થયા

મુઠ્ઠી ક્રાંડિસને મળ્યું કે “મારી નવી બાણીને મારી આશિષ. એને દાંત

આવતી વખતે મ્હોંડા રાખવા આ સાથે સોનાનો કકડો મોકલ્યો છે તે

સ્વીકારજો. દાંત આવ્યા પછી દાંતે ચાવવા મેલો લેવાને એ કામ આપશે.”

ખીજે વખતે બહેનનું એક છોકરું મરી ગયું હતું ત્યારે ક્રાંડિસને લખ્યું કે—

“જેમ આપણે વધારે જીવીએછીએ તેમ ઇશ્વરેઆપણા આવા ઝપાટા આ-

પણાપર પડવાને વધારે સંભવિત થઈએછીએ. જે કે આ પ્રમાણે આપણે

વિચાર કરીએછીએ, અને ઇશ્વરેઆપણે સરણ ચવાની આપણી ફરજ છે.

એમ સમજાવેછીએ તોપણ, જે આપણા પહેલાં લાખો માણસોએ ખમ્યું છે અને આપણા પછી લાખો માણસો ખમશે તે આંપણાપર આવી પડે છે ત્યારે, આપણા માથાપર ખરી આફત આવી પડી હોય એમ આપણને લાગે છે. ગમે એટલી મમતાથી દિલાસો આપવામાં આવ્યો હોય તોપણ તેથી આપણી શાન્તિ થતી નથી. સ્વાભાવિક પ્યાર પોતાનો રસ્તો લેવાનોજ. માત્ર વખત આપણો સૌથી એટલ દિલાસો આપનાર છે. આ પ્રમાણે મારો પોતાનો અનુભવ થયો છે. હું જાણું છું કે તારી સારી સમજને લીધે તારું દુઃખ ઓછું કરે એવી તમામ દલીલો, નિમિત્ત અને ખીનાઓ તને આ પહેલાં સુઝી આવી હશે અને તેથી તે ફરીથી ખતાવી હું તાજી કરવા માગતો નથી. હું જોઈને ખુશી પાઈશું કે તારા દુઃખમાં તું ધન્યરની મેહેરનું વિશ્વરણ કરતી નથી અને જે છોકરાં દેખાત છે તેમને ધન્યરની મેહેર તરીકે ગણે છે.”

ક્રાંકિલનના કુટુંબમાં એક બીજી મરણ થયું ત્યારે ક્રાંકિલને લખ્યું હતું કે “જેમ જેમ આપણી સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ આપણું પરસ્પરનું હેત આપણે વધારો. એ પ્રમાણે કરવું એ આપણી ફરજ છે એટલુંજ નહીં પણ આપણા હિતની વાત છે; કારણ કે સગામાં જેમ વધારે પ્યાર હોય તેમ દુનિયાના લોકો તેમને વધારે માન આપે છે.”

મરણ વિષે ક્રાંકિલન હમેશ આનંદમાં બોલતો એનો માધ જૉન મરી ગયો ત્યારે એની પાછળ વિલાપ કરનાર એક જણને ક્રાંકિલને લખ્યું હતું કે, “જે દાંત ખેંચી કઢાવે છે તે દાંતથી ખુશીથી છૂટા પડે છે કારણ કે તેની સાથે દુઃખ જાય છે. જે માણસ આખા શરીરથી છૂટા થાય છે તે તમામ દુઃખથી, અને દુઃખ તથા રોગના સમ્બંધોથી મુક્ત થાય છે. આપણને દુઃખ ખમવાને સાધક કરનાર શરીર છે. હમેશ ચાલે એવી મીઠાણાનીમાં આપણને અને આપણા મિત્રને નોતડું હતું. એની ખુશી પહેલી તૈયાર થવાથી તે આપણી આગળ ગયો છે. આપણે જ્યાં સાથે સગવડથી જઈ શકત નહીં. જ્યારે આપણે થોડા વખતમાં એની પાછળ જવાનું છે અને એને ક્યાં મળાશું એ જાણીએ છીએ ત્યારે તમારે અને મારે શા માટે દિલગીર થવું જોઈએ?”

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે ક્રાંકિલન ગમે તે કામમાં રોકાયો હોય તોપણ વિદ્યા સખી બાળતોનો અભ્યાસ કરવાનું વિસારી દેતો નહીં. વિજ્ઞા એકલીનો તે અભ્યાસ કરતો એમ નહોતું. ક્રાંકિલનની સૂચનાથી

૧૭૫૩ માં અને ફરીથી ૧૭૫૪ માં દિલાહેશ્વિયાના વેપારીઓએ ધ્રુવ પાસેના સમુદ્રમાં નૈરત્ય તરફનો માર્ગ શોધી કાઢવાને “ આરગો ” નામનું વહાણ મોકલ્યું હતું. પ્રોફેસર કામ નામના સ્વિડનના વનસ્પતિવેત્તાને અમેરિકામાં આવકાર દેનાર અને તેની ખુલાકાતની ધારણામાં મદદ કરી શકે એવા પુરોવાની સાથે તેનું ઓળખાણ કરાવનાર ક્રાંતિક્ષન હતો. ફેફસાંગાંથી ખદ્દાર નીકળતી હવા ઝેરી છે એ શોધી કાઢનાર અને ધરોમાં ખુટી હવા આવેત્ય એવી જોડવણી કરવા અસરકારક રીતે પહેલવહેલો લખનાર ક્રાંતિક્ષન હતો. પુસ્તકો વાંચવામાં તે હમેશ નિમગ્ન રહેતો. મી. લોગનને તેણે લખેલી કેટલીક ચીઠીઓ હજીયુધી સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવી છે. એ ચીઠીઓપરથી એવું જણાય છે કે એ મૃદસ્થ પાસેથી વારંવાર પુસ્તકો વાંચવા તે લેતો અને વાંચ્યા પછી થોડી થોડી ટીકા સાથે પાછાં આપતો. લોગન વૃદ્ધ અને અસક્ત હતો વિજળીના નવા અખતરા તેને ખતાવવાને અને તેના ડગડગી મર્એલા શરીરપર વિજળીની અસર અજમાવી જોવાને પોતાનો વિજળી કાઢવાનો સાજ ક્રાંતિક્ષન લોગનને ઘેર લઈ ગયો હતો.

ક્રાંતિક્ષને ધર્મ સંબંધી પોતાના વિચાર કદી ફેરવ્યા નહોતા; પણ તેની ખાત્રી થઈ હતી કે માણસના કામકાજમાં ધર્મ એ અગત્યની બાબત છે. વહેમપર હુમલો કરવાથી વહેમ મટી ખરો ધર્મ નીકળતો નથી, પણ સત્યનો ફેલાવો થવાથી વહેમ દૂર થાય છે. સત્ય જાણવામાં આવવાથી, મનમાંથી વહેમો વિચાર અને બીક આપોઆપ નીકળી જાય છે. મિત્રો સાથે વાતચીતમાં તે કહેતો કે ધન્ય છે પણ કોઈ ધર્મ તેનો કહેલો નથી એવો ખત ધરાવનાર હું છું. ઉવાઈટફીલ્ડ પાદરીએ એક ટેકાણે લખ્યું હતું કે કેવલેશ્વરવાદી અને નારિતકમાં થોડા ફેર છે. “કે. સ્વ. કેવલેશ્વરવાદી છે એટલે કે નારિતક છે એમ કહીએ તો ચાલે.” ક્રાંતિક્ષનને આથી એવું ખોટું લાગ્યું કે નીચેના માર્ગિક વાક્યથી તેનો તેણે રદીઓ આપ્યો. “ તે ચાક છે એટલે કે કોયલો છે એમ કહીએ તો ચાલે.” ઇમારત, રથળ, કપડાં, ગાદી, પગલાં અને એવી બીજી જડ વસ્તુઓને પૂજ્ય ગણે એવો ગુણ ક્રાંતિક્ષનના મગજમાં નહોતો. ૧૭૫૩માં ઉવાઈટફીલ્ડને લખેલા એક કાગળમાં ધર્મસંબંધી પોતાના વિચારો ક્રાંતિક્ષને નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે:—

“જ્યારે હું બીજાઓની સેવા કરવામાં રોકાઈ છું ત્યારે હું તેમનીપર મેહેરબાની કરતો નથી પણ માફ દેવું હું આદા કરું છું એમ હું ધારું છું.

જેમનો બદલો વાળવા અને કદી તક મળવાની નથી એવા ઘણા માણસોએ મુસાફરીમાં તેમજ ઘર આગળ મારાપર ઉપકાર કરેલા છે. પરમાત્માએ મારાપર અસખ્ય મહેરબાનીઓ કરી છે તેનો જગપણ બદલો માણસની સેવાથી વળી શકેજ નહીં. માણસોએ મારાપર કરેલા મહેરબાનીનો બદલો બીજા માણસોની સેવા કરીને હું વાળી શકું. અને તેજ પ્રમાણે ધર્મશ્રવની સેવાનો બદલો ધર્મશ્રવનાં બીજાં છોકરાં એટલે મારા જાત ભાઈઓને મદદ કરવા તત્પરતા બતાવી વાળી શકું. અને એમ લાગે છે કે સામાન્ય અને વાહવાહ દર અઠવાડિયે કહીએ તોપણ અરસપરસ કરેલા ઉપકારનો બદલો વળતો નથી, તો ધર્મશ્રવની મહેરબાનીનો તો વળેજ ક્યાંથી! સારાં કૃત્ય કરવા વિષે મારો વિચાર આવો હોવાથી તમને જણાશે કે સારાં કૃત્યથી હું સ્વર્ગ મળવાની આશા રાખતો નથી. સ્વર્ગનો અર્થ આપણે એવો સમજીએ છીએ કે સનાતન આલે એવા અને અગાધ સુખનું સ્થાન. આવું કૃત્ય મળવાને હું કંઈ કરતો નથી. જે માણસો એમ ધારે છે કે આ દુનિયામાં સહેજ સારું ક્યાંય સ્વર્ગ મળશે તેમની સાથે, તરતમા માણસને પાણીનો છુટકો આપી, મોટી જગીરની આશા રાખનાર માણસને સરખાવીએ તો, જગીર માગનારનું માગણું અતિશય ગણાશે નહીં. આ દુનિયામાં જે સહેજ સામ સુખ આપણને મળે છે તે આપણી લાયકાતને લીધે નહીં, પણ ધર્મશ્રવની કૃપાને લીધે; તેજ પ્રમાણે સ્વર્ગનું સુખ મળે તો તે ધર્મશ્રવની કૃપાથીજ. હું એ સુખને લાયક છું એમ કાંઈ રાખતો નથી, એ સુખ મળવાની આશા રાખુ એવો બેનકુશ નથી, ને એ સુખ મળવાને ચઢાઈ એવો લોભી નથી. જે ધર્મશ્રવે અને બનાવ્યો છે, જેણે અસાર સુધી મારે રક્ષણ કરી અને સુખી કર્યો છે, અને જે કદી દુઃખી કરશે નહીં એમ એની પિતૃતુલ્ય કૃપાથી મને બરાંસો રહે છે તે ધર્મશ્રવની કૃપાને આધિન રહી હું સંતોષ માનું છું; અને એમ ધારું કે મારે માથે કોઈ વખત દુઃખ આવી પડશે તો તે પણ મારા કાયદાને માટે જ હશે.”

“આકીનથી દુનિયામાં કાયદો થાય છે ખરો. આકીન ઓછું થએલું બોવાને હું ધર્મશ્રવો નથી; ને કોઈ માણસનું આકીન ઓછું કરાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી. આકીન વગર, સાધારણ રીતે થાય છે તેના કરતાં વધારે બાંધાં કામ, આકીનથી થાય તો કેવું સારું? મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, ખરે ખરાં બધાં કામ, જેવાં કે, માયા, ઉદ્ધરના, દયા ને

પરોપકારનાં કામ; નહીં કે અપવાસ કરવાનાં, કથા વાંચવાનાં તથા આં-
જાળવાનાં, પૂજા કરવાનાં અને ખુશામત ભરેલી પ્રાર્થના કરવાનાં કામ.
ખુશામત તો ડાઘા માણસો પણ પસંદ કરતા નથી તો તેથી ઇશ્વર શી
રીતે ખુશી થાય? ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી એ આપણી ફરજ છે. વ્યાખ્યા-
ન વાંચવા તથા સાંભળવાથી ફાયદો થાય છે. પરંતુ માણસે તે સાંભળવા-
માં અને પ્રાર્થના કરવામાં સંતોષ માની બેસી રહેવું, એ, કદી ફળ આપે
નહીં એવાં જાડને પાણી પાવામાં અને પાદડાંનો ફાલ વધારવામાં ખુશી
માનવા બરોબર છે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું
પોષ્ટ ખાતાનો ઉપરી.
૧૭૫૩.

ક્રાંડિલન બહાર કામમાં રોકાયો—ક્રાંડિલનની બાપણ કરવાની રીત-
ત—રાજસભામાં સભાસદ—સગાને નોકરી આપવા વિશે ક્રાંડિલનના વિ-
ચાર—ઇન્ડિયનલોકો સાથે કોલકરાર કરવાને ઓહિયો જવું—અમેરિકા-
નો ડેપ્યુટી પોષ્ટ માર્સલ જનરલ નિમાયો—પોષ્ટ ખાતામાં કરેલા સુ-
ધારા—અને તેનાં પરિણામ—વેપારીની મંડળીમાં કારીગરોને દાખલ ન-
હોં કરવા સામે ક્રાંડિલને બતાવેલા વિચાર—નાખુદાની છોકરીને આપે-
લી ટોપી.

ક્રાંડિલનને મળેલો અવકાશ એકલા વાંચવામાં અને અભ્યાસ કર-
વામાં ગાળવાનો તેને વખત આવ્યો નહોં. એ ઘણીએ ના કહેતો પણ લો-
કો દબાણ કરીને કંઈને કંઈ કામ એને માથે નાખતા. પેન્સિલ્વેનિયા
પ્રગણાનું રક્ષણ થઈ શકે એવી તૈયારીઓ કરવામાં ક્રાંડિલને જે શ્રમ
લીધો હતો તેથી દરેક વર્ગ અને જાતના સહુરીઓ અને તમામ અમ-
લદારો તેનાપર ખુશખુશ થઈ ગયા હતા.

એઇલાસાપેલની સંધિ થઈ અને લોકોની દેહેશન જતી રહી એજ
આરસામાં એટલે ૧૭૪૮ ની પાનખર ઋતુમાં ક્રાંડિલન અને હોલનું પંત્યા-
ળુ નક્કી થયું હતું. કોઈ પણ હુદાની નોકરી હવેથી નહોં લેવાને ક્રાંડિલને

ધારણા હશે તો, તે ધારણા પૂરી પાડવાને સાધન તરિક્કે દારૂને નાકી કપો હોય એ અસંભવિત નથી. દરિયા કિનારે રહેનારી સધળી ઇન્ડિયન જાતોનો તો આજ સુધીમાં દારૂએ નાશ કરેલો છેજ. ”

હજી સુધી ક્રાંતિજન ફિલાડેલ્ફિયાના પોષ્ટ માસ્તરનો હુદો રાખી રહ્યો હતો. એ જગો પર એને વીસ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. ૧૭૫૩ માં અમેરિકાનો ડેપ્યુટી પોષ્ટમાસ્તરજનરલ ગરી જવાથી સરકારે તેની જગા પર બેન્જમિન ક્રાંતિજન અને વિલિયમ હન્ટર એ બે માણસોની નિમણૂક કરી. એ વખતે અમેરિકન પોષ્ટ ઓફીસમાંથી સરકારને કંઈ નફો મળતો નહોતો. જો નવા પોષ્ટ માસ્તર જનરલ નફો મેળવે તો તેમને વરસ ફદાડે ત્રણસો ત્રણસો પાઉન્ડ આપવા સરકારે દ્રવ્ય કર્યું. પોષ્ટ ખાતાની ખામીઓ ક્રાંતિજનને સારી રીતે માલમ હતી. એ ખાતુ સુધારી નફો આપે એવું કરવાને તે ૧૭૫૩ થી મંડ્યો.

પોતાના ઊકરાને એણે પોષ્ટ આશીસોના હિસાબ તપાસનાર અધિકારી નિમ્મો. ફિલાડેલ્ફિયાના પોષ્ટ માસ્તરની જગો તેણે પ્રથમ પોતાના ઊકરાને આપી, પછીથી એની ઝીના કોષસગાને આપી અને પછી પોતાના એક ભાઇને આપી. ૧૭૫૩ ના ઉન્હાળામાં તે તપાસણી કરવા ફરવા નીકળ્યો અને આર્લરટન ગામ સિવાય તમામ ગામોની પોષ્ટ ઓફીસો તપાસી નાખી. એ તપાસણીથી આખા ખાતામાં ચાલાકી, અપજાતા અને બંદોબસ્ત વધ્યો અને આખું ખાતું જાણે જાગૃત થઇ નવે અવતારે આવ્યું હોય એમ થયું. ચાર વરસ સુધી ક્રાંતિજને મહેનતથી જૂદી જૂદી જાતની યોજનાઓ તૈયાર કરી દાખલ કરી. એ ચાર વર્ષમાં નફો કંઈ વધ્યો નહીં પણ એથી હજારો ક્રાંતિજનને પોતાના ધરના નવસો પાઉન્ડ ખર્ચવા પડ્યા. પરંતુ ચાર વરસ પૂરાં થયા પછી ક્રાંતિજને દાખલ કરેલી પદ્ધતિની અસર થવા લાગી, અને ખર્ચ જતાં યોડા નફો રહે એટલી ઉપજ થવા લાગી. આયર્લેન્ડની પોષ્ટ ઓફીસોની જેટલી ઉપજ થતી હતી તેના કરતાં ત્રણ ગણો નફો અમેરિકાની પોષ્ટ ઓફીસોમાંથી સરકારને થવા લાગ્યો એમ ક્રાંતિજન લખેછે. એ નફો ધણો કહેવાય નહીં કારણ કે ૧૮૦૧ સુધી આયર્લેન્ડમાંથી વર્ષે વીસહજાર પાઉન્ડથી વધારે નફો થતો નહોતો.

અમેરિકાની પોષ્ટઓફીસોમાં ક્રાંતિજને દાખલ કરેલા કેટલાક સુધારા

દાખલ કરી. ક્રાંકિલનના વખત પહેલાં વર્તમાનપત્રો મફત લઈ જવામાં આવતાં હતાં. ક્રાંકિલને પહેલાંકેલી વર્તમાનપત્રોપર પોષ્ટ લાગત દાખલ કરી. ક્રાંકિલનના પહેલાં પોષ્ટમાસ્તર આપે તેટલાંજ વર્તમાનપત્ર લેવામાં લઈ જતા હતા; જે કેઈ લાગત આપી વર્તમાનપત્ર મોકલવા ચલામ તેનાં વર્તમાનપત્ર લેવાનો રિવાજ ક્રાંકિલને દાખલ કર્યો. પોષ્ટમાસ્તરે પોતાને એકલાને સ્વાધિન રાખેલો ગેરવાજખી દેક, જેથી ક્રાંકિલનને પણ એક વખત તુકશાન ખમરું પડ્યું હતું તેનો આ પ્રમાણે છેડા આવ્યો. પોષ્ટઓશીસમાં જે પત્રો ન ધણીઆના બાકી રહેતા તેને માટે વર્તમાન પત્રમાં જાહેર ખજાર છપાવવાનો રિવાજ ક્રાંકિલને પહેલવહેલો દાખલ કર્યો. લંડનશહેરમાં પેની-પોષ્ટનો રિવાજ ખીજા ચાલેસના વખતથી ચાલેનો હતો તેવો અમેરિકાના શહેરોમાં પહેલવહેલો ક્રાંકિલને દાખલ કર્યો. હાલકારાઓની ઝડપ તથા સખ્યા તેણે ધણી વધારી. ફિલાડેલ્ફિયા અને ન્યુયાર્ક વચ્ચે ઉન્દાળામાં આઠ દહાડે એકત્રાર અને શિયાળામાં પંદર દહાડે એક વાર એ પ્રમાણે ડાક જતી હતી, તેને બદલે તેણે ઉન્દાળામાં અઠવાડિયામાં ત્રણવાર અને શિયાળામાં અઠવાડિયામાં એકત્રાર એ પ્રમાણે ડાક જાવ એવી ગોઠવણ કરી. ઓસ્ટનથી ફિલાડેલ્ફિયા જવાબ મળવાને છ અઠવાડિયાં વાટ જેવી પડતી હતી. આ મુદતમાં ક્રાંકિલને ત્રણ અઠવાડિયાંનો ધટાડો કર્યો. ક્રાંકિલને ડહાપણ વાપરીને ટપાલખાતાના દરમાં ધણી ધટાડો કર્યો. દરિયાવાર લઈ જવાના કાગળોપર તેણે એક શિલિંગ હાંસલ કરાવ્યું, જે છેક હમણાં સુધી કાયમ રહ્યું હતું. દરિયા કિનારે કિનારે ગમે એટલે દૂર કાગળ લઈ જવાનો હોય તોપણ હાંસલ ચાર પેન્સ કરાવવામાં આવ્યું. જમીન રસ્તે લઈ જવાના કાગળોપર સાઠ માઇલે ચાર પેન્સ, સો માઇલે છ પેન્સ, બેસ માઇલે અઠાર પેન્સ અને એ ઉપરાંત દર સો માઇલે બે પેન્સ વધારે લેવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો. એ વખતમાં ટપાલ લઈ જવાના રસ્તા જંગલોમાં યછેને ફક્ત ધોડાપર જવાય એવા હતા. ક્રાંકિલને રસ્તા સુધારાખા અને સીધા કરાવ્યા.

આ પ્રમાણે ૧૭૫૩ ની સાલની આખરે ક્રાંકિલન, રાખતો, હાલકારાની કારપોરેશનની, અને શહેરીઓની સેવા બજાવવામાં શુધાઈ ગયો હતો. વિજળીના સંગ્રહમાં તેણે કરેલી શોધોને લીધે અમેરિકામાં તે પ્રખ્યાત થયો હતો અને પોસ્ટ માસ્તર જનરલના હુદાથી તેનું નામ ઓસ્ટનથી ચાલેસ્ટન સુધી ઘેર ઘેર જાણીતું થયું હતું. એ વખતે બેન અ-

મેરિકન નામ ફક્ત યુરોપમાં મશહૂર હતું; જોનાથન એડવર્ડસનું નામ ધર્મ શાસ્ત્રીઓમાં અને જોન્નમિન ક્રાંડિલનું નામ તત્ત્વવેત્તાઓમાં.

એ અરસાની એક વાત કહેવાય છે કે ફિલાડેલ્ફિયાના વેપારીઓ એ નૃત્ય કરવાની એક મંડળી ઉભી કરી હતી; અને દારિગરોના કરતાં પોતે ઊંચી પદ્ધતિના છે એવું જતાવવાને મંડળીના નિયમોમાં એક એવો નિયમ રાખવાની દરખાસ્ત કરી હતી કે કોઈ કારીગરને, તેની સ્ત્રીને કે છોકરીને દાખલ કરવાં નહીં. મંડળીના નિયમો એક. વ્યવસ્થાપકે અભિપ્રાય સાફ ક્રાંડિલનને જતાવતાં તેણે કહ્યું કે “ એક નિયમતો એવો છે કે તે ઇશ્વરને પણ મંડળીમાંથી બાતલ કરે છે.” “શી રીતે?” વ્યવસ્થાપકે પુછ્યું. “કારણકે” ક્રાંડિલનને જવાબ આપ્યો, “આખા જગતમાં સૌથી મોટો કારીગર તો એજ છે. બાઇબલમાં કહ્યું છે કે ઇશ્વરે માપ અને વજનથી બધું જગત બનાવ્યું છે.” વેપારીઓ આથી શરમાઇ ગયા ને દારિગરોને મંડળીમાં નહીં દાખલ કરવાનો નિયમ કાઢી નાંખ્યો.

ખીજી એક વાત ક્રાંડિલન પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છે. “કેપ મે અને ફિલાડેલ્ફિયા વચ્ચે દૂરતા એક નાના વહાણના નાખુદાએ અમારે માટે કંઈ કામ કર્યું પણ તેના પૈસા લેવા ના પાડી. નાખુદાને એક પુત્રી છે એમ મારી સ્ત્રીને ખબર પડવાથી તેને માટે બેઠ તરિકે એક નવી તરેહની ટોપી તેણે મોકલાવી. ત્રણ વર્ષ પછી કેપ મેના એક વૃદ્ધ ખેડુત સાથે એ નાખુદા મારે ઘેર આવ્યો ને તે વખતે એ ટોપની વાત કાઢી અને કહ્યું કે મારી પુત્રી ને એ ટોપી ધણી ગમી પણ અમારા લોકોને એ ધણી મોઢી પડી. “એમ કેમ” મેં પુછ્યું. તેણે જવાબ દીધો “જ્યારે મારી પુત્રી એ ટોપી ધાત્રીને દેવળમાં ગઇ ત્યારે તેનાં એટલાં વખાણ થયાં કે આખા ગામની બધી છોકરીઓએ ફિલાડેલ્ફિયાથી એવી ટોપીઓ મંગાવવા હરાવ કર્યાં. મેં અને મારી સ્ત્રીએ ગણી જોયું તો એ ટોપીઓ ખરીદવામાં સો પૈાંઉંડથી ઓછું ખર્ચ થયું નહીં હશે એમ જણાયું.” “એ તો ખરું ” મેં જો એડવર્ડ બોલી ઉઠ્યો, “પણ તમે પૂરી વાત કેમ કહેતા નથી. હું ધારું છું કે એમ છે તોપણ, એ ટોપીથી આપણને નફો થયો છે. કારણ કે આપણી છોકરીઓ, ફિલાડેલ્ફિયાથી ટોપી ખરીદી શકે એટલા સારુ ઉનની ગુંથણીનું કામ ત્યાંના જગતમાં વેચવા માટે કરવા લાગીછે; અને એ ધંધો તમે જાણો છો કે હજી સુધી ચાલે છે અને દિનપ્રતિદિન ધણો વધતો જશે અને તેથી વધારે ફાયદો થશે.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સાત વરસનો ઝગડો.

૧૭૫૪-૧૭૫૫

સાત વરસના ઝગડાનાં કારણ—સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે આ-
 લ્ફોનીમાં—“ જોડાઓ અગર મરી જાઓ ”—સંસ્થાનોએ એકત્ર થવા
 ફ્રાંકિનને કરેલી યોજના—નામંચુર થવાનાં કારણો—પશ્ચિમ તરફના પ્ર-
 દેશમાં અંગ્રેજી સંસ્થાનો વસાવવાની યોજના—ફ્રાંકિનને કરેલી ટીકા—અ-
 મેરિકા વિષે ઇંગ્લાંડમાં અગ્નિ—ઓસ્ટન જયું—પેન્સિલ્વેનિયાના સુબાનો
 હુદ્દો—ગવર્નર મોરિસ—તેના કચ્છાખોર સ્વભાવનાં કારણ—કિંગ્સીને
 નાણાં જમા કરી આપ્યાં—જનરલ બ્રેડકની પેન્સિલ્વેનિયાપર હતરાજી—
 ફ્રાંકિનને તેનું સમાધાન કર્યું—તેને ગાડાં મેળવી આપ્યાં—ધાસ, ચંદી અ-
 ને ખોરાકની તબીબી કરી આપી—બ્રેડકનો પરાજય—ફ્રાંકિન વિષે બ્રે-
 ડક સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને લખેલો ગત જણાવ્યો—કેયેરાઇન રેના પત્રનો ફ્રાં-
 કિનને લખેલો ઉત્તર.

ફ્રાંકિનને કરેલી પોષ્ટ ઓફીસોની સુધારણા ખરા તાકડાને વખતે
 ધણી કામમાં આવી. એકત્ર થએલા જંગલી અને સુધરેલા દુરગતોના લ-
 રકરની સામે ખયાવની તૈયારીઓ કરવાને સંસ્થાનિકોને એક બે વર્ષ પ-
 ણી જરૂર પડી; અને તે તૈયારીઓ કરવામાં પત્રવ્યવહારનો ગામે ગા-
 મ સંબંધ થએલો હોવાથી ઠીક સવડ થય. જે લઘાઈ સાત વર્ષના ઝગ-
 ડાના નામથી ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે અને જેથી અમેરિકા ખંડ ઇ-
 ગ્લાંડને કે ફ્રાન્સને તાળે રહેવાનો એ નક્કી થયું એ લઘાઈ ચંચાની તૈયારી
 આ વખતે થઈ રહી હતી.

ઉત્તર અમેરિકામાંથી ફ્રેન્ચ લોકોને હાંડી કાઢવાને સંસ્થાનિકો ધણા
 લાંબા વખતથી ઇચ્છતા હતા; ફ્રેન્ચ લોકો તેમની માછલાં પકડવાની જ-
 ઝોમાં તેમને નડતા હતા; પશ્ચિમ તરફના દેશ પર હુમલો કરવાની ધમ-
 કી આપતા હતા; તેમના ઇન્ડિયનો લઈ લેતા હતા; તેઓ રોમન કેથો-
 લીક હતા; ચિટન લોકોના તેઓ સ્વાભાવિક દુરગન હતા, અને અધુરામાં
 મૂકે તે લોકો છેલ્લી સદીની અંતવગમાં ધણા બળવાન થઈ પડ્યા હતા.

કેનેડા તેમને તાબે હતો, મિસિસિપિ નદીની ખીણને તેઓ દાવો કરતા હતા અને નિયાગરાથી મેક્સિકોના અખાત સુધી કિલ્લાની ઓળો ખાંધી અંગ્રેજોને નીચેના પ્રદેશોમાં પૂરી રાખવા તૈયારીઓ કરતા હતા.

એધિલાથાપેક્ષના સંધિ થવાનું કારણ એ હતું કે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ લડાઈથી થાકી ગયાં હતાં. ફ્રાન્સે ઘરિયાપરનો મૂલક ખોલ્યો હતો અને ઇંગ્લાંડ જમીનપરનો ખોવાની અણીપર હતું. એવી રીતે થએલી સંધિ એટલે હુંકો વખત ચાલી કે ૧૭૫૩ માં સંસ્થાનિકોને ફ્રાન્સ સાથે સૌથી મોટી અને આખરની લડાઈની તૈયારીઓ કરવી પડી. એ લડાઈને યૂરોપમાં “સાત વરસનો ઝગડો” એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. યૂરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ તે પહેલાં જે વરસ આગમ્ય સંસ્થાનોમાં ચાલી હતી જે પરાક્રમે કરવાથી પ્રશિયાના રાજા ખીજા ફ્રેડરિકને “મહાત્” નો ઇલકાબ મળ્યો હતો તે પરાક્રમે આ લડાઈમાં કરવામાં આવ્યાં હતાં; દુશ્મનની ગોળીઓનો સુસવાટ જે વોરિંગટનના કાનમાં ગાવત જેવો લાગતો હતો તે એ વીર પુરુષે આ લડાઈમાં પહેલ વહેલો સાંભળ્યો હતો.

સાત વર્ષના ઝગડાની સઘળી ખીનાઓનું વર્ણન કરતાં પુસ્તકનાં પુસ્તક ભરાઈ ગય. માટે જે ખીનાઓ ફ્રાંકિયનના ચરિત્રને લગતી છે તેનોજ આપણે આ પુસ્તકમાં વિચાર કરીશું.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈની પૂર્ણ વક્રી હોવાથી, ઇન્ડિયન લોકોના સરદારોને મળવાને અને તેમની સાથે દેશના બચાવની ગોઠવણો નક્કી કરવાને સરકારના હુકમથી ઉત્તર તરફનાં સાત સંસ્થાનોમાંથી ૨૫ પ્રતિનિધિઓની સભા ૧૭૫૪ ના જુન માસમાં આદ્યેની ગામે મળી હતી. આ સભામાં પેન્સિલ્વેનિયા તરફથી જોનપેન, બેન્જામિન ફ્રાંકિયન, રિચર્ડ પિટર્સ અને આલબ્રાક નોરીસ એ ચાર જણને મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ સભામાં મસાચુસેટ તરફથી ટોમસ હમ્પીનસન આવ્યો હતો. એ માણસ આગળ જતાં મસાચુસેટનો સુબો થયો હતો; એની સાથે ફ્રાંકિયનને ધણો સંબંધ રહ્યો છે એમ આગળ આપણે જોવામાં આવશે. સભાનો અનુબંધ જેમ્સ ડિલેન્સી નામનો ગૃહસ્થ નિમાયો હતો. આદ્યેની ગામ, અંગ્રેજ લોકોના મિત્ર અને ફ્રાન્સના દુશ્મન, ઇન્ડિયન લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ ગયું હતું. બધા પ્રતિનિધિઓ આ લોકોને ખુશ કરવા બેઠ આપવાની ચીજો લ-

■ આવ્યા હતા.

ફ્રેન્ચલોકો ખરેખર લડાઈ કરવાના છે એમ ફ્રાંકિયનને જણાયું ત્યારે

તેમના દુમલા સામે બચાવ કરવાની સૌથી સરસ રીત શોધવા તેનું યત્ન મન દોડી ગયું. તેને એમ જણાયું કે ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેન્ચલોકાની સત્તા એક હાથમાં છે અને તેથી તે મજબુત છે, ઈંગલાંડની સત્તા જૂના જૂના હાથમાં વહેંચલી છે અને તેથી જોષ્ટ્રએ તેવી બળવાન નથી. અંગ્રેજ સંસ્થાનો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતાં અને એક બીજા તરફ કેટલેક દર-જાએ દેશભાવ પણ ધરાવતાં હતાં. ક્રાંતિક્ષનને લાગ્યું કે જ્યાં સંસ્થાનો એકત્ર નહીં થાય તો ફ્રેન્ચને પહોંચી શકશે નહીં. આલ્બેનીની સભામાં, જતા પહેલાં તેણે આ મતલબનું લખાણ ગ્રેઝીટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં દ્રષ્ટાંત રૂપે એક ચિત્ર આપ્યું હતું. આ ચિત્ર સાત કડકા કરેલા સાપનું હતું. એ કડકા જેટલાં સંસ્થાન હતાં. દરેક કડકામાં એક સંસ્થાનનો આલેખ દેવા હતા. બધા કડકા નીચે મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું કે “ જોડાઓ અગર મરી જાયો.” ફિલાડેલ્ફિયાથી આલ્બેની જતાં રસ્તામાં તેણે સંસ્થાનોએ એકત્ર થવા સંબંધી એક યોજના ઘડી કાઢી હતી. કેટલાએક મિત્રોએ એ યોજના પસંદ કરવાથી તેણે પ્રતિનિધિઓની સભા અગળ તે રજુ કરવા ઠરાવ કર્યો.

આલ્બેની આવતાં તેને ખબર પડી કે જ્યાં પ્રતિનિધિઓને સંસ્થાનોએ એકત્ર થવાની જરૂર જણાઈ હતી અને કેટલાકે તેની પેઠે એકત્ર થવાના મુસદ્દા પણ કરી આપ્યા હતા. એ બાબતપર વિચાર કરવાને સાત માણસોની ઉપસભા તુરતજ નિમવામાં આવી. એ ઉપસભામાં પેન્સિલ્વેનિયા તરફના પ્રતિનિધિઓમાંથી ક્રાંતિક્ષનને પસંદ કરવામાં આવ્યો. ક્રાંતિક્ષનને પોતાની યોજના આ ઉપસભામાં રજુ કરી. બીજા સભાસદોએ કરી આણેલી યોજના સાથે સરખાવતાં ક્રાંતિક્ષનની યોજના બધાને ઠીક લાગી. એ યોજના પસંદ કરી ઉપસભાએ તેમાં મુધારો વધારો કર્યો અને મુખ્ય સભા આગળ રજુ કરી. બાર દિવસ એ ઉપર તકરાર ચાલ્યા પછી સભાએ તે પસંદ કરી પરંતુ, પાર્લામેન્ટ અને રાજની મંજુરી વગર કંઈ થઈ શકે નહીં તેથી મંજુરી માટે ક્રાંતિક્ષનની યોજના આગળ મોકલવામાં આવી.

જો યોજનાથી અમેરિકન સંસ્થાનો આગળ એકત્ર થઈ એક પ્રજા થયાં તે યોજનાને મળતી ક્રાંતિક્ષનની આ યોજના હતી. એમાં મુખ્ય મુખ્ય બાબતો એ હતી કે દરેક સંસ્થાને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય રાખવું પણ લાઠાની વખતે જ્યાં સંસ્થાનો એકત્ર હોય એવી રીતે એક બળનાથી, એક જનરલના હાથ નીચે એક પ્રજા તરિકે જ્યાં સંસ્થાનોએ લડ્યું. બ-

ધા સંસ્થાનાના સામાન્ય રાજ્ય વહિવટ રાજ્યની પસંદગીથી નિમેશા "પ્રે-સિડેન્ટ જનરલ" ત્યાંથી આવે; સંસ્થાનોની કાયદા બાંધનારી સમાજોએ ચૂંટી કાઢેલા ૪૮ સભાસદોની એક મુખ્ય મંત્રસભાએ એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ તરિકે કામ કરવું. એ પાર્લામેન્ટે વરસમાં એકવાર મળવું; ખાસ જરૂરીને પ્રસંગે પ્રેસિડેન્ટ જનરલ અને સાત સભાસદો આખી સભાને બોલાવી શકે; મુખ્ય મંત્રસભાએ કરેલું કામ પ્રેસિડેન્ટ જનરલની સંમતિ વગર અમલમાં આવી શકે નહીં; મુખ્ય મંત્ર સભાની સલાહ પ્રમાણે પ્રેસિડેન્ટ જનરલે ઇન્ડિયન લોક સાથે લડાઈ અને સધિ કરવા; લશ્કર રાખવું; કરનાખવા; અને બચાવને માટે સધળી તૈયારીઓ કરવી. મુખ્ય મંત્રસભાએ કરેલા કાયદા ઇંગ્લાંડના કાયદાને મળતા હોવા જોઈએ અને તેમને રાજ્યની પસંદગી મળવી જોઈએ.

આ યોજના ધણી જણને પસંદ પડી. આદ્યેનીથી પાછા ફરતાં ક્રાં-ડિલન ન્યુયોર્ક આવ્યો ત્યારે એને મુકામે એટલા જણ મળ્યાં આવતા કે એક પળની પણ એને દુરસદ મળતી નહીં. આવી સારી યોજના ધડી કાઢવા માટે સૌ કોઈ એને મુબારકબાદી આપતા અને એના તરફ માન તથા ખ્યારની લાગણીથી જોતા. આટલું બધું છતાં પણ એ યોજના પસાર થઈ નહીં કારણ કે ઇંગ્લાંડમાં તેના સબંધમાં એવો મત બંધાયો હતો કે એ યોજના પસાર થશે તો લોકોનું જોર વધી પડશે અને સંસ્થાનો જળરાં થઈ પડશે. સંસ્થાનોના સુખા અને અધિકારીઓને એમ લાગ્યું કે એ પસાર થવાથી આપણી સત્તા ઓછી થશે. સંસ્થાનોમાં કેટલાક લોકોને એમ લાગ્યું કે એ પસાર થવાથી રાજ્યનું બળ વધી પડશે. સંસ્થાન ખાતાના પ્રધાનને આ યોજના પ્રધાન મંડળ આગળ રજુ કરવા જેવી લાગી નહીં. તેને બદલે તેણે એક એવી યોજના બનાવી કે જેથી આ લડાઈને વખતે સંસ્થાનોને મદદ મળે પણ આગળ તેનું પરિણામ સાફ આવે નહીં. એ યોજના એવી હતી કે લડાઈ સમયે જે પૈસાની જરૂર જણાય તે સંસ્થાનિયો, ઇંગ્લાંડની, નીજેરીયાંથી, લાંડ શહેર, લાંડ પૂરી, ચણ, પંડી, એસ્થાનિયો પર કોઈ પ્રકારનો કર નાંખીને ઇંગ્લાંડ પોતાના પૈસા વસુલ લઈ શકે.

ક્રાંડિલનની બીજી એક યોજના આદ્યેનીમાં મળેલી સભામાં રજુ થઈ હતી. એનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ફ્રેન્ચ લોકોને આગળ વધતા આટકાવવાને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં બે ત્રણ અંગ્રેજ સંસ્થાનો વસાવવાની ધણી જરૂર છે. આ ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ફ્રેન્ચ લોકોના મનનીઆ દેશો

લોકો દોવાથી એક બે કુટુંબથી ત્યાં જમ વસાય એવું નહોતું; પણ સર-કારની મદદથી સોકે તેથી વધારે કુટુંબો જમ વસે તો તેથી હરકત નેવું નહોતું. આવી રીતે ત્યાં સંસ્થાન વસાવવાથી ફ્રેચ લોકોનું જોર એ તરફ નરમ પડશે એમ ક્રાંતિક્ષન માનતો હતો. આ યોજના પણ ઇંગ્લાંડમાં બહુ પસંદ પડી નહીં. સંસ્થાનોમાં અને ઇંગ્લાંડમાં સઘળાનાં મન લગાઇના વિચારમાં એવાં મુંઝાઈ ગયાં હતાં કે આ યોજનાનો પૂરો વિચાર કરવા કોઈને વખત નહોતો, આ સમયમાં આત્મચરિત્રમાં ક્રાંતિક્ષન ધણી સાદી પણ અતિશય હડાપણુ બરેલી ટિકા કરે છે કે “જેઓ ધણું કામ હાથમાં લઇને રાજ્ય કરેછે તેઓને નવી યોજનાઓનો વિચાર કરી અ-મલમાં લાવવાની તરદી લેવાનું મન થતું નથી. ધણાં લોકોપયોગી કામો આગળથી હડાપણુ વાપરી કરવામાં આવતાં નથી પણ ફરજ પડે ત્યારે કરવામાં આવે છે.”

એ સમયમાં અમેરિકા મળંધી ઇંગ્લાંડમાં ધણું અજાન હતું. સંસ્થા-નોનાં નામ સરખાં પણ ન જાણુતો હોય એવો માણુમ સંસ્થાનોનો પ્ર-ધાન ધમ્મ શકતો; ધણાં અમેજ સીપુરો એમ માનતાં કે અમેરિકામાં વસનાર બધા કાળા માણુસો છે, લોડ સ્ટરલીંગ એક પત્રમાં લખે છે કે મને અમેરિકાના વતની તરીકે લડનમાં એક જાઇને ઝોળખાવવામાં આ-વ્યો ત્યારે મને ગોરો જોઇને એ જાઇને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

૧૭૫૪ ની ખાનખર ઝગડુ પૂરી થવા આવી ત્યારે ક્રાંતિક્ષન ફરીથી પોતાના વતન બોસ્ટન શહેરમાં ગયો હતો. સંસ્થાનોને લગાઇના સમય-માં એકત્ર કરી મદદ કરવાની અને પાર્લામેન્ટમાં કાયદો પસાર કરી સં-સ્થાનોપર કર નાંખી ધજોલો ખર્ચ વસુલ કરી લેવાની ઇંગ્લાંડની યોજ-ના બોસ્ટનમાં પહેલ પહેલી ક્રાંતિક્ષનના જોવામાં આવી. બોસ્ટનના સુખા શર્ક્ષિએ એ યોજના ક્રાંતિક્ષનને ખાનગી રીતે બતાવી હતી. એ યોજના ફરી વાંધા બરેલી હતી અને તેથી કેવાં માફાં પરિણામ થવાનો સંભવ હતો એ ક્રાંતિક્ષને શર્ક્ષિને લખેલા પત્રોમાં સવિસ્તર જણાવ્યું છે. લઠાઇ પૂરી થવા પછી પાર્લામેન્ટે સ્ટાંપનો કાયદો કરી સંસ્થાનોપર કર નાંખ્યો ત્યારે તેના વિરુદ્ધ જે દલીલો બતાવવામાં આવી હતી તે બધી ક્રાંતિક્ષને આ પત્રોમાં આગળથી બતાવી હતી.

૧૭૫૫ માં ક્રાંતિક્ષન સંસ્થાનોના કામ કાજમાં ગરક યઇ ગયો હતો. તે વખતે પેન્સિલ્વેનિયાના સુખાની જગો ચલાવવા લાયક ન હતી.

કાયદા મંડળી ડર્જન સુખા વચ્ચે હમેશ ટપાટપી ચાલતી હતી. સુખાની જગોએ કાંઈ લાંબો વખત ટકતો નહોતો. સુખાને એ અડચણો નડતી. એ-ક તો એ અડચણ હતી કે કચેકર પંથના લોકો લઢાઈના કામ સાર પે-સાની મંજુરી આપતા નહોતો. બીજી અડચણ એ હતી કે પ્રગણના મા-લેક પેન કુટુંબ વાળાની જાગીરને બાતલ કરવામાં ન આવે. હોય એવો દરેક કર નામંજુર કરવાને સુખાને પેન કુટુંબ તરફથી તાકીદ હતી. ડેવે-કર લોડાનો વાંધો લાંબો વખત નબરો નહોતો. પણ પેન કુટુંબના એ-ટલું દલકાપણું બતાવના હતા કે લઢાઈને વખતે પણ કરમાંથી બાતલ રહે-વા પોતાની હઠ છોડતા નહોતો. પેન્સિલ્વેનિયાના સુખા અને રાજસમા વચ્ચે આ કારણસર વારંવાર ઝગા ઝપી થતી હતી. સુખો પેન કુટુંબના દળા-ણમાં એટલો બધો હતો કે તેમની ગેરવાજગી માગણીની તરફેણમાં તે-ને રહેવુંજ પડતું; કાયદા મંડળીને પેન કુટુંબની માગણી એવી ગેરવાજ-ગી લાગતી કે તેની સામા થયા વગર બેસી રહેવું એ નીચ અને શર-મ બરેલું તેઓ ગણતા.

સાત વર્ષના ઝગડાને સમયે વધારે કરો નાખવાની આવશ્યકતા દરેક સંસ્થાનમાં જણાઈ. આથી કરીને પેન્સિલ્વેનિયામાં સુખા અને કાયદા મં-ડળી વચ્ચેનો જીુનો ઝગડો વધી પડ્યો. તે વખતના સુખા હેમિલ્ટને કંટા-ળીને ૧૭૫૪ ના જીુન માસમાં પોતાના હુદાતું રાજનામું આપ્યું, અને તેની જગોએ રોગર્ટ હન્ટર મેરીસ નામનો ક્રાંડિલનનો એક ઓળખીતો નિભાયો. એનું બન્યું કે ક્રાંડિલન બેસ્ટન તરફ જતો હતો, ત્યારે મેરીસ તેને ન્યુયોર્કમાં મળ્યો અને પૂછ્યું કે “ મારી ક્રાંડિલિમાં મને અડચણ તો નહીં નડે ? ” ક્રાંડિલને જવાબ આપ્યો “ ના નહીં નડે એટલુંજ નહીં પણ કાયદા મંડળી સાથે મળીને તમે ચાલશે તો ઘણા સુખી થશો. ” “ મારા મજા મિત્ર ” સુખાએ ઉત્તર વાળ્યો, “ કજીઓ નહીં કરવાની ત-મે મને સલાહ કેમ આપો છો ? તમે જાણો છો કે મને કજીઓ કરવો મમે છે; એમાં હું ગમત મારું છે. તો પણ તમારા પ્રત્યે મારો બાવળ-તાવવાને હું વચન આપું છું કે મારાથી બનશે ત્યાં સુધી હું કજીઆથી દૂર રહીશ. ” થોડાં અડવાડિયાં પછી બેસ્ટનથી પાછા ફરતાં ફરીથી ક્રાં-ડિલન ન્યુયોર્ક આવ્યો ત્યારે તેને ખબર પડી કે મેરીસ અને કાયદા મં-ડળી વચ્ચે કજીઓ સળગેલો છે. ક્રાંડિલને દિલાડેદિધા પાછા આવી કા-યદા મંડળીના સભાસદ તરીકે પોતાની જગો લીધી ત્યારે આ કજીઆમાં

તેને ભાગ લેવો પડ્યો. સુખાએ બતાવેલા વિચારનો 'દેહોઓ આપવાને નિમાયણી દરેક કમિટીમાં તે સભાસદ નિગાતો અને કમિટીની દુરમાસ-થી કમિટીના રિપોર્ટનો મુસદ્દો તેને કરવો પડ્યો. આ રિપોર્ટમાં ઘણી વખત સુખાને ખોટું લાગે એવાં સખત અને કડવાં વેણુ ક્રાંતિજનને લખવાં પડતાં.

ખીજાએને માટે સારા નરસાનો વિચાર કરતાં ક્રાંતિજન હમેશ મોહું મન રાખતો. તેનો એક દાખલો મોરીસના કઠુઆખોર સ્વભાવના બચાવમાં તે જે શબ્દો કહે છે તે છે. " એ છટાદાર બાપણુ કરનાર, મિત્રા સિદ્ધાંત કરવામાં હુંસિવાર અને વાદવિવાદમાં જીત મેળવી શકે એવા ગુણુ વાળો હતો, તેથી કશુઓ કરવાનું તેને ગમતું તે કારણુયુક્ત હતું; બચપણુથી તેને એવી ઢેળવણી મળી હતી; જે સાંભળ્યું છે કે એનો બાપ જમ્યા પછી મેજ આમળ બેસતો અને ગમત સાર પોતાનાં છોકરાંને વાદવિવાદ કરવાની ટેવ પાડતો. મને લાગે છે કે આવી ટેવ પાડવી એ હદાપણુ બરેલું નથી. જે જોયું છે કે તકરારી, લડાઇખોર અને કશુઓ કરનાર લોક પોતાના કામમાં ધણું કરીને કમનશીબ નિવડે છે. "

આ પ્રમાણુ કશુઓ ચાલતો હતો તોપણુ ક્રાંતિજન અને ગવર્નર મોરિસ વચ્ચે ખાનગી રીતે સારો સંબંધ કામચ રહ્યો હતો. ક્રાંતિજનને ઘણી વાર પોતાને ધેર તે જમવા નોતરતો અને તેની સાથે બે ઘડી આનંદમાં કાઢતો.

એક અગત્યની બાબતમાં સુખાની મંજુરી વગર લડાઇના કામમાં સરકારી પૈસા ક્રાંતિજન મેળવી શક્યો. ખીજુ લડાઇઓની પેઠે આ લડાઇમાં પણુ અગ્રેસરપણું કરનાર મસામ્પુમેટ પરગણું હતું. શકિત પાછંટ પર હુમલો કરવાને મસામ્પુમેટ તૈયારી કરવા માંડી હતી. આ કામમાં મદદ કરવાને પેન્સિલ્વેનિયાની મંડળીને અરજ કરવા રોબર્ટ કિર્વિન્સ કિ-લાડેલ્ફિયા આવ્યો હતો. પાછળ જણાવેલો દ્રાક્ષની કલમો સંબંધી ક્રાંતિજનના નિશ્ચયનો દાખલો હજી તેના મનમાં તાજો હોવાથી, શું કરવું એ બાબતમાં પ્રથમ ક્રાંતિજનની સલાહ લેવા તે ગયો. ક્રાંતિજનને મી. કિર્વિન્સની અરજ વાંચખી લાગ્યાથી, તરતજ તેની ખાસે એક અરજ લખાવી અને પોતે કાયદા મંડળીમાં તે રજુ કરી તેની તરફેણમાં જેટલું કહેવાય તેટલું કહ્યું. દસ હજાર પાઉન્ડની મદદ આપવા મંડળીએ હસવ કહ્યો. જે કા-

યદાથી આ મદદ આપવા ઠરાવ કર્યો તેજ કાયદામાં સરકારી લેસ્કરને ખીજ કેટલીએક મદદ આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, કારણ કે જનરલ એડક વરજનિયા સુધી આવી પહોંચ્યો હતો અને ખીજ બધાં સંસ્થાનો તેને મદદ કરવા તૈયારીએ કરવા મંડી ગયાં હતાં. કરમાંથી પેન કુટુંબની જાગીરો ખાતલ રાખવા આ કાયદામાં પણ એક કલમ ધાલવાને ગવર્નરનો વિચાર હતો પણ આ કલમ સામે સભાસદોએ મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો અને તે દાખલ કરી નહો, તેથી ગવર્નરે એ કાયદાને પોતાની સંમતિ આપી નહો.

આ અણીને વખતે ક્રાંકિલને પોતાની ખારિક બુદ્ધિ વાપરી ટેક રાખ્યો. એ પ્રગણામાં એક પેઢી એવી સરતે સ્થાપન કરવા દેવામાં આવી હતી કે ગવર્નરની સંમતિ વગર પણ કાયદામંડળીને બ્યારે જોઇએ ત્યારે તે પૈસા ધીરે, આ પેઢી પાંસે જોઇએ તેટલાં નાણાં સિલક નહો હોવાથી ક્રાંકિલને એક વર્ષ પછી પાછાં આપવાની સરતે પાંચ'ટકાના બ્યાજથી નાણાં ભેગાં કરાવ્યાં. વગર જોખમે સારૂ બ્યાજ મળવાથી ધણા જણ નાણાં ધીરવા બહાર પડ્યા અને જોઇએ તેટલાં નાણાં સહેજ વારમાં ભરાઇ ગયાં. પોતાના કાગમાં ફતેહ મેળવી મી૦ કિરન્સિ રાજ થઇને ગયો.

પેન્સિલ્વેનિયાની કાયદામંડળી રાજના લેસ્કરને પૈસા સબંધી મદદ કરી સડી નહો તેથી જનરલ એડકના મનમાં કેટલીક ગેરસમજુત પેદા થઇ હતી. કેટલાક જુદા આડીખોર માણસોએ એના કાનમાં એવું ભેરવ્યું હતું કે પેન્સિલ્વેનિયાના લોકો રાજના લેસ્કરને મદદ કરવા ના કહે છે અને ખાનગી રીતે ફ્રેન્ચ લોકોને મદદ કરે છે. આથી એ જનરલ એટલો ગુસ્સે થઇ ગયો હતો કે ફ્રેન્ચ લોકો સાથે લડવા કરતાં પેન્સિલ્વેનિયાને ખેદાનખેદાન કરવાને તે વધારે ઇન્તેજાર થઈ ગયો હતો. આ પ્રમાણે ગેરસમજુત થવાથી જનરલ એડકની હજુરમાં જઇ ખુલાસો કરવાને કાયદામંડળીએ ક્રાંકિલને વિનંતિ કરી. સંસ્થાનોના હાકેમે સાથે જનરલ એડકનો પત્રવ્યવહાર વગર વિલુંએ ઝડપથી ચાલે એવી ગોઠવણ કરવાને પોસ્ટમાસ્ટરજનરલ તરિકે એડક પાસે ક્રાંકિલને જવાનું હતું તે પરથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે મંડળીના પ્રતિનિધિ તરિકે ક્રાંકિલને જવું નહો, પણ પોસ્ટમાસ્ટરજનરલ તરિકેની મુલાકાતમાં વાતેવાતમાં મંડળી તરફનો ખુલાસો કરવો. આ કાગ ક્રાંકિલને માથે લીધું અને એપ્રિલ માસની સરઆતમાં થોડેસ્વાર થઇને તે એડકની છાત્ર

ણીમાં જવા નીકળ્યો. એકની છાવણી તે વખતે ફેરિક ટાઉન નામના ફિલાડેલ્ફિયાથી ૧૨૦ માઇલ છેટે આવેલા ગામમાં હતી. ક્રાંકિલનની સાથે ન્યુયોર્ક અને મસાચુસેટના સુખા, અને તેનો છોકરો વિલિઅમ હતા. એ સુખાઓને પોતાની સાથે મસલત કરવા એકે બોલાવ્યા હતા.

છાવણીમાં આવીને ક્રાંકિલને પહેલું કામ એ કર્યું કે જનરલ એકની ગેર સમજીત દૂર કરી. દરરોજ જનરલ સાથે તેને જમવાનું થતું હોવાથી વાતચીત કરવાને ઘણું અવકાશ મળતો. થોડા વખતમાં તેણે જનરલની ખાત્રી કરી કે પેન્સિલ્વેનિયાના લોકો જેવા રાજ તરફ વફાદાર અને ફ્રેન્ચ લોકોના કદા શત્રુ ખીજા કોષ બાગ્યેજ હશે. આશરે આઠેક દહાડા જનરલ સાથે રહીને ક્રાંકિલન નીકળવાની તૈયારીમાં હતો. એટલામાં લશ્કરના ઉપયોગ સારૂ ગાડાંની શોધ માટે ગએલા અમલદાર આવ્યા ને જનરલને કહેવા લાગ્યા કે ગાડાં મળતાં નથી. જનરલ ગુસ્સે થયો અને મોટેથી બૂમો પાડવા લાગ્યો. પણ કંઈ વળ્યું નહીં. એ તરફ ગાડાંની ખરેખર આહત હતી. સરસામાન વહી જવાનાં સાધન મળે નહીં એવા દેશમાં લશ્કર મોકલનાર પ્રધાનમંડળને જનરલ એકક શીટકારવા લાગ્યો; અને કહેવા લાગ્યો કે મારી સફર સફળ થવાની નથી, કારણ કે બસે ગાડાં અને બારબરદારી ધોડાની મોટી સંખ્યા વગર લશ્કર આગળ ચાલી શકવાનું નથી.

લાલચોળ થઇ ગએલો જનરલ આ પ્રમાણે બોલતો હતો ત્યારે ક્રાંકિલન પાસે હતો. તેણે ધીરેથી કહ્યું કે તમારું લશ્કર પેન્સિલ્વેનિયામાં જિત્યું હોત તો ઘણું સાફ થાત; ત્યાં જોઇએ તેટલાં ગાડાં છે. જનરલે આતુરતાથી ક્રાંકિલનના મ્હોં બહી જોઇ કહ્યું “ જો એમ હોય તો એ બાગમાં તમારું વજન ધણું હોવાથી ત્યાંથી અમારે માટે તમે ગાડાં મેળવી શકશો. મહેરબાની કરી એ કામ તમે ઉપાડી લ્યો.” ગાડાંવાળાને શા પ્રમાણે બાકું આપવા કરાવેલું છે, એમ ક્રાંકિલને પૂછ્યું ત્યારે તેની મરજીમાં આવે તે દરમ્યાન જનરલે તેને ફરમાવ્યું. ક્રાંકિલને મુકેલો આંકડો જનરલે ક્યુલ રાખ્યો અને જરૂર જોટલા પૈસા આગળથી આપવા માંડ્યા તેથી ગાડાં મોકલવાનું કામ ક્રાંકિલને માથે લીધું. તરતજ ઘોડે બેસીને તે તથા તેનો છોકરો આઠ માઈલ છેટે આવેલા લેન્કેસ્ટર ગામ તરફ દોડી ગયા.

ગાડાં મેળવવાનું કામ ક્રાંકિલને ઘણી શુક્તિથી જમળ્યું. એક જન-

હેરખખર છાપી તેણે જેડુતોમાં વહેંચી અને તેમાં એ લોકોની સ્વાર્થ, બીક, મગરૂરી અને ઉદારતાની લાગણીઓ ઉસ્કેરાય એવું લખાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું. પ્રથમ તો ગાડાં અને ઘોડા વાજખી બાકું આપીને લેવાનાં હતાં, એ વાત તેણે જેડુતોના મનમાં સારી પેઠે જિતારી. સરકારે આપવા ધારેલો દર કેવો સારો હતો એ ઉપર વિવેચન કરી છેવટના ભાગમાં તેણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ જ્યારે આવા વાજખી દર આપવામાં આવે છે ત્યારે તમારા સરકાર અને દેશની સેવા તમે ખુશીથી નહીં કરો તો તમારી વફાદારી વિપે શક રહેશે. સરકારનું કામ થવુંજ જોઈએ. તમારા બચાવ માટે દૂરથી આવેલા આટલા બધા બકાદુર જલસવૈયાને તમારી ફરજ બજાવવામાં તમારી સુસ્તીને લીધે નકામા બેસી રહેવું પડે એ ઠીક નથી. ગાડાં અને ઘોડા વગર ચાલવાનું નથી. કદાચ જોરજુલમ વાપરીને એ લેવાં પડશે, અને તેમ થશે તો તમને મહેનતનો બદલો કોઈ આપશે નહીં, અને તમારી દયાં કોઈને આવશે નહીં. સાફ કામ કરવામાં મહેનત કરવાથી મને સંતોષ થશે એ શિવાય આ કામમાં મારી બીજી કંઈ મતલબ નથી. મારી મહેનતનો બદલો લેવા હું ઇચ્છતો નથી. ગાડાં અને ઘોડા મેળવવાની આ રીત હતેહ નહીં પામે તો મારે ચૌદ દિવસમાં જનરલને ખબર આપવી પડશે, અને તરતજ સર જૉન સેન્ટ ક્લેર સોલ્જનરો સાથે ચઢી આવશે અને જખરજસ્તીથી ગાડાં અને ઘોડા લઈ જશે; જો એમ થશે તો તે સાંભળી હું ઘણો દિલગીર થઈશ કારણ કે હું તમારો અંતઃકરણથી ખરો મિત્ર અને સુબેચ્છક છું. ”

આથી ઝાઝી અસર થઈ નહીં. જેડુતોને સરકારની ખાત્રી પડતી નહીં. જનરલ બેડક કોણ છે અને સરકારના પૈસા ખરચવાને તેને શો અધિકાર છે એ તેમના બણવામાં નહોતું. તેમની આનાકાની દૂર કરી બાકું આપવાનો કરાર પૂરો કરવાને ક્રાંકિલન જાતે ખત લખી આપી તેમની સાથે બંધાયો. બેડક તરફથી મળેલા ચાતરો પાઉન્ડ તેણે જેડુતોને અપ્રમથથી વહેંચી આપ્યા અને ખુટતા બસો પાઉન્ડ પોતાના ઘરના આપ્યા. ઘરના બસો પાઉન્ડ ખર્ચાને તથા વીસ હજાર રૂપિયાની કિંમતનાં ગાડાં અને ઘોડા સહીસલામત પાછાં લાવી આપવાને ખતથી બંધાઈને ક્રાંકિલન છાવણીમાં પાછો આવ્યો. વીસ દિવસમાં દોઢસો ગાડાં, ૨૨૯ ઘોડા અને ઘાસ તથા ચણાનો મોટો જથ્થો તેણે છાવણીમાં રજુ કર્યો. જનરલે તેનો ઘણો આનંદ

ગાર માળે, તેના બસો પાકેન્ડ પાછા આપ્યા, લશ્કરે કુચ કર્યા પછી પાછળથી ખોરાક વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવા તેને વિનંતિ કરી અને ઈંગ્લાંડ મોકલેલા પત્રોમાં તેની ઘણી તારીફ કરી. ખોરાક મોકલવાના કામ પર દેખરેખ રાખવા ક્રાંતિકર્તા કમુલ્ક કર્યું અને એ કામ પર ધણી અઠવાડિયાં સુધી તેણે મહેનત કરી.

આખરે લશ્કર આગળ ચાલી રહ્યું. લશ્કરની હાર થવાની ખબર આવી ત્યાં સુધી ક્રાંતિકર્તા ખોરાક મોકલ્યા કરતો હતો. ખોરાક જનહીથી મેળવવામાં અને મોકલવામાં એના ઘરના એણે આશરે તેરસો પાકેન્ડ ખર્ચો હતા. એક હજાર પાકેન્ડ ક્રાંતિકર્તાને આપવા પ્રસન્ન થયા પહેલાં જનરલ બેડકે હુકમ કર્યો હતો અને બાકીના ફરીથી દિસાગ ધાપ ત્યારે આપવા જણાવ્યું હતું, પણ એ બાકીનો અવેજ પાછળથી ક્રાંતિકર્તાને કદી પણ મળ્યો નહીં.

જનરલ બેડકની હાર થશે એમ કોઈ ધારતું નહોતું. લશ્કરની નાસાનાસમાં જાન માલનું ધણું નુકસાન થયું. ઘણાં ગાડાં અને ધોડા ઘેર-વસ્ત્રે પડ્યાં, ભય અને દોડાદોડના સમયમાં ગાડાંના માલેકને યએહું નુકસાન નહીં કરવાનો અને તે આપવાનો અવકાશ નહોતો. ક્રાંતિકર્તા પોતાની જાત પર જવાનદારી વહેરી લીધેલી હોવાથી તેના પર કેટલાક જણે નુકસાનીના દાવા કર્યા. ક્રાંતિકર્તાને ખરાબ થવાનો વખત નજીક આવ્યો હતો પણ તેવામાં ઈશ્વરે તેની સામું જોયું. પ્રસન્ન પછી ત્રણ માસે ભોજના દાવા ચૂકવવાને સરકારે ઠમિટી નિમી અને તેથી ક્રાંતિકર્તા પોતાની જાત જવાનદારીમાંથી બચી ગયો.

જનરલ બેડકના લશ્કર તરફ તેણે બળવેલી સેવા આકરીથી તેને ધણું માન મળ્યું; પેન્સિલ્વેનિયાની કાયદામંડળીએ સર્વાનુમતે તેનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ પ્રસાર કર્યો; લંડનમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ આગળ ક્રાંતિકર્તાનું હુંકું બોલવા ટોમસ પેન ગયો ત્યારે તેને ખબર પડી કે જનરલ બેડકે તેને માટે ઘણો સારો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે. કેપ્ટન રે નામની એક સ્ત્રી મિત્રે ૧૭૫૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં લખેલા એક પત્રમાં ક્રાંતિકર્તાને પૂછ્યું છે કે “તમારી તળીચાત કેવી છે? તમે શું કરો છો? દરેક જણ હજી તમારા પર ખાર રાખે છે? બે હરો તો તમે શી રીતે ખાર મેળવો છો.” આ પત્રના ઉત્તરમાં ક્રાંતિકર્તા લખે છે કે “પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં હું કહી શકું છું કે ઈશ્વરની કૃપાથી હું પહેલાં કરતાં

સારી તંદુરસ્તી ભોગવું છુંખીજ પ્રશ્નના જવાબમાં મારે કપ્પૂક કરવું
જોઈએ (તમે અટ્ટેળાઇ કરશો નહીં) કે પહેલાંના કરતાં હાલ મને
ધણા માણસ ચઢાય છે. આપણે છેલી વખત મળ્યાં હતાં ત્યાર પછી
દેશની અને લોકરની કાંઇ સેવા હું કરી શક્યો છું અને તેથી એ બન્ને
મારો ઉપકાર માને છે, મારાં વખાણુ કરે છે અને ~~કે જે જે જે જે જે~~
ચઢાય છે.....”

મકરણ ૧૭ મું.

सेनापति तरीके रणक्षेत्र

१७५५—१७५६.

ગવર્નર મોરિસને ક્રાંકિંગને આપેલી સલાહ—પેન 'કુટુંબને કરમાંથી બાતલ કરવા ચાલેલી ખટપટ—એ કુટુંબ વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડમાં યએલી લા-ગણી—વોલન્ટિયર હથા કરવાને ક્રાંકિંગને કરેલી તળવીજ-હિન્ડિયન લોકો—એ ગુનરેસો જૂથમ—ક્રાંકિંગન સેનાપતિ યહ રણક્ષેત્રમાં ગયો—રરતા-માં પડેલી મુશીબતો—મેથેદામની છાવણી—ખેડુતોને બંદુકો આપી—સાદન હટન—ફોર્ટ એક્કનનો કિલ્લો ક્રાંકિંગને બંધાવ્યો—હિન્ડિયન લોકોની તાપવાની રીત—કાયદામંડળી મળવાનો વખત પાસે આવ્યાથી કેપ્ટન ક્લે-વ્હામને લશ્કર સોંપી ક્રાંકિંગન ફિલાડેલ્ફિયા પાછો આવ્યો.

જનરલ એડકના પરાજયની ખબર ફિલાડેલ્ફિયામાં પહોંચી કે ત-
રતજ ગવર્નર મોરીસે તાકીદથી ક્રાંકિલનને બોલાવ્યો અને હવે શું કરવું એ
ખાખત તેની સલાહ પૂછી. ક્રાંકિલને એવી સલાહ આપી કે એડકના બાકી
રહેલા લશ્કરના ઉપરી કર્મી ડનબારને ગવર્નરે પત્ર લખી વિનંતી કરવી
કે તેણે લશ્કર સાથે સરહદપર રહેવું અને સંસ્થાનોમાંથી લશ્કર ઉશું ક-
રી તેની મદદે મોકલવામાં આવે ત્યાં સુધી ત્યાંજ રહી દુશ્મનને આગળ
વધતા અટકાવવા. પરંતુ ડનબાર અને તેના માણસોના મનમાં એટલી
બીકે પેસી ગઇ હતી કે તેઓએ ફિલાડેલ્ફિયા પહોંચતા સુધી નાસવું બંધ
રાખ્યું નહીં.

લગાઈમાં મદદ કરવાને નાણાં એકઠાં કરવા ફાળો નાખવામાં આવે

તેમાંથી પેન કુટુંબને ખાતલ સખવાની આવા જારીક વખતે પગુ ગવર્ન-
રે પોતાની હઠ છોડી નહીં. કાયદામંડળીએ તો મોટી રકમો મંજૂર
કરી ને એવું હસપ્રત્ન કે પ્રગણના માલેકતા સુદ્ધાંત સર્વ જાણુની સ્થાવર
જંગમ મિલકતપર કર નાંખવો. “સુદ્ધાંત” શબ્દ કાઢી નાંખી તેને ઠેકાણે
“વગર” શબ્દ સખવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી ગવર્નરે પોતાની સંગતિ
આપવા ના પાડી. ગવર્નરના કહેવા પ્રમાણે કરવા મંડળીએ સાફ ના પાડી;
ખરિજામ એ થયું કે એક પૈસો પણ લગાઈ સાફ મળી શક્યો નહીં. મંડળી
મળતી, જરખારત થતી, ફરી મળતી, ગવર્નર તરફ સંદેશ મોકલતી પણ
કંઈ નિર્ણય આવ્યો નહોતો. આખો ઉન્દાવો અને સપ્ટેમ્બર તથા અક્ટો-
બર માસ આ પ્રમાણે જીકર કરવામાં ગયા. જુલાઈ અને ઓગષ્ટમાં દુ-
શ્મનોએ કંઈ કંઈ નહીં, પણ સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબરમાં તેમણે બધે
કેર વર્તાવી દીધો. ધરખાર હુંટી લીધાની, હજારો માણસો મારી નાખ્યા-
ની, બેસાં છોકરાંને બળાતકારે પકડી લઈ જવાની ખખરોપર ખખરો આ-
વવા લાગી. એક જણે તો મારી નાખેલા એક આખા કુટુંબની લારી ખુ-
લ્લા ગાડામાં ભરી લોકોની દયા ઉપજાવવાને, અને ગવર્નર તથા કાયદામંડ-
ળીને એકત્ર થવાનો બોધ કરવાને ક્રિલાડેલ્ફિયામાં શેરીએ શેરીએ ફેરવી-
ને ગવર્નરના બંગલાનાં બારણા આગળ મૂકી. એક જણે એવી ગપ ચલા-
વી કે બૈક પ્રગણના લોકો ક્રિલાડેલ્ફિયાપર હુમલો કરી પ્રગણના બ-
આવ માટે ગવર્નર અને કાયદામંડળીને એકત્ર થવાની ફરજ પાડવા તૈયા-
રીઓ કરેછે. ગવર્નરની સામા થવાનાં કારણ ક્રાંતિજન અને તેના મિત્રોએ
ઇંગ્લાંડમાં જાહેર કરવાની ગોઠવણ કરી હતી તેથી એ દેશનો પ્રજામત પેન
કુટુંબની વિરુદ્ધ એટલે સુધી થયો કે કેટલાએકે એવી પણ દરખાસ્ત કરી
કે પ્રગણનો બચાવ કરવામાં જ્યારે એ પોતાની હલકાઈથી હરકત નાંખે
છે ત્યારે પ્રગણું તેમની પાસેથી ખુંચાવી લેવું જોઈએ. આથી ગમરાઇને
એ કુટુંબે પોતાના ખમ્મનચીપર હુકમ લખ્યો કે બચાવને સાફ મંડળી
જે નાણાં મંજૂર કરે તેમાં અમારા તરફથી પાંચ હજાર પાઉન્ડ આપવા.
આ હુકમની વાત સાંભળી કાયદામંડળીએ કરમાંથી એ કુટુંબને સુક્ત ન-
હીં કરવાનો સવાલ ઊર્તી લાચારીથી પડતો મુકી, એ કુટુંબની જાગીરો
કરમાંથી ખાતલ કરી ૬૦ હજાર પાઉન્ડ મંજૂર કર્યા. આ પૈસા ખરચવાને
સાત જણની નિમેલી કમિટીમાં ક્રાંતિજન એક હતો.

• ધણા વખતથી દયાઈ રહેલું આખા પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણાનું વીર્ય પ્ર-

દિશ્ન યયું; જુના કલ્યા બૂલી જવાને ક્રાંડિલને સૌને આજીજી કરી. ગવ-
નર, કાયદામંડળી, લશ્કરકમિટી, અને ક્વેકરપંથ શિવાયના તમામ લોક,
પોતાનાથી બને તેટલો શ્રમ કરવા લાગ્યા. લશ્કરકમિટીના સભાસદો દરરોજ
મળતા. રવિવારે પણ તેઓ વિશ્રાન્તિ લેતા નહીં. તેમણે સરહદ પર હથિયાર
મોકલાવ્યાં. ઠેકાણે ઠેકાણે લકડકોટ ઉભા કરવામાં આવ્યા; ખોરાક એકઠો
કરી રાખવામાં આવ્યો; અને માણસોને ક્વાયત શીખવવામાં આવી.

રાજપ્રુશીથી લશ્કરમાં રહે એવા માણસ (વોલન્ટિયર) ઉભા કર-
વામાં મોટી અડચણ એ નડતી કે ક્વેકર લોકો હથિયાર લેવાને ના પા-
ડતા હતા. પોતે લડે નહીં ને ફતેહનાં ફળ વગર મહેનતે ભોગવે એવા
આ લોકોના રક્ષણ માટે લડવાને ગામડાના લોકો આનાકાની કરતા હતા.
શુદ્ધભાવથી ધર્મ સળંધી લાગણીને લીધે યએલાં ક્વેકર લોકોનાં મનનાં ફાં-
ફાંને ક્રાંડિલને તુચ્છકારી દાદમાં નહીં. ક્વેકર લોકોને માનભર અને સ્પષ્ટ
રીતે માફી અપાવી જીજ્ઞાસો લોકોમાંથી “વોલન્ટિયર” ઉભા કરવાનો કાયદો
તેણે કાયદામંડળી પાસે પસાર કરાવ્યો. આ માફીથી જીજ્ઞાસો લોકોમાં ય-
તી બેદિલી ઓછી કરવા સાર અ, બ અને ક નામના ત્રણ લાયક શ-
હેરીઓ વચ્ચે કલ્પિત સંવાદ લખી ક્રાંડિલને પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ સંવાદ લાંબો
અને આતુરી ભરેલો છે. એવું કહેવામાં આવેલું કે એથી એકદમ ઘણી
અસર થઈ. ક કહેલું “હું હવે જામશે નથી પણ ક્વેકર લોકોના બ-
ચાવ સારું હું લડવાનો નથી.” અ એ જવાબ દીધો “મતલબ કે તમારી
જોડે કેટલાએક ઉદાર બચી જાય એટલા સાર તમે વહાણમાંથી પાણી
ઉલેચી નહીં નાંખો.” “પણ” હજી સંતોષ નહીં પામેલા ક એ કહ્યું, “આ
કાર્યનું પરિણામ સાફ આવે તો નથી ચુંટણી વખતે ક્વેકર લોકોના વિ-
રુદ્ધ આપણે ચું કરીશું?” દેશાભિમાની અ એ જવાબ દીધો “મારા ગિ-
ત્રો, આ વખતે પક્ષ સળંધી સાંકડા વિચાર છોડી દો અને આપણે બધા
અગ્રેજ અને પેન્સિલ્વેનિયાના વતની છીએ એમ વિચાર કરો. આપણા
રાજની સેવા, આપણા દેશની સહીસલામતી ને આગર, અને આપણા ખુ-
ની દુશ્મન પર વેરનોજ માત્ર વિચાર કરો. જો સાફ થશે તો પછી એ
કોણે કંઈ એ કંઈ મહત્વનું નથી. જાત સેવા અને જાત બચાવ કરવો તે-
ના કરતાં જીજ્ઞાસોને બચાવવા અને તેમની સેવા કરવી એ વધારે સ્તુત્ય છે.
આપણા દેશને ખાતર ચાલો દૃઢતાથી અને ઉદારતાથી એકત્ર થઈએ. દે-
શને ખાતર મરવું એ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનું મરણ છે; સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ

આપણા પ્રમાણિક પ્રયત્નને સફળ કરશે.” આ પ્રમાણે સંવાદ પૂરો પામ્યો.

ક્રાંડિલને પસાર કરાવેલા કાયદાની રૂઢિએ હજારો લોકોએ ઉલટથી હથિયાર લીધાં; લડાઈની તૈયારીઓ શિવાય બીજા કશાનો અવાજ આ વખતે ફિલાડેલ્ફિયામાં સંભળાતો નહોતો. નોવેમ્બરની આખરે એવી અખર આવી કે નોર્થામ્પટન તરફનાં ગાંધડાં દુશ્મને બાળી નાખ્યાં છે અને લોકોને હથિયારથી નિર્દયપણે કાપી નાંખવામાં આવ્યા છે. લશ્કરનું ઉપરી-પણું લઇ એ પ્રદેશ તરફ જવાને અને ત્યાં લાકડાનો કાટ બાંધી લોકોની બીક મટે તેમ કરવાને, ગવર્નર મોરીસે ક્રાંડિલને વિનંતી કરી. આ કામ માથે લેવા ક્રાંડિલને કથુબ કયું. તેની સાથે જવાને પછાં વોર્લ્ડપરો હથિયાર લઇ તૈયાર થયા. પોતાના પુત્ર વિલિયમને તેણે પોતાનો જનકીજનિમ્યો તેની પત્નિએ મોઢીખાનાનો સામાન તૈયાર કર્યો. ડિસેમ્બરની અંધવચમાં સેનાપતિ ક્રાંડિલ પોતાનું ન્હાનું લશ્કર લઇને ઉત્તર તરફ કુચ કરી ગયો.

ખરાબ ઝડપમાં અનુભવ વગરના સેનાપતિ અને અનુભવ વગરના લશ્કરને આછી વરતીવાળા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં હણી જતનાં દુઃખ ખમવાં પડ્યાં; કોઇ દહાડો જરૂરીઆત ખાવાની ચીજો મળતી નહોતી; કોઇ દહાડો ખરાબ હવાથી ખોટી થવું પડતું; રસ્તાઓ એવા ખાડા ખમ્યાવાળા હતા કે જલદીથી કુચ થઇ શકેજ નહોતું; જે ઠેકાણે જવાનું હતું તે શહેરથી ૯૦ માઇલ કરતાં વધારે દૂર નહોતું પણ ત્યાં પહોંચતાં એક મહિનો લાગ્યો. બેથ્લેહેમ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ક્રાંડિલને માલમ પડ્યું કે કેપ્ટન મોર્ડો પણ જવાવની-તૈયારીઓ કરવા મંડી ગયા છે. ધરમાં રહી બેરાં ઇન્ડિયન લોકોપર પથ્થર નાખી શકે એટલા સાડા દરેક ધરવાળે માળખર પથ્થર ભરી રાખ્યા હતા. કેટલાએક મોઢા ધરને કાટ કરી લેવામાં આવ્યા હતા, અને હથિયાર પણ રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

બેથ્લેહેમ મધ્ય સ્થળ હોવાથી, ત્યાં મુકામ રાખી, લશ્કર ફિલ્ડા જી-બા કરવાને આસપાસ લશ્કરની દુકડીઓ તેણે મોકલી દીધી; અને તેમનાપર ટેબલેટ રાખવા અને સાદનપટનપર ચડાઇ કરવાની તૈયારી કરવા પોતે ત્યાંજ રહ્યો. દુકડીઓના ઉપરીને ક્રાંડિલને આપેલા હુકમ ચોકસ અને વિગતવાર હતા; તેમાં એક વાક્ય નીચે પ્રમાણે હતું. “તમારાં માણસને ખજાર કરજો કે તેમને કોઇ ઠેકાણે દુશ્મનના માણસ મળે અ-

ચવા કોઈ ઠેકાણે તેમનીપર ચઢી આવે અને દુસ્મન પૈકી કોઈ તેમને હાથે મં-
રાય તો તે વાત સાબીત કરી આપ્યાથી એ રીતે મુએલા દુસ્મનના મા-
યાદીક સરકાર ૪૦ ડાલરધનામ આપશે.”

આ ચક્રાવર્તન કામ કંઈ સહેલું નહોતું. ક્રાંતિજન પોતે એક વાત જ-
ણાવે છે જે પરથી એમ માલમ પડે છે કે જો કે દુસ્મન દેખાતા નહોતા
તોપણ તે પાસે હતા અને તૈયાર હતા. “ બેચેલેલામથી ઉપડવાની અમે
તૈયારીમાં હતા એટલામાં અગિયાર ખેડુતો આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા કે
અમને અમારાં એતરમાંથી ઇન્ડિયન લોકોએ કાઢી મૂક્યા છે; મહેરબાની
કરીને અમને બંદુક આપો કે જેથી અમે પાછા જઈ અમારાં ઘેર લઈ
આવીએ. મેં દરેકને બંદુક તથા જરૂર જેટલો દારૂ ગોળો આપ્યો. અમે
થોડા માધ્યમ ક્રય કરી એટલામાં વરસાદ આવ્યો અને આખો દહાડો વ-
રસ્યો. રસ્તામાં આશ્રય લેવા સરખું એકે મકાન અમને મળ્યું નહીં. આ-
ખરે એક જર્મનના ઘર આગળ અમે આવી પહોંચ્યા અને તેના દાણા
બરવાના છાપરામાં પલળેલા પલળેલા બરાધ બેઠા. સાફ થયું કે આ વખતે
અમારાપર કોઈ ચઢી આવ્યું નહીં, કારણ કે અમારાં હથિયાર ધણી સા-
ધારણ જાતનાં હતાં. અને વરસાદથી અમારી બંદુકોની ચાંપો બીજાઈ
ગઈ હતી. બંદુકની ચાંપ કોરી રાખવાને ઇન્ડિયન લોકોના જેવાં સાધન
અમારી પાસે નહોતાં. તે દિવસે ઉપર જણાવેલા અગિયાર ખેડુતોને એ
લોકો મળ્યા અને દસ જણને મારી નાંખ્યા; એક જણ જીવતો રહ્યો તે-
ણે અમને કહ્યું કે મારા સોબનીની બંદુકોની ચાંપો હવાઈ જવાથી બંદુ-
કો કુદી નહીં. ”

રસ્તામાં ઘણું સંકટ ભોગવીને લશ્કર સાદનહટન આવી પહોંચ્યું.
એક જણ પોતાની રોજનીશીમાં લખી ગયો છે કે “ ત્રાસ અને નાશના
દેખાવ શિવાય બીજું કંઈ અહીં જણાતું નથી. જે જગાએ એક વખત
સુખી અને શાન્ત ગામ હતું ત્યાં હવે સઘળું ઉજડ અને દિલગીરી ભરે-
લું લાગે છે; ઘર બાળા નાખ્યાં છે; ઘરવાળાઓને કમકમાટ ભરેલી રીતે
મારી નાખ્યા છે; તેમનાં લોહીપુડાણ મુડાં કોઈ ઘાટનાર નહોવાથી કૂર જા-
નવર અને પક્ષીના ખોરાક તરિકે ખુલ્લાં પડેલાં છે; અને આપણુદી ધાતકીપ-
ણાથી જેટલો કેર થાય તેટલો યએલો છે. અમે અહીં આવ્યા પછી, આ
પ્રદેશના કસ્યાણ માટે અમારાથી જેટલું યમ શકે તેટલું કરીએછીએ.
ક્રાંતિજનનામાં ડહાપણ, ન્યાયશ્રુદ્ધિ, દયા અને ધીરજ એવાં છે કે તેની યાદ

ગીરીમાં આવકું ઉઠું કરવું જોઈએ.” સાદનહટન આંખી ક્રાંતિને પહેલું કામ એ કરું કે, રાજાની હાસોને ભૂમિદા કરી; ખીજ દિવસે કિલ્લો ખાંધવાની જગો નક્કી કરી, તે ખાંધવા માંડયો; વરસાદની હરકત નડ્યા છતાં પાંચ દિવસમાં કિલ્લો ઉભો કીધો; અને તેનાપર વાવટો ચઢાવી, તેનું નામ “ફાઈએલન” પાડયું; થોડા વખતમાં તેની પાસે થોડે દૂર ખીજ એ કિલ્લો ખાંધ્યા અને આખો પ્રદેશ એવો કર્યો કે દુશ્મનથી એકદમ છાપો મારી શકાય નહીં.

કિલ્લો તૈયાર થયા પછી સેનાપતિ ક્રાંતિન નાની નાની ટુકડીઓ લખતે, આસપાસના પ્રદેશમાં ફરવા નીકળતો. તે લખે છે કે “અમને ઇન્ડિયન લોક મળ્યા નહીં પણ જે ટેકરીઓપર બેસીને અમારી દિલચાલ તેઓ જોતા હતા તે અમને ખાલમ પડી. એ જગાએ તેમણે વાપરેથી યુક્તિ જણાવ્યાની છે. શિયાળો હોવાથી તેમને તાપ્પા વગર ચાલે નહીં; પણ જે જમીનની સપાટીપર દેવતા સળગાવે તો તેમને વેગળેથી કાઢી જઈ શકે; તેટલા માટે તેમણે ત્રણ કુટ પહોળા અને એથી વધારે જોડા જમીનમાં ખાડા ખોદ્યા હતા. જંગલમાં પડેલાં બેઠેલાં લાકડાંની બાજુઓમાંથી તેમણે કુદાડીવડે કાલસા કાઢેલી જગા અમને ખાલમ પડી; આ કાલસાવડે ખાડામાં તેઓ દેવતા સળગાવતા. પગ ગરમ રાખવાને ખાડામાં લટકતા રાખીને તેઓ આસપાસ આજોડેલા હોવાનાં નિશાન અમને ધાસમાં જણાયાં. દેવતા સળગાવી આવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાથી, અજવાળું, બડોદા, તથાજો કે ધુમાડાથી તેમને કાંઈ જોઈ શકે નહીં.”

ત્રણે કિલ્લા પૂરા કરી તેમાં મોદીખાનાનો સરસામાન ભરી રાખવામાં ક્રાંતિન શોધાયેલા હતા એવામાં ગવર્નર મોરીસનો પત્ર આવ્યો કે હું કાયદામંડળીને થોડા વખતમાં બોલાવવાનો છું માટે સરદારની સ્થિતિ સલામત થાય કે તરત તમારે પાછા આવવું. કાયદામંડળીના સભાસદોમાંથી ક્રાંતિનના કેટલાએક મિત્રોએ પણ તેને પાછા આવવાને આગ્રહ કર્યો. આ સમયે કેપ્ટન કોન્સ્ટાન નામનો એક અનુભવી યોધો સાદનહટનનો દેખાવ જોવાને ન્યુ ઈંગલાંડથી ત્યાં આવ્યો હતો. ફાઈએલનનું ઉપરીપણું લેવાને ક્રાંતિને તેને વિનંતી કરી અને તે તેણે સ્વીકારી. ક્રાંતિને તેને લેખી અધિકાર આપ્યો અને લરકરને તે વાત જણાવી, તેમના આગળ તેનાં વખાણ કરી, સાવચેત અને હુશિયાર રહેવા તેને સમજાવ્યો, ચોતે દિલાડેદિશ્યા પાછે જવા નીકળ્યો.

એ ગહિના લશ્કરમાં નોકરી કરી, ૧૭૫૬ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૦ તારીખે ક્રાંકિલન ફિલાડેલ્ફિયા પાછો આવ્યો. તેના સહિસલામત પાછા આવવાથી બધા શહેરીઓ ખુશી થયા અને તેની સ્તુતિ અને વખાણ કરવા લાગ્યા. ગવર્નર તો એટલો મોહિત થઈ ગયો હતો કે સેનાપતિનો હુકો ફરીથી લઈને ફોર્ટ કુકેન જતવા જવાને ક્રાંકિલનને કહેવા લાગ્યો. આ કામને માટે હું લાયક નથી એમ જણાવી આ માન ભરેલો હુકો લેવાને ક્રાંકિલને ના પાડી. ફિલાડેલ્ફિયાના બારસો માણસની લશ્કરની ટુકડીઓએ તેને પોતાના કર્નલ તરિકે પસંદ કર્યો અને આ માનનો હુકો ક્રાંકિલને કબ્જા રાખ્યો. યોડા દિવસ પછી આ બધા લશ્કરની મોટી પંડેડ પૂરી થયા પછી બધી ટુકડીઓ ક્રાંકિલનના ઘર સુધી તેને પહોંચાડવા આવી હતી અને ઘેર પહોંચાડી રજાં લેતી વખતે તેના ઘર આગળ બંદુકોના બાર કરી તેને માન આપ્યું હતું.

લશ્કર સંબંધી જુનો કાયદો ૨૬ થઈ ઈંગ્લાંડમાં નવો કાયદો થવાથી ક્રાંકિલનના લશ્કરી હુકાનો યોડા વખતમાં અન્ત આવ્યો. ક્રાંકિલન સરહદ છોડી પાછો આવ્યા પછી નવ મહિને ઇન્ડિયન લોકોએ ફોર્ટ એલનપર એકદમ હલ્લો કરી તે છતી લીધો અને ફરીથી ગામ બાળી ઉજડ કરી નાખ્યું. પેન્સિલ્વેનિયાની સરહદપર ઇન્ડિયન લોકોનો જીલ્લમ ફરીથી ગુજરવા લાગ્યો. પણ હવે રજીસ્ટ્રેશનમાં નીકળી પ્રગણાનો બચાવ કરવા કરતાં બીજી રીતે બચાવ કરવાનું વધારે ગંભીર અને વિચાર ભરેલું કામ ક્રાંકિલનને માથે આવી પડ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

જુનો કજીઓ બેસમાં આવ્યો.

ક્રાંકિલનની અગેરિકાપર અસર—જગીરદારનો હેવાલ—પેન્સિલ્વેનિયાના ગવર્નરને જગીરદારની આસા પ્રમાણે ચાલતું પડતું—કરમાંથી જગીરદારને ખાતલ કરવા ગવર્નરનો આયહ—ક્રાંકિલન તરફ જગીરદારની ઇતરાજ થવાનું કારણ—નવો ગવર્નર ડેન્ની આવી પહોંચ્યો—ડેન્ની અને ક્રાંકિલન વચ્ચે થએલી વાતચીત—વેપાર અને કળા કૌશલ્યને ઉત્તેજન આપનાર મંડળીનો ક્રાંકિલન સમાસદ નિમાયો—ગવર્નર સાથેનો ક

જીઓ જોસમાં આજો—દારૂપરનો કર—ગવર્નરનો તોજડો જવાજ—ગવર્નર અને જાગીરદાર વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડ ફરિયાદ કરવા ક્રાંતિકર્મને મોકલવાનું હતું.

ગવર્નર અને કાયદા મંડળી વચ્ચે ફરીથી કજીઓ જાગ્યો. પ્રગણના ધણીએ આપવા કહેલા પાંચ હજાર પાઉન્ડ એક રકમે આપવાનો તેમનો વિચાર નહોતો. એકુતો પાસેથી ચઢેલી સાંથ જેમ જેમ વસુદ્ધ થાય તેમ તેમ કકડે કકડે એ રકમ આપવાની હતી.

ક્રાંતિકર્મની જાહેર જાહેશીનાં પ્રયત્નોનાં પચાસ વરસ મુખ્યત્વે ફરીને આ કજીઆનો સંતોષકારક ફરિયાદ લાવવા લખાણો કરવામાં, બાપણ કરવામાં અને વિચાર કરવામાં ગયેલાં છે. સંસ્થાનિકોને પોતાના ખરા હકનું જ્ઞાન કરાવનાર ક્રાંતિકર્મજન હતા. જન્મે મંડળીથી, વર્તમાનપત્રથી, વાતચીતથી, પુસ્તકાલયની સ્થાપનાથી અને શાસ્ત્રિય બાબતો લોકપ્રિય કરવાથી ક્રાંતિકર્મને સંસ્થાનોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાને જેટલું કરેલું છે તેટલું બીજા કોઈ સખસે જાગ્યેજ કર્યું હશે. ક્રાંતિકર્મ જેવું રત્ન સંસ્થાનોમાં તે વખતે પેદા થયું નહોત તો જે સ્વતંત્રતા અને જ્ઞાનના પ્રકાશથી અમેરિકા હાલ શોભે છે તે આવવાને બીજાં સંકડો વર્ષ લાગત.

આ અરસામાં ક્રાંતિકર્મના ચરિત્રની હકીકત બરાબર સમજવાને એ કજીઆના કારણનું હુંકું બધાન આ સ્થળે આપવું ઠીક થશે.

વિલિયમ પેનને પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણની જાગીર ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા ચાર્લસના વખતમાં ૧૬૮૧ ના જાનેવારીની પાંચમી તારીખે મળી હતી. આ જાગીરમાં બે કરોડ સાઠ લાખ એકર ધણી ફળદ્રુપ જમીન હતી. એ અક્ષિસના બદલામાં વિલિયમ પેને દર વરસ વિન્ડસરના મહેલમાં બીવર નામના રૂઆવાળા પ્રાણીનાં બે ચામડાં અને જે સોનું રૂપ મળે તેનો સ્વેમાગ રાજાની તીજેરીમાં આપવાનો હતો. ઇંગ્લાંડના કાયદા પ્રમાણે તથા ઇંગ્લાંડની પ્રજાને જાણે તેમ આખા પ્રગણની હાકેમી તેણે ભોગવવાની હતી. ઇન્ડિયન લોકો સાથે લડાઈ કરવી કે સંધિ કરવી, આપાધીશો, માણસો, વગેરે અમલદારોની નિમણૂક કરવી, છુન અને રાજદ્રોહ શિવાય બીજા ગુન્હાની માફી આપવી એ વગેરે પેનની સત્તામાં હતું. જે કામ પેન જાતે કરી શકે તે પોતાને જદ્દે ગવર્નર નિમીને કરી લેવા તેને સત્તા આપવામાં આવી હતી. માત્ર કર નાખવાનું અને કાયદા કરવાનું તેના એકલાના અધિકારમાં રાખ્યું નહોતું. પ્રગણના રહેવાસીઓએ સુંદી કરે.

લી મંડળીની સંગતિ વગર આ બે કામ તેનાથી થઇ શકે નહીં. જમીનનો તે પૂર્ણપણે માલિક હતો. દર વર્ષે એક શિલિંગ સત્તામી લેવાને ઠરાવે સો એકરે ચાળીસ શિલિંગના ભાવથી કિમ્મત લઈ ધણી જમીન તેણે વેચી દીધી હતી. આ પ્રમાણે સ્થાપના થએલી જાગીરની કિમ્મત ૧૭૫૫ માં એક કરોડ પાઉન્ડ ગણાતી હતી અને તેની વાર્ષિક ચોખ્ખી ઉપજ ૩૦ લાખ પાઉન્ડ થતી હતી.

વિલિયમ પેન બે વખત પરણ્યો હતો અને તેને છ છોકરાં હતાં. પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણાનો વારસો તેની બીજી સ્ત્રીના ત્રણ છોકરા જોન, ટોમસ અને રિચર્ડને તેણે આપ્યો હતો. મોટા જોનને બે ભાગ અને બીજા દરેકને એકેક ભાગ તેણે આપ્યો હતો. જોન ૧૭૪૬ માં મરી ગયો અને તેની મિલકતનો વારસો ટોમસને મળ્યો. આ પ્રમાણે ક્રાંતિકાળના વખતમાં પ્રગણાના માલિકો બે હતા; કે નો માલિક ટોમસ અને કે નો માલિક રિચર્ડ હતો. ટોમસપેન કામ કરી શકે એવો, કાળજી વાળો, કરકસરીઓ અને રીતભાત વાળો હતો. રિચર્ડપેન હડાલ હતો. જન્મે જણુ પોતાની મિલકતના મગર હતા અને આખા પ્રગણાના લોકોના ધણી હોય એમ વર્તતા. પોતાના તરફથી ગવર્નર નિમી તેઓ વહિવટ ચલાવતા હતા. બે શેઠની તાબેદારી કરવામાં કોઈ હજી દુતેદમંદ નિવડ્યો નથી; પણ પેન્સિલ્વેનિયાના ગવર્નરને તો ત્રણ ધણીની મરજી સાચવવી પડતી; પ્રગણાના માલિક નાખુશ થાય તો જરતરફ કરે; કાયદા મંડળી નાખુશ થાય તો પગાર બંધ કરે અને રાજ નાખુશ થાય તો માથું કાપી નાંખે. ગવર્નરને પ્રગણાના માલિકો તરફથી આગ્રાઓ થતી તે પ્રમાણે તેને ચાલવું પડતું. પોતાનું માન તથા મરતબો લોકોમાં જાળવવાને ગવર્નર ખુશી રીતે કહેતો નહોતે અને આ કામ કરવાની આગ્રા નથી અથવા આ કરવાની આગ્રા છે. ધણા વર્ષ સુધી કાયદા મંડળીને સમજાતું નહોતું કે પોતાની આગ્રાથી ગવર્નર સામે યાયછે કે માલિકોની શીખવણીથી યાયછે. આખરે એક ગવર્નરે કહી દીધું કે પ્રગણાના માલિક તરફથી થએલી આગ્રા બહાર કાઢ પણ કરવાને મને છૂટ નથી.

આલુગનાવતું મુખ્ય કારણ એ થઈ પડ્યું હતું કે કોઈપણ કરના-ખવા કાયદા મંડળી બલામણુ કરે તો તેમાંથી પ્રગણાના માલિકોની જાગીર ખાતલ કરવા ગવર્નર આગળું કરતો. આ પ્રમાણે કરવાની તેને તેમના તરફથી આગ્રા હતી અને આ આગ્રાનું તેનાથી ઉલ્લખન થઈ શક-

તું નહીં. બીજી મિલકતોની પેઠે પ્રગણના માલેકની મિલકતપર' કર નાખવામાં આવે તો કરની રકમ વરસ દહાડે ૫૪૦ પાઉન્ડથી વધારે પતી નહોતી. કરની બધી ઉપજ પ્રગણનો ખચાવ કરવામાં ખચવાની હતી; પ્રગણનો ખચાવ ન કરવામાં આવે તો સૌથી વધારે નુકસાન પ્રગણના જગીરદારને હતું; એમ છતાં જગીરદાર એટલા સાંકડા મનના હતા કે આટલી રકમ માટે પણ ખાતલ રહેવા પોતાની હઠ ઊડતા નહીં અને કાયદા મંડળીની કંઠ પણ દલીલ સાંભળતા નહીં.

આગલા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સાદનદટનથી કાયદા મંડળીમાં હાજર રહેવા ક્રાંકિલન ૧૭૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં પાછો આવ્યો હતો. મંડળીની છેલ્લી બેઠકમાં ક્રાંકિલનને સીધે સમાધાનીથી કામ ચાલ્યું હતું. આ બેઠકમાં જુની તકરારો ફરીથી ઉભી થઇ. જે કરમાંથી પેન કુલની જગીરો ખાતલ રાખવામાં ન આવે તે કરનો કાયદો મંજૂર કરવા ગવર્નર ઓપ્પીના કહેતો; એવી સરત કાંઈ પણ કાયદામાં દાખલ કરવા કાયદા મંડળી ઓપ્પી ના કહેતી; તકરારોપર તકરારો ચાલ્યા કરતી પણ કંઈ સાફ પરિણામ આવતું નહીં. ગવર્નર મોરીસે આખરે કંટાળીને પોતાને આપેલી આજ્ઞામાંથી ફટકીએક બતાવી દીધી જે પરથી સાફ જણાયું કે તે લાચાર હતો. મોરીસે પોતાના હુદાતું રાજનામું મોકલાવી દીધું હતું અને તે મંજૂર થઇ તો ગવર્નર આવે એટલીવાર તે ગવર્નર રહેવાનો હતો.

૧૭૫૬ ના માર્ચ માસમાં ક્રાંકિલન પોસ્ટઓફીસોના કામ સાથે મેરિલેન્ડ અને વરજિનિયા તરફ મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો હતો. ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે તેને થોડેક સુધી વળાવવા તેના તાળાની પલટણોમાંથી ૪૦-૪૦ સ્વાર વગર બોલાવ્યે આવ્યા હતા. ક્રાંકિલનને પહેલેથી ખબર હોત તો એ લોકોને નાકહેત, પણ તેને ખરણે એ લોકો આવી ચઢ્યા પછી તે ના કહી શક્યો નહીં. શહેરમાં અને શહેર બહાર થોડે સુધી ખુલ્લી તરવારોથી માનભેર ક્રાંકિલનને આ સ્વારો લઇ ગયા. પ્રગણના માલેકને કે ગવર્નરને આવા પ્રકારનું માન કદી મળ્યું નહોતું. કાયદા મંડળીમાં ક્રાંકિલને કહેલાં કેડવાં વેણથી તેના પર પ્રગણના માલેક ખીજવાયલા હતા અને આ બનાવ તેમના જાણવામાં આવ્યો ત્યારે વધારે ખીજવાયા. “ક્રાંકિલન જેવા લડાઇખોર અને ત્રાસદાયક” માણસને બરતરફ કરવાને પેને પોસ્ટમાસ્ટર જનરલને લખ્યું પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહીં.

મુસાફરી ત્રણ માસ ચાલી. જે માસ વરજિનિયામાં આનંદમાં કાઢી દે-

રિયાવાટે ક્રાંતિજન ન્યુથોર્ક ગયો અને ત્યાંથી જુલાઈમાં ઘેર પાછો આવ્યો. તે વખતે પ્રગણાનો જગ્યાવ રી રીતે કર્યો એ વિચારમાં જધાગરક થઈ ગયેલા ક્રાંતિજનને જણાયા. નવો ગવર્નર હજી આવ્યો નહોતો અને તેના આવતા સુધી કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. છ અઠવાડિયાં પછી ક્રાંતિજને લખ્યું કે “આપણી સરહદપર કેર વર્તે છે.....કાયદા મંડળી મળાછે અને કંઈપણ કરવાને ધણી આતુર છે. પણ નવો ગવર્નર આવવાની ધડીઓ ગણાયછે, અને તેના આવતા સુધી કંઈ થવાનું નથી.” આ શબ્દો લખ્યા પહેલાં થોડા કલાક અગાઉ ગવર્નર વહાણમાંથી ઉતર્યો હતો અને દિલાડે-દિલ્હી આવી પહોંચ્યો હતો. ૧૭૫૬ ના ઓગષ્ટની ૧૯ મી તારીખે રાજાઈ મોરીસનો અમલપૂરો થયો અને કેપ્ટન વિલિયમ ડેન્નીએ તેનો હુકો લીધો.

નવા ગવર્નરના આવવાથી શહેરમાં ખુશાલી ખુશાલી થઈ રહી. આ ખનાયની નોંધમાં વિલિયમ ક્રાંતિજન લખે છે કે “એક શેતાન જાહેને બીજો આવે એ પણ ઉદ્ધાસ કરતા છે. એક નામવાળો ગયો અને બીજા નામવાળો આવ્યો તેથી આખું પ્રગણું હરખાઈ ગયું છે. સૈને હગનારી આશા એવું મનાવે છે કે એ ગાલુસના સારા ગુણ ગવર્નર તરિકે પણ પ્રગટ થશે. કોઈ મોટો જગ્યાવ કરનાર આવ્યો હોય એવી રીતે તેને વધાવી લેવામાં આવ્યો છે. પ્રગણાના માલિકના ખુશામતિયા મેંધર અને કોરપો-રેશને તેને મોટું ખાણું આપ્યું છે; એ ખાણામાં કાયદા મંડળીના સમાસદોને નોતરવાથી તેઓ પણ પાછલી વાત વિસરી જઈ જમવા ગયાં છે.”

આ મેજબાનીમાં, ખાણું પૂરું થયા પછી ગવર્નર ડેન્ની ઉભો થયો અને સુંદર બાપણુ કરી ક્રાંતિજનને રોયલ સોસાઈટી તરફનો ચાંદ અર્પણુ કર્યો. બીજા પરોણા દારૂ ખીવાની ગમતમાં પડ્યા હતા ત્યારે ગવર્નર ડેન્ની ક્રાંતિજનને પાસેના એક એકાંત ઓરડામાં લઈ ગયો અને ખુશામત તથા લાલચથી તેને જાગીરદારના પક્ષમાં મેજબી લેવાની, કોરીશ કરવા લાગ્યો. ક્રાંતિજન કહે છે કે “તેણે મને ઘણું ઘણું કરીને કહ્યું કે ‘જાગીરદાર પ્રગણાના બલામાંજ રાજી છે; તેની સામે લાંબા વખતથી ચાલતો પ્રતિરોધ છોડી દેવામાં આવે અને તેની અને લોકોની વચ્ચે ફરીથી એકતા થાય તો તેથી સૈને અને વિશેષે કરીને તમને ફાયદો છે. લોકો અને જાગીર-દાર વચ્ચે એકતા કરાવવામાં તમે ઘણા ઉપયોગી થઈ પડો એમ છે. જો તમે તેમાં મદદ કરશો તો ખાત્રી રાખજો કે તમને તેનો ખદ્દો મળ્યા વગર રહેશે નહીં.’” અમે જલદીથી જમવાનાં ઓરડામાં પાછા ગયા નહીં તે.

થી દારૂ પીનાર મંડળીએ એક લોટા જારીને મદીરા અમારી ગોરડીમાં મો-
કલાબો, ગવર્નરે તેમાંથી ખુબ પીધું અને તેના પ્રમાણમાં વધારે આશુ
કરવા અને વચનો આપવા લાગ્યો.” ક્રાંડિલને ગવર્નર ડેન્નીને જવાબ આપ્યો
કે “ધરતીની કૃપાથી મારી સ્થિતિ એવો છે કે જગીરદારના આશ્રયની મારે
કંઈ દરકાર નથી. વળી હું કાયદા મંડળીમાં સભાસદ છું તેથી કાયદેસર મા-
રાથી તેણે આપેલું કંઈ સ્વીકારી શકાય નહીં. પેન કુટુંબનો હું કંઈ દુસ્મન
નથી. એમનાં કૃત્ય મને ગેરવાજબી લાગેછે ત્યારેજ હું તેમની સામે ધા-
ઈછું. તમારો રાજકારભાર સહેલો અને લોકપ્રિય થવાને મારાથી બનશે
તેટલું હું કહીશ. પણ હું આશા રાખું છું કે તમારી પહેલાંના ગવર્નરને જે
આજ્ઞાઓ નડતી હતી તે આજ્ઞાઓ લખને તમે નહીં આવ્યા હશો.” આ
સાંભળીને ગવર્નરે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં. આ અગત્યની બાબતપર તેના
તરફથી કંઈ જવાબ મળ્યો નહીં એટલાપરથી કાયદા મંડળીએ તેના વિરૂ-
દ્ધ અતુમાન કર્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે એકમતથી તેઓએ
તેને માનપત્ર આપી આવકાર દીધો અને તેના ખર્ચને માટે વાર્ષિક છસો
પાઉન્ડની રકમ મંજૂર કરી. વળી વિરોધ કરીને તેઓ ધાકી ગયા હતા.
અને હવે તેમ કરવાનો પ્રસંગ આવશે નહીં એમ આશા રાખતા હતા.

પણ શાન્તિ ધણો વખત ટકી નહીં. ગવર્નર ડેન્ની તરફથી મંડળી
તરફ પહેલું લખાણ આવ્યું તો પરથીજ જણાયું કે મોરીસ વગેરે તેની
પહેલાંના ગવર્નરોના જેવો તે પણ તાબેદાર ગવર્નર હતો. જગીરદાર તર-
ફથી થએલી આજ્ઞાઓ પ્રમાણે તે પણ ચાલનાર હતો એમ યોગ્ય વખ-
તમાં જણાઈ ગયું. જાકાત, ચલણીનોટો અને જગીરદારની મિલકતપર કર
જો ત્રણ અગત્યની બાબતોમાં શું કરવું એ વિષે તેને ખાસ સૂચનાઓ જા-
ગીરદારે આપેલી હતી અને તે સૂચનાઓ બહાર તેનાથી એક ડગલું પણ
બસવાતું નહોતું.

ગવર્નર અને કાયદા મંડળી એક પણ બાબતમાં એકમત થયા નહીં.
મંડળી સુસ્તવી રહી ફરી મળતી તો ફરી પાછો વિરોધ થતો. ગવર્નરના
આજ્ઞા પછી ચાર માસ આ પ્રમાણે બોલા બોલી અને ઝગઝગાં ગયા.

૧૭૫૬ માં ક્રાંડિલને એક ધડીનીએ ધુરસદ નહોતી. એકલી રાજ
દરબારી બાબતમાં તે સંક્રાપલો નહતો. લંડનમાં ર્યાપન થએલી વેપાર અને
કળાકૌશલ્યને ઉત્તેજન આપનાર એક મંડળીનો તે આ સાલમાં સભાસદ
થયો હતો. મંડળીએ તેને આગ્રહ પૂર્વક લખ્યું હતું કે પન વ્યવહાર રા-

ખી, વખતો વખત ખબર અને સૂચના આપતા રહેવું. નવેમ્બરમાં વળી ઇન્ડિયન લોકો સાથે મસલત કરવા ગવર્નર ડેની સાથે તે સરહદપર ગયો હતો અને ત્યાં ઘણા દહાડા તેમની સાથે વિચાર કરવામાં કાઢ્યા પણ તેનું કંઈ ફળ નીપજ્યું નહીં.

૧૭૫૬ ના ડિસેમ્બરમાં કાયદામંડળી ફરીથી મળી ત્યારે ગવર્નર સાથેનો જીનો કજીઓ ઘણો વધી પડ્યો. કાયદામંડળીને હવે કંઈ ધીરજ રહી નહીં; ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો; સરહદપર રક્ષણની કંઈ ગોઠવણ થઈ નહોતી; દુશ્મન પહેલાંના કરતાં વધારે ડેર વર્તાવતા હતા; સંઘનાએ એકત્ર થઈ બચાવનો ઉદ્યમ કરવાનો આ વખત હતો, લડાઈ કરી ખેશી રહેવાનો નહતો. દેશદાઝ જાણનાર કાયદામંડળી સરહદનાં સંસ્થાનોની આપત્તિ ટાળવા પોતાના તરફથી જે થઈ શકે તે કરવાને તત્પર હતી. આ અણીને વખતે પેન કુટુંબની જાગીરપર કર નાખવાનો સવાય ફરીથી બાજીપર રાખી, મંડળીએ સર્વ જાતના દારૂપર જકાત નાખી પૈસા ઉઠા કરવા ઠરાવ કર્યો. સાઠ હજાર પાઉન્ડ કરજ કાઢીને લગાઈની મદદમાં સરકારને આપવા અને દારૂની જકાતની ઉપજથી દર વર્સે કરજ ઓછું કરવું એવી મતલબનો એક કાયદો મંડળીએ પસાર કરી ગવર્નરને મોકલાવ્યો. જકાત વીસ વરસ સુધી રાખવાની હતી. આ કાયદામાં કંઈ વાધો લેવા જેવું નહોતું કારણ કે જે પ્રશ્નને માટે આત્માર સુધી તકરાર ચાલતી હતી તે એમાં નહીં હતો. એમ છતાં ગવર્નરે પોતાની સંમતિ આપવા ના કહીને જણાવ્યું કે આવો કાયદો પસાર થવા દેવાને મને મનાઈ કરેલી છે; ઉપાડવા ધારેલી રકમ ઘણી મોટી છે; વીસ વરસની મુદત ઘણી લાંબી છે; અને એ કાયદામાં બીજી ઘણી નાની બાબતો જેવી જોઈએ તેવી રીતે મૂકેલી નથી. મંડળીની એક કમિટી અને ગવર્નર વચ્ચે આ બાબત ઘણા દિવસ મસલત ચાલી, કેટલીએક બાબતમાં સમાધાન કરવાને મંડળી રાજી હતી, પણ ગવર્નરને થએલી આશાઓ બહાર એનાથી એક ડગલું ખસાતું નહીં. અમુક બાબત કાયદામાં આવશ્યક દાખલ કરવા જેવી છે એમ કમિટી ખાત્રી કરે ત્યારે ગવર્નર કહે કે એ તો ખરૂં પણ મારી આશાઓમાં એ વિષે સ્પષ્ટ મનાઈ કરેલી છે. આખરે કાયદાનો ખરડો દસ લીટીઓ લખી ગવર્નરે પાછો મોકલ્યો અને એ દસ લીટીઓમાં જણાવ્યું કે મારી સંમતિ હું આપતો નથી; આ દેશમાં ગવર્નર અને કાયદામંડળીનો ઇનસાફ કરી શકે એવો કોઈ

હપરી ન હોવાથી સંગતિ નહીં આવવાનાં મારાં કારણુ દુઃખાંડ રાગ સાહેબ તરફ મોકલીશ.

આ તોછડો જવાબ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે કાયદામંડળીએ સપળા વાંધાનો વિચાર કરી ઠરાવ કર્યો કે આટલો વખત આપણો હક છોડી દેવો અને ગવર્નરની સૂચનાઓ પ્રમાણે નવો ખરડો તૈયાર કરવો.

આ અગત્યનું કામ પૂર્ણ થઇ રહ્યું કે તરતજ ગવર્નરની પેઠે કાયદામંડળીએ પણ રાજ્યને અપીલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. કાયદા અને સન'દ વિશ્વ જાગીરદારની આજ્ઞા પ્રમાણે પેન્સિલ્વેનિયાપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવે તો તેનાં કેવાં માદાં ફળ નીપજશે અને પેન્સિલ્વેનિયાની કેવી દુર્દશા થશે, અને હાલ કેવી દશા થઇ છે તેનો આખેલુણ ચિતાર ઈંગ્લાંડનાં સત્તાધિશોને ઈંગ્લાંડ જઇ રૂબરૂમાં આપવા કાયદામંડળીમાંથી બે જણને ચુંટી કાઢી ઈંગ્લાંડ મોકલવાનું ઠરાવ્યું. બેન્જામિન ફ્રાંક્લિન અને આર્થઝાક નોરીસ, એ બે ગૃહસ્થાને પસંદ કરી ઈંગ્લાંડ જવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. આર્થઝાક નોરીસ ધણો જૂદ થઇ ગયેલો હોવાથી જવા ખુશી નહોતો, તેથી ફ્રાંક્લિન એકલાને પોતાના મુખત્યાર તરિકે મોકલવાનો કાયદામંડળીએ ઠરાવ કર્યો. પોતાના છોકરા વિલિયમને સાથે લેવાની ફ્રાંક્લિનની મરજી હોવાથી મંડળીએ તેનું રાજીનામું સ્વીકારી તેને પણ જવા રજા આપી. મુસાફરી અને લંડનમાં રહેવાનું ખર્ચ પૂર્ણ કરવા કાયદામંડળીએ ૧૫૦૦ પાઉન્ડ મંજૂર કર્યો. થોડા માસમાં કામ પૂર્ણ થવાની આજ્ઞા હતી તેથી આટલી રકમથી ચાલશે એમ ધારવામાં આવ્યું હતું.

અકરણુ ૧૯૨

કાયદામંડળીના મુખત્યાર તરીકે ઈંગ્લાંડમાં,

૧૭૫૭ થી ૧૭૬૨.

લંડન હપડી જવાની તૈયારી—લોર્ડ લૉડને સમાધાન કરવા કલ્યાથી રોકોષ જવું—લંડન આવી પહોંચવું—કોલિન્સનને ત્યાં ભિતરો કરવો—મુલાકાત સાફ વિદ્વાનોનું આવવું—ટ્રેવનરટ્રીટમાં ઘર સજી રહેવું—પેન કુટુંબની મુલાકાત—પેન કુટુંબ તરફથી ગવર્નર તરફ ગયેલો જવાબ—વિલિયમ પિટને મળવાની ખટપટ—હિરોયરિકલ રિવ્યુ—ગાયનનો શોખ—

૧૭૫૬નો ક્રાંતિન—લંડનના રસ્તા સાફસુફ કરાવવાની મેળના—કેમ્બ્રીજ તરફ મુસાફરી—વતન ભૂમિમાં—રકાર્થાંડ તરફ મુસાફરી—પત્ની સાથે પત્રવ્યવહાર—ક્રાંતિનને પોતાની ધારણા પાર પાડવામાં પડેલી મુશ્કેલીઓ—ડેન્નીએ પેન કુટુંબના હિત વિરુદ્ધ મંજુર કરેલા કાયદા—તે સંબંધમાં ઇંગ્લાંડમાં નિમાયલી કમિટિનો અભિપ્રાય—કમિટિનો અભિપ્રાય ફેરવવાને ક્રાંતિને વાપરેલી યુક્તિ—ધારેલી મતલબ આખરે પાર પડી—દુરમનોના સંબંધમાં ક્રાંતિને જણાવેલા વિચાર—ઇંગ્લાંડમાં વધારે રોકાવું ચર્ચુ—વસ્તી વંધાવવા વિષે ક્રાંતિનના વિચાર—સંધિને માટે બુખારો—બાડુલી લેખકો—કેનેડા ઇંગ્લાંડને દસ્તાગત રાખવા કરેલી સૂચના—સદ્મુલ્કી ધવાની કળા વિષે લોર્ડ કેમ્સને લખેલો પત્ર.

કાયદામંડળીના મુખસાર તરીકે ઇંગ્લાંડ જવા નિમણૂક થવા પડી ક્રાંતિન ઉપડવાની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. ન્યુયોર્કથી ઉપડનાર એક વહાણમાં બાપ દીકરાએ દીકરી લીધી અને સરસામાન પણ મોકલાવ્યો. વહાણ ઉપડવાને થોડા દિવસ બાકી હતા એવામાં અમેરિકાના સરકારી લશ્કરનો સેનાપતિ લોર્ડ લૅડન ગવર્નર અને કાયદામંડળી વચ્ચે સમાધાન કરવાને દિવાડેદિવા આપ્યો. આ મોટા માણસના વચ્ચે પડવાથી કંઈ થશે એવી આશાએ ક્રાંતિને ઉપડવાનું મુસ્તવી રાખ્યું અને વહાણ એના વગર ઉપડી ગયું.

ખન્ને પક્ષની હકીકત સાંભળવાને ઇચ્છા બતાવી લોર્ડ લૅડને એક દિવસ નક્કી કરી ગવર્નર ડેન્ની અને ક્રાંતિનને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. કાયદામંડળી તરફની દલીલો ક્રાંતિને સ્પષ્ટ રીતે કુંઠામાં ઠહો બતાવી. ગવર્નર ડેન્નીને તો એટલું જાણેવાનું હતું કે હું જાગીરદાર સાથે ખનથી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા બંધાએલો છું અને જો તેથી ઉત્તરો આજું તો તેથી મને નુકસાન છે. નુકસાન ન થાય એમ તમે કરી ચકતા હો તો તમે દરેક તેરવા હું તૈયાર છું. લોર્ડ લૅડનથી કંઈ સમાધાન ચર્ચ ચર્ચું નહીં. એનામાં સેનાપતિને લાલક કંઈ ચુગ નહોતી. એના જેવા માણસને આવો મોટો હુલો શી રીતે મળી શક્યો હશે એ ક્રાંતિનને વિસ્મય જેવું લાગતું હતું. તે વખતમાં ઇંગ્લાંડમાં વસીલાથી તેમજ રાજકીય મતલબ સાધવાને મોટી મોટી જગાઓ વસીલા અને વગવાળા લોકોને આપવામાં આવતી હતી એ ક્રાંતિનને પાછળથી માલમ પડ્યું.

ફરીથી વહાણની મોકલણ કરી, જાપ દીકરો વખતસર ન્યુમોર્ડ ગ-
 મા. પણ આજ ઉપડે કાલ ઉપડે, એમ કેટલાંએક અદ્યાડિયાં તેમને જો-
 ટી કર્યા પછી વહાણ ઉપડ્યું. લોડ લોડને સરકારી લખોટા મોકલવાને
 વહાણને જોટી કરી રાખ્યું હતું. એ એટલો આજગુ હતો કે આજકાલ
 કરતાં લખોટા મોકલવામાં ઘણા દિવસ કાઢી નાખ્યા. લાંબી અને દહેશત
 બારેલી મુસાફરી સહીસલામત પૂરી કરી ક્રાંકિલન કૌર્નવાલના ફાલમથ
 બંકરે જીત્યાં. લાંબી લંડન રૂપાં માધ્યમ થાય છે. જાપ દિકરો રસ્તે જો-
 વાલાયક જગાઓ જોતા જોતા જુલાઈની ૨૬ મી તારીખે લંડન આવ્યા
 અને તેમના મિત્ર પિટર ક્રાંકિલનને ઘેર તેમણે જિતારો કર્યો. એ મુદ્દતનું
 રહેઠાણ ધણું રમણિય હતું. ક્રાંકિલન આવ્યાની વાત સાંભળીને એ અમે-
 રિકન ફિલમફને મળવા ઘણા વિદ્વાનો આવવા લાગ્યા, અને તેને આવેલો
 જાણી ખુશી જતાવવા લાગ્યા. જેમ્સ રાફ્સ હજી દેખાત હતો. એની સ્થિ-
 તિ ઘણી સુધરી ગઇ હતી. પોતાના જુના મિત્રને તે મળવા દોડી આ-
 વ્યો અને સર્ગાસાગવાંની ખજાર પૂછી પોતાના પરાક્રમની હકીકત કહી
 સંભળાવી. ક્રાંકિલનનું નામ યૂરોપમાં જાહેર કરનાર દાકતર ફાધરશલ પણ
 મળવા આવ્યો. મસામુસેટનો ગવર્નર શર્ધી પોતાનું આગલું આજખાણ
 તાજું કરી ગયો. દાકતર જોન્સનના મિત્ર સ્ટ્રેડન નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક
 વેચનારને પહેલી મુલાકાતે ક્રાંકિલન સાથે માયા થઈ ગઇ. ક્રાન્સ, જર્મ-
 ની, હોલંડ અને ઇટાલીથી વિજળીસાસ્ત્રીઓના મુખારકબાદીના પત્રો આ-
 વવા લાગ્યા. ક્રાંકિલનને અવકાશ મળ્યો કે તરત ઈંગ્લાંડમાં પહેલવહેલો
 વાહણમાંથી વિજળી એવી કાઢનાર અને ક્રાંકિલનની કક્ષપનાને ટેકા આ-
 પનાર દાકતર કેન્ટનને તે મળવા ગયો. ક્રાંકિલન પહેલવહેલો લંડન ગયો
 હતો ત્યારે જે જાપખાનામાં તેણે નોકરી કરી હતી ત્યાં પણ તે ગયો
 અને ત્યાં કામ કરનાર મજૂરોને એક જાપવાનું ચંત્ર જતાવી કહ્યું કે “આ-
 વો બાઇઓ આપણે મળ કરીએ. ચાળીસ વર્ષ ઉપર તમારી પેઠે મજૂર
 તરીકે આ ચંત્રી હું કામ કરતો હતો. ” એણે કહીને તેણે દારૂ મંગાવ્યો
 ને જાપખાનાની આબાદી ચલાવા ચોડો પીધો અને પાયો. જે જગો ઉ-
 પર દારૂ પીવા વિરુદ્ધ ૩૩ વર્ષપર ક્રાંકિલન બોધ કરતો હતો તે જગો
 પર તેણે આ પ્રસંગે દારૂ વાપર્યો એ ઠીક તો કર્યું નહીં, પણ એને જો-
 ટાઇનો ગર્વ નહોતો અને પોતાની આમલી સ્થિતિ તે જૂલી ગયો નહોતો
 એ જતાવવાને આ જનાવ ઘણો અગત્યનો છે.

પિટર કોલિન્સનને ત્યાં ચોડા દિવસ પરાણો રહી. ક્રાંડિઝને પોતાનું ઘર કેવન સ્ટ્રીટ નામની સારા લોકને રહેવાની શેરીમાં સખી લીધું. એના ઘરની માથેક મારગેરેટ સ્ટિવનન્સન નામની એક સારા સ્વભાવની બહી બા-
ધ હતી. એ બાધ નવા તેની દીકરી સાથે ક્રાંડિઝનને એવી મિત્રાચારી થઈ કે તે જીવતા સુધી ચાલી. લંડનમાં ક્રાંડિઝનની રહેવાની રીત હોયી પંડિત-
ના માણસને છાજે એવી હતી. ફિલ્ડોલ્ફિયાથી એક ચાકર પોતાને માટે અને એક પોતાના પુત્રને માટે તે લઈ આવ્યો હતો. બાગની ગાડીઓ આગવડ બરેલી અને એડાળ દેખાવની જણાયાથી-તેણે ઘરની ગાડી રાખી, કે જ્યાં પેન્સિલ્વેનિયાનો પ્રતિનિધિ પ્રધાનો અને પાર્લામેન્ટના સભાસદો-
ને ઘેર પોતાને છાજતા ડાળથી જઈ શકે. તેના છોકરાનો વિચાર મારિ-
સ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થઈ ઘેર જવાનો હોવાથી મિડલ્ટેમ્પલ નામની કન-
યદાની પાઠશાળામાં તે દાખલ થયો અને કાયદાના પુસ્તકનું અધ્યયન કર-
વા મંડી ગયો.

ખતાવતું નથી, એનાપર સંઢી કરેલી નથી, તારીખ નાખેલી નથી, અને કોને આપવાનું છે, તે લખ્યું નથી. ક્રાંતિલેને એ કાગળપર સંઢી કરી અને ૨૦ ઓગસ્ટ ૧૭૫૭ ની તારીખ નાખી આપી. હજી પણ જગીરદાર કહેવા લાગ્યા કે અમે સમજતા નથી કે કાયદામંડળી શું માગે છે અને તેમની શી ફરિયાદ છે; અમારે બધા કાયદા બેઠ જવા પડશે અને તેમાં ઘણો વખત લાગશે; વળી હાલ રાજ પડી છે અને વડાલો બહાર જતા રહ્યા છે; વડાલની સલાહ વગર આવી અમલની બાબતમાં અમે કંઈ કરી શકતા નથી; વડાલો આવશે ત્યારે તેમનો અભિપ્રાય લઈશું.

આપરથી ક્રાંતિલેને અનુમાન થયું કે જગીરદારની ગરજ તો બને તેટલી રીતે મારી સામા થવાની છે; જળરી લડત કંઈ વગર મારા કાર્યમાં હું ફતેહ પામવાનો નથી; છેવટનો ફેસલો કરવાનું રાજના પ્રધાનોનાં હાથમાં છે માટે જગીરદારને બાબતે મૂકી તેમને ખરી હકીકત સમજાવવી એજ કાયદાબરેલું છે.

તબિયત નાદુરસ્ત થવાથી આઠેક અઠવાડિયાં સુધી ક્રાંતિલે કંઈ કરી શકે નહોતો. સારો થયો કે તરતજ તેણે પણ એક પ્રખ્યાત બારિસ્ટરને રોડ્યો અને તેની સલાહ તથા મદદથી પોતાનો પક્ષ મજબુત કરવા લાગ્યો. બાર મહિને જગીરદારે ફરિયાદની બાબતનો જવાબ આપ્યો. એ જવાબ ક્રાંતિલે તરફ ન મોકલતાં ગવર્નર ડેન્નીની મારફતે કાયદામંડળી તરફ બારેબાર અમેરિકા તેણે મોકલાવ્યા. આ જવાબ લંબાણથી લખેલો હતો. પણ તેમાં કોઈપણ બાબતનું મંડળીનું માગણું સ્વીકાર્યું નહોતું. ક્રાંતિલેની જાતપર હુમલો કરી તેના જેવા અખતારથી કાંઈ થવાનું નથી એમ તેમાં જણાવ્યું હતું, અને સૂચના કરી હતી કે “ખુલ્લા મનના, શાન્ત અને ઠંડા મિત્રજવાણા” કોઈ અખતારને પસંદ કરી મંડળી મોકલે તો કંઈ થઈ શકે. આ લંબાણથી ક્રાંતિલેના વિરુદ્ધ કાયદામંડળીપર કંઈ અસર થઈ નહોતી.

એ દરમિયાન ક્રાંતિલે કંઈ બૂદોજ પેચ કરતો હતો. કાયદામંડળી અને જગીરદાર વચ્ચેની તકરારોનો છેવટનો ફેસલો કરનાર રાજ અને તેનું મંત્રીમંડળ હતું. મંદવાડમાંથી ઉઠવા પછી ક્રાંતિલે એક એવા માણસની મરજી સંપાદન કરવા લાગ્યો કે જેનાથી રાજ અને તેનું મંત્રીમંડળ બન્ને ક્રુર જતાં. વિવિધ પીટતે વખતે દુનિયામાં પહેલા નંબરનો માણસ ગણાતો હતો, એની કારકિર્દીમાં દુનિયાના સઘળા ભાગોમાં એટલી ખંડી ફેટેલી

મળી હતી કે લોકોમાં તેનું નામ ધણું માનીતું થઈ પડ્યું હતું. એનો ખોલ કોઈથી ઉઘાટાતો નહોતો. આ મહાન પુરુષ જે ક્રાંતિજનની હકીકત લક્ષમાં લેતો ક્રાંતિજનનો ફેરો સફળ થવાનો સંભવ હતો. એની સુલાકાત કરવાને ક્રાંતિજને ઘણી ઘણી તજવીજ કરી, પણ જોગ આપ્યો નહોતો. ઉલુક અને પોટર નામના એના સેક્રેટરી સાથે ક્રાંતિજનનું ઝોળખાણ થવાથી તેમની મારફતે કંઈ હકીકત ક્રાંતિજન કહેવાડાવી શક્યો, પણ રૂબરૂમાં મળી હકીકત કહેવાનો પ્રસંગ કદી આવ્યો નહોતો. ઇંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી જે વરસ આ પ્રભાણે વહી ગયાં પણ જે કામને માટે ક્રાંતિજન આવ્યો હતો તે કામ પાર પાડવા તે ધણું યોગ્ય કરી શક્યો. વર્તમાનપત્રોમાં ખોટા હેવાલ આપવાથી લોકોના મનમાં એમ પેશી ગયું હતું કે સધળો વાંક કાપદામંડળીનો છે. આ ખોટો અભિપ્રાય દૂર કરવાને ક્રાંતિજન અને તેના પુત્રે એક મોટું પુસ્તક લખી તેમાં મૂળથી સધળી હકીકત સવિસ્તર જણાવી. આ પુસ્તક ઘણી ઉતાવળથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તોપણ તે ઘણી અસરકારક રીતે લખાયું હતું. દુનિયામાં પ્રખ્યાત લોકોપદેશકને જે ફતેહ મળેલી છે તે મોટે ભાગે તેમની દૃષ્ટાંત આપવાની ચાતુરીને લીધે મળેલી છે. સોક્રેટિસ, ક્રાંતિજન, આડમ સ્મીથ, સિડની સ્મીથ, પામરસ્ટન, કારલાઇલ, હેન્રિવાર્ડ ખીયર, લોવેલ, પેસન, સ્પર્જન, ગ્રૂ, મહાન કવિઓ, મહાન વક્તાઓ, મહાન શિક્ષાગુરુઓ, મહાન અધિપતિઓ, એ સર્વમાં દૃષ્ટાંત આપવાની ચાતુરી માલમ પડે છે. દૃષ્ટાંત આપવાની ચાતુરીનો ક્રાંતિજન એકો હતો. એને હાથે લખાયેલું એકે પાનું એતું નથી કે જેમાં કંઈ યોગ્ય દૃષ્ટાંત અથવા કંઈ બંધબેસતી વાત આવેલી ન હોય.

આ પુસ્તકનું નામ “હિસ્ટોરિકલ રિવ્યુ” હતું. એ પુસ્તકથી લોકોના મનપર ખરેખર અસર થઈ. જેનો અભિપ્રાય વજનદાર મણી શકાય એવા ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તમામ પ્રખ્યાત પુરુષોને એક એક નક્કસ ક્રાંતિજને ભેટ મોકલાવી. ખાંચસો નકલો એના ભાગીઆ ડેવિડ હોલને પેન્સિલ્વેનિયામાં વેચવા તથા વહેંચવા તેણે મોકલાવી, પચીસ એના જાનિઝ મિકલને બોસ્ટન મોકલાવી અને પચીસ ન્યુયોર્ક મોકલાવી. ઇંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી પહેલાં જે વર્ષમાં આથી વધારે થઈ શક્યું નહોતો. કામ ધીમું ચાલતું તેથી ક્રાંતિજનને અવકાશ ધણે મળતો. અવકાશનો લાભ લેતાં તેને સારી રીતે આવડતું હતું. સારા સારા વિદ્વાન માણસોનો સમાયમ તેને બહુ ગમતો. વિજ્ઞાનવિદ્યાનો તેનો શોખ હતો કાયમ હતો. પોતાના ઘરમાં વિજ્ઞાન

સંચો ગોઠવી, દરરોજ અખતાર કરી જતાવીને પોતાના મિત્રોને તે રંજન કરતો.

ગાયનનો શોખ હોવાથી લંડનમાં તેનો કેટલોક વખત તેની મજાદમાં પાણી જતો. પ્રખ્યાત જર્મન ગવૈયો હેન્ડલ તે વખતે-લંડનમાં હોવાથી ક્રાં-
કિલન તેનું ગાણું સાંભળી ચક્રેલ. ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે
ગાણામાં ગીતના ખેલ હંકાઈ જવા ન જોઈએ. ગીતના સમ્પન્ની અસર ગા-
યનથી વધવી જોઈએ. એ સિવાય ગાયનનો બીજો ઉપયોગ નથી.

તે વખતે ગેરીક નાટ્યકલામાં ધણો પ્રખ્યાત હતો. ક્રાંકિલનને ના-
ટક જોવાનો શોખ મૂળથી હતો. લંડનમાં ધણી વાર તે ગેરીકને વેધ લા-
જવાતાં જોવા જતો.

તે વખતનો વિદ્વાન માણસોની સોજતમાં ક્રાંકિલનને ફરી ગમત મળતી એ
તેના કામજો વાંચવાથી સારી રીતે જણાય છે. આપણે યાદ રાખવું જો-
ઈએ કે ૧૭૨૪ અથવા ૧૭૪૪ માં જોવો ક્રાંકિલન હતો તેના કરતાં ૧૭૫૯
નો ક્રાંકિલન ફેટલીએક બાબતમાં જૂરોજ માણસ થઈ ગયો હતો. તેનું
શરીર ૫૩ વરસના પૈસે ટકે સુખી અંગેજના જેવું બારે થઈ ગયું હતું; ૫-
હેલાના કરતાં આરામ લેવાનો તેનો શોખ વધ્યો હતો; જમ્યા પછી જ-
શ બેસવામાં અને એકાદ ગલાસ ક્ષેરેટ લેવામાં તે હવે વાંધાબરેક મણતો
નહીં; સાધારણ ઓળખીતાની સોજતમાં તે ધણું ઓછું બોલતો; તેના
મિત્રોની સોજતમાં હોય ત્યારે ધણો હસમુખો, ટોળી અને ગપ્પી માલમ
પડતો; ગીત ગાવામાં, હાજરજવાબ આપવામાં અને બેડી મશ્કરી ક-
રવામાં તેને કાંઈ પહેાંચે એમ નહોતું. આ વખતના તેના એક પત્રમાં લ-
ખ્યું છે કે “ મને લાગે છે કે પહેલાંની પેઠે સોજત, મપાટા મારવાનું, હ-
સવાનું અને ગાવાનું મને હજી યજી ગમે છે. પરંતુ તેની સાથે વધ મા-
ણસોની વાતનાં ડાહ્યાં ડાહ્યાં વાંચો અને અંબીર વચનો મને પહેલાં કર-
તાં વધારે ગમે છે. ”

એના રચનાવર્ગ સુખ્ય લક્ષણ કદી બદલાયાં નહોતાં. જ્યોં ત્યાં સુધારો
કરવાની તેની યુદ્ધિ તો હમેશા એક સરખીજ રહી હતી. લંડનના રસ્તાપરનાં
ધુણીવાળાં ફાનસો સુધારવાને તેણે એક વખત વિચાર કર્યો હતો; દરરો-
જ સવારમાં દુકાનો ઉઘડ્યા પહેલાં ચહેરના રસ્તા વાળવાને મોઢવણ ક-
રવાની એક મેળમ્મ તેણે તૈયાર કરી હતી. તે લખે છે કે “ યોડા વખ-
તમાં કેટલું વાળી સડાય એ એક અકસ્માત બનાવથી મારા જાણવામાં
આવ્યું. કેવળ સ્કીટમાં મારા બારણા આગળ એક મરીજ સીને એક દિ-

વંસ સાવરણી વડે વાળતાં મેં જોઈ. જાણે હમણાંજ મંદવાડમાંથી લડી હોય એવી શીઘ્ર અને નખળી તે દેખાતી હતી. મેં તેને પૂછ્યું કે તને અહીં વાળવા કોણે કહ્યું છે. તેણે જવાબ દીધો કે “ કોઈએ નહીં, હું ગરીબ છું તેથી મને કંઈ આપશે એવી આશાએ મોટા લોકોના ઘર આગળ હું આડું કાઢ્યું. ” મેં તેને કહ્યું કે આખો મહેલો વાળી નાખ, હું તને એક શિલિંગ આપીશ. આ વાત નવ વાગે યહ. બપોરે તે શિલિંગ માંગવા આવી. મેં તેને પ્રથમ ધીમે ધીમે વાળતાં જોઈ હતી તેથી આટલી વારમાં તેણે કામ પૂરું કર્યું હશે એમ મારા માનવામાં આવ્યું નહીં. માં-રા આકરને મેં જોવા મોકલ્યો; તેણે જોઈ આવી કહ્યું કે આખો મહેલો સાફ વાળેલો છે અને બધી ધૂળ ગટરમાં નાખેલી છે. પછી વરસાદ યવાથી તમામ ધૂળ ધોવાઈ ગઈ અને રસ્તો તથા ગટર સાફ થયાં. ”

ક્રાંકિલને કરેલી યોજના દાકતર ફોર્ધરજીને જતાવવામાં આવી પ-છુ તે વખતે તેણે કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. દુઃખ અને હરકતો ભોગવવાને જાણે વિધાતાએ લેખ લખ્યા હોય એમ તે વખતે શહેરમાં લોકો હજારો જાતની હરકતો વેઠતા. જ્યારે એનવીલ મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે સર જૉનશીર્ડીએ તેની ખાત્રી કરી કે ચોવીસ માણસની ઘોડેસ્વાર પોલીસ રાત્રે દરે તો લંડન અને તેનાં પરાં લુટારાના ત્રાસથી મુક્ત થા-ય. તોપણ સાર પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી નાટકમાંથી ઘેર પાછા જતાં ગૃ-હસ્થ સ્ત્રીઓ લુટાતી; હોલજર્નલીસ અને હંસલોલીધની તો કંઈ કહેવા-ની વાત નહોતી. પાંચ લાખ માણસોનાં સુખ અને તંદુરસ્તીને માટે મહેનત કરવી એ જાણે કંઈ પાપ હોય એમ ક્રાંકિલને મારી માગવી પડેછે. તે લખે છે કે “ કેટલાએકને એમ લાગશે કે આ નજીવી બા-બતો ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી. પણ જો તેઓ વિચાર કરશે તો તે-મને માલમ પડશે કે પવનને દિવસે એક માણસની આંખોમાં કે એક દુકાનમાં ધૂળ પડે તે ઘણું મહત્વનું નથી; તોપણ આ શહેરમાં એ-વા ઘણા દાખલા જોઈએ અને તે વળી વારંવાર જોઈએ તેથી એ બાબત ઘણી મહત્વની અને જરૂરની થાય છે. સમજ આ દેખાતી થોડી અગ-ત્યની બાબતપર કોઈ માણસ ધ્યાન આપે તો તેને તેઓ દસી કાદશે નહીં. જેમની દરરોજ જરૂર પડતી નથી એવાં મોટાં મોટાં કામથી મા-ણસ જાતનું સુખ વધેછે તેના કરતાં દરરોજ જનનારી નાની નાની બા-બતોમાં સાર યવાથી, વધારે વધેછે. એક માણસને તમે હમર ગીની

આપો. તેથી તેનું સુખ વધે તેના કરતાં તેને અરજો સારી સ્થિતિમાં રાખતાં અને જ્યોતે દળમત કરતાં શીખવો તેથી વધારે વધશે. ”

છઠ્ઠાંડ રહ્યો ત્યાં સુધી દરેક ઉન્દાળામાં ક્રાંકિલન તેના પુત્ર સાથે ચોડાં અઠવાડિયાં મુસાફરી કરવામાં કાઢતો. ૧૭૫૮ માં તેણે કેમ્બ્રીજ સર્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ લીધો હતો. પાઠશાળાઓના શુર, સર્વવિદ્યાલય-કાલપના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષે ત્યાં તેને ઘણું ગાન આપ્યું હતું.

કેમ્બ્રીજથી તે પોતાના બાપદાદાની વતન જૂમિમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેનાં સમાં સાગધાને શોધી કાઢી મળી આવ્યો હતો. ઉવેર્લીંગ-ખરોમાં તેની સગી એક ડોશી એટલી ઉમરની હતી કે ૭૩ વરસ ઉપર તેનો બાપ છઠ્ઠાંડ છોડી અમેરિકા ગયાની વાત તેને બરાબર યાદ હતી. એ બાપ ગરીબ, સંતોષી અને આનંદી હતો. બેન્જમિન કાકાનાં કેટલાએક કાગળ આ બાપએ ક્રાંકિલનને વાંચવા આપ્યા. એ કાગળોમાં ક્રાંકિલન અને તેની બહેન નાનાં હતાં તે વખતની કેટલીએક વાતો લખેલી હતી. ઉવેર્લીંગખરોથી એકદન આવી તપાસ કરતાં જે જગ્યાએ તેના બાપદાદા લવારનું કામ કરતા હતા તે જગ્યા ક્રાંકિલનને જડી આવી. ત્રીસ એકરનું તેમનું ખેતર વેચાઈ ગયું હતું. તેમની કુપડી હજી ક્રાંકિલન હાઉસના નામથી ઓળખાતી હતી અને તેમાં ગામની નિશાળ ખેસતી હતી. ઘણાં સગાંને બાપ દિકરાએ શોધી કાઢ્યાં; તેમાંનાં ઘણાંખરાં ગરીબ અને ધરમાં હતાં પણ ક્રાંકિલન કુટુંબનો શુભ, જે સંતોષ, તે તેમનામાંથી જતો રહ્યો નહોતો. ક્રાંકિલને કબરો. પરના લેખની નકલો કરી લીધી; સ-મગરણની નોંધ તપાસી તેમાંથી પોતાના વડીલો સબંધી જરૂર પૂરતા જિતારા લીધા; અને આ પ્રમાણે પોતાના વડીલાની જૂમિમાં ફરી બાપ દિકરો લંડન પાછા આવ્યા.

૧૭૫૯ ના ઉન્દાળામાં ક્રાંકિલને છ અઠવાડિયાં સ્કોટલાંડમાં મુસાફરી કરવામાં કાઢ્યાં. એ સાલમાં સેન્ટ એન્ડ્રુની સર્વવિદ્યાલય તરફથી તેને દાકતરનો માનજરેજો ઇલકાળ મળ્યો હતો. આ ઇલકાળથી હવેથી ક્રાંકિલન દાકતર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ ઇલકાળ મળવાથી કદાચ તેને એ વર્ષના ઉન્દાળામાં સ્કોટલાંડ તરફ જવાનું મન થયું હશે. આ પ્રસંગે સ્કોટલાંડમાં તેને ઘણું ગાન મળ્યું. એડિનબરોની કોર-પોરેશને તેને એ શહેરનું છૂટાપણું બક્ષ્યું; મોટા ગાણુસોએ તેને જમવા નોતર્યો; અને વિદ્વાન માણુસોએ તેની સાથે મિત્રાચારી કરી. લુંગ,

રાજાઈસન અને લોડકેમ્સ આ પૈકી મુખ્ય હતા લંડન પાછા આપી ક્રાં-
ડિઝને લોડકેમ્સને લખેલા પત્રમાં લખ્યું છે કે “સ્કોટલેન્ડમાં જે અગે બે-
યું અને સાંગબું હતું, જે સુખ અને મજા ભોગવ્યાં હતાં અને જે મ-
હેરખાની મેળવી હતી તેની વાતચીત પોર્ક પહોંચતા સુધી ચાલી હતી. અમે
ધારતા હતા તેના કરતાં વધારે અમારો આદરસત્કાર થયો હતો. હંકા-
માં ગારે કહેવું જોઈએ કે મારી આખી જીંદગીમાં કદી નહીં ભોગવેલું
એવું સુખ મારી છ અઠવાડિયાંની મુસાફરીમાં સ્કોટલેન્ડમાં મેં ભોગવ્યું છે.
એ દેશમાં અમને મળેલી મનગંભીરી અને બોધકારક મંડળીએ મારા મ-
નપર એવી અસર કરી છે કે, ઘાઝ સર્જધને લીધે બીજે ઠેકાણે માફ મન
દોરવાયું નહોત તો સ્કોટલેન્ડમાં રહી માફ બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરવાનું
હું પસંદ કરત.”

આ મજાના દિવસોમાં પણ ક્રાંડિઝનનું ઓતઃકરણ દિલાડેલિક્યામાં
તેના ઘર તરફ હતું. એની પત્નિને તેણે લખ્યું હતું કે “યોગ્યતાવાળા મા-
ણસો મારા તરફ આયા અને મિત્રભાવ રાખે છે અને ચતુર માણસો સાથે
વાતચીત કરવાને મને તક મળે છે તેથી મને બેશક ધણો આનંદ લાગે છે;
પણ આટલી ઉમરે ધરના સુખ વગર સંતોષ ઉપજે નહીં; મારા કુટુંબથી
દૂર હોવાને લીધે મને બેચેની થાય છે અને તેમને મળવાને ઉત્કંઠા રહે
છે તેથી ધણી વખત આનંદીમંડળીમાં હોઉં છું ત્યારે પણ હું નિઃસાસો ના-
બ્રુછું.” ઘર શણગારને માટે અને પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રીના ઉપયોગ માટે
ક્રાંડિઝન નવાઈ નવાઈની સ્ત્રીને ઘેર મોકલાવતો અને ઘેરથી એની સ્ત્રી
પણ સારીસારી ખાવાની સ્ત્રીને ઇચ્છાંડ મોકલાવતી.

ક્રાંડિઝનની સ્ત્રી પણ લખવામાં ધણી ચીવટ રાખતી હતી. એના ત-
રફથી નિયમિત રીતે પત્ર આવતા હતા. ૧૭૫૮ ની સાલના એક પત્રમાં
એણે ક્રાંડિઝનને અજાણ્ય જેવી ખબર આપી હતી કે સંસ્થાનોમાં એવી
ગપ ચાલી રહી છે કે તમને બેરોનેટનો ઇલિકાજ અને પેન્સિલ્વેનિયાના ગ-
વર્નરની જગો આપવામાં આવી છે. આ ગપ ખોટી હતી પણ ક્રાંડિઝનનો
ઇચ્છાંડમાં આદરસત્કાર સારી રીતે યતો હતો એ વાતની ખાત્રી એની
સ્ત્રીને બીજી ધણી રીતે થઈ હતી. મી. સ્ટ્રેહને તેને એક પત્રમાં લખ્યું
હતું કે “મહેરખાની કરી તમે અહીં આવો અને તમારા પતિ સાથે ત-
મારું આયુષ્ય ઇચ્છાંડમાં ગુજારો, કે જેથી તમારા પતિ સાથે વાતચીત ક-
રવાનું માફ સુખ હમેશ કાયમ રહે. તમારા પતિને મેં જોયા નહોતા ત્યારે

૧ તેમનાં લખાણ અને પ્રતિષ્ઠાથી મેં તેમને માટે જિયો મત બાંધ્યો હતો; બ્યારે એમને નજરે જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પહેલાંના કરતાં પણ મારો મત વધારે જિયો પડ્યો. મેં કોઈ એવો માણસ જોયો નથી કે જેના સમાગમથી એના જેટલો આનંદ થાય; કોઈ કંઈ વાતમાં સારા હોય છે અને કોઈ કંઈમાં હોય છે, પણ એતો સર્વ વાતે સારા છે.” વળી મી. સ્ટ્રે-હન લખે છે કે “અમેરિકાથી આવેલા જે જુવાન પુરુષો મારા જોવામાં આવ્યા છે તેમાં તમારો પુત્ર સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એમ મારો મત છે. એની ઉંમરના બીજા માણસોમાં જોવામાં નથી આવતી એવી પાકી સમજ એનામાં છે. એનો પિતા એની સાથે પોતાના મિત્ર અને ભાઈ તરિકે વર્તે છે. પિતાની સોજતમાં દરેકજ સુધરવાને એને તક મળે છે, તેથી મને લાગે છે કે એના પિતાના જેવો એ પણ એના દેશને ઉપયોગી થઈ પડશે.” મી. સ્ટ્રેહન ધારતો હતો કે મારા પત્રથી ક્રાંક્ષિતનની સ્ત્રી ઇંગ્લાંડ આવશે. ક્રાંક્ષિત જાણતો હતો કે મારી સ્ત્રીને દરિયાની ખુસાફરી પસંદ નથી, અને તેથી તે આવવાની નથી. આખરે એમજ થયું. મી. સ્ટ્રેહનને તેણે એાખી ના લખી કે મારાથી ઇંગ્લાંડ આવશે નહીં.

આ પ્રમાણે ક્રાંક્ષિતનનાં ત્રણ વરસ ઇંગ્લાંડમાં ગયાં; કામને સા-રૂ ખોદી થઈ રહેલું પડ્યું એટલે વખત મન પસંદમંડળીમાં, પદાર્થવિ-જ્ઞાનના પ્રયોગમાં, ગાયનમાં, નાટકમાં અને આસપાસના પ્રદેશમાં ખુસા-ફરીમાં જવાથી તેને કંઈ કંટાળો લાગ્યો નહીં. જે કાર્યને માટે તે આવ્યો હતો તે ૧૭૬૦ ના ઉન્હાળામાં નિવેડને માટે તૈયાર થયું હતું.

ક્રાંક્ષિતનને લાગનાં પૂર્ણ રીતે ફતેહ મળી નહીં. પેન્સિલ્વેનિયા પ્ર-ગણું વર્ણનિયા અને ન્યુયોર્કની પેઠે ખાલસા કરવાને સરકારને તેણે વિ-નંતી કરી હતી પણ તેને એવો જવાબ મળ્યો કે જાગીરદારની સંમતિ વગર તેમ થયું કઠણ છે. આ યોજનામાં ન ફાવવાથી હવે બીજી બે જા-ન્યતો બાકી રહી તે તરફતે જોઈ લેવાયું. ૧ બીજાએની મિલકતની પેઠે જાગીરદારની મિલકત પણ કર આપે. ૨ જાગીરદાર પોતાના ગવર્નરને એ-કસ આજ્ઞાઓ આપી તે પ્રમાણે ચાલવા ફરમાવી કાયદામંડળીને સતાવે નહીં. આ બે બાબતોમાં ફતેહ મળવી એ કંઈ સહેલું કામ નહોતું. જેમની મારે ન્યાય માગવાનો હતો તે પેન કુટુંબીએના જેવાજ માણસો હતા.

૧૭૫૭ માં ક્રાંક્ષિતન ઇંગ્લાંડ ગયા પછી ગવર્નર ડેન્ની અને કાયદા-મંડળી વચ્ચેનો જગડો પહેલાંના કરતાં વધારે ઉઘ્ઘાડ્યો હતો. ક્રાંક્ષિતનના

જેવા ઠંડા સ્વભાવનો બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરાવનાર કોઈ નહીં હોવાથી ઠજીઓ નરમ પડતો નહોતો. પહેલાંના ગવર્નરોની પેઠે ગવર્નર ડેન્ની પણ આ વઢવાડથી કંટાળી ગયો હતો. ૧૭૫૮ માં તેણે જાગીરદારની આગા વિરૂદ્ધ કેટલાએક એવા કાયદાને સંમતિ આપી હતી કે જેમાં બીજી મિલકતોની પેઠે જાગીરદારની મિલકતપર પણ કર નાખવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. જાગીરદારને આ ખબર પડતાં જ ડેન્નીને બરતરફ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો અને તેની જગ્યાએ જેમ્સ હેમિલ્ટન નામના માણસને નિમ્ણે. હેમિલ્ટન દિલાડેદિવાનો વતની હતો. જાગીરદાર તરફથી તેને પંજુ બીજાઓની પેઠે ચોકસ આગાઓ આપવામાં આવી હતી પણ એવી આગાઓ વિરૂદ્ધ તેણે પણ કેટલાએક કાયદાને સંમતિ આપી. જાગીરદારની સનંદમાં એક એવી કલમ હતી કે કાયદામંડળી અને ગવર્નરે પસાર કરેલા કાયદાને રાજની સંગતિ મળવી જોઈએ. પોતાની આગાઓ વિરૂદ્ધ ગવર્નરે સંમતિ આપેલા કાયદા બંને તો રાજ પાસે રદ કરાવવાને જાગીરદારે તજવીજ ચલાવી. ૧૭૫૮ અને ૧૭૫૯ માં પેન્સિલ્વેનિયામાં પસાર થયેલા ૧૯ કાયદા ૧૭૬૦ માં રાજની મંત્રીસભાના ટેબલપર મંજૂરી માટે આવી પડ્યા હતા. કેટલાએક કાયદા એવા હતા કે જેના સમ્બંધમાં કોઈનો વાંધો નહોતો. ૧૧ કાયદા સામે જાગીરદારે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. બધી મિલકતોપર કર નાંખી ૧૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ઉભા કરવાનો એક કાયદો હતો. એ કાયદાનું જે આખર આવે તેજ પ્રમાણે બીજા દસનું આવવાનું હતું. પેન કુટુંબવાળા જાગીરદારે વકીલ કરી એ રદ કરાવવા લડત ચલાવી. આણીમમ ક્રાંકિલને પણ વકીલ કરી એવું બતાવ્યું કે એ કાયદા વાજબી છે અને ઇંગ્લાંડના કાયદાને અનુસરતા છે. અલ્લે જોશ હેલીફાક્સ અને બીજા ચાર જણની એક કમિટી નિમી રાજ્યે આ બાબતપર રીપોર્ટ માગ્યો. આ કમિટીએ ક્રાંકિલન અને કાયદામંડળીને પ્રતિકુળ રીપોર્ટ કર્યો અને જણાવ્યું કે, બધી મિલકતોપર એક સરખી રીતે કર નાખવો એ ન્યાયથી, ઇંગ્લાંડના કાયદાથી, અને રાજના હકથી ઉત્પન્ન છે.

કમિટીએ આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યા પછી ફતેહની આગા રાખવી એ ફાગટ હતું. પણ ક્રાંકિલન હિંમત હારે એવો પુરખ નહોતો. આ રિપોર્ટ કમિટી પાછો ખેંચી લઈ બીજો લાભકારક રિપોર્ટ કરે એવી તજવીજ તેણે કરવા માંડી. ૧૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ઉભા કરવાનો કાયદો રદ

યાય તો પેન્સિલ્વેનિયામાં લોકોપયોગી કામ માટે પૈસાની બીડ પડે અને જાગીરદારનું જોર વધી પડે એમ હતું. ક્રાંડિકનને લાગ્યું કે વચ્ચે રસ્તો પકડવામાં આવે તો કંઈ થઈ શકે; તેથી કમિટીને તેણે વિનંતી કરી કે કાયદો રદ કરવાના કરતાં તેમાં જે વાંધા બરેલું લાગતું હોય તે સુધારવાને સૂચના કરો તો સુધારો કરવાનો જીએ કાયદો હું કાયદામંડળી પાસે ખસાર કરાવું; જાગીરદારની બધી મિલકતપર કર નાખવો વાજબી લાગતું ન હોય તો પેદાશવાળી મિલકતપર કાયમ રાખી, બીજી વગર માપેલી અને વગર પેદાશવાળી જમીનપરના કરની માત્રી આપાવો. કાયદાનો કેટલેક ભાગે અમલ શરૂ થયો છે, માટે તે રદ થશે તો તેનું પરિણામ સાફ નહીં થાય. આ ખુલાસાથી કમિટીના મનપર અસર થઈ અને તેઓએ પ્રથમના રિપોર્ટના સાંધણુ તરિકે જીએ રિપોર્ટ કર્યો કે પેન્સિલ્વેનિયાની કાયદામંડળીના મુખત્યારના કહેવા પ્રમાણે કાયદો સુધારવામાં આવે તો તે રદ કરવાની જરૂર નથી. આ રિપોર્ટમાં કરેલી બધામણુ પ્રમાણે કરવાને રાજ્યએ મજબૂર કર્યું. આ બાબત ક્રાંડિકને લોર્ડ કેમ્સને લખ્યું કે અમને “ધણે દરજ્જે સંતોષ હોયને તેવી રીતે દ્રિયાદનો અંત આવ્યો છે.”

આ સમાધાનની ખબર દિલ્લાડેલ્ફિયામાં પહોંચી હશે ત્યારે ધણાનાં મન હરખાયાં હશે. મજબૂર પુરષો ચેતી પણ ગયા હશે કે એ સમાધાનમાં શું કાયદો સમાયેલો છે. ડિસેમ્બર માસમાં મંડળી મળી ત્યારે તેમના મુખત્યાર તરફથી આવેલો રિપોર્ટ વંચાયો અને કેવી સરને કેવી ફતેહ મળી હતી તે સર્વના જાણવામાં આવ્યું. મંડળી પાસે કાયદો સુધારવાવાને ક્રાંડિકને કબજા કર્યું હતું તે ઝઠ લઈને કરી નાખવાને મંડળીએ ઉલટ બતાવી નહીં. ગવર્નરે ઉપરાઉપરી ઉધરાણી મોકલી ત્યારે મંડળીએ આ બાબત વિચાર કરી રિપોર્ટ કરવા એક કમિટી નિર્મી. કમિટીએ રિપોર્ટ કર્યો કે (૧) જાગીરદારની માપણી થયા વગરની ખરાબાની જમીનપર કંઈ કર નાખ્યો નથી. (૨) જાગીરદારની માપણી થએલી ખરાબાની જમીનપર જીગ-ઓની એવી જમીન કરતાં વધારે કર નાખ્યો નથી. (૩) જાગીરદારની જમીનપર વાજબી કર નાખેલો છે. (૪) જાગીરદારની તમામ મિલકતપર કરનો આંકડો ૫૫૬ પાઉન્ડ ૪ શિલિંગ અને ૧૦ પેન્સ થાય છે. એ આંકડો એકંદરે કરના આંકડાનો પાંચમો ભાગ છે. (૫) કરની બાબતમાં જાગીરદારને કંઈ અન્યાય થયો નથી.

આ રિપોર્ટ જોટલો કુંડો છે કે તેમાં કમિટી શી બલામણુ કરે છે તે પણ સમ્યું નથી. બલામણુ તો સમજી લેવાની એ હતી કે આ પ્રમાણે બધું વાજગી રીતે થયું છે એટલે કાયદામાં સુધારવાનું કંઈ નથી. આપણા સુખત્યારે કાયદામાં સુધારો કરાવવાનું કહેલું તે માત્ર કાયદો રદ થયો 'અ-ટકાવવાને એક યુક્તિ હતી. જે સુધારો કરાવવાનું તેણે માથે લીધેલું તે પહેલેથી થએલો છે.

આપણે એમ ન ધારવું જોઈએ કે ઇંગ્લાંડમાં રહી ક્રાંડિયને કરેલું કા-ગ પેન્સિલ્વેનિયાના તમામ લોક પસંદ કરતા. એના પક્ષમાં પ્રગણાની વ-સ્તીનો મોટો ભાગ હતો અને તે બધા તેની વાહ વાહ બોલતા. પણ એ-ની ગેરદાજરીમાં જાગીરદારના પક્ષની સંખ્યા પણ વધી હતી અને તે પ-ક્ષના લોકો તેની નિંદા કરતા હતા અને વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનિયાની મદદથી તેનીપર તુટી પડતા હતા. ક્રાંડિયનની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીનાં અત્યાર સુધી માત્ર વખાણજ સાંભળેલાં હોવાથી આ નિંદાથી તેને ધણું ગાઠું લાગ્યું અને એ વિશે ક્રાંડિયનને તેણે ખજર આપી. ક્રાંડિયને જવાબ લખ્યો કે "મારા વિષે જુદી અફવાથી તને આટલું બધું માઠું લાગે છે એ જોઈ હું દિ-લગીર છું. મારી વહાણી, યાદ રાખજો કે ઇશ્વરની મદદ હશે અને તેણે આપેલી સારા નરસાની સમજ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી મારા જેવા પો-તાના કુર્કુબને ચલાનાર પ્રમાણિક માણસને ન જાજે એવું અયોગ્ય કામ મારે હાથે થવાનું નથી." એક બીજા કાગળમાં તે લખે છે કે "કોઈનાં જુદાં અથવા ધર્મ બરેલાં લખાણથી તારા મનમાં જોડું લગાડીશ નહીં. ઇશ્વરે તને બક્ષેલા સુંખમાં અને મિત્રોના સમાગમમાં ખુશ મિલનજો રહેજો. એ લોકોનાં ચોપાનિયાંને તું લેખવતી નથી એમ જાણી હું ખુશ થયો છું. આ કાગળની મહોરપર ગુચળુ વળેલા સાપર ક્યુરર જેડું છે અને નીચે "સત્ય એવ જાયતે " એમ મુદ્રાલેખ છે એ તેમને જોઈ જાણ છે."

નહીં. ખીજે વરસે પણ કેટલાંએક સરકારી અને ખાનગી કામને લીધે એ-
ને ઇંગ્લાંડમાં રહેવું પડ્યું.

૧૭૬૦ ના “એન્યુઅલ રજીસ્ટર” માં વસ્તી વધારવા વિષે ક્રાંકિલ-
નનો એક નિબંધ છપાયેલો છે. અમેરિકાનાં સંસ્થાનો વધવાથી, ઇંગ્લાંડ
નિર્ધન થતું જાય છે એવો બૂલ બરેલો વિચાર તે વખતે ચાલતો હતો.
તેનો રદિયો આપવાને આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો હતો. ઘણા અંગ્રેજો
એવું માનતા હતા કે ઇંગ્લાંડનો પૈસો અને ઇંગ્લાંડની વસ્તી અમેરિકા ત-
રફ તણાઈ જાય છે અને તેથીજ અમેરિકામાં પૈસો અને વસ્તી વધે છે.
આ ભ્રાન્તિ ભાગવા ક્રાંકિલને પોતાના નિબંધમાં જે દલીલો વાપરી છે તે-
જ તેની પછી પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી આડમ સ્મીથે વાપરેલી છે. ક્રાંકિલન
કહે છે કે “એક ખીજનાં ખોરાકનાં સાધનોમાં આડે આવીને, અને એ-
કાં ધધને તેઓ પોતે અડચણ કરે છે તે શિવાય વનસ્પતિ અને પ્રાણી-
ઓની ઓલાદ વધવાને ખીજ કંઈ સીમા નડતી નથી. પૃથ્વીની સપાટી પર
ખીજ કાંઈ જાતની વનસ્પતિ ન હોય તો આખી પૃથ્વી પર ધીરે ધીરે એક
જાતનો છોડ, જેવો કે વરિયાળોનો, ઉગાડી શકાય. તેજ પ્રમાણે ખીજ વ-
સ્તી પૃથ્વી પર ન હોય તો અંગ્રેજ પ્રજા, જેવી એક જ પ્રજાથી થોડા જ-
માનામાં આખી પૃથ્વી ભરી શકાય. ઉત્તર અમેરિકામાં આશરે ૮૦ લ-
ગભગ અંગ્રેજો ગયા હતાં હાલ ત્યાં દસ લાખ અંગ્રેજોની વસ્તી થઈ છે. એ-
મ હતાં ઇંગ્લાંડની વસ્તી પહેલાંના કરતાં ઓછી થઈ નથી, બરફે સંસ્થાનો-
માં ગાલની ખપત વધારે થવાથી વેપારરોજગારને ઉત્તેજન મળી વસ્તી
વધી છે. અમેરિકાની હાલની દસ લાખ માણસની વસ્તી, ૨૫ વર્ષમાં બ-
મણી થાય એમ મણીએ તો આજથી સો વર્ષ પછી ત્યાં ઇંગ્લાંડના ક-
રતાં પણ વધારે અંગ્રેજોની વસ્તી થશે. બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તામાં જમીન
અને દરિયા પર આથી કેટલો બધો વધારો થશે ?”

સુભાગ્યશીરીથી સુભાગ્ય રાજનારનેજ મોટો જેરકાર્યદો છે એમ ક્રાં-
કિલને આ નિબંધથી સાબીત કરી આપ્યું છે. રોકને બેસી રહેવાનું હોવા-
થી તે નાકોવત થતો જાય છે અને આખરે ગણુ ચાર જમાનામાં તેની
ઓલાદ અશકત અને જંગલી થાય છે.

ત્રીજો જ્યોર્જ ગાદીએ બેઠો કે તરતજ આખા રાજ્યમાં સંધિને
માટે યુગાટો થવા લાગ્યો હતો. લાંબો વખત ચાલે એવી સંધિ દુસ્મનો
કરે નહીં ત્યાં સુધી લડવુંજ જોઈએ એમ પીટના જેવો ક્રાંકિલનનો નિ-

ચાર હતો. ઇંગ્લાંડમાં તે વખતે પેટને માટે ગમે તે લખે એવા ભાડુતી લેખક ધણા હતા. ક્રાન્સે આવા ધણા લેખકોને રશવત આપી સંધિ કરવાની તરફેણમાં ચોપાનિયાં, નિબંધો અને આરટિકલો લખાવ્યા હતા. સંધિ કરવાની ઇચ્છાવાળા અંગ્રેજ દરબારીઓની ચાકરીમાં પણ ધણા ભાડુતી લેખકો હતા. સંધિ કરાવવાને આ પ્રમાણે ખટપટ થાય છે એ વાત ઉઘાડી પાડવાને “એક પ્રિન્ટન”ની સહીથી ક્રાંકિલને “મોરનીંગ કોનિક્લ” વર્તમાન પત્રમાં મર્મવાળો તથા બોધક એક વિષય ઇપાવ્યો હતો. આ વિષયનું નામ “દુસ્મનનું વલણ સંધિ કરવા તરફ કરવાના ઉપાયો” એવું રાખવામાં આવ્યું હતું. આ કલ્પિત વિષયમાં એક જોસ્સુષ્ટ પાદરી સ્પેનના કોઇ જુના પાદશાહને શીખામણ આપેછે કે તમારા દુસ્મનના વિચાર ફેરવવા હોય તો તેના દેશના ગ્રંથકારો, અધિપતિઓ અને ઉપદેશકોને લાંચ આપવામાં તમારે પૈસા ખરચવા.

સંધિ થાય તો ઇંગ્લાંડે જીતેલા મૂલક પૈકી અમેરિકામાં કેનેડા કે ગ્વાટેમાલાના ટાપુઓ રાખવા એ વિષય તે વખતે ઘણો ચર્ચાતો હતો અને તે ઉપર મોટા મોટા રાજનીતિનિપુણપુરુષોમાં મતભેદ પડ્યો હતો. ક્રાંકિલને એક મોટું ચોપાનિયું લખી કાઢી સૂચના કરી કે ઉત્તર અમેરિકાના અંગ્રેજ સંસ્થાનોનું હિત સાચવવું હોય તો કેનેડા ઇંગ્લાંડે પોતાને હસ્તક રાખવું જોઇએ. કેનેડા ફ્રેન્ચ લોકોને હાથ રહેશે તો તે લોકોની નજર અંગ્રેજ સંસ્થાનો તરફ ખમડેલી રહેશે, અને હમેશ લડાઇનું કારણ બનું રહેશે. ક્રાંકિલનની સૂચના પ્રમાણે કેનેડા ઇંગ્લાંડે રાખ્યાથી થએલા ફાયદા આ રથને વર્ણવવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

“સદ્ગુણી યવાની કળા” એ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખવાનો ક્રાંકિલનનો વિચાર ૧૭૩૨ થી હતો પણ તે લખવાનો તેને વખત મળ્યોજ નહોતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ અરસામાં લોર્ડ કેમ્સને લખેલા એક પત્રમાં એ પુસ્તકની યોજના સમંધી ક્રાંકિલને લખ્યું હતું કે “જીવાન માણસોના ઉપયોગ માટે” સદ્ગુણી યવાની કળા = એ નામનું એક પુસ્તક લખવાનો મારો વિચાર છે. આ પુસ્તકમાં શી શી બાળતો લખવાનો મારો વિચાર હશે તે આ નામપરથી તમારા સમજ્યામાં નહીં આવે. ખરાબ રસ્તે ચાલનારા ધણા માણસ ખુશીથી સારે રસ્તે ચાલે, પણ એ ફેરફાર શી રીતે કરવો એ તેમને ખજર નથી. તેઓ ઘણી વખત નિદ્રા કરે છે અને પ્રયાતન કરે છે, પણ તેમના પ્રયત્ન યોગ્ય રી-

તે કરેલા ન હોવાથી ફતેહ મળતી નથી. સદાયરણી શી રીતે ધનું એ લોકોને બતાવ્યા વગર તેમને સદાયરણી યવા કહેવું એ, ખોરાક, લાકડાં અને કપડાં ક્યાંથી લાવવાં એ બતાવ્યા વગર ધસુના ફતે ભુખ્યા, ટાટે ક-રેલા અને નાગા લોકોને કહેલું કે તમે ખાઓ, તાપો અને પહેરો તેની બરાબર છે. ધણા માણસોમાં કેટલાએક સદગુણ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. પણ કોઈમાં સ્વાભાવિક રીતે બધા સદગુણ આવતા નથી. ખુટતા સદગુણ મેળવવા અને જે મેળવી શકાય તે તથા જે સ્વાભાવિક રીતે મલેલા હોય તે સાચવી રાખવા એ એક કળા છે. જેમ ચિત્રકળા વગેરે બીજી કળાઓ છે તેમ આ પણ એક કળા છે. કાંઈ માણસને ચિતારો થવું હોય તો તેને ચિતારો થવાનો ઉપદેશ આપ્યાથી, અથવા ઉપદેશ આપનારની ફલીશોથી તેની ખાત્રી થવાથી, તે ચિતારો થવાને નિશ્ચય કરે તેથી તે ચિતારો થઈ શકે નહીં. તેને એ કળાનાં મૂળતત્ત્વ શીખવવાં જોઈએ અને રાચરચિલાં બરાબર રીતે વાપરવાને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. આ પ્રમાણે નિયમિત રીતે અભ્યાસ કરવાથી ધીમે ધીમે એ કળા તે શીખી શકે. એ પ્રમાણે ન ચાલે તો તેને એવી અડચણો નડે કે કંટાળીને તે કળા પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર તે મૂકી દે. ”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ધેર પાછો આવી ફરી ઇંગ્લાંડ ગયો.

૧૭૬૨—૧૭૬૪

જોક્ષફર્ડ સર્વવિદ્યાલેખકાલય તરફથી ડી. સી. એલ. ની પદવી—
ક્રાંકિલનનો પુત્ર ન્યુજસેનો ગવર્નર નિમાયો—ફિલાડેલ્ફિયા તરફ જવા નિ-
કળ્યો—રસ્તામાં કરેલી શોધ અને અવલોકન—ધેર આવ્યા પછી લોર્ડ કે.
મસને લખેલો પત્ર—મકાન બંધાવવાનો વિચાર—સાત વરસના અગડાનો
યુરોપમાં અત આવ્યો—અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોકો સાથે લડાઈ જારી ર-
હી—જોન પેન ગવર્નર નિમાયો—ઇન્ડિયન લોકો વિરૂદ્ધ વિચાર—પેક્ષક-
નના ઘોડેરવારોએ કરેલી ધાતકી કતલ—આ સંબંધમાં ક્રાંકિલને જણાવે-
લા વિચાર—મૈત્રિ ધરાવનાર ઇન્ડિયનોના રક્ષણને માટે કરેલી તબીબી-
ગવર્નર પેનનું જાહેરનામું—પેન અને કાયદામણી વચ્ચે અગડો—પ્રગણું

ખાલસા કરવા તથા સ્ટાંપ કાયદો નહીં કરવા સરકારને અરજ કરવા ક્રાં-
ડિયનને ફરીથી ઈંગ્લાંડ મોકલ્યો.

૧૭૬૨ ની સાલનો મોટો ભાગ દાકતર ક્રાંડિલને માત્ર ઘેર જવા-
માં ગાળ્યો હતો. લંડન છોડવાની તૈયારી વસંત ઋતુથી કરવા માંડી હ-
તી. પાનખર ઋતુ પૂરી થતાં તે ફિલાડેલ્ફિયા પહોંચ્યો હતો. તેનું આ-
વવાનું સાંભળીને અમેરિકામાં તેના મિત્ર જેમ ખુશી થયા હતા તેમ તે-
નું જવાનું સાંભળીને યુરોપના મિત્રો દિલગીર થયા હતા. ઈંગ્લાંડ છોડવા-
ના અરસામાં બનેલી ખીજ કેટલીએક ખીનાઓ જળવા જેવી છે.

૧૭૬૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨ મી તારીખે ઓક્ષફર્ડની સર્વવિદ્યોત્તેજકા-
લયનો કારભાર ચલાવનાર મંડળીએ ઠરાવ કર્યો કે દાકતર ક્રાંડિલન મહેર-
બાની કરીને અહીં પધારે ત્યારે “ ડી. સી. એલ.” વિદ્વાત પ્રમાણુસૂચક
પદ માન તરીકે તેમને આપવું. એક માસ પછી ક્રાંડિલન ઓક્ષફર્ડ ગયો,
સર્વવિદ્યોત્તેજકાલયની મુલાકાત લીધી, અને “ ડી. સી. એલ.” ની પદ્વી
મેળવી જામેવડો દાકતર થયો. એજ વખતે તેના પુત્રને “ મારતર ઓફ
આર્ટ”ની પદ્વી માન તરીકે આપવામાં આવી હતી.

ક્રાંડિલનનો પુત્ર કાયદાનો અભ્યાસ પૂરો કરી બારિસ્ટરની પરીક્ષા-
માં પાસ થયો હતો. પિતા સાથે ફરવાથી ઈંગ્લાંડમાં તેને ઘણા જળુનાં
ઓળખાણુ થયાં હતાં. એ જુવાનિયો ખુદિવાળો સારી રીતભાતવાળો અને
ચાલાક હતો. ત્રીજા જ્યોર્જના માનીતા લોર્ડ બ્યુટ સાથે વિલિયમ ક્રાંડિલ-
નને ખાસ ઓળખાણુ થયું હતું. તે વખતે ન્યુજર્સેના ગવર્નરની જગો
ખાલી હોવાથી લોર્ડ બ્યુટે પોતાની વગ વાપરી એ જગો વિલિયમ ક્રાં-
ડિલનને અપાવી.

અમેરિકા તરફ જતા લરકરના એક કાફલા ભેગા ઘર તરફ જવા-
ની ક્રાંડિલને ગોઠવણુ કરી હતી. જુન, જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસ કાફ-
લો ઉપડવાની વાટ જોવામાં ગયા. આખરે ઓગસ્ટની આખરે એક દિવ-
સ કાફલો ઉપડ્યો અને જાપદાદાના દેશને છેડી સલામ કરી ક્રાંડિલન ઘ-
ર તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં દરિયો ઘણો શાન્ત રહ્યો હતો. એક વહાણમાં-
થી બીજામાં સહેલાઈથી જઈ ચકાલું તેથી ગમ્મતમાં ને ગમ્મતમાં આખી
સુસાફરી પૂરી થઈ.

* “ ડી. સી. એલ.” ની પદ્વિવાળા પણ દાકતર કહેવાય છે.

ક્રાંતિલનના મિત્ર લોડે કેમ્સનું પુસ્તક “ વિવેચનશાસ્ત્રનાં મુળતત્ત્વ ” આ મુસાફરીની દરમિયાન ક્રાંતિલને વાંચ્યું હતું. આ પુસ્તક વાંચી તેણે લોડે કેમ્સને એક પત્ર લખી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે અને તેમાં રકોટલાંડના જુના રાજ મધુર લાગે છે તેનાં કારણ સવિસ્તર બતાવ્યાં છે.

ક્રાંતિલનનું મન શોધ કરવામાં કેવું અપજા હતું અને તેનો હાથ કે-
વો આલાક હતો એનો કંઈ ખ્યાલ આપવાને, આ મુસાફરીની વખતે ક-
રેલા એક પ્રયોગનું ખ્યાન આ ટેકાણે ટુંકામાં આપવું યોગ્ય થશે. તાપ-
ના દિવસ હોવાથી વહાણમાં બેસવાને સુવા બેસવાની ઓરડીની બા-
રીઓ ખુલ્લી રાખવામાં આવતી હતી, તેથી ત્રિજુબલિઓના દીવા પવ-
નથી ઝડપાતા અને તેથી ઘણી અગવડ પડતી. મદીરા ટાપુ આવ્યા પ-
છી બાળવાનું તેલ મળી શક્યું. એક સાધારણ ગ્લાસમાં કોઈ અને લો-
દાના સળીઆ વડે દીવેટ અથવા રાખી ક્રાંતિલને એક દીવો બનાવ્યો. અ-
ને તે વાળા વડે ઓરડીની છતે ટાંગ્યો. આ દીવાથી સાફ અજવાળું પ-
ડવા લાગ્યું. ખાલામાં કે જાળમાં પાણી ભર્યું હતું, કે માં તેલ ભર્યું હૈ-
તું અને કે ખાલી રાખી હતી. દીવાની જોત ગ્લાસની બાજુની બિચાક-
ની અંદર રહેવાથી પવન લાગ્યા વગર સ્થિર રહેતી હતી. એક દિવસ વા-
ણ કરતાં ક્રાંતિલને જોયું કે તેલનો ભાગ સ્થિર રહે છે પણ નીચેનો પા-
ણીનો ભાગ હાલ હાલ કરે છે. બધું તેલ ખપી ગયું અને માત્ર પાણી
રહ્યું ત્યાં સુધી દીવો બળતો રાખવામાં આવ્યો. જો કે વહાણની ગતિ
પહેલાંના જેવીજ હતી તોપણ હવે પાણીનો ભાગ સ્થિર જણાયો. રાતે
તેલ પૂરવામાં આવ્યું ત્યારે પાણી પાણીનો ભાગ હાલતો અને તેલનો
ભાગ સ્થિર જણાયો. આ પ્રમાણે આખી મુસાફરીનો વખત ફરી ફરી
જેવામાં આવ્યું હતું. પછીથી બીજા પદાર્થ વડે આ અપતરો ક્રાંતિલને
કરી જોયો પણ એમ થવાના કારણ તરિકે પોતાને સંતોષ થાય એવો
ખુલાસો તેને મળી શક્યો નહીં. આ વાત દેખીતી નહોતી છે પણ શોધ
કરવાને ક્રાંતિલનને કેટલે દરજ્જે શોખ હતો એ બતાવવાને તે ઘણી ઉ-
પયોગી છે.

ચોટરમથ હોડયા પછી નવ અઠવાડિયે ક્રાંતિલન જાનમજૂમિમાં આ-
વી પહોંચ્યો. ઘેર આવી લોડે કેમ્સને તેણે લખ્યું કે “ છ વરસના વિયો-
ગ પછી હું મારે ઘેર ૧ લી નવેમ્બરે સહીસલામત પહોંચ્યો છું અને

મારી સ્ત્રી તથા પુત્રી બેગો થયો છું. મારી પુત્રી હવે ઉમરે પહેંચી છે અને મારી ગેરહાજરીમાં વિદ્યા અને કળાકૌશલ્યમાં નિપુણ થઇ છે. મારા મિત્રો મારાપર પહેલાંના જેવીજ ચલાવના રાખે છે. મારા પાછા આવ્યા પછી મને મળવાને આવેલા મિત્રોથી મારે ઘર ભરેલુંજ રહે છે. મારી ગેરહાજરીમાં કાયદામંડળીમાં ફિલાડેલ્ફિયા તરફથી સભાસદ તરીકે દર વરસ મારી ચૂંટણી થતી હતી. કાયદામંડળીમાં હું હાજર થયો ત્યારે અધ્યક્ષની મારફતે એ મંડળીએ મને શાખાથી આપી અને ત્રણ હજાર પાઉન્ડ બક્ષીસ આપવા ઠરાવ કર્યો. ફેબ્રુઆરી માસમાં મારો પુત્ર અને તેની પત્નિ ઘેર આવ્યાં છે. મેં ઈંગ્લાંડ છોડ્યા પછી મારી સંમતિથી વેસ્ટ ઇન્ડિયાની એક ગૃહસ્થ બાઈ સાથે તેણે લગ્ન કર્યું છે અને તે લગ્ન સુખી નિવડ્યું છે. એની નિમણૂકની જગાએ એ ગયો ત્યારે હું એની સાથે ત્યાં ગયો હતો. બંધી પંક્તિના લોકે આદરભાવથી એને આવકાર આપ્યો હતો અને સલાહસંપથી તે પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. એના પ્રગણા અને આ પ્રગણા વચ્ચે માત્ર એક નદી છે. મારાથી એનું ગામ ૧૭ માઇલ છેટે છે. તેથી અને ધણીવાર મળીએ છીએ.”

ઘેર આવ્યા પછી પહેલાંની પેઠે ક્રાંક્લિન કામકાજમાં પડ્યો. બીજે વરસે ઉન્હાળામાં પોષ્ટ ઓફિસોના સબમાં ૧૬૦૦ માઇલની તેણે મુસાફરી કરી અને પોતાના બાઇબંધ દોસ્તદારનાં ઓળખાણ તાજાં કર્યાં.

ક્રાંક્લિનની ઉમર આ સમયે ૫૭ વર્ષની થઇ હતી. ૧૫ વરસથી તે લોકસેવા બળવતો હતો. ૧૭૪૮ માં તેણે ધંધો છોડી દીધો તે વખતે જે આરામ લેવાની તે આશા રાખતો હતો તે આરામ લેવાનો હજી વખત આવ્યો નહોતો. હવેથી મોહું અને સવડવાળું એક નવું મકાન બંધાવી તેમાં પોતાનું ઘડપણ વિશ્રાંતિમાં, પદાર્થ વિગ્નાનના અખતરા કરવામાં, સદ્ગુણી થવાની કળાનું પુસ્તક લખવામાં, અને મિત્રો સાથે ગમત કરવામાં કાઢવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પણ આ વિચાર તેના મનમાંજ રહી ગયો. કેટલીએક અણધારી એવી બીનાઓ બની કેફરીથી તેને જહાર પડ્યું પડ્યું.

સાત વર્ષનો ઝગડો ૧૭૬૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મી તારીખે પારિસની સંધિ થવાથી પૂરો થયો હતો. આ સંધિથી યુરોપમાં લડાઈનો અંત આવ્યો પણ અમેરિકામાં તેમ થયું નહીં. લડાઈ ચલાવનાર એક પ્રજાનો ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોનો—સંધિ થઇ ત્યારે કંઈ વિચાર કરવામાં

આવ્યો નહોતો અને સંધિ વિશે તેમને કંઈ પૂછવામાં આવ્યું નહોતું. જેમ સંધિ થયા પહેલાં તેઓ હુટકાટ અને જુલમ ચલાવતા હતા તેમ સંધિ થયા પછી પણ ચલાવવા લાગ્યા. નાથમરાથી તે ફ્લોરિડા સુધીના પચાત્ત પ્રદેશમાં તેઓએ ગામડાં બાળી નાખ્યાં, કુટુંબોને કુટુંબો કાપી નાખ્યાં, ખેતર ઉગડ કરી નાખ્યાં અને બેરાં છોકરાંને બંધીવાન કરી લઈ ગયા.

પેન્સિલ્વેનિયામાં સૌથી વધારે તુકશાન થયું. આ પ્રગણાના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ૧૭૬૩ માં દુરમન ઇન્ડિયનોએ ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યું. ધરમાંથી હાંકી કાઢેલાં કુટુંબોનું દુઃખ ટાળવાને ફિલાડેલ્ફિયાનાં સધળાં દેવળોમાં ઉધરાણું થયું હતું. કાર્પરટ ચર્ચે ૧૬૨ પાઉન્ડ ઉધરાવીને તે રકમ સૌથી સારી રીતે વાપરવાને એક ખાસ માણસ મોકલ્યો. એ માણસે નજરે જોઇ આવીને ખખર આપી કે ૭૫૦ ખેતરોના માલિક નાશી ગયા છે અને ૨૫૦ બેરાં અને છોકરાં ફાર્ટ પીટમાં જઈ બરાયાં છે. એ ઉદાર દેવળે પશ્ચિમ તરફના ગામોમાં પૈસા ઉપરાંત હથિયાર અને દારૂ ગોળાની કેટલીક પેટીઓ લોકોમાં વહેંચવા મોકલી દતી. પારિસની સંધિ થયા પછી આખા પ્રગણામાં કેવો ધ્રુજાવો અને પાવમાલી થઇ રહી હતી તેનો આખેલુળ ચિતાર એ સાલનાં દેવળ અને ફરખારનાં ૨૭૫૮રો વાંચવાથી મળે છે.

અમરોળર માસમાં વળી ગવર્નરની ફેરવદલી થઇ. ગવર્નર, હેમિલ્ટનને રાજનામું આપ્યું અને તેની જગ્યાએ મી. જૉનપેન ઇંગ્લાંડથી આવ્યો. જૉનપેન જાગીરદારના કુટુંબનો હોવાથી લોકોને એમ લાગ્યું કે એની કાફિરિમાં જાગીરદાર અને કાયદામંડળીના વાંધા પતાવવાને જાગીરદારે તેને ખાસ મોકલ્યો હશે, અને તેથી આ નવા ગવર્નરને લોકોએ ઉમંગથી વધાવી લીધો. વળી ખીજ ગવર્નરની પેઠે આ પોતાના સમાના જાગીરદારે આજ્ઞાઓથી હાથ જગ બાંધી લીધા હશે એમ લોકોને લાગ્યું નહોતું. ગવર્નર પેને કાયદામંડળી જોવાવીને પહેલવહેલું જાણણું કર્યું તે બધાની પ્રીતિ સંપાદન કરે તેવું હતું. મંડળીએ પણ એવીજ રીતે તેનું મન પ્રસન્ન કરવાની ઇચ્છા જતાવી. તેના પહેલા વર્ષના પગારના છસો પાઉન્ડ, ખીન તકરારે તેઓએ મંજૂર કર્યા. જુની ઇન્ડિયનો સામે પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં મોકલવા એક હજાર માણસનું લશ્કર ઉઠું કરવા એક ખરડો મંજૂર કરવામાં આવ્યો અને થોડાં અઠવાડિયાં પછી ફરી મળવાનું ઠરાવી મંડળી જરખારત થઇ.

ઇન્ડિયન લોકોની હુદહાટ એટલે સુધી ચાલવા લાગી કે ઇન્ડિયનનું
 નામ સાંભળીને દરેક ગોરાને કમકમાટ આવવા લાગ્યો. કેટલાક પંથના
 લોકોમાં, અને મુખ્યત્વે કરીને સ્કોચ, અને આઈરીસ પ્રેસબિટેરિયન પંથના
 લોકોમાં એવી માનતા ચાલી કે કવેકર લોકોના વિચાર પ્રમાણે ઇન્ડિયન
 લોકો પર રહેમ નજર રાખવામાં આવેછે એ વાત દેવને પ્રસન્ન નથી અ-
 ને તેથી દેવે કોપાયમાન થઈ બાઈબલમાં ઇન્ડિયન લોકોનો જુલમ વ-
 ધાયો છે. ઇન્ડિયન લોકોને કાપી નાખવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી દેવ શા-
 ન્ત થવાના નથી. ડિસેમ્બર માસમાં કેટલાએક બેવકુફ ગોરા ખ્રિસ્તીઓ-
 એ એક એવું જંગલી અને કમાકમાટ ભરેલું કામ કર્યું કે તેની હકીકત
 સાંભળીને સૌના મનમાં ફટાળો ઉપજ્યો. લેન્કેસ્ટર પાસે ગરીબ અને નિ-
 રપરાધી એક ઇન્ડિયન કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબના પૂર્વજો ધણા આ-
 બરદાર હતા અને એ આખું કુટુંબ વિશિષ્ટ મેનના વખતથી ગોરા લો-
 કો સાથે હળી મળીને સલાહસંપથી રહેતું હતું. બીજા ઇન્ડિયનોની પેઠે
 કેર વર્તાવવામાં એ કુટુંબે બિલકુલ ભાગ લીધો નહોતો. એ કુટુંબમાં ૭
 પુરુષ, પાંચ સ્ત્રી અને આઠ છોકરાં એ પ્રમાણે ૨૦ માણસ હતાં. એ
 માણસો સદ્ગુણી અને રાંકડાં હતાં. એમણે અંગ્રેજી નામ ધારણ કર્યો
 હતાં, અને આસપાસના પડોસી અંગ્રેજો સાથે ધણાં હળી મળીને ચાલતાં
 હતાં. ૧૦ મી ડિસેમ્બરે પેક્લટન પ્રગણના કેટલાએક સ્કોચ અને આઈરીસ
 લોકો ઘોડેસ્વાર થઈ હથિયાર લઈ આ ગરીબડાંનાં ઝુપડાં પર દુટ્ટી પડ્યા
 અને જે હાથ આવ્યા તેમને રહેશી નાખી તેમનાં ઝુપડાં બાળી નાખ્યાં.
 સારા ભાગ્યે એવું બન્યું કે માત્ર છ જણજ તે વખતે ઘરમાં હતાં. બા-
 કીનાં ૧૪ જણ બહાર હતાં તે બચી ગયાં. એ યોદ જણને બેગાં કરી
 લેન્કેસ્ટરના માશ્વરેટે આશ્રય આપી લેન્કેસ્ટરના બંધીખાનામાં સહીસલા-
 મતિ માટે રાખ્યાં. બે અઠવાડિયાં પછી એજ ઘોડેસ્વારોએ બંધીખાનાને
 ઘેરો ઘાલ્યો અને જખરાધથી અંદર દાખલ થઈ બાકી રહેલું ઘાતકી કામ
 પૂરું કરવા માંડ્યું. વર્ણન થઈ શકે નહીં એવો કમકમાટ ભરેલો દેખાવ
 બંધીખાનામાં થઈ રહ્યો. એ બીચારાં પાસે હથિયાર નહોતાં; નાસવાનો કે
 રક્ષણ કરવાનો કંઈ ઉપાય ન હોવાથી કુટુંબનાર વહેંચાઈ જઈ તેઓ પગે
 હાડ્યાં; છોકરાં તેમનાં માખાપને ગળે વળગી પડ્યાં; આવી સ્થિતિમાં
 કોંઈકાવાલા કરી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે અમે તમારા દુશ્મન નથી, અમે
 તમારી સહાયએ છીએ, અમારા આખા જન્માસમાં તમારું કે તમારા જાત

બાધ્યોનું અગે કંઈ નુકસાન થયું નથી, અમારાપર દયા કરી અમને ઉ-
ગારો. એ નિર્દોષપર આપી કંઈ અસર થઈ નહીં. એજ સ્થિતિનાં બધા-
નાં ગળાં તેમજે દાખી નાખ્યાં.

પેન્સિલ્વેનિયાના ધણા લોકોનાં મન ધર્મના અનુનથી અને ભયથી
એવાં વિકારી થઈ ગયાં હતાં કે નિરપરાધીઓના આ વધ તરફ તેઓ
હંમેશાં પેટે પ્રસન્નતાની લાગણીથી જોવા લાગ્યા. એક પક્ષ તો જાણે આ
કૃત્ય ધર્મરતે પ્રસન્ન હોય એવી રીતે તેની સ્તુતિ કરવા મંડી ગયો. આ
ધોર કર્મ કરનારને તેમના મિત્રોએ એવા છુપાવી રાખ્યા હતા કે માન-
રૂટે ધણી તજવીજ કરી પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં. એ ધાતકીએ
પકડવાને ગવર્નરે કાઢેલા જાહેરનામાથી પણ કંઈ અસર થઈ નહીં.
તાનાં સર્ગાવહાલાનાં ખુનથી ગાંડા થઈ જઈ ખુની લોકોએ ગાંડપણમાં
કૃત્ય કર્યું હોય એવી રીતે તેમનો બચાવ કરવાને ધણા જણ ઉભા થયા. ૭.

પેન્સિલ્વેનિયાના લોકોની રાજમંદીથી આ દુષ્ટકામ થયું છે. દારૂ
ગણી દૂર કરવાને ક્રાંકિલને એક હથાકાર ચોપાનિયું લાખ્યું. એની સહિ
અતિ દુષ્ટ છે તેનો લોકોને ખ્યાલ આપવાની એની મતલબ રહી
અને નર્મ બાપામાં ખુનની હકીકત તેણે વર્ણવી અને બિચારા રજીસ્ટર
વા ગરીબ હતા અને તેમનાં નામ શું હતાં અને ઉમર

જણાવ્યું બંધીખાનામાં ધએલી બીજી કતલનો કમકમાટી ગવર્નર હો
આમેલુખ વર્ણવ્યો. આવું ધોર કૃત્ય પરમ દયાળુ ધર્મરતી સંકેતી અ
છે એમ માનવું એ કેવું પાપભરેલું છે એ તેણે સાચી દાખા કે એ
થી સાબીત કર્યું. ઇતિહાસ, કાવ્ય અને કિસ્સામાંથી ક્રાંકિલને ધ
લા લઈ બતાવ્યું કે યરણ ધએલા દુરમનને માફી આપી બચાવ ઉમેર
અનાય અને અસરણનું રક્ષણ કરી બચાવવા એ ખરી બહાદુરી જા
આ ચોપાનિયાથી કેટલેએક ટુકાણે સારી અસર થઈ, પણ પેદા નહીં

નીઓ અને તેમના પંથીઓનાં દેયાં કંઈ પણ પયસા જેવાંજ રહ્યાં. પે
જાતબાધઓ ૫૨ ગુજારેલા જીલમથી ત્રાસ પામી, અંગેજ લોકો સાથે
ત્રિ ધરાવનાર બીજા ૧૪૦ ઇન્ડિયનો પોતાનો જીવ બચાવવા દિલાહિદિય

મા ઉપર ચઢી આવવા નીકળ્યા. દિલાડેલિક્યામાં ગભરાટ થઇ રહ્યો. ગવર્નર પેન આવ્યો બની ગયો. તેની પહેલાંના ઘણા ગવર્નરોની પેટે સંકટને વખતે ક્રાંકિલનની સલાહ લેવાને તે દોડી ગયો. આ વખતે ક્રાંકિલનને ઘેર મુકામ નાખી, તેની સલાહ પ્રમાણે ગવર્નર પેન વખતો વખત કરવાના હુકમ કરતો. ક્રાંકિલને શહેરના બચાવ માટે ફરીથી એક મંડળી ઉભી કરી અને તત્કાળ બનાવેલી એક હજાર માણસની પલટણના ઉપરી તરિકે પોતે બહાર પડ્યો. ક્રાંકિલન લખી ગયો છે કે “ગવર્નર પેન હું કહું એટલુંજ કરતો, એટલે પહેલાં એક વખત આવા પ્રસંગે હું થયો હતો તેમ આ વખતે આશરે ૪૮ કલાક સુધી મોટો માણસ થઇ પડ્યો.”

દિલાડેલિક્યાથી સાત માઇલ છેટે આવેલા જર્મન ટાઉન સુધી પેક્સટનવાળાનું ટોળું આવી પહોંચ્યું હતું. ગવર્નરની વિનંતિથી ક્રાંકિલન અને બરફા તથા જણ બળવાખોરોને સમજાવવા જર્મન ટાઉન ગયા; વોલંટીયરો સાી નવી તૈયાર કરેલી પલટણ હથિયારબંધ શહેરમાંજ રહી હતી. કેર વર્તાવેલે સરકારી લશ્કરની એક ટુકડી આવી પહોંચી હતી. જે મનુષ્ય, પાંચડિયન લોકોને આશ્રય આપ્યો હતો તેની આસપાસ ખાઇ ખોદાવામાં સફાઈ હતી કવેકર લોકો હથિયાર લેતા નહીં પણ ખાઇ ખોદતાં, અને આફડો મજૂરી કરતા હતા. શહેરના લોકો યરથરી ગયા હતા. હતાં. ૧૦ મી કિલને પેક્સટનવાળાના અગ્રેસરોની ખાત્રી કરી કે ઇન્ડિયન લોકો થોડેજ રક્ષણમાં છે કે તેમને લઇ જવા મુશ્કેલ છે. કંઇ વળવાનું નહોતું અને જે ધારી એ લોકો સાંધીજ ખાજા વળી પોતપોતાને ઘેર ગયા. સારા ભાઈ ગવર્નર પેન પોતાનાં ખર્ચાં લક્ષણ બતાવવા લાગ્યો. જે બચકીનાં ૧૪ જે પોતે બચકું બેઠકું હતું તેમાંથી ક્રાંકિલને તેને બચાવ્યો હોલેન્ડેસ્ટન નીચું બેચકાવનાર ઉપકાર ગવર્નરના મનમાં સાધ્યા કરતો હતો. મતિ ના બળવાખોરો અને તેમના પક્ષના લોકોની તે ખુશામત કરવા લાગ્યો એ ખુનીઓપર ફાજલારીમાં કામ ચલાવી તેમને નશિયતે પહેંચાડવા ક્રાંકિલન અને તેના મિત્રો કહેતા હતા તે તરફ દુર્લક્ષ કરી ગવર્નર ક્યાડી રીતે તેમનો પક્ષ કરવા લાગ્યો. કતલ કરનારનાં વખાણથી અને ઇન્ડિયનોને આશ્રય આપનારની નિન્દાથી ભરેલાં ચોપાનિયાં શેરીએ શેરીએ વેચાવા લાગ્યાં. પેક્સટન પક્ષને ખુશી કરવા ગવર્નરે એક શરમ ભરેલું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ જાહેરનામામાં આ પ્રમાણે જ્ઞામ આપવાનું લખ્યું હતું. દુરમન ઇન્ડિયન ગરદને પકડી લાવે તેને ૧૫૦ ટાડર દેનામ;

સ્ત્રીને પકડી લાવે તેને ૧૪૮ ડોલર ધનામ; ઇન્ડિયન-મરદની જોપરી લા-
વે તેને ૧૪૪ ડોલર ધનામ; સ્ત્રીની જોપરી લાવે તેને ૫૦ ડોલર ધના-
મ ।। જોપરી દુરમન ઇન્ડિયનની છે કે મૈત્રીવાળાની છે એ કેમ નક્કી
કરવું એ બાબત જાહેરનામામાં ખુલાસો નથી.

૧૭૬૪ માં ક્રાંકિલન સાથે આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પક્ષ એકત્ર થ-
યા હતા:—ગવર્નર અને પેન કુટુંબના પક્ષવાળા, પેક્ષટનવાળા ઝતુની અ-
ને તેમના પક્ષવાળા.

માથ ગવર્નરેએ કાયદામંડળીએ કરેલા કાયદામાં વિદ્ય નાખી ૨૦
વરસ સુધી પ્રગણામાં કજીઓ ધાલ્યો હતો તેમ ગવર્નર પેન નહીં કરે એ-
મ કાયદામંડળી ધારતી હતી, પણ આ ધારણા જોડી પડી. ઈંગ્લાંડના દ-
રબારમાં ક્રાંકિલને જે ફતેહ મેળવી હતી તેવું પરિણામ કદ યથું નહીં.
૧૭૬૪ માં કાયદામંડળીએ, પ્રગણાના રક્ષણને માટે અવસ્થના બે ખરડા
તૈયાર કર્યા હતા. આ બંનેને પોતાની સંમતિ આપવાની ગવર્નરે ના પા-
ડી. એક ખરડો સિરખંદી ઉપર કરવા વિષેનો હતો અને તે ક્રાંકિલને પો-
તે ધડી કાઢ્યો હતો. એ ખરડામાં ઉપરી અધિકારીઓ ચૂંટી કાઢવાની
સત્તા દરેક ટુકડીના માણસોને આપવામાં આવી હતી. આ કલમ કાઢી
નાખી એ સત્તા ગવર્નરને આપવાની કલમ દાખલ કરવામાં આવે નહીં
ત્યાં સુધી એ ખરડાને પોતાની સંમતિ નહીં આપવાને ગવર્નર પેને હઠ
લીધી. બીજો ખરડો ઇન્ડિયનો સાથે કરવાની લઘાઈના ખર્ચ સાર ૫૦ હ-
જાર પાઉન્ડ એકઠા કરવા બાબતનો હતો. આ ખરડામાં જાગીરદાર અ-
ને બીજા લોકોની મિત્રકળપર સરખો કર નાખવાની એક કલમ હતી.
આ કલમ કાઢી લઈ, તેને બદલે બીજી એવી મતલબની કલમ દાખલ ક-
રવા ગવર્નરે હઠ લીધી કે બીજા લોકો પોતાની કનિષ્ઠ જમીનપર જે દ-
ર આપે તે જાગીરદાર પોતાની શ્રેષ્ઠ જમીનપર આપે.

ગવર્નરે ખરડા નામંજુર કરવાનો અધિકાર વાપર્યો પછી શું થયું તે
ક્રાંકિલન નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે. “ ગવર્નર પેને પોતાનો રાજ્યવહીવટ
એવી સારી રીતે શરૂ કર્યો હતો કે તેને માટે સારી આશા રાખવામાં
આવી હતી....પણ બ્યારે આખરે માલમ પડ્યું કે ઉપદ્રવી આગુઓ

* કામ પડે તો લડવું, નહીં તો પોતાનો ધંધો કરવો એવી શરતે
રાજેહું લરકર.

નામુદ યદ નથી પણ પહેલાંના કરતાં વધારે ખારિકામથી આપવામાં આવી છે; બ્યારે ગવર્નર દરેક કલિપત પ્રસંગને લાભ લઈ કાયદામંડળીને ગાળો દેવા લાગ્યો અને અપમાનકારક હુકમો મોકલવા લાગ્યો; બ્યારે મજબુત, ઊંડા, કુટુંબદ્વેષપર નાંખેલું ઢાંકણ ધણે વખત રહ્યું નહીં અને તેના ચિન્હ ખુશ દેખાવા લાગ્યાં, ત્યારે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી કે જુના ધા ફરીથી ઉભળી તાજ થયા; જુની ફરિયાદોને દાદ મળેલી ન હોવાથી એકઠી થઈ; અને મહેરબાનીનો આવો બદલો આપે એવા કુટુંબ સાથે સલાહ કરવાની કંઈ આશા રહી નહીં.”

કાયદામંડળીએ ખૂબ વાદવિવાદ ચલાવી, જાગીરદારના રાજ્યવહિવટમાં જેજે દુઃખ ખમવાં પડતાં હતાં તે બતાવવાને ૨૫ ઠરાવ એક મતથી કર્યા અને આખરે એવો ઠરાવ કર્યો કે જાગીરદાર પાસે પ્રગણું સરકારે ખરીદ કરો ખાલસા કરી પોતાના વહિવટમાં લેવું એવી મતસભની અરજી ધડી સરકારને મોકલવી કે નહીં એ વિષે દરેક સભાસદે પોતાના નિમનાર સાથે મસજત કરી ફરીથી મંડળી મળે ત્યારે અભિપ્રાય આપવો.

૨૦ મી માર્ચે કાયદા મંડળી યોડા વખત માટે મુજતવી રહી અને સાત અઠવાડિયાં પછી ફરીથી મળી. એ દરમિયાનમાં બન્ને પક્ષવાળાએ બની શકી તેટલી ખટખટ કરી. ક્રાંકિલને એક પુસ્તક છપાવી જાગીરદારના કારભારમાં સોસવાં પડતાં દુઃખ અસરકારક ગ્રામમાં જનસમૂહને જણાવ્યાં. ગામે ગ્રામ સભાઓ મળી અને અરજીઓ લખાવા માંડી. ૧૪ મી મેને દિવસે ફરીથી સભા મળી. રાજ્યવહિવટ ફેરવવાની તરફેણમાં ત્રણ હજાર સહીઓની અરજીઓ આવી; વિરૂદ્ધ પક્ષની અરજીપર ત્રણસે પણ સહીઓ નહોતી. લોકોની ધમ્મજ કેવી હતી એ સહીઓની સંખ્યાપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાતું હતું. પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણું ખાલસા કરવાને સરકારને અરજી કરવાનો ઠરાવ ધણે મતે પસાર થયો.

કાયદામંડળીનો અધ્યક્ષ આઈઝાક નોરીસ આવો અતિશય ફેરફાર કરવાની વિરૂદ્ધમાં હતો, તેથી અરજીપર સહી કરવી ન પડે એટલા માટે તેણે પોતાના અધ્યક્ષપણાનું છેલ્લી ધડીએ રાજીનામું આપ્યું. તેની જગાએ સવાંતુમતે ક્રાંકિલને અધ્યક્ષ તરિકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો. ક્રાંકિલને બણી ખુશીથી અરજીપર અધ્યક્ષ તરિકે સહી કરી. ક્રાંકિલનું અધ્યક્ષપણું ધણે વખત ટક્યું નહીં. કાયદામંડળીના સભાસદોની ચુંટણી દર વરસે થતી હોવાથી અધ્યક્ષ પણ દર વરસે નવો નિમાતો. નવી ચુંટણીનો દિ-

વસ ૧ લી અગ્ટોબર હતો. જાગીરદારનો કારભાર આગળ ચાલે કે પૂરે થાય એનો આધાર નવી ચુંટણી પર હતો. જાગીરદાર તરફથી એવી તબવીબચલાવનામાં આવી કે નવી ચુંટણીમાં પોતાની તરફેણના સભાસદોની સંખ્યા વધે; સામા પક્ષે એથી ઉશ્ચેડી તબવીબચલાવી.

મી. જોન ક્રિકિન્સન નામનો એક પૈસાદાર અને વગવાળો ગૃહસ્થ છેલ્લી કાયદામંડળીમાં સભાસદ હતો. એ ગૃહસ્થ રાજ્યકારભારમાં ફેરફાર કરવાની વિરુદ્ધ હતો અને રાજ્યને અરજી કરવાની વિરુદ્ધ ધણી સમ્પત શબ્દોમાં બોલ્યો હતો. નવી ચુંટણી વખતે લોકોના મન પર આસર કરવા તેણે પોતાનું બાપણુ છપાવ્યું અને એક મિત્ર પાસે પ્રસ્તાવના લખાવી લોકોમાં તેની લહાણી કરી. મી. જોસેફ ગેલ્સ્ટોર્વે નામનો એક ગૃહસ્થ શહેર તરફથી ચુંટાવા ઉમેદવાર હતો. આ ગૃહસ્થ પ્રગણું ખાલસા કરવાની અરજી કરવાની તરફેણમાં હતો. તેણે પોતાનું બાપણુ ક્રાંકિલન પાસે પ્રસ્તાવના લખાવી છપાવ્યું. આ પ્રસ્તાવનામાં ક્રાંકિલને જાગીરદારના રાજ્યવહિવટનાં બોપાળાં કરડા શબ્દોમાં ઉધાડાં પાડ્યાં.

ગેલ્સ્ટોર્વે અને ક્રાંકિલન શહેર તરફથી ઉમેદવાર હતા. એ બન્નેની હાર થઇ. ચાર હજાર મતમાં ક્રાંકિલનના સામાવાળાને ૨૫ વધારે મળ્યા. તોપણ એકંદરમાં જાગીરદાર વિરુદ્ધના સભાસદોની સંખ્યા લગભગ ગઇ સાલના જેટલીજ થઇ. ચુંટણી પછી થોડે દહાડે નવી મંડળી મળી અને મળતાં વારજ અરજીનો સવાલ નીકળ્યો.

૧૭૬૪ માં ઈંગ્લાંડના પ્રધાન એન્થોની અમેરિકન સંસ્થાનના જે સુખત્યાર તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં હતા તેમને બોલાવી જણાવ્યું કે સાત વરસના ઝગઝગથી ઇંગ્લાંડને માથે સાત કરોડ ત્રીસ લાખ પાઉન્ડનું દેવું થયું છે; અમેરિકામાં રહાંપનો કાયદો દાખલ કરી, આ દેવાનો કેટલોએક ભાગ અમેરિકા પર નાખવાનો અમારો વિચાર છે; તોપણ એ કરતાં ખીજી કોઈ રીતનો કર નાખવા તમારાં સંસ્થાનો બલામણુ કરશે તો તે અમે વિચારમાં લઇશું. માટે આ બાબત તમારાં સંસ્થાનોને જણાવજો. સંસ્થાનોમાં આ ખબર આવી ત્યારે સંસ્થાનિકોને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પહેલાં બ્યારે ઇંગ્લાંડને મદદ જોતની ત્યારે દરેક સંસ્થાનને સૂચના કરવામાં આવતી અને સંસ્થાનો પોતાની કાયદામંડળીની મારફતે કર નાખી બને તેટલી મદદ કરતાં. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે બ્યારેબ્યારે કોઈ દહાડો અમેરિકા પર કર નાખ્યો નહોતો.

પેન્સિલ્વેનિયાની નવી કાયદામંડળીએ મળતાં વારજ, પ્રગણું ખાલસા કરવાની અરજી જાતે રાખીને આવવાને અને સ્ટાંપ આકટના સંબંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય પ્રધાનોને જાહેર કરવા, ક્રાંતિકર્તાને ઈંગ્લાંડ મોકલવા ઠરાવ કર્યો. ક્રાંતિકર્તાની નિમણૂક સામે જાગીરદાર પક્ષે સખ્ત લડત ચલાવી પણ કંઈ વળ્યું નહીં.

ક્રાંતિકર્તા પોતાની નિમણૂક કપ્પુલ રાખી અને ઈંગ્લાંડ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રગણાની તીજેરી આલી હોવાથી કાયદામંડળીએ કરજે નાણું લેવાનો ઠરાવ કર્યો. એક જે કલાકમાં ૧૧૦૦ પાઉન્ડ ભરાઈ ગયા; ક્રાંતિકર્તા યોગ્ય વખતમાં પાછા આવવાની આશા રાખતો હતો તેથી માત્ર પાંચસો પાઉન્ડ તેણે લીધા, અને ૧૦ મી નોવેમ્બરે ફિલાડેલ્ફિયાથી નીકળ્યો. જે વહાણમાં તેને જવાનું હતું તે ફિલાડેલ્ફિયાથી ૧૫ માઈલ ચેસ્ટર બંદરે હતું. ત્રણસે ચહેરીઓ ઘોડેસ્વાર થઈને તેને ત્યાં સુધી વળાવી આપ્યા. ત્રીસ દિવસની મુસાફરી પછી ૧૦ મી ડિસેમ્બરે ક્રાંતિકર્તા લંડન આવી પહોંચ્યો અને કેવન સ્ટ્રીટમાં પોતાના જુના મકાનમાં દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સ્ટાંપ અને જકાત કાયદા સામે ઇંગ્લાંડમાં ચલાવેલી લડત.

૧૭૬૫—૧૭૬૬

એનિક્ષની મુલાકાત—સ્ટાંપ આકટ સામે તેના આગળ ખતાવેલી તકરારો—સ્ટાંપ આકટ પસાર થયો—પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણું ખાલસા કરવા ક્રાંતિકર્તા કરેલી તજવીજ—સ્ટાંપ આકટથી અમેરિકામાં થએલી અસર—ક્રાંતિકર્તા સ્ટાંપ આકટ પસંદ કરે છે એવી ગેરસમજીત થવાનું કારણ અને તેનું પરિણામ—સ્ટાંપ આકટ વિરુદ્ધ ઇંગ્લાંડનો પ્રજામત—નવું પ્રધાનમંડળ—પાર્લામેન્ટ આગળ ક્રાંતિકર્તાની જુગાની—જુગાનીમાં દર્શાવેલા વિચાર અમેરિકનોના જાણવામાં આવ્યા ત્યારે ક્રાંતિકર્તા વિરુદ્ધ થએલી ગેરસમજીત દૂર થઈ—આખરે સ્ટાંપ આકટ રદ થયો—ક્રાંતિકર્તા પત્નીને લખેલો પત્ર—હોલન્ડ તરફ મુસાફરી—સ્ટાંપ આકટ રદ થવાથી અમેરિકામાં ફેલાયેલી ખુશાલી—સંસ્થાનોપર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટનો હક જાહેર કરવાનો કાયદો—સ્ટાંપ કાયદો ફરી પસાર કરાવવાને આવેલી ત-

જરીજ—પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર—જઠાત કાયદો પસાર થયો—એ કાયદાથી પ્રથમ પ્રમાણે અમેરિકામાં અસંતોષ થવાનાં કારણો.

લંડનમાં આવતાં વારજ ક્રાંતિકર્તાને માલમ પડ્યું કે સંસ્થાનોના મુખત્યારો સ્ટાંપ આકટના વિચારોમાં ગુંથાએલા છે. મુખ્ય પ્રધાન એન્વિલ્ડ સંસ્થાનોપર કર નાખવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો અને સ્ટાંપ આકટનો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાની તૈયારીમાં હતો. ક્રાંતિકર્તા અને ખીજાં સંસ્થાનોના મુખત્યારો સ્ટાંપ આકટ પસાર થતો અટકાવવાને શી યોજના કરવી તેનો વિચાર કરવાને દર રોજ મળવા લાગ્યા. આખરે તેમણે એવું ઠરાવ્યું કે મુખ્ય પ્રધાન એન્વિલ્ડને રજામાં મળી આપણી હારકતો જણાવવી. એન્વિલ્ડે તેમની મુજાકાત લેવા કમ્યુન કર્યું, અને ૧૭૬૫ ના ફેબ્રુઆરીની ખીજી તારીખે પોતાની ઓફીસમાં ક્રાંતિકર્તા અને ખીજા તથા મુખત્યારોની હકીકત સાંભળવા તે બેઠો.

મુખત્યારોની હકીકત ટુંકી થય હતી. તેમને એટલુંજ કહેવાતું હતું કે સંસ્થાનોપર કર નાખવો હોય તો તેમની પાર્લામેન્ટ મારફતે નાખવો જોઈએ. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં સંસ્થાનો તરફના સમાસદો નથી; સંસ્થાનોપર હાથ કેટલો કર છે અને કેવા પ્રકારનો નવો કર સંસ્થાનો આપી શકશે તે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ જાણતી નથી માટે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ સંસ્થાનોપર કર નાખવાનો કાયદો પસાર કરવો એ ગેરવાજબી છે.

એન્વિલ્ડે કહ્યું કે સંસ્થાનોપર કર નાખ્યા વગર છૂટકો નથી. જો સ્ટાંપ આકટ થવાથી તમને હરકત હોય તો ખીજા કોઈ રીત ખતાવો તે પ્રમાણે કર નાખીશું; પણ કર તો ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ નાખશેજ. ક્રાંતિકર્તાને કહ્યું કે ઇંગ્લાંડને જોઈએ તેટલા પૈસા આપવાને અમારી કંઈ હરકત નથી; આગળ કોઈ વખત પૈસા આપવા અમે આનાકાની કરી નથી. છેલ્લી લગાઈ વખતે અમારી કાયદામંડળીઓએ મોટી મોટી રકમો મંજૂર કરી સરકારની સેવામાં રજુ કરી હતી; આગતા કાયદેસર રિવાજ પ્રમાણે રાજને જોઈએ તેટલો પૈસો ઉભો કરી આપવા અમારી પેન્સિલ્વેનિયાની મંડળીએ ૧૭૬૪ માં એકમતે ઠરાવ કર્યો છે અને તે ઠરાવની નકલ તમને આપવા મને આપી છે તે આ રહી; એમ કહી એન્વિલ્ડના હાથમાં તે ઠરાવની નકલ તેણે આપી.

એન્વિલ્ડે કહ્યું, એ તો ખરૂં પણ દરેક સંસ્થાને કયા પ્રમાણથી કેટલી રકમ આપવી એ તમે નક્કી કરી શકશો? મુખત્યારોને કમ્યુન કર-

તું પડ્યું કે એ તેમનાથી કહી શકાય નહીં. આ જવાબનો લાગ લઇ એન્વિસ્ત્રે કહ્યું કે જ્યારે એમજ છે ત્યારે તો સ્ટાંપ આકટ એવી રીતે અમલમાં આવશે કે તેથી દરેક સંસ્થાનપર તેની લાયકાત પ્રમાણે કર પડશે. માટે તમારે વાંધો લેવો ન જોઇએ. મુખત્યારોએ કહ્યું કે અમારો મુખ્ય વાંધો એ છે કે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ અમારાથી હમરો માઉ દૂર છે. એ પાર્લામેન્ટમાં અમારા તરફથી કોઇ નથી. તેથી જો એ પાર્લામેન્ટ અમારી હકીકત સાંભળ્યા વગર તથા અમારી સ્થિતિ જાણ્યા વગર અમારી ઉપર કર નાખે તો અમારી સ્વતંત્રતા નામની પણ રહેશે નહીં. જો ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટજ અમારાપર કર નાખવાનો ઠરાવ કરે તો પછી અમારી પોતાની કાયદામંડળીઓની કંઇ જરૂર ન રહેવાથી તે પોતાની મેળેજ બંધ થઇ જવાની. એન્વિસ્ત્રે કહ્યું કે તમારી કાયદામંડળીઓ બંધ કરવાનો સરકારનો હેતુ નથી. પાર્લામેન્ટ આગળ સ્ટાંપનો ખરડો રજુ કરવાને મેં વચન આપ્યું છે તેથી હું તો તે રજુ કરીશ. તમારે પાર્લામેન્ટને જે કહેવું હોય તે કહેજો. પણ તમારાં સંસ્થાનો તોફાન ન કરતાં ધીરજથી જે પગલાં ભરવાં હોય તે ભરે એમ તેમને સૂચના કરજો.

મુખત્યારે પોતાને મુકામે ખાજા ગયા. ખરડો પાર્લામેન્ટમાં રજુ થયો, અને થોડાં અઠવાડિયામાં વધુ મતે મંજૂર થયો. આમની સભામાં માત્ર પચાસ મત તેની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. ઉમરાવની સભામાં તો એક પણ વિરુદ્ધ મત નહોતો. રાજ્ય એ પોતાની સહી ધસડી આપી અને આ પ્રમાણે સ્ટાંપ કાયદો જોતજોતામાં પસાર થઇ ગયો.

એ કાયદાનું કેવું મારું પરિણામ થશે તે ઇંગ્લાંડમાં કોઇની કલ્પનામાં આવ્યું નહોતું. સ્ટાંપના કરમાંથી દરવરસે એક લાખ પાઉન્ડની ઉપજ થશે એમ અટકળ કરવામાં આવી હતી. આટલી રકમ માટે અમેરિકા લાંબો વાંધો ઉઠાવશે એમ કોઇ અંગ્રેજને લાગ્યું નહોતું.

સ્ટાંપ કાયદો થયા પછી પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણું ખાલસા કરવાની અરજી તરફ લક્ષ આપવાને ક્રાંકિવનને વખત મળ્યો. આ અરજીના સંબંધમાં ઠેઠ સુધીની બધી હકીકત ટુંકામાં આ ઠેકાણે કહેવી સવડતા બરેહું થશે. ક્રાંકિવને એ અરજ રજુ કરી અને તેનો અમલ થવાને કાયદામંડળીએ છ વખત પ્રયત્ન કર્યો. પેન બાઇઓ એ અરજીની સામા કમર બાંધીને યયા. ૧૭૬૫ માં અરજ દાખલ કરી સારથી તે ૧૭૭૫ માં અમેરિકામાં રાજક્રિય ઉપત્તપાચક શરૂ થઇ સાં સુધીમાં એ અરજીના મહત્વ પ્રમાણે

તેનો વિચાર કરવા જોઈએ પ્રધાનમંડળને વખતજ મળ્યો નહોતો. બ્યારે અમેરિકામાં સ્વતંત્રતા દાખલ થઈ ત્યારે પેન બાઇઓએ પોતાની ખુશીથી જાગીર વેચવાની તજવીજ કરવા માંડી. પેન્સિલ્વેનિયા પ્રગણાએ તેમને એક સાખ સાળીસ હજાર પાઉન્ડ આપ્યા અને ઇંગ્લાંડની સરકારે તેમના કુટુંબના વડાને ૪૦૦૦ પાઉન્ડનું સાલિષાણું ખાંધી આપ્યું. આ કિંમત તેમને ઘણી ઓછી લાગી તોપણ તેમણે તે કબુલ રાખી અને આ પ્રમાણે પ્રગણા સાથે તેમનો સગવડ છૂટ્યો.

રટાંપ કાયદો પસાર થવાની ખબર અમેરિકા પહોંચતાં ત્યાં જે દેખાવ થઈ રહ્યો હતો તેની ખબરો હવે ઇંગ્લાંડમાં આવવા લાગી. એ કાયદાની સામે લોકોએ કેવો બારે વાંધો જણાવ્યો હતો તેના દાખલા દરેક વડાણ સાથે આવવા લાગ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે સભાઓ ભરી ઠરાવ કરવામાં આવ્યા કે એ અપ્રિય કાયદો રદ થાય નહીં ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડની ખનાવટનો માત્ર વાપરવો નહીં. રટાંપ કાયદો વેચવાને નોકરો નિમાયા ત્યારે તો લોકો છેકજ હરકેરાઈ ગયા. પેન્સિલ્વેનિયામાં રટાંપ ખાતાનો ઉપરી જોન લુઇઝ નામે ક્રાંકિલનનો એક મિત્ર નિમાયો હતો. એ બધો માણસ એકદમ ધણો અપ્રિય થઈ પડ્યો. એનું ધરખાર બાજો નાખી હુંડી લેવાની લોકોએ એને ધમકી અપવાયી રાત દહાડો એને ઘેર પેરો રાખવો પડતો હતો.

સંસ્થાનોમાં રટાંપ ખાતાના ઉપરી નિમતા પહેલાં ઐન્વિલ્સે સંસ્થાનોના મુખત્યારોને બોલાવી કહ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડથી અધિકારી મોકલવામાં આવે તો ત્યાંના લોકોને ઠીક લાગશે નહીં. માટે અમેરિકામાંથી માણસો નિમી લેવાનો મારો વિચાર છે. કોઈ લાયક માણસ તમારી જાણવામાં હોય તો મને કહો. આ પ્રમાણે ઐન્વિલ્સના કહેવાથી ક્રાંકિલને પેન્સિલ્વેનિયા માટે જોન લુઇઝનું નામ આપ્યું હતું.

આ અકસ્માતનો લાભ લઈ ક્રાંકિલનના રાજકિય દુશ્મનોએ ક્રાંકિલન પર વેર લેવા માંડ્યું તેઓએ એવી વાત ચલાવી કે ક્રાંકિલન રટાંપ કાયદો પસંદ કરે છે; તે તેણે પસાર કરાવ્યો છે અને રટાંપ ખાતાના ઉપરીની જગ્યા પોતે લેવાને તે ખટખટ કરે છે. તરતજ કેટલાક અગ્રાન લોક ક્રાંકિલન પર તુટી પડ્યા. તેની વિરુદ્ધ યોપાનિષાં પ્રગટ થયાં; જાણે સેતાન ક્રાંકિલનના કાનમાં કંઈ મતલબની વાત કહેતો હોય એવાં પુતળાં જનારી જાહેર ઠેકાણે મૂકવામાં આવ્યાં; જે ધરમાં ક્રાંકિલનની સ્ત્રી રહેતી હતી

તે ધર તોડી ખાડવાને કેટલાક હલકા માણસોએ પ્રયત્ન કર્યો; ગવર્નર ક્રાંડિલન ન્યુજર્સીથી ઉતાવળે દિલાડેદિધ્યા આવ્યો અને પોતાનાં સર્ગાં વ-
હાવાંને પોતાને ઘેર ખાલિગટન લાઇ ગયો; માત્ર ક્રાંડિલનની સ્ત્રી હિમ્મત
રાખી ધરમાંજ રહી. નવ દિવસ સુધી એ બાઇને ધાસ્તીમાંને ધાસ્તીમાં
ધરમાં પેસી રહેતું પડ્યું.

નોવેમ્બર માસની પહેલી તારીખે રટાંપ કાયદો અમલમાં આવવા-
નો હતો. એ તારીખ પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં ખજર ફેલાઇ રહી હતી કે સં-
સ્થાનિકા એક અવાજે એ કાયદો અમલમાં નહીં આવવા દેવાને ઠરાવ
કરી બેઠા હે. ઇંગ્લાંડની બનાવટનો માલ અમેરિકાથી કેાઇ મંગાવતું ન-
હોં તેથી ઇંગ્લાંડનો વેપાર ભાગી પડવાનો વખત આવી રહ્યો હતો. ઉતાવળે
પસાર કરેલા રટાંપ કાયદાની સામે ખુદ ઇંગ્લાંડમાં પણ હિલચાલ થવા લા-
ગી હતી. એન્વિલ્ડનનો અમલ બંધ થઇ તેને ઠેકણે મારકિવસ આદિ રો-
ડિંગદામની સરદારી નીચે સિગરલ પક્ષનો અમલ થયો હતો. નવા મુ-
ખ્ય પ્રધાનનો સેક્રેટરી એડમન્ડ બર્ક, દાકતર. ક્રાંડિલનનો ધણી વખતનો
મિત્ર હતો અને તે અમેરિકા તરફ દિલસોજીબરેલી લામણી ધરાવતો હતો.

દેશદાંડુ દાકતર ક્રાંડિલન રાત્રિવસ હમાનભરીથી અમેરિકા તરફ
થી લાત ચલાવતો હતો. પાર્લામેન્ટના સભાસદોને તે ઘેર જઇને મળતો,
અમેરિકા સંબંધીની તેમને માહિતી આપતો અને તેઓ માગે તે ખુલાસા
આપી દાખલા દલીલોથી તેમના બૂલબરેલા વિચાર ફેરવતો. નવા રાજ્ય-
મંડળમાં બર્કના વિચારનું વજન ઘણું પડતું અને બર્ક તથા ક્રાંડિલનના
વિચાર એકજ જાતના હતા. બર્ક કહેતો કે અમેરિકા સંબંધી અગાનને
લીધેજ ગઇ પાર્લામેન્ટે બૂલ ખાધીછે, તેથી જ્યારે અમેરિકા સંબંધી પૂ-
ર્ણ માહિતી મળશે ત્યારેજ ખરો રસ્તો સુઝશે. તે પરથી એવું ઠરાવ-
વામાં આવ્યું કે પાર્લામેન્ટ આગળ અમેરિકા સંબંધી પૂરાવો લેવો. અ-
મેરિકા સાથે હરકોઇ રીતે સંબંધ ધરાવનાર સેકંડો માણસ સાક્ષી આ-
પવા આવ્યા; ■ અફવાડિયાં આ પ્રમાણે પૂરાવો લેવામાં ગયાં; દાકતર
ક્રાંડિલને આ પ્રસંગે આપેલી સાક્ષી સૌથી ઊંચ ગણાયછે. તેને પુછેલા
સવાલના જવાબ તેણે એવી સફાઈથી અને બેઘડક રીતે આપ્યા કે રટાં-
પ કાયદાની તરફેણના સભાસદોમાંથી પણ ઘણાના વિચાર તેની સાક્ષી
સાંબળી ફરી ગયા. સિગરલ પક્ષમાં ક્રાંડિલનના મિત્ર ધણા હતા અને
તેઓ તેના વિચાર જાણતા હતા તેથી તેને એવા સૂચક સવાલ પુછતા

હતા કે તેનો જવાબ સ્ટાંપ કાયદાની વિરુદ્ધમાં આવે. એથી ઉત્તર સા-
મા પક્ષવાળા સ્ટાંપ કાયદાની તરફથી જવાબ આવે એવા સવાલ પુ-
છતા હતા. એક પક્ષના સવાલનો ઉદ્દેશ તેને પોતાના વિચાર જણાવવાની
તક આપવાનો હતો; બીજા પક્ષના સવાલનો ઉદ્દેશ તેને ગભરાવી તથા
બુઝાવામાં નાખી તેની પાસે પોતાના મતને ટેકા આપે એવી હકીકત ક-
ઢાવી મેવાનો હતો. બધા સવાલના જવાબ કોંગ્રેસને ખબરદારીથી કોઇપણ
રીતે બંધાયા વગર આપ્યા.

કોંગ્રેસની જુગની લેતી વખતે તેને પુછેલા સવાલના જવાબમાં
તેણે જણાવ્યું કે અમેરિકન લોકોને પોતાના દેશમાં ધણી કર આપવા
પડે છે; એથી વધારે કર તેમનાથી હાલ આપી શકાશે નહીં; એમ છ-
તાં કરની જરૂર હોય તો તેમની કાયદામંડળીઓની મારફતે નાખેલા કર
તેઓ ખુશીથી આપશે; પણ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે નાખેલા કર કોઇ દહાડે
તેઓ આપશે નહીં; લશ્કરની મદદથી જખરદસ્તી કરવામાં આવ્યા વગર
સ્ટાંપનો અમલ થવાનો નથી; સ્ટાંપનો દર કમી કરવામાં આવે તોપણ
તેઓ ખુશીથી તેનો અમલ કરશે નહીં; સ્ટાંપ કાયદાને બદલે બીજો કા-
યદો કરવામાં આવે તો તેને પણ તેઓ માનશે નહીં; અમુક જાતના
કરને માટે તેમનો વાંધો નથી; તેમનો વાંધો તો એ છે કે તેમના પર
ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટથી કર નખાવજ નહીં; અને તેથી તેમની હડત પા-
ર્લામેન્ટ કર નાખે તે ધોરણ વિરુદ્ધ છે; ઇંગ્લાંડ, ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ,
અને ઇંગ્લાંડની ખનાવઠનો માલ એ બધાં તરફ અમેરિકનો માનભરેલી
લાગણીથી જોતા હતા; પણ સ્ટાંપ કાયદો થયા પછી તેમના તરફ તેઓ
તુચ્છકારથી જુઓછે; અમેરિકા રૂબરૂપ દેશ છે; પોતાના દેશની ખનાવઠ-
નો માલ તૈયાર થતાં વાર લાગશે તોપણ અમેરિકનો ઇંગ્લાંડનો માલ
ખરીદશે નહીં; અને પોતાના દેશમાં કપડાં તૈયાર થાય ત્યાં સુધી પોતા-
ના જુનાં લૂગડાં પહેરીને સંતોષ માનશે; પોતાનાં લેણાં રદ થવા દેશે
પણ સ્ટાંપનો ઉપયોગ કોઇ કરશે નહીં; લશ્કરથી જખરદસ્તી કરવામાં
આવશે તોપણ અમેરિકનો પોતાની તાકાદ રહેશે ત્યાં સુધી સામા યશે;
હથિયાર લઇ લડે એવા હજારો લોકો અમેરિકામાં છે; ઇંગ્લાંડની પાર્લા-
મેન્ટે અમેરિકામાં પોષ્ટઓફીસો દાખલ કરી છે ખરી, પણ પોસ્ટઓફીસ
મારફતે કાગળ મોકલનાર જે કર આપે છે તે કાગળ પહોંચાડવાની મહે-
નતના બદલા તરિક્કે આપે છે; એ કરને સ્ટાંપ કરની સાથે સરખાવેલા વા-

જાણી નથી; સ્ટાંપ કર તો બિચારા ગરીબ લોકોપર આખરે પડવાનો; કા-
રણ કે દેવાદારનો મોટો ભાગ ગરીબ વર્ગમાંનો હોય છે ને તેમને બાજ
આપવું પડે છે તે હપતોત સ્ટાંપ ખર્ચ આપવું પડશે તેથી બાજની રકમ
ઘણી ભારે આપવી પડે એવું પરિણામ આવશે; સ્ટાંપ આક્ટ ૨૬ થાય
તોપણ અમેરિકાપર કર નાખવાનો અધિકાર અમેરિકનો કબ્જા રાખશે નહીં.

ક્રાંતિલનની જુગાનીમાં કાઈથી ખોડ કદાચ એમ નહોતું; પોતાના દે-
શની વકીલાત આવી સારી રીતે કરે એવા માણસને ટેરી પક્ષવાળા પ-
ણું દોશ દષ્ટ શક્યા નહીં. બર્ડ કહેતો કે એની જુગાની લેતી વખતનો દે-
ખાવ જાણે શિક્ષકની પરીક્ષા શિષ્યેલું ટોળું લેતું હોય એવો હતો. દાક્ટર
રોજાધરગિલે ફિલાડેલ્ફિયામાં એક મિત્રને લખ્યું કે “દરેક સવાલનો જ-
વાબ તેણે એવી સ્પષ્ટતાથી અને સંતોષકારક રીતે આપ્યો છે અને એ
બાબતપર પોતાના વિચાર એવી સરળ અને દૃઢ રીતે જણાવ્યા છે કે
તેથી તેને ઘણું જ માન મળ્યું છે અને અમેરિકાના હકમાં ઘણો ફાયદો
થયો છે.”

ક્રાંતિલનની જુગાનીની હકીકત યોગ્ય વખતમાં અમેરિકાના વર્તમા-
નપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ અને ભોક્ષાના વાંચવામાં આવી ત્યારે તેના વિષે-
ની ગેરસમજાત દૂર થઈ અને તેનું નામ ફોને પ્રિય થઈ પડ્યું. યોગ્ય
વખત પછી સ્ટાંપ કાયદો રદ કરવાની દરખાસ્ત પાર્લામેન્ટમાં રજુ થઈ
અને ભારે તકરાર આપ્યા પછી મંજૂર થઈ. એન્વિલ્સે પોતાની રાજનીતીમાં
એ સબંધમાં લખ્યું છે કે “શુક્રવાર ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૬૬ ને રોજ
મી. કોનવેએ સ્ટાંપ કાયદો રદ કરવાની દરખાસ્ત કરી અને મી. એ કુપરે તે-
ને ટેકો આપ્યો. સભા સવારના ચાર વાગ્યા સુધી બેઠી. ૧૦૮ જણના
વધુ મતે સ્ટાંપ કાયદો રદ કરવાની દરખાસ્ત મંજૂર થઈ.”

સ્ટાંપ કાયદો રદ થવાથી ક્રાંતિલનના મનમાં હર્ષ માતો નહોતો. ત-
રતજ પોતાના મિત્રોને પત્રો લખી એ ખુશ ખબર તેણે જણાવી. પોતા-
ની પતિને તેણે લખ્યું કે “સ્ટાંપ કાયદો રદ થયો છે તેથી હું તમને
અહીંની બનાવટનો નવો ચણીઓ મોકલું છું. બન્ને દેશ વચ્ચે વેપાર ત-
દન બંધ થઈ જાય તોપણ આપણા ધરની બનાવટનાં કપડાં મેં આગ-
ળ પેહેરેલાં હતાં તેથી મારી ખાત્રી હતી કે વગર અડચણે આપણે ધેર
કપડાં તૈયાર થઈ શકશે. આ વાત મેં પાર્લામેન્ટને જણાવી હતી અને ક-
હ્યું હતું કે અમેરિકનોનાં હાલનાં કપડાં ફાટી જશે ત્યારે પોતાને હાથે ન-

વાં બનાવીને તેઓ કામ ચલાવશે, પણ રૂઠાંપ કાપદો રદ થશે નહીં ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડથી મંગાવશે નહીં. ”

હવે ઘેર પાછા આવવા ક્રાંડિલને કાયદામંડળી પાસે રજા માગી અને તેમના તરફથી જવાબ આવે તે દરમ્યાન હોલન્ડ અને હાનોવર તરફ સુસાફરી કરવા તે નીકળી પડ્યો. ઘેર પાછા આવવા પરવાનગી આવવાને બદલે કાયદામંડળીએ એક વરસ વધારે તેને ગ્રુપત્યાર નિમી ઇંગ્લાંડ રહેવાને વિનંતિ કરી.

રૂઠાંપ આઠ રદ થવાની બજાર અમેરિકા આવી પહોંચી ત્યારે ત્યાં લોકો હર્ષધેલા થઇ ગયા. બોસ્ટનમાં તો આવા આનંદને વખતે કોઇ પણ માણસ દુઃખી ન રહે માટે દિવાની કેદીઓને પણ હોડી મૂકવામાં આવ્યા. જે વહાણમાં આ ખુશ બજાર આવી તે વહાણના નાપ્રુદા અને ખલાસીઓને ફિલાડેલ્ફિયાના લોકોએ સિરપાવ આપ્યા. રાત્રે શહેરમાં ચોરાની કરવામાં આવી અને આખી રાત અને દિવસ પીઠામાં જેને પીવે હોય તેને પીવાય તેટલો દારૂ મફત આપવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે ગવર્નર પેને ત્રણસો ગૃહસ્થોને મેજળાની આપી અને બધાએ માનભરે દાક્તર ક્રાંડિલનની તદ્દરસ્તી આઠી અને રાજની આવતી જન્મગાંઠથી ઇંગ્લાંડમાં બનેલાં કપડાં પહેરી, શુનાં દેશી કપડાં ગરીબોને આપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો.

પણ આ હર્ષ ઝાઝો વખત ટક્યો નહીં. આણીગમ ઇંગ્લાંડમાં રૂઠાંપ કાપદો રદ થવાથી જૂદીજ અસર થઇ હતી. એ કાયદો રદ કરવાની તજવીજ ચાલતી હતી ત્યારથીજ જણાયું હતું કે ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાને એ વાત પસંદ નહોતી. રાજા અને તેના મળતીઆને ખુશી રાખવા પ્રધાનમંડળે જણાવ્યું હતું કે રૂઠાંપ કાપદો રદ કરવામાં આવશે પણ તે પહેલાં એક ખીજો કાયદો પસાર કરી સંસ્થાનોપર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટની નિરંકુશ સત્તા છે એમ જાહેર કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે હક જાહેર કરવાનો ખરડો રજુ કરી સંસ્થાનોપર ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટની નિરંકુશ સત્તા છે એમ હક જાહેર કરવાનો કાયદો પ્રધાનમંડળે પસાર કરાવ્યો, તોપણ રૂઠાંપ કાપદો રદ કરવાની વાત રાજાને ગણમત્યતી રહી. ન ચાહ્યે તેણે પોતાની સંગતિ તો આપી હતી પણ તેનું અંતઃકરણ દુઃખાવા કરતું હતું. એ સમયમાં પાર્લામેન્ટના સભાસદોને રજાવત આપી પોતાના મળતીઆ કરી લેવાને રાજા પાસે ધણાં સાધન હતાં. ધણા સભાસદો રાજા તરફથી પેનશન ખાતા

હતા અને તેમની સંખ્યામાં દિન પ્રતિદિન વધારો થતો હતો. ટ્રેન્વિલ્ડ અને તેના પક્ષના સભાસદોનો મત તો રાજીના જેવોજ હતો. જેમને પૈસા ખપતા નહીં તેમને માન, ઓદા વગેરે આપવામાં આવતાં હતાં. સ્ટાંપ કાયદો રદ થયા પછી ચાર માસમાં તો રાજીનો પક્ષ એટલો જબરો થયો કે રોકિંગહામના પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડ્યું. જેમ પ્રથમ સ્ટાંપ કાયદો અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો તેમ હવે નવા પ્રધાનમંડળમાં એ કાયદાનું રદ થવું અગ્રિય થઈ પડ્યું.

નવા પ્રધાનમંડળમાં ખજાનચીનો હુદો ચાર્લસ ટાઉન્સેન્ડને મળેલો હતો. એ માણસ આશ્ચર્ય વહેણમાં જોસી જાય એવો હતો. ૧૭૬૫ માં સ્ટાંપ કાયદો પસાર કરવાની તરફેણમાં તે હતો, અને ૧૭૬૬ માં સમય પ્રમાણે પોતાના વિચાર બદલી એ કાયદો રદ કરાવવાની તરફેણમાં પશુ એ થયો હતો. હવે ૧૭૬૭ માં અમેરિકાપર સ્ટાંપ કાયદો જેવો બીજો કંઈ કર નાખવાની યોજના તેણે કરવા માંડી. સમય વર્તીને સૈને ખુશી રાખવા એ તેનો હેતુ હતો. કાગળ, રંગ. કાચ અને ચદાપર જકાત નાખી વર્ષ દહાડે ૪૦ હજાર પાઉન્ડની ઉપજ થાય એવો એક ખરડો તેણે તૈયાર કર્યો. આ ખરડો ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા બન્ને દેશમાં ગમતો કરવાને તેણે એવી દલીલ બતાવી કે અમેરિકન લોકોએ સ્ટાંપ કાયદાના સંબંધમાં એવો વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટને અમેરિકાની અંદર કર નાખવાનો અધિકાર નથી; આ નવા કરનો અમલ અમેરિકા બહાર થવાનો છે; અને વળી એ કર બહારથી આવતા માલપર પડવાનો છે; એટલે તેની સામે વાંધો લેવાને કારણ રહેતું નથી. પાર્લામેન્ટમાં રાજીનો પક્ષ સજળ થયેલો હોવાથી આ નવો ખરડો સહેલાઈથી મંજૂર થઈ ગયો.

જે ધોરણ સામે અમેરિકાનો વાંધો હતો તે ધોરણનો સવાલ આ નવા કરથી સ્વાભાવિક રીતે દૂરીથી ઉત્પન્ન થયો. કારણ કે આ કર પણ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં અમેરિકાના પ્રતિનિધિ ન છતાં એ પાર્લામેન્ટે અમેરિકાપર નાખ્યો અને એ કરનો બોલો જકાતવાળો માલ વાપરનાર અમેરિકનોપરજ પડવાનો હતો. સંજોગ આ કરનો કાયદો મંજૂર થયાની ખબર અમેરિકામાં પહોંચી કે તરતજ સ્ટાંપ કાયદાની પેઠે તેની સામે થવાને પશુ ત્યાંના લોકોએ નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ધ્વજાંડમાં રહી કરેલી દેશસેવા.

૧૭૬૭ થી ૧૭૭૩ સુધી.

ફ્રાન્સની મુસાફરી—સંસ્થાનિકો જકાત કાયદાની સામે થયા—જે-
દિલી થવાનાં કારણ ક્રાંતિનને લખી જણાવ્યાં—“એકુત” ના પત્ર—વર્ત-
માનપત્રોમાં લખાણ—પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર—લોર્ડ હિલ્સબરો—ક્રાંતિ-
નને ધ્વજાંડમાં જગો આપવા ચાલેલી તબવીબ—અમેરિકા જવાની તે-
ની ઇતેભરી—જ્યોર્જિયા, ન્યુજર્સે અને મસાચુસેટ સંસ્થાનોએ ફ્રા-
ન્સિસનને પોતાનો મુખત્યાર નિમ્નો—ક્રાંતિનની પૈસા સગંધી સ્થિતિ—
આર્થર લી—પ્રધાનમંડળનો બળાપો—૬૯ રહેવાને ફ્રાંસિસને સંસ્થાનિકોને
આપેલી સલાહ—ફિલાડેલ્ફિયાના વેપારીઓને લખેલો પત્ર—મી. સ્ટ્રેફનને
આપેલો જવાબ—ચહા સિવાય બીજી ચીજોપરની જકાત પાર્લામેન્ટે કા-
ઠી નાંખી—અમેરિકનો વધારે જોસમાં આવ્યા—ક્રાંતિનને પ્રધાનમંડળે
આપેલી ધમકી—ક્રાંતિનની દ્રઢતા—હિલ્સબરોની મુલાકાત—એલીગેની
પર્વતની પશ્ચિમે સંસ્થાનો સ્થાપવાને ફ્રાંસિસનની યોજના—હિલ્સબરોનું
રાજીનામું—લોર્ડ ઝર્ટમથ—મસાચુસેટની અરજીઓ સાથે તેની મુલાકાત
—મોટું રાજ્ય નાનું કરવાના નિયમ—પ્રશિયાના રાજાનો ઢંઢેરો—આ
લખાણોની અસર.

રટાંપ કાયદો રદ થયા પછી થએલી શાન્તિનો લાભ લઈ ફ્રાંસિસન
યૂરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો એમ આમલ્લા પ્રકરણમાં કહેવામાં
આવ્યું છે. મુસાફરીમાં સર જોન પ્રિંગલે નામનો રાણીનો સચ્ચ પૈથ અ-
ને ફ્રાંસિસનનો ખાસ મિત્ર, તેનો સોળતી હતો. લંડનમાં ફ્રાન્સના એલચી
તરફથી ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત પુરોષોપર ઓળખાણના કાગળો ફ્રાંસિસને લીધા
હતા. ૧૭૬૭ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તેઓ પારિસ આવ્યા. વિદ્યુત સગં-
ધી કરેલી શોધોથી ફ્રાંસિસનનું નામ ફ્રાન્સના વિદ્વાનોમાં ડ્યારનુંએ જાણી-
તું થઈ ગયું હતું. તે જ્યાં ગયો ત્યાં તેનો સારી રીતે આદર સત્કાર થ-
યો. ફ્રાન્સના રાજા અને તેના કુટુંબીઓ સાથે તેની મુલાકાત કગવવામાં
આવી; ફ્રાન્સના રાજકીય પુરોષો સાથે તેને ઓળખાણ થયું; અને એક-

દરમાં આ મુસાફરીથી તેને ક્રાન્સ સંબંધી ઘણી માહિતી મળી અને તેના મિત્રમંડળમાં ઘણો વધારો થયો.

ક્રાંકિંગન' એક માસ પછી લંડન પાછો આવ્યો ત્યારે તેને ખબર પડી કે મી. ટાઉન્સેન્ડના જકાત કાયદાથી અમેરિકામાં પાછો ખળમળાટ ધમ રહ્યો છે. જકાતની ઉપજમાંથી મવનરો, ન્યાયાધિશો અને બીજા અમલદારોના પગાર આપવાનો સરકારનો વિચાર હતો. આ પ્રમાણે થાય તો એ બધા અમલદાર સરકારના તાબેદાર થાય અને સંસ્થાનોની કાયદામંડળીની દરકાર રાખે નહીં; વળી આ જકાત કાયદો, ધોરણમાં, ૨૬ કરેલા સ્ટાંપ કાયદાના જેવોજ હતો. સત્યજ તેની સામે યંત્રાને સંસ્થાનિકોએ પ્રથમની પેઠે ઠરાવ કર્યો. ઇંગ્લાંડની બનાવટનો માલ નહીં વાપરવાનો અને પરદેશથી આવતો તમામ પ્રકારનો માલ પોતાના દેશમાં તૈયાર કરવાનો બોસ્ટનના લોકોએ ફરીથી ઠરાવ કર્યો. આ વાત સાંભળીને ઇંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળને ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે અમેરિકાનો જાણીયુછને પાર્લામેન્ટનું અપમાન કરેછે અને બળવો ઉઠાવેછે. સંસ્થાનિકોના કેટલાક મિત્રોને પણ એમ લાગ્યું કે સામાન્ય રીતે સર્વ પક્ષવાળાએ નિંદી કાઢ્યું. તોફાન નરમ પાડવાને અને અમેરિકાનો સામે થવાનાં ખર્શ કારણ બતાવવાને, ક્રાંકિંગને “ અમેરિકામાં બેદિલી ધેવાનાં ૧૭૬૮ પહેલાંનાં કારણો ” એ નામનો એક વિષય લખ્યો અને તે લંડન કોનિકલ નામના પત્રમાં છપાવ્યો. અધિપતિએ ક્રાંકિંગના લખાણમાં એટલો બધો ફેરફાર કર્યો હતો કે ક્રાંકિંગના કહેવા પ્રમાણે તેના દાંત અને નખ જવાથી કરડવાની કે ઉછરડા કરવાની તેનામાં સત્તા રહી નહોતી, તોપણ આ લખાણ પ્રસંગને અનુસરીને એવો મધ્યમસર રસ્તો પકડી લખવામાં આવ્યું હતું કે પ્રતિપક્ષીઓપર પણ તેથી અસર થયા વગર રહે નહીં; વળી તેમાં સંસ્થાનોમાં અસંતોષ પેદા થવાનાં કારણો સરખાતથી તે વખત સુધી એવી આબેહુજ રીતે વર્ણવ્યાં હતાં કે બધી દકીકત વાંચનારના મન આગળ રમી રહે. બોસ્ટનના લોકોએ કરેલો ઠરાવ, ઇંગ્લાંડની સરકારે ભરેલાં ગેરવાજબી પગલાંનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે એ વાત પણ આ લખાણમાં ક્રાંકિંગને સાબીત કરી આપી. બોસ્ટનનો દાખલો બીજા ચહેરાએ લઈ તેજ પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો અને યોડા વખતમાં બધાં સંસ્થાનોએ ઇંગ્લાંડનો માલ નહીં વાપરવાને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ અરસામાં એક પત્રમાં ક્રાંકિલન લખે છે કે “અમેરિકામાં મારી મોટી ધણી મિલકત છે. એક શિલિંગ નહીં આપવાનો મારો હક જળવવાને મારા દરેક પાંડિત્યમાંથી જાડીના ૧૯ શિલિંગ હું ખુશીથી ખર્ચ કરીશ; એમ છતાં પણ મારો હક જળવાશે નહીં તો હું આનંદગેર મારા કુટુંબ કબીલા સાથે અમેરિકાના અપાર અરણ્યમાં જઈ રહીશ. એ અરણ્યોમાં ખંધુક ઝાલી શકે તથા માછલાં પકડી શકે એવા દરેક માણસને સ્વતંત્રતા અને ખોરાક મળી શકે એવું છે.”

નવા જકાત કર સામે અમેરિકનોની લાગણીઓનો ચિતાર આપે એવા કેટલાક પત્રો અમેરિકન વર્તમાન પત્રોમાં “જેડુત”ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા આ પત્રોની નકલ ક્રાંકિલનને ૧૭૬૮ ની શરૂઆતમાં મળી. એ પત્રોનો લખનાર ક્રાંકિલનનો પ્રતિપક્ષ ફિલાડેલ્ફિયાનો જોન ડિકિન્સન હતો. સામાન્ય દુઃખને વખતે અંદર અંદરના કજીઆ બૂલી જઈ ક્રાંકિલને આ પત્રો ઇંગ્લાંડમાં છપાવ્યા અને એક મોટી પ્રસ્તાવના લખી તેમની બારે પ્રસંસા કરી. એ પત્રો ઇંગ્લાંડમાં એટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા કે થોડા વખતમાં તેનું ફ્રેંચ ભાષાન્તર કરી પારિસમાં કોષ્ટએ તે છપાવ્યા. અમેરિકન વિષયોપર વર્તમાનપત્રોમાં દંધને કષ્ટ ક્રાંકિલન હમેશ લખતો, અને પોતાનું ખર્ચ નામ બહાર ન પાડતાં “એટીક્સ” “પેસિફિકસ” “સેકન્ડસ” “એનિક્સ” વગેરે નામ ધારણ કરી તે સહી કરતો. આ બધાં લખાણ, માહેતી, ડોળ અને સમજથી ભરપૂર છે, અને તેમાં અમેરિકનોનો બચાવ ધણી ઉત્તમ અને અસરકારક રીતે કરેલો છે.

૧૭૬૮ ની શરૂઆતમાં પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો. અમેરિકા સંબંધીનું કામ કાજ આત્માર સુધી લોડ શેક્ષપર્નના હાથમાં હતું તે હવેથી અમેરિકાનું જૂદું ખાતું કાઢી લોર્ડ હિલ્સજરોને આપવામાં આવ્યું. લોર્ડ હિલ્સજરો અમેરિકાનો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અને બોર્ડ ઓફ ટ્રેડનો પ્રમુખ એ પ્રમાણે બે હુદાપર હતો. આ હુદાઓની રક્ષાએ તેની સત્તા એટલી બધી હતી કે અમેરિકાનું સાઈ નરસું કરવું તેના હાથમાં હતું. એ માણસ પ્રમાણિક અને સારા ઉદ્દેશનો હતો પણ તેને પોતાના મતને મારે એટલો ફાંકો હતો કે હઠ કરીને પોતાનું ધારણું તે કરતો. સંસ્થાનો તરફ એ વિરુદ્ધ લાગણી ધરાવતો હોય એમ હજી જણાયું નહોતું તોપણ તેની નિમણૂકથી અમેરિકાનું બહું યાચ એમ સંસ્થાનિકોના મુખત્યારોને લાગ્યું નહીં. શરૂઆતમાં લોર્ડ હિલ્સજરો મુખત્યારો તરફ વિવેકથી વ-

તેવો અને તેમની હકીકત ધ્યાન દેખને સાંભળતો. દાકતર ક્રાંકિલનપર તેની ખાસ મહેરબાની હતી; તેની સાથે અમેરિકન વિધેયો પર તે ધણીવાર વાતો કરતો અને કહેતો કે તમારા વિચારો મને ઘણા વજનદાર લાગે છે. આ પરથી એવી ગપ ચાલી કે લોર્ડ હિલ્સબરો પોતાના ખાતામાં ક્રાંકિલનને એક હુદાની જગો આપનાર છે. આ સમયમાં એક પત્રમાં ક્રાંકિલનને લખ્યું છે કે “લોર્ડ હિલ્સબરોના હાથ નીચે મને ઉપમંત્રી નિમવાને હિલ્સબરો સાથે થાય છે એમ હું સાંભળું છું પણ આ વાત સંભવિત નથી, કારણ કે પ્રધાનમંડળ જાણે છે કે મારામાં અમેરિકન શુભો ધણા છે.” તોપણ એ વાત તો ખરી કે ડચુક ઓફ ઓફ્ટનની સૂચનાથી અમેરિકાના પોષ્ટમાસ્ટરની જગોને બદલે ક્રાંકિલનને ઇંગ્લાંડમાં કંઈ સારી જગો આપવા દિલ-ચાલ થઈ હતી, અને તે બાબત ક્રાંકિલનનો વિચાર પણ પૂછાવવામાં આવ્યો હતો. પણ તે લેવાને તેણે ના પાડી. પોતાના પુત્રને લખેલા એક પત્રમાં ક્રાંકિલન લખે છે કે “ઘેર આવી આરામ લેવાને મને એટલું મન થાય છે કે આ (જગો આપવાનું) કામ પડી ભાગે અને મારી જૂની જગો સાથે મને ઘેર બેસવા દે તો હું ખુશી છું. અમેરિકાના કામકાજમાં હું જે ઇન્-જનીયરી ખતાવું છું તેથી ગુસ્સે થઈ હાલ છે તે જગો પણ લઈ લેતો તેથી પણ હું દિલગીર થવાનો નથી.....હું વૃદ્ધ થયો છું અને હવે મને લોભવૃત્તિ રહી નથી અહીં રહેવાથી મારા દેશની સેવા હું વધારે કરી શકીશ એવી આશાએ હું પડી રહ્યો છું; નહીં તો એક પળના વિલંબ વગર ઘેર આવી નિશ્ચિંત બેસું.”

ક્રાંકિલનને જગો આપવાની ભાંજગડનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. એની બુદ્ધિ, એનું જ્ઞાન અને વજન એટલું હતું કે જો કે એને મેળવી લેવાય તો એ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે એમ પ્રધાનમંડળ જાણતું હતું, તોપણ એની ઇમાનદારી એવી હતી કે એને ફાડવાની આશા રાખવી એ ફાગટ છે એમ સમજી એ વાત પ્રધાનમંડળે પડતી મૂકી. ક્રાંકિલનને જગો આપવાની અથવા અમેરિકા પહોંચી સારે પેન્સિલ્વેનિયામાં તેના રા-જકિય દુકમનોએ એનું વજન ઓછું કરવાની પાછી તજવીજ ચલાવવા માંડી. તેઓએ એવી વાત ચલાવી કે ક્રાંકિલન દેશને વિશ્વાસઘાત કરી પ્રધાનમંડળ સાથે મળી જઈ જગો લેવાની ખટપટ કરે છે. પણ આ જુ-હી વાતથી કંઈ મદતની અસર થઈ નહીં, અને એ વાત જુદી છે એમ પણ સાને ચોડા વખતમાં સહજ જણાયું.

ઇંગ્લાંડના લોકોની અમેરિકાના સબધમાં આંજો લિધાડવાને ક્રાંકિડને કરેલી મહેનતનું દેખીતું પરિણામ કંઇ આનંદ નહોતું. ૧૭૬૮ માં આપું ઇંગ્લાંડ વિત્તસ અને સ્વતંત્રતાના સવાલમાં ગરક થઈ ગયું હતું. આ વખતે અમેરિકા જેવા દર દેશની હકીકત કોઇ સાંભળે એ સંભવિત નહોતું તોપણ ક્રાંકિડનના દેશીઓ તેની મહેનતની ખુબ જાણતા હતા અને તેમની ખાતરી હતી કે આખરે તેની મહેનતનું પરિણામ સાફ જ આવશે. આ વરસની વસંતઋતુમાં તે નિરાશ થઇ અમેરિકા પાછા જવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં તેને ખબર મળી કે જ્યોર્જિયા સંસ્થાને તેને લંડનમાં પોતાના મુખત્યાર તરિકે નિમ્મે છે. એ સંસ્થાનમાં તે કોઈને ઓળખતો નહોતો, એમ છતાં તેને એ સંસ્થાને મુખત્યાર નિમ્મે તેથી તેને લાગ્યું કે કશામ હું કામ લાગું એનું કંઇ અગત્યનું તેમનું કામ હશે, તેથી ઘેર જવાનો વિચાર માંડીવાળી થોડો વખત રહેવાનો તેણે દરાવ કર્યો. ખીજે વર્ષે ન્યુજર્સે પ્રમણાએ તેને મુખત્યાર નિમ્મે અને તે પછીના વર્ષમાં મસાચુસેટ પ્રમણાએ પણ નિમ્મે. આ નિમણૂકો થવાથી તથા ઇંગ્લાંડમાંજ રહેવાને તેના અમેરિકન મિત્રો તરફથી ધણો આગ્રહ થવાથી લંડનમાં તેને રહેવું પડ્યું. દસ વર્ષ પર્વત દર વર્ષે તે ઘેર જવાની તૈયારી કરતો અને દર વર્ષે પોતાનો વિચાર માંડીવાળી તેને રહેવું પડતું.

ક્રાંકિડનની નવી નિમણૂકથી તેની પૈસા સબંધી સ્થિતિ મુશ્કરી. પેન્સિલ્વેનિયા તરફથી તેને દર વર્ષે ૫૦૦ પાઉન્ડ મળતા, મસાચુસેટ તરફથી ૪૦૦ પાઉન્ડ, જ્યોર્જિયા તરફથી ૨૦૦ પાઉન્ડ અને ન્યુજર્સે તરફથી ૧૦૦ પાઉન્ડ મળતા. મસાચુસેટમાં ક્રાંકિડનની મુંડણી સામે કેટલાક જથ્થા થયા હતા. એના સામે એવો વાંધો બતાવવામાં આવ્યો હતો કે એના વિચાર ધણા નરમ છે. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય થવાનું કારણ એ હતું કે જો કે ક્રાંકિડન ઇંગ્લાંડના લોકોની આગળ અમેરિકાની લડત સખત રીતે ચકાવતો હતો તોપણ પોતાના દેશીઓને તે વખતો વખત નરમાશ અને સહનશીલતા રાખવાને શિખામણ આપતો હતો. વળી જાગીરદારના પક્ષવાળા પણ ક્રાંકિડનનું વખન ઓછું કરવાને તેના વિષે ગમે તેવી અફવાઓ ચલાવી ખટપટ કરતા હતા. આમ છતાં પણ મસાચુસેટમાં વધુ મત ક્રાંકિડનને મળ્યા અને તે મુખત્યાર તરિકે નિભાયો. તે અમેરિકા પાછો આવે તો તેની ગેરહાજરીમાં આગ્રહ લી નામના એક ખીજા માણસની નિમણૂક તેની સાથેજ કરવામાં આવી હતી.

ક્રાંકિલનને મળેલાં નવાં માનની પ્રધાનમંડળ ધણુ બળી ઉઠયું; પ્રધાનમંડળમાં સુર પુરપ રહ્યા નહોતા. રાજના ખુશામતિયાનું ચત્રણુ થયું હતું. ત્રીજે બેન્ચ પોતે ઓછી અકલવાળો હોવાથી અકલવાળા પ્રધાન તેને ગમતા નહીં. પહેલા અને બીજા વર્ગના સંજનીતિનિપુણ પુરુષે રાજની કંટાળીને રાજ્યવહિવટથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતા હતા. માત્ર ત્રીજા વર્ગના માણસો પ્રધાનમંડળમાં મોટા મોટા હુદાપર આવી ગયા હતા. આ પ્રમાણે હોવાથી અમેરિકાની ફરિયાદ સાંભળ્યા વગર આંખો મીંચીને પ્રધાનમંડળ આલે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નહોતું.

ત્યારે ક્રાંકિલનની ખાત્રી થઈ કે પ્રધાનમંડળ અમેરિકાની ફરિયાદ સાંભળવાનું નથી ત્યારે તેણે પોતાના અમેરિકન મિત્રોને લખ્યું કે અંગ્રેજી માત્ર નહીં મંગાવવાને અને નહીં વાપરવાને તમે કરેલા ઠરાવનો અમલ સારી પેઠે કરજો; પ્રધાનમંડળ એવી હઠ લઇને બેઠું છે કે તેમણે કરેલો કાયદો ગમે તેટલો ભૂલભરેલો હોય તોપણ તેનો અમલ થવો જોઈએ; રાજની કોઈ પણ રૈયત પાર્લામેન્ટે કરેલા કાયદાની સામા થાય એ પાર્લામેન્ટને અપમાન છે અને તેથી પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર જબરજસ્તીથી પણ કાયદાનો અમલ કરાવવો જોઈએ. પ્રધાનમંડળનો આવો વિચાર હોવાથી ક્રાંકિલન જેવા સહનશીલતાવાળા માણસને પણ સમાધાનની કંઈ આશા રહી નહીં. અરજીઓ કરીકરીને તે યાદી ગયા હતા. કોઈપણ રીતે દાદ નહીં મળવાથી આખરે કંટાળીને ક્રાંકિલને પોતાના દેશીઓને સલાહ આપી કે એ કાયદાના અમલમાં આપણે આવીએ નહીં એવી તજવીજ કરવાને તમારાથી જેટલું થાય તેટલું બેલાસક કરવું. કર આપીને ઇંગ્લાંડની ચીજો ખરીદ કરવાને બદલે, તમામ ચીજો પોતાના દેશમાં જનાવવાને સંસ્થાનિકોએ કરેલા નિશ્ચયનો તેમણે સારી રીતે અમલ કરવા માંડ્યો. કર નાખેલી કોઈપણ ચીજ મંગાવવામાં આવતી નહીં એટલુંજ નહીં પણ પરદેશી માત્ર બીલકુલ મંગાવવો બંધ થયો.

ફિલાડેલ્ફિયાના વેપારીઓની એક મંડળીએ ઈંગ્લાંડથી માત્ર નહીં મંગાવવાને કરેલા ઠરાવની નકલ ક્રાંકિલનને મોકલી અને તે નકલ અમેરિકા સાથે સર્બંધ રાખતા ઈંગ્લાંડના વેપારીઓને જતાવવા તેને વિનંતી કરી. ૧૭૬૯ ના જુલાઈમાં ક્રાંકિલને જવાગ લખી તેમને સાબાશી આપી અને જણાવ્યું કે “જે રત્નપાત્ર યમલું તમે બર્ણુ છે તેને વળગી રહેશે અને અંગ્રેજી માત્ર નહીં મંગાવતાં માત્ર તમારા દેશમાં પેદા થાય તેજ વા-

પરશે તો, તમારા દેશની સ્વતંત્રતા તમને પાછી મળશે, એટલું જ નહીં પણ તે એવી દૃઢ રીતે સ્થાપન થશે કે તમારા વંશને પણ તે મોગવશે.” આ સલાહ બીજા ધણા જણને તેણે આપી; અને જો કે તે સ્વદેશથી દૂર હતો તોપણ જાણે પોતાના દેશમાં જ હોય એવી રીતે હતાકથી દેશમાં આવતા દરેક કાર્યમાં તે ભાગ લેતો.

નવી પાર્લામેન્ટ મળી તે પહેલાં મી. સ્ટ્રેડને ક્રાંતિજનને એવી મતલબનો સવાલ પૂછ્યો હતો કે જકાત કાયદાનો થોડો ભાગ એવી રીતે રદ કરવામાં આવે કે પાર્લામેન્ટનું ઉપરીપણું જળવાઈ રહે અને અણગમતા કાયદામાંથી કેટલોક ભાગ રદ થાય તો તેથી અમેરિકન લોકો રાજ થશે કે નહીં. ક્રાંતિજને તરત જ જવાબ આપ્યો કે “પાર્લામેન્ટને પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી રાખવું હોય તો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે એ ઉપરીપણાને લીધે મનાતી સત્તાનો ઉપયોગ કરવો નહીં. કાયદેસર અમારી પર પાર્લામેન્ટની સત્તા છે જ નહીં એમ છતાં અમને હાનિ કરતું નહીં એવી જાતની વેપાર વગેરેના સબંધમાં પાર્લામેન્ટે કરેલી વ્યવસ્થા અમે ખુશીથી તાબે થએલા છીએ, પણ વગર અધિકારે અમારી પાસે તે બોલે પાર્લામેન્ટ નાખે છે તેને અમે શરણુ યતા નથી. જકાત અમે સામે અમારો વાંધો નથી. અમારો વાંધો તો એ જ છે કે પાર્લામેન્ટથી જકાત કે કોઈપણ જાતનો કર નંખાય જ નહીં. અમારો કર નાખી કરની ઉપજની વ્યવસ્થા કરવાનો પાર્લામેન્ટને હક્ક નથી. એ થવાથી અમારા હક્ક કુબે છે અને અમારી પોતાની કાયદામંડળીની સત્તા ઓછી થાય છે. જો આટલો કર અમે વગર વાંધે નાખવા દઈએ તો પછી આગળ જતાં પાર્લામેન્ટ પોતાને મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ એવી રીતે કરે કે અમારી કાયદામંડળીઓને કંઈ સત્તા રહે નહીં અને અમારી સંચાર લીધા વગર ગમે તે રીતે પાર્લામેન્ટ અમારી પર કરે તો બોલે નાખે. અમારા પર ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ કર નાખી શકે જ નહીં એ અમારી તકરાર છે અને તેથી પાર્લામેન્ટે નાખેલો કર તદ્દન રદ કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી અમે જંપવાના નથી.”

પાર્લામેન્ટ મળી ત્યારે એ વિષય ફરીથી ચર્ચાઓ. ત્રણ વર્ષ અત્યંત બધા વીધા પછી ૧૭૭૦ ના એપ્રિલમાં પ્રધાનમંડળને માલમ પડ્યું કે અમેરિકનો માલ મંગાવતાં જ નથી અને ઈંગ્લાંડનો વેપાર બાગી પડે છે તેથી તેમણે અમેરિકન જકાત કાયદામાં એટલો ફેરફાર કર્યો કે ચંદા શિ-

વાય ખીણ ચીજોપરથી જકાત કાઢી નાખવી. અમેરિકનોના દુક સાચવવાને નહીં પણ ઇંગ્લાંડનો વેપાર જળવવાને આ પગલું તેમણે ભર્યું હતું. ચલાપર જકાત થોડી હતી પણ કર નાખવાનો દુક પાર્લામેન્ટને છે એમ જતાવવાને તે કાયમ રાખવામાં આવી હતી. આર્નું પરિણામ એ થયું કે અમેરિકન લોકોનો જુરસો નરમ થવાને બદલે પહેલાં કરતાં વધ્યો. તેમને એમ લાગ્યું કે જકાતની ચીજો ઓછી કશ્વામાં પાર્લામેન્ટ એમ સમજતી દેખાય છે કે આપણે કર નાખવાના પિરણુ સામે લડતા નથી પણ કરના પૈસા માટે લડીએ છીએ. પૈસા માટે અમારી લડત નથી પણ ધો-ણુને માટે છે એમ જતાવવાને અમેરિકનોએ પહેલાંના કરતાં વધારે ઉમંગથી ફરીથી ઠરાવ કર્યો કે ઇંગ્લાંડથી કાઢપણુ તરેહનો માલ આપણા શેમાં આવવા દેવોજ નહીં.

ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે ચાલતા કુળઆના સંબંધમાં જે છૂટ મને સ્વતંત્રતાથી ક્રાંડિયન તેના અમેરિકન મિત્રોને લખતો અને પોતાના જુવાર જતાવતો તે ઇંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળને પસંદ નહોતાં. તેણે લખે-લે કેટલાક કાગળો છાના છૂપા તેમના જોવામાં આવ્યા હતા. તેઓએ નીખરા તરીકે તેને જણાવ્યું હતું કે જે તમે લોકોને ઉરકેરવાનું છોડી નહીં છોડો તમારી પાસેથી અમેરિકાના પોષ્ટમાસ્તરજનરલનો હુદો લઈ લે-જનાં આવશે. સરકારનો પમાર ખાનાર વર્તમાનપત્રમાં તેને હજારો ગા-ગો દેવામાં આવતી અને ખુશી રીતે કહેવામાં આવતું કે સરકારની વિ-દહ બોલવું હોય તો સરકારે આપેલા હુદાવું તેણે રાજનામુ આપવું જો-ઈએ. અમેરિકાની પોષ્ટઓફિસો સુધારવામાં ક્રાંડિકને 'એટલી મહેનત ક-રી હતી કે એ હુદાપરથી તેના રાજકિય વિચારોને લીધે તેને બરતરફ ક-રવામાં આવે એ તેને સંભવિત લાગતું નહીં. ગમે તેમ હો તોપણ પોતાની ખુશીથી રાજનામુ નહીં આપવું એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો. સરકારે હુદો લઈ લે તો ભલે પણ હુદાની ખાતર પોતાના અતઃકરણના કલા વિરદ ન આ-લવું એમ પણ તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો.

એક પત્રમાં ક્રાંડિલન લખે છે કે “ જે પત્રો વિષે પ્રધાનમંડળ વાં-ધો ઉઠાવે છે તે મેં લખેલા ખરા છે, પણ એ પત્રો મારા દેશ પ્રત્યેની મારી ફરજને લીધે લખ્યા છે. પોસ્ટમાસ્તર તરિકે મારી ફરજ જૂદી છે અને મારા દેશ તરફની ફરજ જૂદી છે. થોડાં વરસપર સ્ટાંપ કાયદો રદ કરાવ-વાના સંબંધમાં મેં જે ભાગ લીધો હતો તેને માટે તે વખતનું પ્રધાનમંડળ

ગારીપર પ્રસન્નતા જતાવતું હતું. તે વખતે હું કહેતો હતો કે અમેરિકાને માટે કંઈપણ કામદો ઇંગ્લાંડમાં થવો ન જોઈએ અને થયો હોય તો તરત રદ કરવો જોઈએ. હાલ પણ મારો એજ અભિપ્રાય છે. જેમ રાજ પોતાના પ્રધાન બદલે, તેમ મારે મારા વિચાર બદલવા એવી આશા રાખવી ફાગટ છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે સરકારના દરેક નોંધરે પોતાને ગમતું હોય કે ન હોય તોપણ પ્રધાનમંડળના મત પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. હું આ પ્રમાણે કરતો ન હોવાથી મારાપર તેઓ ગુસ્સે છે. પરંતુ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે ગારી ખાનગી જીંદગી વિષે તેમનો મત સારો હોવાથી મારા દુદાપરથી અને ખસેડવાનો તેમનો વિચાર નથી. હજી પણ દુદાચ પોતાનો વિચાર ફેરવી તેઓ અને દુદાપરથી દૂર કરે; પણ એવી ધારિતથી મારા રાજકીય વિચાર હું કદી બદલનાર નથી. મારો નિયમ એવો છે કે સ્વાધીનતા વિચારથી, રાજકીય બાબતોમાં ફરી જવું ન જોઈએ, પણ જે વખતે જે ખરે લાગે તે બેધડક રીતે કરવું જોઈએ; પછી પ રિણામ કંઈકરને જે ગમે તે થાય. ”

આ પ્રસંગે લોર્ડ હિલ્સબરો તેના પર ધણું જળી ઉઠ્યો હતો. અમેરિકા લોકોને નરમ પાડવાને, અને સરકારનો હુકમ તેમની પાસે મનાવવાને જે પગલાં તે ભરવા ઇચ્છતો હતો તેમાં ક્રાંકિલન તેને ધણું નડતો હતો. ધણા વર્ષથી ક્રાંકિલનને મસાચુસેટના કેટલાએક ગૃહસ્થો સાથે રાજકીય બાબતોપર પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. દાકતર સેમ્યુઅલ કુપર નામના એક વિદ્વાન સાથે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર ધણા જાણના જોવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી ક્રાંકિલન કેવા વિચારનો છે અને શું કરે છે તે તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું. ૧૭૭૦ ના અક્ટોબરમાં મસાચુસેટ પ્રગણાની રાજમંડળીએ ક્રાંકિલનને પોતાનો મુખત્યાર નિમ્નો.આને એ પ્રગણાના લોકોની ફરિયાદોની યાદી મોકલી, દાદ મેળવવાને બને તેટલું કરવાને તેને વિનંતી કરી. આ કાગળો મળ્યાથી ક્રાંકિલને પહેલું તો એ કયું કે પોતાની નિમજીકની ખજાર આપવાના ઇરાદાથી અમેરિકાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ, લોર્ડ હિલ્સબરોને તે મળવા ગયો. હિલ્સબરો ઘરમાં હતો છતાં પ્રથમ તેણે ચાકર પાસે કહેવરાવ્યું કે સાહેબ બહાર મયા છે. ક્રાંકિલન પાછો વળી કેટલેક છેટે ગયો એટલે વળી જીભ ચાકરે તેને પાછો બોલાવ્યો અને કહ્યું કે ચાલો સાહેબ તમને બોલાવે છે. આ વર્તમાન : અજાણજી જેવી લાગી, તોપણ તે ગયો અને મળવા આ-

વવાનું કારણ પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે મને મસામુસેટની કાયદામંડળીએ તેમનો મુખત્યાર નિમ્નો છે તે સાહેબને જાહેર કરવા આવ્યો છું. એ સાં-
ભળી દિલ્સજરોએ કહ્યું “ ગી. ક્રાંકિલને મારે તમારી જૂઝ સુધારવી જો-
ઈએ. તમને મુખત્યાર નિમ્નો નથી. ” ક્રાંકિલને જવાબ આવ્યો “ આપ
શું કહેવા માગો છો તે હું સમજી શકતો નથી. મારી નિમણૂકની સનંદ
મારા ખીરસામાં છે. ” દિલ્સજરોએ કહ્યું કે “ તમને કાયદામંડળીએ નિમ્નો
હશે પણ ગવર્નર હચિન્સને તમારી નિમણૂક મંજૂર કરી નથી એમ મને
ખબર મળી છે. ” એમ કહી પોતાના ખાનગી સેક્રેટરીને બોલાવી હચિન્સ-
ન તરફથી આવેલો પત્ર તેણે મંગાવ્યો. પત્ર એ વિશે તેમાં કંઈપણ લખેલું
નહોતું. ક્રાંકિલને કહ્યું “ આપ કહો છો તેમ હોઈ શકે નહીં. મુખત્યાર-
ની નિમણૂક કાયદામંડળી કરે છે. એ સાથે ગવર્નરને કંઈ સંબંધ નથી.
આપ મહેરમાની કરી મારી નિમણૂકની સનંદ જોશો તો જણાશે કે મને
કાયદામંડળીએ નિમ્નો છે. ” એમ કહીને પોતાની સનંદ ખીરસામાંથી કાઢી
ક્રાંકિલને આગળ ધરી, અને તે જોવાને દિલ્સજરોને કહ્યું. તેણે તે હાથમાં લીધી
પણ તે વાંચ્યા વગર શરૂઆતમાં કહ્યું કે કાયદામંડળી એકલી મુખત્યાર નિ-
મે એ બરાબર નથી. જે મુખત્યારને કાયદામંડળી તથા ગવર્નરે મળીને
નિમેલો નહીં હોય તેને અમે સાંભળવાના નથી. ક્રાંકિલને કહ્યું કે “ મુખ-
ત્યારને નિમવામાં ગવર્નરની સંમતિની કંઈ જરૂર નથી. મુખત્યારને રૈય-
તનું કામ કરવાનું છે; ગવર્નરનું કરવાનું નથી, સખજ કાયદામંડળીમાંના પો-
તાના પ્રતિનિધિઓની મારફતે રૈયત મુખત્યાર નિમી શકે છે. આ પ્રમા-
ણે વહિવટ અત્યાર સુધી ચાલતો આવ્યો છે અને તેમાં કંઈ વાંધામ-
રેલું જણાવું નથી. ” દિલ્સજરોને સમજાવવાને ક્રાંકિલને ધણું ધણું કહ્યું
પણ એ તો નહીં સમજવાનો ઠરાવ કરીનેજ બેઠેલો હતો. દિલ્સજરોના
અપમાનકારક શબ્દ અત્યાર સુધી ક્રાંકિલને સહનશીલતાથી સાંભળી રહ્યો
હતો, પણ જ્યારે તેને જણાવ્યું કે મસામુસેટની કાયદામંડળીનું અપમાન
કરવાના ધરાદાયીજ તે હઠ કરી બેઠો છે ત્યારે ક્રાંકિલને ઠાવકું મોં રાખીને
કહ્યું કે “ મારી નિમણૂક તમે કયુલ્લ રાખો કે નહીં એ કંઈ અગત્યનું ન-
થી. કારણ કે હાલનો કારભાર જેતાં સંસ્થાનોને મુખત્યારોથી કંઈ ફાયદો થા-
ય એમ મને લાગતું નથી. ”

મુખત્યારની નિમણૂક ગવર્નરની સંમતિથી થવી જોઈએ એવો વિ-
ચાર દિલ્સજરોએ બતાવ્યો તે તપ્ત હતો, અને સંસ્થાનોને નુકશાન કે-

તો હતો. બે એનો અમલ થાય તો રૈયતને પોતાની હકીકત રાખ કે પ્રધાન આગળ લાવવાને કંઈ સાધન રહે નહીં, કારણ કે ગવર્નરે લોકપ્રિય માણસોની નિમણૂક મંજૂર કરેજ નહીં, અને પોતાને ફાવતા માણસોની નિમણૂક કરાવે અને એવા માણસોથી રૈયતનું કંઈ બહું થાય નહીં. લોર્ડ દિલ્લસજરોએ જોડે એક ટ્રેડ પાસે ઠરાવ કરાવ્યો કે જે મુખત્યારની નિમણૂક ગવર્નરની સંમતિથી થઈ ન હોય તેને સાંભળવો નહીં. કાયદામંડળીઓએ આ ઠરાવનો અમલ ન કરતાં પોતાની પસંદગીના માણસો મોકલવાનો વહિવટ જારી રાખ્યો. દિલ્લસજરોના કારભારમાં મુખત્યારોને રૂબરૂમાં સાંભળવામાં આવતા નહીં, તેથી અરજીઓ મોકલી તથા સભાસદોને ખાનગી રીતે મળી મુશીબતો બને તેટલો પ્રયત્ન મુખત્યારો તરફથી કરવામાં આવતો હતો.

એલિગેની પર્વતની પશ્ચિમે આવેલા જંગલોમાં સંસ્થાનો સ્થાપવાને ક્રાંકિલન ૨૦ વર્ષથી સૂચના કર્યા કરતો હતો. એ જાગમાં સંસ્થાનો થવાથી ઇન્ડિયન લોકો દૂર જશે, અને વેપાર રોજમાર અને સહિસહામતી વધશે એ ક્રાંકિલનની મુખ્ય દલીલો હતી. આખરે ૧૭૭૧ માં એક કંપનીએ આ કામ જાણી લેવાનું માથે લીધું અને જમીનને માટે સરકારને અરજી આપી. કંપનીના ડાયરેક્ટરોમાં ક્રાંકિલન પણ હતો. કંપનીની અરજી અભિપ્રાય માટે જોડે એક ટ્રેડ તરફ મોકલવામાં આવી; એ જોડેના પ્રમુખ લોર્ડ દિલ્લસજરોએ કંપનીને જમીન આપવી નહીં જોઈએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો અને તેમ કરવામાં કેટલાંક નજીવાં અને જૂલમરેલાં કારણ બતાવ્યાં ક્રાંકિલને તરતજ એક ચોપાનિયું લખી દિલ્લસજરોની દલીલોનો રદીઓ આપ્યો. ૧૭૭૨ ના જુલાઈમાં આ અરજ પ્રીવિ કાઉન્સિલ આગળ આવી ત્યારે દિલ્લસજરોનો અભિપ્રાય અને ક્રાંકિલનનો રદીઓ સાથે વંચાયાં અને જોડે એક ટ્રેડનો અભિપ્રાય નામંજૂર કરી અરજદારોના માગવા પ્રમાણે જમીન આપવાનો ઠરાવ થયો. આથી દિલ્લસજરોને એટલું જોડું લાગ્યું કે પોતાના હુદાનું તેણે રાજીનામું આપ્યું. દિલ્લસજરોની જગો લોર્ડ ડાર્ટમથને મળી. આ ગૃહસ્થ સ્ટાંપબિલ્ડ ૨૬ કરવાની તરફેણમાં હતો અને અમેરિકા તરફ સારી લાગણી ધરાવતો હતો. ક્રાંકિલનની સાથે એ દોસ્તીદાવો રાખતો હતો અને એનું કહેવાય છે કે ક્રાંકિલનની બક્ષામણીથી તેને એ જગો મળી હતી. અમેરિકાના મુખત્યારોના સર્ગધમાં દિલ્લસજરોએ કરેલો હુકમ ડાર્ટમથે તુરતજ ૨૬ કર્યો અને તેમની નિમણૂક કાયદેસર

ગણી તેમની બેઠ લેવા લાગ્યા. તે કહેતો કે અમેરિકનો સમુદ્રી રાખશે અને તોફાન કર્યો ત્રગર છાનામાના બેસી રહેશે તો તેમની ફરિયાદોની યોગ્ય વખતમાં હું દાદ આપાવીશ. સંસ્થાનોના મુખત્યારોને તે વખતોવખત પોતાની રૂબરૂ બોલાવતો અને કોઈ કોઈ કામમાં તેમની સલાહ લેતો.

નવા પ્રધાનને ક્રાંકિલન પહેલવહેલો મળવા ગયો ત્યારે તેણે મસાચુસેટની કાયદામંડળીએ રાજ્ય તરફ મોકલાવેલી અરજી તેના હાથમાં મૂકી. ગવર્નરનો પગાર આત્યારમુદી કાયદામંડળી મંજૂર કરીને આપતી હતી; પરંતુ આમતા રિવાજ વિરુદ્ધ ગવર્નર હચો-સને પોતાનો પગાર સરકાર તરફથી લેવા માંગ્યો. આ નવી રીતથી કાયદામંડળીની કંઈ પણ સત્તા ગવર્નર પર રહે એમ નહોતું. કાયદામંડળીની કંઈપણ દરકાર રાખ્યા વગર હવેથી ગવર્નર ગમે તે કરી શકે; પ્રજાને ખુશ રાખવા તેને હવે કંઈ કારણ રહ્યું નહીં. પોતાનો પગાર આપનારની મરજીને આધિન રહી તે ચાત્રે એટલે તેને કંઈ ધારતી રહે નહીં. ગવર્નરનો પગાર મંજૂર કરવાનો હક જાય તો તેની સાથે પોતાનો મહત્વનો હક જાય છે એ મસાચુસેટની કાયદામંડળીના જાણવામાં હતું. આ નવી પદ્ધતિની સામે યવાને તેઓએ કેટલાક ઠરાવ કર્યા અને દાદ મેળવવા સંજ્ઞાને અરજી કરી. આ અરજ ક્રાંકિલને કાયદામંડળીના મુખત્યાર તરીકે, લોર્ડ ડાર્ટમથના હાથમાં આપી. આ અરજના સંબંધમાં તેને ફરીથી મળવા ક્રાંકિલન ગયો ત્યારે ડાર્ટમથે કહ્યું કે તમારી મરજી હોયતો અરજી આગળ રવાના કરવાને માટે હરકત નથી, પણ મારી સલાહ માનો તો થોડો વખત સમુદ્રી રાખો તો સાફ. હાલ આટલો ઝડપે ચાલી રહ્યા છે તેમાં વળી આથી વધારે થશે અને તમારા પર સરકાર વધારે ખીજવાશે માટે ણીજી બાજતોનો કંઈ ફડકો થાય ત્યાં સુધી આ અરજી એમને એમ રહેવા દોતો સાફ. ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો કે કાયદામંડળીએ પુખ્ત વિચાર કરીને ઠરાવ કરી આ અરજી મોકલાવી છે. હવે એના સંબંધમાં એમનો વિચાર બદલાય એમ મને લાગતું નથી. તો પણ તમારો આમ્રહ હોય તો હું તેમને પુછાવું અને તે કહેતો આ અરજ આગળ મોકલવાનું બંધ રાખીએ.

કાયદામંડળીએ અરજી મોકલાવ્યા પછી બોસ્ટનમાં ખજર આવડી કે ગવર્નરની પેઠે ન્યાયાધિશોના પગાર પણ સરકારે આપવા માંગ્યા છે. આથી લોર્ડો એવા ઉસ્કેરાઈ ગયા કે એક લંગી સમા મેળવી સરકારે ભરેલાં પગલાંની સામા યવાને તેમણે ઠરાવ કર્યો. સ્ટાંપ આકડ પસાર કર્યો ત્યારથી

અમેરિકનોની સ્વતંત્રતા લઈ લેવાને સરકારે કરેલાં કામને સખ્ત શબ્દોમાં તેમણે વખોડી કાઢ્યાં, અને પોતાના દરાવની નકલો દરેક શહેરમાં મોકલવી, સમાજો ભરી એવા દરાવ કરવાને બધે કામગી લખ્યા. બેસ્ટનના શહેરીઓના દરાવનું યોજાનિયું ક્રાંતિનને મળ્યું ત્યારે તેણે પ્રતાવના સાથે તે લંડનમાં ફરીથી છપાવ્યું અને વહેંચાવ્યું. પ્રતાવનામાં ક્રાંતિને સંસ્થાનોની સ્થિતિ, તેમની ફરિયાદો, સરકારની બેદરકારી વગેરે બાબતો અસરકારક રીતે વર્ણવી છે. કાયદામંડળી ફરીથી મળી ત્યારે તેમણે પશ્ચિમ બેસ્ટનના શહેરીઓ જેવા દરાવ કર્યા અને એક બીજી અરજી ધરી કાઢી સરકારમાં રજુ કરવા ક્રાંતિન તરફ મોકલાવી. ક્રાંતિન તરતજ સોર્ડ હાઈમથને મળ્યો અને કંચું કે હવે બેલી રહેવામાં ફાયદો નથી માટે મહેરબાની કરી આ અરજી તમા પ્રથમ આપેલી અરજી સાથે આગળ રજુ કરો. ક્રાંતિનના કહેવા પ્રમાણે કરવા ઝડપથી વચન આપ્યું.

આ અરસામાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં ક્રાંતિનનાં બે લખાણુ ધણાં પ્રુચીદાર છે. અમેરિકન ફરિયાદો ટામજારગેલખવામાં આવે તો ધણા બધા વાંચે એ સંભવિત નહોતું. તેથી ઊંચ મર્મવાળાં, અને આકર્ષક નામવાળાં લખાણુ ક્રાંતિને લખવા માંડ્યાં. એક નિર્બંધનું નામ “મોટું” રાજ્ય નાતું કરવાના નિયમો” રાખવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લાંડની સરકારે અમેરિકાના સબંધમાં છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષમાં કરેલાં ગેરવાજબી કામના વીસ ભાગ પાડી, મોટું રાજ્ય નાતું કરવાના નિયમ તરિકે ક્રાંતિને આ નિર્બંધમાં આપ્યાં છે. આ લખાણુનો ઉદ્દેશ એવું બતાવવાનો હતો કે અમેરિકાની ફરિયાદો સાંગળવામાં નહીં આવે તો, ઇંગ્લાંડ અમેરિકા બોધબેસશે. બીજા લખાણુનું નામ “પ્રુશિયાના રાજાને દંડેશો.” રાખ્યું હતું. આ દંડેશમાં પ્રુશિયાનો રાજા બહેર કરે છે કે અમારા વડોવા દેશસ્થ, હોસા વગેરેએ ઇંગ્લાંડમાં રંસ્યાન સ્થાપ્યાં હતાં અને એ સંસ્થાનવાળા લોક હવે આખાં અને પૈસાદાર થયા છે, અને અમારે પૈસાની જરૂર છે તેથી હુકમ કરવામાં આવે છે કે અમારી તીજેરી બરવાને સદરજુ અમારી રૈયત-ઇંગ્લાંડના સોકા-પર કર નાખવામાં આવે છે. જે કારણે બતાવી ઇંગ્લાંડે અમેરિકાપર કર નાખ્યો હતો તે કારણે આ દંડેશમાં હસતું આવે એવી રીતે ગંભીરાધવી ક્રાંતિને વર્ણવેલાં છે.

આ બંને લખાણુથી ધણી અસર થઈ. તમામ વર્તમાનપત્રોમાં એ છપાયાં, અને દબરે માણસોના વાંચવામાં આવ્યાં. જો કે એ નના-

માં પ્રસિદ્ધ યયાં હતાં તોપણ તે લખનાર ક્રાંકિલન છે એ વાત તુરતજ જણાઇ. અમેરિકા પક્ષને આ લખાણથી જોટલો આનંદ થયો તેટલો દર-જારી પક્ષને ગુસ્સો લાગ્યો. દરજારી પક્ષને ધાસ્તિ લાગી કે આવાં લખાણથી લોકોના મનમાં સરકારે કરેલાં કામ વિષે ખોટો વિચાર પેદા થશે અને અમેરિકનોની જક વધશે. આવાં મર્મવાળાં લખાણ લખી શકે એવા પુરૂષ તરફ હવેથી તેઓ અણુમત્રે દેખાડવા લાગ્યા અને કોઇ રીતે તેનું કાટકું કાઢવાને તબક્કો કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લંડનમાં અભ્યાસ અને ખાનગી જીંદગી.

ક્રાંકિલનનું લંડનનું ઘર—સેન્ડી ક્રાંકિલનનું મી. જાખ સાથે લગ્ન—જમાઇને આપેલી શીખામણ—દોહિત્રને લાડ નહીં લડાવવા પોતાની પત્નીને આપેલી શીખામણ—ક્રાંકિલનની લોકોપયોગી કામ કરવા તરફ જતિ—પ્રાસિદ્ધિક ટાપુઓમાં ખોરાક અને જનવસે મોકલવા કરેલી દીક્ષા—આશ—અંગ્રેજી ભાષાની અનિયમિત જોડણી વિષે વિચાર—કુદરતનું અવલોકન—મદિરાની બાટલીમાં રૂએની માખી જીવતી, થઇ—આ સમંધમાં ક્રાંકિલને જણાવેલા વિચાર—ધૂણી ન થાય એવો ચૂથો—વિજળીના સળીઆ સમંધી કમિટીમાં મેમ્બર—ક્રાંકિલનના મિત્ર—નીતિનું બીજગણીત—આ-યક્ષાંડની મુસાફરી—ખાણીપર તેલની અસરનો પ્રયોગ—ક્રાંકિલનનાં લખાણો.

“ક્રાંકિલન બેન્જમિન એસ્કવાયર, ફિલાડેલ્ફિયાનો એજન્ટ, કેવન રટ્ટીટ, રૅન્ડ.” આ પ્રમાણે ૧૭૭૦ ની ડાઇરેક્ટરીમાં ક્રાંકિલનનો હેવાલ આપેલો છે. એની સાથે એનો પૌત્ર વિલિયમ ટેમ્પલ ક્રાંકિલન રહેતો હતો. એ છોકરો આગળપર સારો નિવડે એવો જણાતો હતો. અથપણથી દાદા સાથે તે મોટો થયો હતો, અને દાદાના ધંપણના આધાર તરિકે દાદા પાસે રહી તેનું મન રંજન કરતો હતો.

ન્દાના ટેમ્પલ શિવાય સેન્ડીક્રાંકિલન નામે એક સગાની દીકરી ક્રાંકિલન સાથે રહેતી હતી. તેને કેળવણી આપવાનું ક્રાંકિલને માથે લીધું હતું. ૧૭૩૩ માં કોઇ પૈસાદાર ખેડુત સાથે તેનું લગ્ન કરવામાં આગ્યું. ક્રાંકિલનના ધરખણીની દીકરી મીસ સ્ટિવન્સન, દાકતર હુંસન નામના એક પ્રુ-

ખ્યાત શસ્ત્રવૈદ્ય સાથે પરણી હતી. આ મુળી જોડાપર તથા તેમના જાળ-
દાપર ક્રાંકિલન ધણી મમતા રાખતો.

અમેરિકામાં ઘર આગળ જે જે ખીના બનતી તે ક્રાંકિલનની સ્ત્રી પો-
તાના પત્રોમાં વિગતવાર તેને જણાવતી હતી. નવું ઘર બંધાવવાનું કામ
ક્યાં સુધી આવ્યું હતું, ઝોરડાઓમાં સામાન કેવો કંઈ જગ્યાએ ગોઠવ્યો હતો
એ વગેરે બાજતો સવિસ્તર તેણે લખી જણાવતી હતી. ક્રાંકિલન લંડન ગયા
પછી તેની દીકરી સેલીનું, રિચર્ડ બાબ નામના વેપારીએ માથું ઠેસું હતું.
કન્યાને વર પસંદ હતો; સાસુને પણ કંઈ વાંધા જેવું લાગતું ન હતું. ક્રાં-
કિલનની શી મરજી છે તે એક પત્રમાં પુછવામાં આવ્યું હતું. કેટલીક
સમજીતી કરી ક્રાંકિલને પણ પોતાના તરફથી સંમતિ આપી હતી. તેથી આ
જોડાનાં લગ્ન ક્રાંકિલનની ગેરહાજરીમાં ૧૭૬૭ ના આક્ટોબરમાં દિલા-
રેદ્રિયામાં થયાં હતાં. ક્રાંકિલનની સ્ત્રી એકલી હોવાથી જમાઈ તથા દીકરીને
પોતાની સાથે આઠ વર્ષ સુધી તેણે રાખ્યાં. અમેરિકાની નવાઇઓ ક્રાં-
કિલનની સ્ત્રી હમેશ તેને મોકલાવતી. જે ફળ માત્ર અમેરિકામાંજ થતાં
તેના કંડિયા બરીને તે મોકલાવતી. "નંબર ૭ કેવન સ્ટ્રીટ, સ્ટ્રોન્ડ"માં આ-
પવાનાં પારસક દરેક વહાણ સાથે આવનાં અને તેમાં નવાઇ નવાઇની ખા-
વાની સ્ત્રીને આવતી. ક્રાંકિલનના ખપ કરતાં જે વધારે આવતું તે પો-
તાના અંગ્રેજ મિત્રોને તે બેટ તરિકે મોકલાવતો.

મી. બાબ ૧૭૭૨ માં ઇંગ્લાંડમાં આવ્યો ત્યારે ક્રાંકિલને તેને પહેલ-
વહેલો જોયો. અમેરિકામાં સરકારી નોકરી મેળવવાનો તેનો વિચાર હો-
વાથી સસરા નોકરી અપાવશે એવી આશાએ તે આવ્યો હતો. પોતાના
સગાઓને સરકારી નોકરી અપાવવા ખટખટ કરવી એ હાલનો અમેરિકા
તથા સરકારનો સબંધ જોતાં ક્રાંકિલનને ઠીક લાગ્યું નહીં તેથી તેણે 'મી.
બાબને સલાહ આપી કે નોકરીને માટે ફાંફાં ગાંઘા કરતાં સ્વતંત્ર મં-
ધા કરવામાં વધારે ફાયદો છે. અહીંથી અમેરિકા જઈ લાં દુકાન ઉપાડો
અને માત્ર રોકડથી વેપાર કરી મંધામાં પ્રમાણિકપણું અને ઉદ્યોગ રા-
ખજો એટલે તમને ફતેહ ગળ્યા વગર રહેશે નહીં. મી. બાબે સસરાની
સલાહ માની અને તેના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી મંધામાં ફતેહ પામ્યો.

સેલી ક્રાંકિલન અને મી. બાબને થોડા વર્ષતમાં એક છોકરો થયો.
આ છોકરાને તેની દાદી ઘણું લાડ લડાવતી અને દરેક પત્રમાં ક્રાંકિલન-
ને તેના વિષે કંઈ લખતી. દાદીના લાડથી ઘણું છોકરો નડેર થઈ જાય

છે. ન્હાના ક્રાંકિલનની મા તેને કંઇ વાંક માટે મારે ત્યારે વચમાં નહીં પંડવાને ક્રાંકિલને એક પત્રમાં પોતાની સ્ત્રીને શિખામણ આપેલી છે, અને છોકરાં કેમ ખગડે છે તે સબધમાં એક વાત કહેલી છે:-“ એક છોકરો રસ્તામાં ઊભો ઊભો રડતો હતો, એટલામાં ખીજ છોકરાએ તેની પાસે આવીને પુછ્યું કે કેમ રડે છે ? પેલા છોકરાએ જવાબ દીધો કે મને એક પૈસાનું દહીં લેવા મારી માએ મોકલ્યો હતો, પણ મારાથી પ્યાસો ભાગી ગયો છે અને દહીં ઢળી ગયું છે તેથી મારી મા મને મારશે. ખીજ છોકરાએ કહ્યું “ જા જા નહીં મારે. ” પેલાએ કહ્યું “ ના જરૂર મારશે. ” ખીજ છોકરાએ કહ્યું “ શું ત્યારે તારે દાદી નથી કે ? ”

હસ વરસ ક્રાંકિલન ઇંગ્લાંડમાં રહ્યો તે દરમિયાન પણ મોકાપયોગી અને પરોપકારનાં કામ કરવા તરફ હમેશ તે વૃત્તિ રાખતો. જો કાઈ દવાખાનું તેના જોવામાં આવતું તો તરત દિલાડેલ્ફિયામાં તેણે સ્થાપેલું દવાખાનું તેને યાદ આવતું અને તેને ઉપયોગી થાય એવા નિયમો, સૂચનાઓ અને કાગળ મેળવીને દિલાડેલ્ફિયા દવાખાનાના વ્યવસ્થાપકોને તે મોકલતો. દિલાડેલ્ફિયા દવાખાનામાં વૈદ્યકને લગતાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો વ્યવસ્થાપકોનો વિચાર છે એમ તેને ખબર પડવાથી પોતાની પાસે એક વૈદ્યકનું પુસ્તક હતું તે તેણે બેટ તરિકે મોકલાવ્યું અને ખીજ ગૃહસ્થોને મળીને તેમની પાસે પણ પુસ્તકો બેટ મેળવી મોકલાવ્યાં. પેન્સિલ્વેનિયામાં રેશમ તૈયાર કરવાનો રોજગાર દાખલ કરવાને ઇંગ્લાંડથી તેણે પુષ્ટ-જા માહિતી મોકલાવી અને એક મંડળી ઊભી કરાવી, એ નવો રોજગાર ત્યાં ચાલુ કરાવ્યો. પહેલવહેલું તૈયાર થએલું રેશમ સર જૉન પ્રિંગ્લેની મારફતે તેણે રાણીને બેટ આપ્યું. એ બેટ સ્વીકારવામાં આવી એટલુંજ નહીં પણ રાણીએ પોતાને પહેરવાના પોષાકમાં તે ઉપયોગમાં લીધું. હાર્વર્ડ કોલેજ માટે એક દૂરખીનની જરૂર છે એમ ખબર પડવાથી ક્રાંકિલને તે પેદા કરી મોકલાવી આપી. પોતાના તરફથી વખતોવખત પુસ્તકોની બેટ તે એ કોલેજ તરફ મોકલતો. જીવાન અમેરિકનો ઇંગ્લાંડમાં કાયદા વગેરેનો અભ્યાસ કરવા આવતા તેમને તે ઘણી મદદ કરતો અને વાલી તરિકે તેમની સંભાળ રાખતો.

પરોપકાર કરવાની ઘણી સારી તક ક્રાંકિલને ૧૭૭૧માં મળી. એ વરસના જીનમાં કેપ્ટન ફ્રેડ ફુનિયાની મુસાફરી કરી પાછો આવ્યો હતો. ક્રાંકિલનના મિત્રમંડળમાં કેપ્ટન ફ્રેડ ફેરેલી નવી યોમ્પોની વાત નીકળતાં

એક જણે કહ્યું કે પામિલિક ટાપુઓમાં એક શરવીર જાતના સોઠ રહે છે પણ એ વિચારાઓના દેશમાં અનાજ નથી; મરઘાં જાતમાં નથી અને કુતરાં શિવાય કોઈ પ્રકારનાં ચોપગાં પ્રાણી નથી; ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા દેશની દરજ્જા છે કે તેમને એ વસ્તુઓ મોકલવાની આપી તેમનું બહુ કરવું જોઈએ. આ વિચાર ક્રાંતિક્ષત્રને પસંદ પડવાથી તેણે તરતજ કહ્યું કે એ ચીજો એ પ્રદેશમાં પહોંચાડવાને એક વહાણ મોકલવામાં આવે તો હું ધણી ખુશીથી સારી રકમ મદદ તરિકે આપીશ. ઉધરાણું કરી જરૂરીયાત ચીજો લાઇને વહાણ મોકલવાનો વિચાર બધાને પસંદ પડ્યો. મી. એલ્ફ્રેડર ડા. હામ્પલ નામનો એક નાવિક ત્યાં હાજર હતો તેણે કહ્યું કે એ મુસાફરીમાં ત્રણ વર્ષ લાગશે અને આશરે પંદર હજાર પાઉન્ડથી વધારે ખર્ચ થશે નહીં. જો વહાણ મોકલવાનું નક્કી કરતા હો તો હું નાખુદા તરિકે જવા ખુશી છું. તમામ હકીકતવાળી એક વિગતના ક્રાંતિક્ષત્રને તૈયાર કરી અને તેમાં હુકામાં અસરકારક શબ્દોમાં જણાવ્યું કે આ યોજનાને મદદ કરવી એ ઇંગ્લાંડ જેવા વેપારી દેશના સ્વાર્થની વાત છે; કારણ કે એ પ્રદેશમાં સુધારો થવાથી ઇંગ્લાંડની જનાવટની ચીજોની ત્યાં જરૂર પડશે અને તે પૂરી પાડવામાં ઇંગ્લાંડનો વેપાર રોજગાર વધશે.

આ યોજનાનો અમલ થવા જોટલા પૈસા યોગ્ય વખતમાં જોવા થઈ શક્યા પણ જરૂરીયાત ચીજો એ પ્રદેશમાં મૂકી આવવાને એક ખાસ વહાણ મોકલવાને બદલે કેપ્ટન કૂકે ફરીથી શોધની મુસાફરીએ જવાનો હતો તેની સાથે એ ચીજો મોકલવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી. ધણી જાતનાં ઉપયોગી પ્રાણીઓનાં જોડાં, અનાજ વગેરે, કેટલાક ટાપુઓમાં કેપ્ટન કૂકે પહોંચાડ્યાં. અને આ પ્રમાણે શરૂ થયેલું એ જ કામ પાછળથી પાદરી વગેરે પરાપકારી લોકોએ ઉપાડી લેવાથી પ્રદેશના લોકોને થોડો ફાયદો થયો.

અંગ્રેજી ભાષાની અનિયમિત જોડણી વિષે જે ક્રાંતિક્ષત્ર ધણી વખત ફરિયાદ ઉઠાવતો અને હાસ્યમાં કહેતો કે જેઓ ભણેલા પાણીની જોડણીમાં ભૂલ કરે છે તેઓજ ખરી જોડણી કરે છે. કારણકે જો અક્ષરોને તેમના ઉચ્ચાર પ્રમાણે વાપરે છે. એ કહેતો કે “જો તાર્કિક Tuf લખવાથી ચાલે એમ છે ત્યારે Tough લખવાની શી જોઈ? “જો” શબ્દ Bo લખવાથી ચાલે એમ છે ત્યારે Beau શબ્દ લખવું જોઈએ? વગેરે વગેરે.

કદરતનું અવલોકન કરવાનો એ સારું નિદાન પણુનો શોખ દાકતર ક્રાંતિક્ષત્ર.

અને મોટપણમાં પણ કાચમ રહ્યો હતો. હવા, પવન, અજવાળું, શરદી વગેરે બાબતોનાં કારણે શોધી. કાઢવામાં તે ધણે વખત ગાળતો. શ્વાસોશ્વાસ-થી હવા બગડે છે એ શોધી કાઢવાનું માન દાકતર સ્મોલ નામનો વિદ્વાન ક્રાંતિક્ષનને આપે છે. તાજી હવા ધરે, શાળાઓ, દવાખાનાંઓ વગેરેમાં છૂટથી દાખલ થાય એવી રીતે ગોઠવણ રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે એ બાબત પર લાગતા વળગતાઓનું તે વારંવાર ધ્યાન ખેંચતો. હાઉસ ઓફ કોમન્સના મકાનમાં વધારે હવા અને અજવાળું લાવવાની ગોઠવણ ચાલતી હતી તેમાં ક્રાંતિક્ષનનો અભિપ્રાય પુછવામાં આવ્યો હતો. ક્રાંતિક્ષનની આખી છુંદગીમાં, છુંદાંડમાં કાઢેલા દસકામાં તેણે તત્વજ્ઞાન સમ્બંધી એટલી શોધો અને અખતરા કરેલા છે કે તેમનું વર્ણન કરતાં પુસ્તકનાં પુસ્તક ભરાઈ જાય. કોઈ પણ ચીજ નકામી કે નજીવી તે ગણતો નહીં. દરરોજની સાધારણ બાબતોમાં પણ તેના મનનું સમાધાન થાય ત્યાં સુધી તે તપાસ કર્યા કરતો. હરેક બાબતનું કારણ જાણવાની તે જીજ્ઞાસા રાખતો અને તે પોતાની મેળે શોધી કાઢી આનંદ પામતો. સાંભળેલી અજાણ્ય જેવી વાતો કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે એ જાને તપાસી જોતો. એક દિવસ જમતી વખતે, મદિરા દારૂની બાટલી ઉધાડી ખાલામાં દારૂ કાઢતાં બાટલીમાં ડુબી મૂએલી ત્રણ માખી ખાલામાં પડેલી તેના જોવામાં આવી. એ બાટલી ધણા માસ પર વહનિયામાં ભરવામાં આવી હતી. કોઈ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે દારૂમાં ડુબી મૂએલી માખી સૂરજના કિરણથી જીવતી થાય છે, તેથી આ વખતે તે ખરૂં છે કે ખોટું એ અજાણ્ય જોવાને તેણે વિચાર કર્યો. ચારણીમાં ખાસો ખાલી કરી માખીને તેણે ગાળી કાઢી અને પછી ચારણી તડકે મૂકી. ત્રણ કલાકમાં બે માખી જીવતી થઈ હોય એમ હાલવા લાગી. થોડો વખત આમ તેમ ફરી પાંખો અને પગ સાફ કરી એ માખી બરાબર જીવતી થઈ હતી ગઈ. ત્રીજી તો સાંજ સુધી મૂએલી જ રહી તેથી તેની આશા છોડી તે ફેંકી દેવામાં આવી.

ઉપરના બનાવની નોંધ લેતાં ક્રાંતિક્ષન લખે છે કે “ગમે તે વખતે જીવતો કરી શકાય એવી રીતે માણસને ડુબાવી રાખવાની કળા હાથ લાગી જાય તો કેવું સાફ !! સો વરસ પછી અમેરિકાની દશા કેવી થશે તે જોવાની મને ધણી ઉત્કંઠા છે, તેથી જો એ કળા હાથ લાગે તો મોતથી મરવાના કરતાં મદિરાના પીપમાં કેટલાએક મિત્રો સાથે ડુબી મરવાનું અને સો વરસ પછી મારા વહાલા દેશના સૂર્યના તાપથી જીવતા થવાનું હું પસંદ કરું !!”

લંડનમાં કોયલાની ધુણીના ગોટગોટા ચતા દેવાથી, ધુણી અંદર ને અંદર સમાઈ જાય એવા ચૂલા જનાવવાનો વિચાર ક્રાંડિલનને સુઝ્યો હતો. ૧૭૭૨ માં તેણે એવા એક ચૂલો જનાવી પોતાના ઘરમાં અજ-ગાવી બેસ્યો હતો. તેનું પરિણામ તેના ધારણ કરતાં પણ વધારે સાફ થયું હતું તેથી આ ચૂલાનું વર્ણન લખી તેણે છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ રાજકિય કામમાંથી પછીથી વખત ન મળવાથી કંઈ યથા સ-ક્યું નહોતું. ક્રાંડિલનની યોજના ઉત્તર ઇંગ્લાંડમાં કારખાનાનાં ધૂમાડિયાં જનાવવામાં ૧૮૪૦ માં કામ લાગી હતી.

વિજળી સમંધી ફરેલી શોધોથી ક્રાંડિલનનું નામ શાસ્ત્રિય વર્ગમાં એ-ટલું જાણીતું થયું હતું કે ૧૭૬૯ માં સેન્ટપોલના દેવળના રક્ષણાર્થે વિ-જળીના સળીઆ ચૂકવાની સૈથી સરસ રીત નક્કી કરવાને નિમણવી ક-મિટીમાં એનું નામ હતું. વળી દારૂ ગોળાના ભંધારના રક્ષણાર્થે એવીજ યોજના નક્કી કરવાને ત્રણ વર્ષ પછી નિમણવી વિદ્વાનેશ્વરી કમિટીમાં પણ તે હતો. કમિટીનો રિપોર્ટ ક્રાંડિલને લખ્યો અને અલ્ટીવાળા સળીઆ મૂ-કવાને બલામણુ કરી. એક જથ્થુ શિવાય બધા સમાસદોએ ક્રાંડિલનની સૂચના અંગુરુ રાખી. જૂદા પડેલા વિદ્વાને જૂઠા સળીઆ રાખવાને બલા-મણુ કરી અને એ સળીમાં ઘણો વાદવિવાદ ચાલ્યો, પણ આખરે ક્રાં-ડિલનની બલામણુ સરકારે પસંદ કરી અને અલ્ટીવાળા સળીઆ દારૂ ગો-ળાના ભંધારોપર અને બાકિગદામના સરકારી મહેલપર ચૂકાવ્યા.

ક્રાંડિલનને ખુસાફરી કરવાનો ધણો શોખ હતો. દર વરસે દુરસદનો વખત બેઠા તે ફરવા નીકળી પડતો અને એ ત્રણ મહિના ફરી તબિયત સુધારતો. એના મિત્રોની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જતી હતી. મોટા મોટા ઉમરાવો તેની સોજત કરવામાં ખાન સમજતા. કોઈને ઘેર યોગ્ય મિત્રોનું જમણુ હોય તોપણ તેમાં ક્રાંડિલન તો હમેશા ખરો. લંડનની મોસમમાં સારા સારા લોક પ્રગણામાંથી આવી લંડનમાં રહેતા, ત્યારે અઠવાડિયામાં છ દિ-વસ ક્રાંડિલનને મિત્રોને ઘેર જમવા જવું પડતું. કેટલાએક વિદ્વાન અને ઉદાર વિચારના ધર્મગુરુઓ સાથે ક્રાંડિલનને ઘાડી દોસ્તી થઈ ગઈ હ-તી. આ પૈકી સુખ, દાકતર પ્રાઇસ, દાકતર પ્રિસ્ટલી અને દાકતર શિ-પલી હતા.

દાકતર પ્રિસ્ટલીએ એક વખત ક્રાંડિલનને પુછ્યું કે આમુક કાંઈ ક-

રતું કે ન કરતું એ વિષે તમને સંદેહ પડે ત્યારે તમે શું કરો છો? આ સવાલનો ક્રાંતિને આપેલો જવાબ તેનું નીતિનું બીજગણિત કહેવાય છે. તેણે કહ્યું કે હું એક ઠાગણ લઈ તેમાં બે ખાનાં પાડું છું અને પછી અમુક કાર્યની તરફથી અને વિરુદ્ધની દલીલો એ ખાનાંમાં લખી કાઢું છું. બે ચાર દિવસ સુધી વિચાર કરી એ પ્રમાણે દલીલોની હું નોંધ કરું છું, અને પછી બન્ને બાજુની દલીલોના ઢોલકા મુકું છું. જેના સરખા ઢોલકા આવે તે દલીલો છોડી નાખતાં જે બાજુના ઢોલકા વધારે આવે તે પ્રમાણે હું ચાલું છું. આ પ્રમાણે કરવાથી મને ધણો ફાયદો થાય છે અને તેમાં એક દેખીતો ફાયદો તો એ છે કે મારાથી અવિચારી કામ થતું નથી.

આયર્લેન્ડની મુસાફરી કરવાનો વિચાર ક્રાંતિચિંતનના મનમાં ધણા દિવસથી હતો. એ વિચારનો અમલ ૧૭૭૨ માં તે કરી શક્યો. આયર્લેન્ડના દેશરાજ્ય ભોંકોએ તેને હવેથી વધારી લીધો; તેના માનમાં ધણાં ખાણાં આપ્યાં; લોર્ડ દિલ્સબરો ઈંગ્લેન્ડમાં ક્રાંતિચિંતન પર આંખો કાઢતો હતો પણ આયર્લેન્ડમાં તે બોહોસ કરીને તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને સારી રીતે તેની પરોણાચાકરી કરી. આયર્લેન્ડના લોકોની ગરીબાઈથી ક્રાંતિચિંતનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તેની ખાત્રી થઈ કે આયર્લેન્ડના કવરતાં અમેરિકાના લોકો હજાર દરજ્જે મુખી છે. આયર્લેન્ડથી તે રોકેટલેન્ડમાં ગયો અને એ દેશમાં પોતાના મિત્રોને ત્યાં કેટલાંએક અઠવાડિયાં મનમાં કાઢી, ત્રણ માસ મુસાફરી કરી લંડન પાછો આવ્યો.

૧૭૭૭ ના ઉદ્ઘાળામાં લોર્ડ ડિરબેન્સરના ગામડાના રહેઠાણમાં ક્રાંતિચિંતને કેટલાંએક અઠવાડિયાં માળ્યાં હતાં. અહીં રહ્યો એટલો વખત પ્રાચીના પોથીનો સાર કાઢવામાં તેણે વાપર્યો હતો. આ સાર પછીથી છપાવવામાં આવ્યો હતો; પણ કોઈ દેવળમાં તે વપરાયો નથી તેમજ ધણો જાણીતો થયો નથી.

પવનથી હાલતા પાણીની સપાટી પર તેલ રેડવાથી પાણી હાલતું બંધ થાય છે એમ જતાવવાને ક્રાંતિચિંતને જૂદે જૂદે વખતે અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે ધણા અખતરા કરી જતાવ્યા હતા. સર જોન પ્રિંગલે સાચે ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડમાં તે મુસાફરીએ ગયો હતો ત્યારે આ અખતરો કિવસનિક આગળ ડરવન્ટ નદીના પાણીમાં ફેલેદમંદીથી તેણે કર્યો હતો. તે વખતે દાક્તર બ્રાઉનિંગ હાજર હતો અને તેના પ્રશ્નના જવાબમાં ક્રાંતિચિંતે આ સર્જનમાં કરેલા અખતરાનો સરખાતથી ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો અને પા;

ખીને શાન્ત કરવાનો તેલમાં શો ગુણ છે તે સમજાવ્યું. ધણી અજમાયશો કરી ફ્રાંકિલિને સાબિત કર્યું કે તળાવ કે સરોવરમાં મેળાંથી પાણી દાલી ગયું હોય તો તેપર ચોટું તેલ રેડવાથી પાણી શાન્ત થાય છે.

ફ્રાંકિલિનનું મગજ, તેની અવશેષકન શક્તિ, તેની જીજ્ઞાસા, એ બધાંથી તત્વજ્ઞાન સંબંધી શોધો અને અભ્યાસ કરવાને તે ખાસ રીતે લાયક થયેલો હતો અને દરરોજ કંઈ કંઈ કર્યોજ કરતો હતો. તોપણ ઇંગ્લાંડમાં દસ વરસ તે રહ્યા તે દરમિયાન આ બાબતપર તે ધણું લખી શક્યો નથી. તે દેશના રાજકીય કામમાં તેનો એટલો વખત જતો કે બીજી બાબતો પર તેની મરજી પ્રમાણે લખવા નેટલો તેને અવકાશ મળતો નહીં. તોપણ વિજળી અને તેને લગતી બાબતોપર, સરદી થવાનાં અરણ્યપર, અને એવી બીજી બાબતોપર તેણે કેટલાક નિબંધો લખ્યા છે; અને બીજી ધણી બાબતોપર હુંકામાં નોંઠ લખી રાખી છે. એ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તેનો ધણો વખત વિદ્યા સંબંધી કામમાં પડ્યું જતો હતો.

ફ્રાંકિલિનના વિદ્યા સંબંધી લખાણોનું કેન્દ્ર બાપામાં બાપાન્તર કરી, બરબોલુબર્ગ નામના એક વિદ્વાને ૧૭૭૭ માં એક પુસ્તક પારિસમાં છપાવ્યું હતું. એ વિદ્વાને છપાવેલી આવૃત્તિમાં ફ્રાંકિલિનનાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલાં લખાણો ટીકા સાથે આપેલાં છે. એજ વરસમાં અંગ્રેજી ભાષામાં તેની પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

અક્ટોબર ૨૪ મું.

હયિન્સનના કાગળો.

૧૭૭૪.

ખાટનમાં બરકરી લખ્યું—એ સર્વેષમાં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદ સાથે વાતનીત—હયિન્સન વગેરેના કાગળો—મી. કર્શીગને લખેલો પત્ર—હયિન્સનના પત્રો અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયા—હયિન્સન અને ઓલિવરને ખરતરફ કરાવવા અરજી—ટોમસ હિલેટલી અને ટેમ્પલ વચ્ચે દંડ સુદ—પત્રો શી રીતે અમેરિકા ગયા તે બાબત ફ્રાંકિલિને કરેલો ખુલાસો—ફ્રાંકિલિનપર ટોમસે કરેલો દાવો—હયિન્સન અને ઓલિવરને ખરતરફ કરવાની અરજી બાબત પ્રીવિકાઉન્સીલ આગળ ચાલેલી તપાસ—અરજી સંબંધી ચાલતા ગપાટાની ફ્રાંકિલિને કરેલી નોંધ—પ્રીવિ કાઉન્સીલ આગળ

આલેક્સા કામનો હેવાત્ર—કાયદામંડળીની અરજ નામંજુર થઈ—ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટરના હુદાપરથી ક્રાંક્લિન જરતરફ થયો—કાઉન્સીલના ઠરાવથી અમેરિકામાં થયેલી અસર—દલિ-સનનું રાજીનામું.

બોસ્ટનના લોકોને ડરાવી જઠાત કાયદાને તાબે કરવા પ્રધાનમંડળે બોસ્ટન શહેરમાં ૧૭૬૮ માં લશ્કર મોકલ્યું હતું. ૧૪ મનવારો બંદરપર દારોદાર લંગર કરી પડી હતી અને એ પલટણોએ શહેરમાં ઉતરી પડાવ નાખ્યો હતો.

૧૭૭૨ માં એક દિવસ, પાર્લામેન્ટના એક સભાસદ આગળ, ક્રાંક્લિન આ સબ્ધમાં વાત કરતો હતો. વાતેવાતમાં તેણે કહ્યું કે પ્રધાનમંડળ આ પ્રમાણે જોર જુલમ વાપરેછે એ જરોબર નથી. આ કૃત્ય માત્ર પ્રધાનમંડળનું છે પણ અમેરિકાના લોકો તે એમ જાણેછે કે આખા ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ આ પગલું ભર્યું છે. આ પ્રમાણે જોરસમજીત થવાથી અમેરિકામાં તોફાન થાયછે અને લોકો સામા થવાથી તેમના વિષે ઇંગ્લાંડના લોકો ખોટો અભિપ્રાય બાંધે છે. પાર્લામેન્ટના સભાસદે કહ્યું કે તમે ખરી હકીકત જાણતા નથી, પ્રધાનમંડળે પોતાની આપખુદીથી લશ્કર મોકલ્યું નથી પણ કેટલાએક અમેરિકન શહેરીઓએ એમ જાહેર કર્યું હતું કે અમારા દેશના બહાને માટે લોકોપર દાખ બેસાડવાને લશ્કર મોકલ્યું ને-પ્રત્યે, તેથી તેમના માગણાપરથી મોકલ્યું છે. ક્રાંક્લિને કહ્યું કે એમ હોઈ શકે નહીં. પેલા સભાસદે કહ્યું કે માર્ડ કહેવું ખરૂંછે એમ થોડા દહાડામાં પૂરાવાથી હું તમારી ખાત્રી કરીશ. થોડા દહાડા પછી એ સભાસદ ક્રાંક્લિનને ફરીથી મળ્યો અને તેના હાથમાં અમેરિકાના કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી આવેલા કાગળ મૂક્યા. આ કાગળોનું સરનામું ફાડી નાખવામાં આવ્યું હતું. પણ તે સભાસદે કહ્યું કે તે વિલિયમ હવેટલી નામના એક સભાસદપર મોકલવામાં આવ્યા હતા. હવેટલી પ્રધાનમંડળના હાથ નીચે હુદાની જગોપર હતો અને એ કાગળો પ્રધાનમંડળના જેવામાં આવવાથી તેમણે લશ્કર મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. આ કાગળો પૈકી છ ગવર્નર દલિન્સને લખ્યા હતા; દલિન્સન અમેરિકાનો વતની હતો, દારવડ કોલેજનો પ્રેન્સિપેલ હતો અને શરૂઆતમાં સંસ્થાનોની તરફેણમાં હતો; પણ પાછળથી દુદે ચઢવાની ઉમેદથી પ્રધાનમંડળના પક્ષમાં જતો રહ્યો હતો. આર કાગળો એન્ડ્રુ એલિવર નામના મસાચુસેટના જીજ્ઞ એક વતની-

એ સખેલા દતા. આ માણુમ મસામ્યુસેટના લેફ્ટેનન્ટના દુકાપર ચઢતો
 હતો. બાકીના કામળો જકાત અને સરકારી બીજાં ખાતાંઓના કેટલાએક
 નોકરોએ સખેલા દતા. એ કામળો ખાનગી નહોતા. પ્રધાનમંડળપર અ-
 સર કરવાને તે સખેલા દતા અને ઘણા માણુમોમાં ફરેલા દતા. ૧૭૭૨.
 માં ઉવેટલી મરી ગયો ત્યારે તે સરકારી દફતરોમાં બીજા કામળો બેગા
 થઈલા દતા. આ કામળોમાં અમેરિકાના લોકવિચારનો ખોટો ચિતાર
 આપ્યો હતો. સઘળા સારા માણુસો તો, મુળ દેશ અને સંસ્થાનો વચ્ચે
 સલાહ સંપ રાખવા ઇચ્છે છે; અમેરિકામાં ચાલતો અસંતોષ અને તોફાન
 કેટલાએક ફિટુરી અને રાજદ્રોહી માણુસોની ઉત્કેરણીથી થયાં છે, અને જે
 સરકાર મોકલી સરકાર જખરાઇ વાપરવામાં પાછા હડે નહીં તો તરત લોકો
 શરણુ થશે એમ એ કામળોમાં જણાવ્યું હતું. આ કામળો વાંચ્યાથી ક્રાંક્ષિ-
 નની ખાત્રી થઇ કે મારા દેશના કેટલાક ખુશામતિયાએજ ઉધું વાળ્યું છે.
 એ કામળોની નકલો લેવામાં આવે નહીં, છપાવવામાં આવે નહીં અને જેવાને
 તેવા પાછા લાવી આપવામાં આવે તો અમેરિકાના ક્રાંક્ષિનના મિત્રોને
 તે બતાવવા મોકલવાને પેલા સભાસદે ક્રાંક્ષિનને રજા આપી. ૧૭૭૨ના ડિસે-
 મ્બરમાં ક્રાંક્ષિને એ પત્રો, મસામ્યુસેટ કાયદામંડળીની પત્રચરદાર ઇમિટિ-
 ના પ્રમુખ મી. કર્શીંગને મોકલાવ્યા અને તેને જણાવ્યું કે “ હું ધારૂં છું
 કે મારે તમને ખબર આપવી જોઇએ કે મારા હાથમાં કેટલાક કામળો
 આવ્યાછે, જે આપણી હાલની ફરિયાદોનું મૂળ હોય એમ મને લાગેછે. એ
 કામળો મને શી રીતે મળ્યા તે જણાવવાની મને છૂટ નથી; વળી મેં વ-
 ચન આપ્યું છે કે એ કામળોની નકલો કરવામાં આવશે નહીં અને તે
 છપાવવામાં આવશે નહીં, પણ આખા સંસ્થાનમાં નામિયા પુરપોને જેવા
 હોય તો તે બતાવવાની છૂટ છે. મેં આપેલું વચન તમે પાળશો
 એવા મરોંસાથી એ અસલ કામળો જેવા મળ્યા છે તેવા હું તમારાપર
 બીડું છું. એ કામળો કેના સખેલા છે તે અક્ષરપરથી જણાશે. તેમની વ-
 ત્તણુક ઉઘાડી પડશે એ તેમને કદાચ ગમશે નહીં, પણ જે તેઓ સારા
 માણુસો હશે અથવા સારા માણુસો હોવાનું ડાળ રાખતા હશે તો તેઓ
 કળુલ કરશે કે સઘળા સારા માણુસો સંસ્થાનો અને મૂળ દેશ વચ્ચે સલાહ
 અને સંપ રાખવાને ઇચ્છે છે; અને એ મતલબ કંઇ અંશે પાર પાડવાને
 તેમના દેશીબાઇઓ તેમનું પ્રમાણિકપણું અને દેસદાઝ ખરેખર કેવાં છે
 એ જાણે તો તેથી તેમણે દિલગીર થવું ન જોઇએ. મારે કળુલ કરવું જો-

ધએ કે આ દેશ આપણા ઉપર આપજીવી વર્તે છે તેથી મને યએલે
ચુસ્તો ધણે દરજ્જે નરમ થયોછે; કારણ કે મારી ખાત્રી થઇ છે કે આ-
પણાજ લોકોમાંથી વળનદાર ગણાતા કેટલાએકની સલાહ, સૂચના અને
માગણીથી સરકારે જૂનાવો ખામ આપજીવી ચલાવવા માંડી છે. હું ધારૂં
કે તમને પણ એમજ લાગશે; પણ મેં આગળ કહ્યુંછે તેમ એ કાગળો
પ્રસિદ્ધ કરવાની મને હૂટ નથી. તમને હું એટલી રમ આપુંછું કે એ કા-
ગળો તમે 'જોઇ પત્રવ્યવહાર કમિટિના બીજા સભાસદોને જતાવજો. વળી
બોડોઇન, પીટ્સ, ચોન્સિ, કુપર અને વિન્ચોપ અને તમને યોગ્ય લાગે
તેવા બીજા ગૃહસ્થોને જતાવજો. તમારા કળ્પનામાં કેટલાક મહિના એ કા-
ગળો રાખી મારા તરફ પાછા મોકલજો."

એ કાગળો અમેરિકા પહોંચ્યા પછી ધણા જણને જતાવવામાં આ-
વ્યા હતા. જૉન આડમ્સ નામનો બારિસ્ટર જ્યાં જતો ત્યાં તે કાગળો લ-
ઇ જતો અને જે માગે તેને જતાવતો. એ કાગળોની વાત થોડા વખતમાં
આખા દેશમાં ફરી વળી. એ કાગળોની એટલી માગણી થવા લાગી કે,
તેમની નકલો લેવાની ધણી જરૂર છે માટે મહેરબાની કરી નકલો કરી લે-
વાની રજા મેળવો, એમ પત્રવ્યવહાર કમિટિએ ક્રાંડિસનને વિનંતી કરી.
એ પત્રો જોઇએ તેટલો વખત રાખવાની અને જેને જોઇએ તેને જતા-
વવાની પરવાનગી ક્રાંડિસન મેળવી શક્યો, પણ નકલો લેવાની પરવાનગી
મળી નહીં. જુન મહિનામાં કાયદામંડળી મળી ત્યારે સભાસદોએ એ પ-
ત્રો સમંધી એટલી આતુરતાથી પડપુછ કરવા માંડી કે બારણાં ખંધ ક-
રી એ પત્રો કાયદામંડળી આગળ વાંચવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ કાગ-
ળો વાંચવામાં આવ્યા પણ નકલ કરી લેવાનો પ્રતિબંધ હતો ત્યાં સુધી કં-
ઇ આગળ તજવીજ થઇ શકી નહીં. થોડા વખતમાં "ઇંગ્લાંડથી છેલ્લી
ટપાલ સાથે આવેલી" કહેવામાં આવતી એ પત્રોની છાપેલી નકલો બહાર
પડી. એ નકલોનું ચોપાનિયું દરેક સંસ્થાનમાં ફરી વળ્યું અને કેટલીએક
નકલો ઇંગ્લાંડ પણ ગઇ.

કાયદામંડળીએ કાગળોની વાત જાણ્યા પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે
રાજને અરજી કરી, હવિન્સન અને ઓલિવરને ખરતરફ કરવાનું માગણું
કરવું. અરજી તૈયાર થઇ ત્યારે ક્રાંડિસન તરફ મોકલવામાં આવી. ક્રાંડિસ-
ન તે લોર્ડ ડાર્ટમથને આપી અને જમ બને તેમ વહેલી રાત્ર આગળ
રજી કરવાને તેને વિનંતી કરી. ડાર્ટમથે જવાબમાં જણાવ્યું કે રાજની

મુલાકાત લેવાની અને તક મળશે ત્યારે તરતજ હું તે તેમની હજીર રજુ કરીશ. આ પ્રમાણે કલા છતાં પણ વખત સુધી એ અરજ એમની એમ એની આદિસમાં પડી રહી.

એવું બન્યું કે અમેરિકામાં બહાર પડેલી પેલા કામગોની નકલો યોગ વખતમાં લંડન આવી પહોંચી અને જ્યાં વર્તમાનપત્રોમાં છપાઈ, તેથી એ કામગો અમેરિકા શી રીતે ગયા એમ તરતજ પડપુછ થવા લાગી. મૈયત ઉવેટલીના ભાઈ ટોમસ પર ફેટલાએક જણને વહેમ આપ્યો; કારણ કે મૈયતનો વારસો તેને મળ્યો હતો. પણ એ બિચારે એ પત્રો કદી જોયાજ નહોતા. તેનો વહેમ જોન ટેમ્પલ પર હતો કારણ કે મૈયતના કામગોપત્રો જોવાને તેણે તેની પાસે પરવાનગી માગી હતી. ટોમસ એમ ધારતો હતો કે ટેમ્પલને મેં મારા ભાઈના કામગોપત્રો જોવા દીધા તે વેળા આ કામગો તે લઈ ગયો હશે, પણ આ વાત પણ ખરી નહોતી. તેથી પરિણામ એ થયું કે ટોમસ અને ટેમ્પલ વચ્ચે કન્ડ મુદ્દ થયું અને તેમાં ટોમસ ઉવેટલી ધાવણ થયો. એ જો વચ્ચે ફરીથી મુદ્દ થવાનું છે એમ ક્રાંડિલનના જાણવામાં આવતાં તેને લાગ્યું કે હવે વચમાં પડવાની મારી ફરજ છે. તેણે તરતજ વર્તમાનપત્ર દ્વારા લખી જાહેર કર્યું કે કામગો અમેરિકા મોકલવાની જોખમદારી મારે માથે છે; એ કામગો ટોમસને તેના ભાઈ તરફથી મળ્યા નથી એટલે તે કોઈને આપી શકે અથવા ટેમ્પલ જેવો કોઈ તેની પાસે લઈ શકે એ શક્ય નથી. આ પ્રમાણે ખરી હકીકત બહાર આવી એટલે હવે ડાક્ટર ક્રાંડિલનનું છુંડું મોલાવા લાગ્યું. એક તરફથી ટોમસ ઉવેટલીના મિત્રો એમ કહેવા લાગ્યા કે જ્યારે એ ખરી વાત જાણતો હતો ત્યારે તે પહેલેથી જાહેર કરી બન્ને વચ્ચે ચર્ચ મુદ્દ તેણે શા માટે અટકાવ્યું નહીં? બીજી તરફથી પ્રધાનમંડળના આગ્રિતો, એ કામગો મેળવીને અમેરિકા મોકલવામાં તેણે ક્ષીધેલા ભાગ માટે તેને માગો દેવા લાગ્યા. પહેલા આરોપના સંબંધમાં એટલું કહેવું બસ છે કે મુદ્દ ખરું થયું ત્યાં સુધી એ વિષે ક્રાંડિલનને કંઈ ખબરજ નહોતી. જ્યારે તેને ખબર પડી ત્યારે બહાર પડી ખરી હકીકત જાહેર કરી ટોમસ અને ટેમ્પલને દોષમુક્ત કરી તેમના કજીયાનો તેણે અંત આણ્યો. એટલા માટે ખરું જોતાં ક્રાંડિલનને સાબાશી પડે છે. બીજા આરોપને વિષે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ક્રાંડિલને એ પત્રો મોકલ્યા નહોતા. પોતાની ફરજ તરિકે પોતાના દેશની

સેવા અર્થે તેણે તે મોકલ્યા હતા. વળી એ કાગળો મેળવવામાં કંઈ અધ-
ટિત ઉપાય તેણે વાપર્યો નહોતો.

ટોમસ ઉવેટલી ઉપર ક્રાંકિલને કેટલેક પ્રકારે ઉપકાર કર્યો હતો. અમેરિ-
કામાં જમીન મેળવવામાં તેણે તેને સારી મદદ કરી હતી. કાગળોના સ-
બંધમાં પણ ક્રાંકિલને બહાર પડી ખરી દહીકત જાહેર કર્યાથી તે દોષ-
મુક્ત થયો હતો. આ બધું બૂલી જઈ ટોમસે ક્રાંકિલનપર એકદમ દાવો
બાંધ્યો; અને પોતાના ભાષના કાગળો લઈ અમેરિકા મોકલાવી ક્રાંકિલને
નફા મેળવ્યો છે એમ જાહેર કરી નફાના પૈસા પોતાને અપાવવા માગણી
કર્યું. ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો કે કાગળો મને મળ્યા તે વખતે તે પર કંઈ
સરનામું નહોતું અને એ કાગળોની દેખાતીની મને ખબર નહોતી. એ
મોકલવાથી મને કંઈ નફો મળ્યો નથી. આ દાવો આખરે માંડીવાળવામાં
આવ્યો હતો.

કાગળો અમેરિકા શી રીતે ગયા એ વિષે ક્રાંકિલને વર્તમાનપત્રદ્વારા
ખુલાસો કર્યો. પછી ૧૪ દહાડે તેને નોટીસ મળી કે રાજ્ય એ તેની અ-
રજી પ્રિવિકાઉન્સીલ તરફ મોકલાવી છે અને તેની સુનાવણી કાઉન્સીલ
આગળ ત્રણ દિવસ પછી થવાની છે માટે તેણે હાજર થવું. તારીખને દિ-
વસે (૧૪ જાન્યુઆરી ૧૭૭૪) ક્રાંકિલન મી. જોસન નામના વકીલને લઈને
હાજર થયો. અરજી વંચાયા પછી ક્રાંકિલનને પુછવામાં આવ્યું કે આ
અરજીના સબંધમાં તમારે કંઈ જાહેર કરવાનું છે. ક્રાંકિલને જવાબ દીધો
કે મી. જોસન અરજદારો તરફથી તકરાર બતાવશે. મી. જોસન બોલવા
જતો હતો એટલામાં તેને કાઉન્સીલના સભાસદોએ અટકાવ્યો ને કહ્યું
કે તમે કાયદામંડળીના વકીલ નથી તેથી અમે તમને સાંભળી શકતા નથી.
આ વખતે ક્રાંકિલનને જણાવ્યું કે હચિન્સન અને ઓસિવર તરફથી પ્ર-
ખ્યાત બારિસ્ટર વેડરબર્નને રોકવામાં આવ્યો છે અને તે બોલવાને તૈયાર
થઈ રહેલો છે. અરજીના ટેકામાં ક્રાંકિલને કાગળોની નકલો રજુ કરી
વેડરબર્નને વાંધો ઉઠાવ્યો કે એ કાગળો કાયદામંડળીને શી રીતે મળ્યા, કો-
ના કોના હાથમાં આવ્યા છે, અને કોને લખેલા છે એ વાત જણાવ્યા
વગર નકલો વાંચી શકાય નહીં. ચીફ જસ્ટીસનો પણ આવો અભિપ્રાય
હતો. આ વખતે ક્રાંકિલન ઉભો થઈને બોલ્યો કે સામા પક્ષ તરફથી
બારિસ્ટર લાવવામાં આવનાર છે એમ અમને ખબર નહોતી; કાયદાની
બારિકીનો સત્તાલ આ અરજના સબંધમાં ઉઠે એમ અમને લાગતું ન-

હોતું. હુંતો એમ ધારતો હતો કે અરજીમાં લખેલી દલીલનો આપ-
સાહેબો જાતેજ નીકાલ કરશે. પણ ખારિસ્ટરની તકરારે સાંભળવી હોય
તો અમારા તરફથી ખારિસ્ટર કરવાની અમને તક મળવી જોઈએ. આ
આરજીમાંનું કરી પણ અફવાડિયાં સુધી સુનાવણી મુલતવી રાખવામાં આવી.

ક્રાંડિલન લખે છે કે “હવે ગામમાં એવી વાત ચાલી છે કે કાઉન્સી-
લ આગળ વેડરબર્નને મને ધણી ગાળો દીધી હતી. પણ આ પ્રમાણે હજી સુધી
થયું નથી. વેડરબર્નનો એવું કરવાનો છારો હતો અને તે તેણે જણાવ્યો
પણ હતો. વળી મેં ધણે ઠેકાણેથી એમ સાંભળ્યું છે કે પ્રધાનમંડળ અને
દરબારીઓ, મેં કામળ મોકલાવ્યા તેથી મારાપર ધણા ગુસ્સે યથા છે. મને
હજીયો સળગાવનાર કહેવામાં આવે છે અને વર્તમાન પત્રોમાં મારી નિ-
ન્દા કરવામાં આવે છે. મને એવી સૂચના આપવામાં આવે છે કે મને
કેદ કરી, મારા કામળ પત્ર છિનવી લઇ, ન્યુગેટ કેદખાનામાં પૂરી રાખ-
વાનો છે, મને પાકે પાચે ખખર મળી છે કે મારી જગો લેઇ લેવાનો
કરાવ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેનો અમલ અરજીની સુનાવણી
થઇ રહ્યા પછી કરવાનો છે, કારણ કે મારી નિન્દા કરી મને કાઢી મૂક-
વામાં આવે એટલે મને અન્યાય થયો છે એમ કોઇ કહે નહીં. અરજીનું
પરિણામ કેવું આવવાનું છે એ પણ કેટલાક જાણે છે; પહેલી સુનાવણી
પહેલાં મને કેટલાએક જણ કહેતા હતા કે અરજી નામંજુર કરવાની છે,
કાયદામંડળીને કપકો આપવાનો છે અને ગવર્નરને માન આપવાનું છે.
આ દલીલ ત શી રીતે એ લોકોને જણાઈ એ કહી શકાતું નથી. કદાચ
એ તેમની માત્ર અટકળ હશે.”

કાયદામંડળી તરફથી મી. ડનિંગ અને મી. લી નામના બે પ્રખ્યા-
ત ખારિસ્ટરો ક્રાંડિલને રોક્યા. નિમેલી મુદતે ૫૨૧થી અરજીની સુનાવણી
થઇ. તે વખતે જે રીતે કામ ચાલ્યું તેનો હેવાલ દાક્તર ક્રાંડિલને નીચે
પ્રમાણે આપેલો છે.

“ મને આગળથી ખખર મળેલી હતી એમ છતાં હું માનતો નહો-
તો કે કાઉન્સીલ આગળ જે કામ હતું તે છોડી, જે માણસ આરોપી ત-
રિકે આવ્યો નહોતો, અને તેથી પોતાના બચાવની કંઇ પણ તૈયારી વગ-
રનો હતો, તેવા માણસપર બીજી બાબતના સંબંધમાં બળતોજ આરોપ
રાખી, વેડરબર્નને જોશવા દેવામાં આવશે. તોપણ આજ પ્રમાણે થયું
અને ધણુકરીને એ પ્રમાણે કરવાનો આગ્રહથી કરાવ કર્યો હશે, કારણ કે

જેમ જન્મવાને નોતર્યા હોય તેમ સઘળા દરજ્જાનીઓ ત્યાં હાજર હતા અને કાઉન્સીલના સભાસદોમાંથી, કોઇ દહાડો નહીં આવેલી એટલી ૩૫ જણની મોટી સંખ્યા હાજર હતી અને એ સિવાય બીજા શ્રોતા ધણા હતા. "

" સુનાવણી શરૂ થતાં, અરજ સાથે મોકલેલા લોર્ડ ડાર્ટમથપર મેં લખેલા કાગળ વાંચવામાં આવ્યો, પછી અરજ વાંચવામાં આવી, પછી કાયદામંડળીના ઠરાવો વાંચવામાં આવ્યા, અને પછી કાગળો વાંચવામાં આવ્યા. કાગળો વિષે વેડરબર્ન વાંધા ઉઠાવવાનો એમ પહેલી સુનાવણી વખતે કહેવામાં આવ્યું હતું પણ આ વખતે તેણે કંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહીં. પછી આપણા બારિસ્ટરે બાપણુ શરૂ કર્યું અને જે બાબતોપર બોલવા નક્કી કર્યું હતું તેપર સારી રીતે બોલ્યો. ફક્ત મી. ડનિંગને ફેફસાનો રોગ થએલો હોવાથી તેનો અવાજ જેવાં જોઈએ તેવો મોટો નીકળી શક્યો નહીં. પછી વેડરબર્ન સામા પક્ષ તરફથી બાપણુ કર્યું. શરૂઆતમાં તેણે છેલ્લાં દશ વરસનો પ્રગણનો ઇતિહાસ આપ્યો. અને તેમાં પ્રગણના લોકોને પુષ્કળ ગાળો દીધી અને ગવર્નરનાં વખાણુ કર્યાં. પણ તેના બાપણુનો સૌથી સરસ ભાગ તો તમારા એજન્ટ સામે હતો. એક કલાક સુધી મુગે મોઢે મારે તેની ગાળો સાંભળવી પડી. પણ કોઈએ વેડરબર્નને એમ કહ્યું નહીં કે એ તો અરજ પહેંચાડનાર નોકર છે; આ અરજ સાથે તેની વર્તણૂકનો કંઈ સંબંધ નથી. કાગળો મેળવવામાં અને મોકલવામાં તેણે કંઈ ખોટું કર્યું હશે તો પણ આ કોર્ટ આગળ તેનો ઈનસાફ થવાનો નથી; એ સંબંધનું કામ બીજી કોર્ટ આગળ ચાલે છે. કાઉન્સીલ આગળ જે અરજ હતી તેની સાથે સંબંધ વગરની બાબતોપર નહીં બોલવાને કોઈએ વેડરબર્નને કહ્યું નહીં. એથી બિલકુલ ધણા સભાસદો મારાપર પડતી ગાળોથી જણે ખુશી થતા હોય એમ જણાવતા લાગ્યા હતા. વેડરબર્નના બાપણુનો આ ભાગ એવો સારો ગણાય છે કે દરેક ઠેકાણે મારું વગોણું પ્રસિદ્ધ કરવાને તે હયાવવામાં આવ્યો છે. જે ધણો નહારો બાગ હતો તે છાપટી વખતે કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે, એટલે આખેડુન જે બન્યું હતું તેની સાથે સરખાવતાં છાપેલી હકીકત ધણી વાંધા જરૂરી નથી. આ સાથે હું એક નકલ તમારા તરફ મોકલાવું છું. મારા મિત્રો મને સલાહ આપે છે કે મારે તેનો જવાબ લખી છપાવવો જોઈએ, તેથી મેં તે તૈયાર કરવા માંડ્યો છે. "

“ મી. ડનિંગે જવાબ આપ્યો એટલે દામ પૂરું થયું. તેની તખ્તી-
અત સારી ન હોવાથી અને ધણે વખત ઉભો રહી તે યાત્રી જવાથી
તેનો અવાજ એટલો ધીમો નીકળતો હતો કે તેનું બોલવું બરાબર સાં-
ભળી શકાતું નહી. જે મારા સાંભળવામાં આવ્યું તે કીક બોલવામાં આ-
વ્યું હતું પણ તેથી કંઈ અસર પડી નહીં. ”

“ કાઉન્સિલે તેજ દિવસે રિપોર્ટ કર્યો. આ સાથે તેની નકલ હું ત-
મને મોકલું છું. તમને આશય પડશે કે એમાં અરજદારો તથા તેમની અ-
રજીને સમ્પત્ત રીતે વખોડી કાઢવામાં આવી છે. ”

ઈનસાફના આ ફારસના પરિણામથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ ન-
થી. કાઉન્સિલે રિપોર્ટ કર્યો કે ખોટા અને બૂલબરેલા આરોપોથી દોરા-
ઈ કાયદામંડળીએ કરેલા ઠરાવોનું પરિણામ આ અરજ છે. એ અરજ
આધાર વગરની, ત્રાસદાયક, અને નાણેસી ભરેલી છે. અને એ અરજ
કરવાનો ઉદ્દેશ પ્રગણામાં ચાલતાં તોફાન અને અસંતોષ વધારવાનો છે.
રાજ્યએ આ રિપોર્ટ પસંદ કર્યો અને અરજ નામંજુર કરી.

ખીજે દિવસે ક્રાંતિજનને હુકમ મળ્યો કે તમને અમેરિકાના ડેપ્યુટી
પ્રોસેક્યુટરની જગ્યાપરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે. કાઉન્સિલ આગળ
આલેક્સા કામની પદ્ધતિથી તેમજ આગળથી મળેલી ખબરથી ક્રાંતિજન આ
અપમાનને માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો, એટલે તેને આથી કંઈ આશ્ચર્ય
લાગ્યું નહીં. તેની હવે ખાત્રી થઈ કે સરકારને રૈયતની અરજીઓ ગમ-
તી નથી તેથી હવે દેશમાં શાન્તિ થવી અશક્ય છે. ફરિયાદો જાણ્યા વ-
ગર દાદ આપી શકાય નહીં. ફરિયાદો થું છે તે જાણવાને અરજીઓ સે-
વી જોઈએ. રૈયતે અરજ કરવી એ સરકારનું અપમાન કર્યા બરાબર
ગણાય છે અને અરજ પહોંચાડનારને ગુન્હેગાર તરિકે સજા કરવામાં આવે
છે એટલે હવે અરજીઓ મોકલવામાં કંઈ ફાયદો નથી. ક્રાંતિજન તરફ સર-
કારે કરેલી વર્તણૂકથી તેને મનમાં ખોહું તો લાગ્યું પણ તે સહનશીલ-
તાથી ખમી રહ્યો. તેનું અંતઃકરણ તેને કહેતું કે તે કંઈ ખોહું કર્યું નથી,
માત્ર ઈમાનદારીથી તારા દેશની સેવા બજાવી છે. આ તેને ખોટો દિ-
લાસો હતો.

આ બનાવની હકીકત અમેરિકા પહોંચી ત્યારે લોકોના મનમાં સર-
કાર તરફ ધણે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો અને જ્યાં ત્યાં ક્રાંતિજનની વાહ-
વાહ થઈ રહી. ઠેકાણે ઠેકાણે વેડરબર્ન અને હચિન્સનનાં પુતળાં કરી

જાળવામાં આવ્યાં. હચિન્સનથી પોતાનો તિરસ્કાર ખામી શકાયો નહીં તેથી જગોનું રાજનામું આપી તે ઈંગ્લાંડ જતો રહ્યો. ત્યાં સરકારે તેને જુજ પેન્શન આપ્યું પણ તેથી તેનું ગુજરાન ખરાબર થઈ શકતું નહીં. થોડાં વરસ દુઃખમાં દહાડા કાઢી તે ઈંગ્લાંડમાં ક્યાંય ખુલ્લે ખોલ્યે મરી ગયો તે કોઈએ જાણ્યુંએ નહીં. ક્રાંકિલનને પોષ્ટમાસ્તરની જગો પરથી દૂર કર્યા પછી, દેશ દાઝવું અમેરિકનોએ પોતાના પત્રો ટપાલ મારફતે મોકલવાનું બંધ કરી ખાનગી રીતે મોકલવાની મોકલણ કરી લીધી. ક્રાંકિલનના વખતમાં સરકારને પોષ્ટઓફીસમાંથી વરસ દહાડે ત્રણ હજાર પાઉન્ડની ઉપજ થતી હતી તેમાં એકંદર ધણો ધટાડો થઈ ગયો.

હચિન્સનના કાગળો ક્રાંકિલન જેના તરફથી મેળવી શક્યો હતો તેનું નામ હજીપણ કોઈ જાણતું નથી. ભરોસાની વાત છૂપી કેમ રાખવી એ ક્રાંકિલન સારી રીતે જાણતો હતો. એ ગૃહસ્થે પોતાનું નામ, જહાર પાડવા ના કહ્યાથી પોતાના ખાસ મિત્રોને પણ ક્રાંકિલને તે જણાવ્યું નહોતું.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

અમેરિકા પાછા જવું.

૧૭૭૪—૭૫.

અમેરિકા પાછા જવાનો ઠરાવ કરી તે થોડો વખત બંધ રાખવાનાં કારણ—મી. કિવિન્સના પુત્રનું અમેરિકાથી લંડન આવવું—ક્રાંકિલનની પત્નીના મરણની ખબર—ક્રાંકિલનની પત્નીના ગુણ—સંસ્થાનોની પહેલી કોમિસે રાજ તરફ મોકલેલી અરજી—ગેથેવેની દરખાસ્તના સંબંધમાં ક્રાંકિલનના વિચાર—ક્રાંકિલને વતેલું ભવિષ્ય—લોર્ડ ચેધામની સુલાકાત—ક્રાંકિલનના વિચાર જાણવાને પ્રધાનમંડળે ચલાવેલી છૂપી તજવીજ—મી. સીસ હો.—દાક્તર ફ્રાંકલિન અને ડેવિડનાર્કલિ સાથે ક્રાંકિલનને થયેલી વાતચીત—ક્રાંકિલને તૈયાર કરેલી સમાધાનની શરતો—લોર્ડ હોની સુલાકાત—લોર્ડ ચેધામે પાર્લામેન્ટમાં કરેલી દરખાસ્ત—ક્રાંકિલન વિષે લોર્ડ ચેધામનો અભિપ્રાય—ક્રાંકિલનની દ્રઢતા—થેર પાછા જવું.

હવેથી ક્રાંકિલને પ્રધાનોને મળવાનું બંધ કર્યું, ને થોડા વખતમાં લંડનથી ઉપડી જવાનો વિચાર કર્યો. મસાચુસેટ્સ સંબંધી કાગળ પત્રો તેણે

મી. આર્થર લીને સોંપી દીધા. પણ એ ગૃહસ્થ યોગ માસ યુરોપખંડની મુસાફરીએ જવાનો દેવાથી તે પાછો આવે ત્યાંસુધી અમેરિકા પાછા જવું બંધ રાખવું એ ક્રાંકિલનને ઠીક દીસ્યું. વળી એવામાં ખજાર આવી કે બધાં સંસ્થાનોની કોંગ્રેસ યોગ વખતમાં મળવાની છે; તે મળી શા ઠરાવ કરે છે તે જણાય ત્યાં સુધી ક્રાંકિલને ઇચ્છાંડમાં જ રહેવું એમ તેના મિત્રોએ આગ્રહ કર્યો. ક્રાંકિલને ઉત્તર લખ્યો કે "મારે અહીં રહેવું એ જોખમ જરેજી છે એમ ધણા જણ કહે છે. જો કંઈ અકસ્માતથી લશ્કર અને બોસ્ટનના લોકો વચ્ચે મારામારી ઉઠે તો હું ધારૂં કે મને તરત પકડવામાં આવશે; કારણ કે બંને દેશ વચ્ચે ગેરસમજીત કરાવનાર હું જ છું, એમ પ્રધાનમંડળ બોલે છે; મારા કામળ પત્રો ભખતામાં રાખવાને મને ધણા જણ સલાહ આપે છે; વળી આ દેશ છોડી જવાને પણ ધણા જણ સૂચના કરે છે. તોપણ કોંગ્રેસનું પરિણામ જણાય ત્યાં સુધી અહીં રહેવાની મેં હિમ્મત ધરી છે; કારણ કે હું અહીં હોઉં તો ઉપયોગી થઈ પડું એવી બાબત કદાપી નીકળી આવે એમ કેટલાએક કહે છે. હું નિરપરાધી છું એમ મારી ખાત્રી છે. બહુ કરશે તો શકપરથી મને કેદમાં નાખશે. તોપણ મારાથી બનશે ત્યાં સુધી એવો પ્રસંગ હું નહીં આવવા દઉં, કારણ કે એમ થાય તો મારે ઘણું ખર્ચ સોસવું પડે, ત્રાસ ખમવો પડે અને મારી તંદુરસ્તીને જોખમમાં નાખવી પડે."

આ વરસના નવેમ્બર માસમાં બેસિયા કિવન્સિ નામનો બોસ્ટનનો પ્રખ્યાત ખારિસ્ટર લંડનમાં આવ્યો. બ્રિટિષ સરકારનાં આપણા પગલાં સામે થવામાં મસાચુસેટમાં બેસિયા કિવન્સિની ખરોખરી કરે એવો કોઈ નહોતો. આગળ જણાવેલા ક્રાંકિલનના મિત્ર કિવન્સિનો તે છોકરો હતો. એના આવવાથી ક્રાંકિલનને એક મનપસંદ સોબતી મળ્યો. અમેરિકામાં જે જે બીના બની હતી તેની ખાત્રી લાથક માહિતી ક્રાંકિલનને તેની સાથે વાતનીત કરવાથી મળી. બન્નેના વિચાર એવા મળતા હતા કે તેમની વચ્ચે યોગ વખતમાં ઘડી પ્રીતિ બંધાઈ. કિવન્સિએ પોતાના પિતાને ૧૭૭૪ ના નવેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે "દાસ્તર ક્રાંકિલન અંતઃકરણથી ખરો અમેરિકન છે; એના પર બરોસો રાખો, માત્ર જકાતના કરમાંથી મુક્ત થઈ બેસી રહે એવા સાંકડા વિચારનો તે નથી. પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો તેનો વિચાર છે. આ વિષય પર ૨૫૪૮ રીતે ચોખ્ખા શબ્દોમાં અને હિમ્મતથી તે વાત કરે છે.

અને અમેરિકા સ્વતંત્ર થશે એમ મારી પેટે એને પૂર્ણ આશા છે." કિન્સ ચાર માસ ઇંગ્લાંડમાં રહ્યા તે દરમિયાન દરરોજ ક્રાંકિલનને તે મળતો. બોર્ડ નોર્થ, બોર્ડ ડાર્ટમથ અને બીજા પ્રધાનોએ તેને મળવાની ઇચ્છા દેખાડ્યાથી તેમને પણ તે મળ્યા હતા. અને તેમની તથા પાર્લામેન્ટના બીજા સભાસદોની સાથે, પોતાના મિત્ર સાથે જેવી છૂટ અને દૃઢતાથી બોલે તેવી રીતે બોલીને પોતાના દેશની વર્તણૂક અને હકનો તેણે બચાવ કર્યો હતો.

દશ વરસના વિયોગ પછી ઘેર જઈ પોતાની પત્નીને યોગ્ય વખતમાં મળવાની આશામાં ક્રાંકિલન હતો એવામાં એ બધી બાઈ દેવલોક પામ્યાની માઠી ખબર તેને મળી. તેને લકવાનું દરદ એકાએક યજ તેનાં ગાત્ર એવાં જડ થઈ ગયાં હતાં કે પાંચ દિવસના મંદવાડમાં તે મરી ગઈ. સહેજસાજ બિમારી કેટલાએક અહિનાથી ચાલતી હતી પણ એકાએક આવું પરિણામ આવશે એમ કોઈ ધારતું નહોતું. ક્રાંકિલન સાથે પરણેલી જીન્સી એ બાઈએ ૪૪ વરસ ભોગવી હતી. એટલી લાંબી મુદતમાં કોઈ દહાડો એમને અણબનાવ થયો નહોતો. ગરીબ અવસ્થામાં તેમજ શ્રીમન્તાઈ આવી ત્યારે એક સરખી રીતે તે પોતાના પતિની સેવામાં તત્પર રહી હતી. પતિનું કામ તે એવી રીતે ઉપાડી લેતી કે પતિને તેને લીધે ધણું અવકાશ મળતો. પતિના પૈસાની તે એવી કરકસર અને ડહાપણથી વ્યવસ્થા કરતી કે એ સંબંધમાં પતિને કાળજી રાખવી પડતી નહોતી. એ બાઈના બહા ગુણોને લીધેજ ક્રાંકિલન દસ વરસ ઇંગ્લાંડમાં રહી દેસ સેવા કરી શક્યો હતો. આ બધી બાઈને પતિના વિયોગમાં મોત આવ્યું એ ખરેખરી દિલગીરીની વાત છે.

ક્રાંકિલનની ગેરહાજરીમાં તેની સ્ત્રી સાથે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર, બન્ને બાજુએ પ્રીતિથી ભરપૂર છે, અને એ બે જથ્થેને એક બીજાપર કેટલો વિશ્વાસ અને મમતા હતી તેની સાખીતી આપે છે. ઇંગ્લાંડમાં રહ્યા ત્યાં સુધી ક્રાંકિલન વખતો વખત પત્નીનું સુખ વધારે અથવા તેને ઉપયોગી થઈ પડે એવી ચીજો મોકલ્યા કરતો હતો. એના ડહાપણપર ક્રાંકિલનનો એટલો ભરોસો હતો કે પોતાની ગેરહાજરીમાં ઘરનાં જાંબો વહિવટ તેને સોંપ્યો હતો. એક સ્ત્રીને લખેલા પત્રમાં ક્રાંકિલન લખે છે કે "કરકસરથી પૈસાદાર થવાય છે; એ ગુણ હું મારી મેળે મેળવી શક્યો નહોતો. મારે સારે નરીજે મારી પત્નીમાં એ ગુણ હતો અને તેથી મારી શ્રીમન્તાઈનું કારણ એ બાઈજ હતી. "

અમેરિકામાં પહેલી કોંગ્રેસ મળી તે સમયમાં ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેન્ટની નવેસર ચુટણી થઇ હતી. નવી પાર્લામેન્ટમાં અમેરિકા વિરુદ્ધ વિચારના સખસોની સંખ્યા પહેલાં કરતાં વધારે હતી. ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહસંપ કરવાના ધરાદારી જધાં સંસ્થાનોની કોંગ્રેસે એક મતે છેવટની એક અરજી રાજ તરફ મોકલવાનો હરાવ કર્યો. આ અરજી ધણી નમ્રતા બરેલા રાજદોમાં લખેલી હતી અને તેમાં અમેરિકન ફરિયાદોને દાદ આપવાને વિનંતી કરી હતી. રાજને આ અરજ પહોંચાડવા સારૂ તે સંસ્થાનોના મુખ્યત્વારો તરફ ઇંગ્લાંડ મોકલાવવામાં આવી. આ અરજ ક્રાંકિલનને ૧૭૭૪ ના ડિસેમ્બર માસમાં પહોંચી કે તરતજ જધા મુખ્યત્વારોને તેજે બોલાવ્યા ને હકીકત સંમળવી. પણ હી અને બોલન શિવાયના બીજા મુખ્યત્વારોએ એવું જણાવ્યું કે અમારા સંસ્થાન તરફથી અમને કંઈ ખબર મળી નથી તેથી આ અરજના સર્જકમાં અમે ભાગ લઈ શકતા નથી. ક્રાંકિલન, હી અને બોલન એ ત્રણ જણ લોર્ડ ડાર્ટમથની ઓશીસમાં અરજી લખને ગયા અને તે રાજને આપવા તેને વિનંતી કરી. એક દિવસ એ અરજ પોતાની પાસે રાખી વાંચ્યા પછી, લોર્ડ ડાર્ટમથે કહ્યું કે હું એ રજુ કરીશ. યોડા દિવસ પછી તેણે ક્રાંકિલનને જવાબ મોકલ્યો કે અરજી રાજએ રાખી છે અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવશે. આ અરજી આખરે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવી પણ એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું નહોતું. હજારો કાગળો, વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયાં વગેરે બેગી તે પણ મૂકવામાં આવી હતી. ક્રાંકિલને અરજ કરી કે અમને પાર્લામેન્ટ આગળ હુબા રહી અમારી તકરાર કહેવા રજા આપો. પણ તે પ્રમાણે કરવા દેવાને ના પાડવામાં આવી. બ્યારે અરજવાંચવામાં આવી ત્યારે તેનાપર પાર્લામેન્ટમાં બારે તકરાર ચાલી અને ધણા મતે તે ના મંજુર કરવામાં આવી. તકરાર ચાલતી હતી તે વખતે કેટલાક સભાસદોએ અમેરિકનોપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો હતો. લોર્ડ સેન્ડવિચે કહ્યું કે અમેરિકનો એવા બ્યાલાછે કે તોપના ધડકાથી વિખરાઈ જશે. કેટલાએ-કે કહ્યું કે અમેરિકનોની ફરિયાદ મનકલ્પિત છે; જો તેઓ હઠ છોડી ન દે તો લશ્કરના જોરથી તેમને નરમ કરવા જોઈએ.

પહેલી કોંગ્રેસ મળી હતી ત્યારે ગેલોવે નામના ચેન્સિલ્વેનિયાના સભાસદે મેટથિટન અને સંસ્થાનોને એકત્ર કરવાની એક ચોજના દરખાસ્ત તરિકે મૂકી હતી. પણ તે એટલી નાપસંદ પડી હતી કે તેની નોંધ લેવાનું

પંચુ મોટી વાળવામાં આવ્યું હતું. આથી ગેલોવેને એટલું જોઈ લાગ્યું કે પોતાની યોગના તેણે છપાવી અને કાંમેસે કરેલાં કામપર અધીતી ટીકા સાથે તે પ્રસિદ્ધ કરી. એક નકલ તેણે દાકતર ક્રાંકિલનને મોકલાવી. ક્રાંકિલને તેને જવાબ આપી જણાવ્યું કે એકત્ર થવાનો વિચાર કરો તે ખૂંદલાં કેટલીએક બાબતોનો નિર્ણય થવો જોઈએ. આ બાબતોમાંની મુખ્ય ત્રીએ પ્રમાણે છે. પાર્લામેન્ટને સંસ્થાનોપર કર નાખવાનો હક છે એવો કાયદો કર્યાં છે તે રદ થવો જોઈએ; સંસ્થાનોપર કર પડે એવા પાર્લામેન્ટે કરેલા સઘળા કાયદા રદ થવા જોઈએ; સંસ્થાનોના કાયદા તથા બંધારણમાં ફેરફાર કરે એવા કાયદા પાર્લામેન્ટે કર્યાં છે તે રદ કરવા જોઈએ; વેપાર રાજ્યમારને પ્રતિબંધક કાયદા રદ થવા જોઈએ; નૌકા સંબંધી કાયદામાં સુધારો થવો જોઈએ. આ બધું થવા પછી એકત્ર થવાનો વિચાર કરો તો દરકત જેવું નથી. તોપણ મારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે ગ્રેટબ્રિટન સાથે હાથના કરતાં પધારે સંબંધ થવાથી અમેરિકાને કાયદો થવાનો નથી.

એક વરસથી ક્રાંકિલને બિવિધ વર્ત્યું હતું કે સંસ્થાનોના સંબંધમાં હાલની રાજનીતિમાં પ્રધાનમંડળ મચ્ચુ રહેશે તો બન્ને દેશ વચ્ચે લડાઇ થશે અને અમેરિકા, સ્વતંત્ર પદ ઈંગ્લાંડથી છૂટું પડશે. પ્રધાનોની રાજનીતિ બદલાવવાને ક્રાંકિલને પોતાનાથી બન્યું તેટલું કર્યું હતું. સિગરલ પદના કેટલાએક સભાસદો જેઓ ક્રાંકિલનના, જેવા વિચારના હતા તેઓનાં ભણવામાં આ વાત હોવાથી, તેઓ તેની સલાહ મુજબ અને તેને મંદક કરતા. સરકારની રીત નાપસંદ કરનારા આવા વીરપુરવો પૈકી લોર્ડ એધામ એક હતો. ક્રાંકિલનની પેઠે તેની ખાત્રી થઇ હતી કે બે ઈંગ્લાંડ પોતાની હઠ છોડશે નહીં તો સંસ્થાનો ખોઇ બેસશે; તેથી આવો પ્રસંગ નહીં આવવા દેવાને પાર્લામેન્ટમાં પોતાનાથી બને એટલી છકર કરી પ્રધાનોના વિચાર ફેરવવાને તેણે ઠસવ કર્યો. ૧૭૭૪ ના અગષ્ટમાં ક્રાંકિલન કેન્ટમાં મી. સ્પાર્જન્ટને લ્યાં ગયો હતો તે વેળા લોર્ડ એધામ તરફથી તેને પત્ર આવ્યો કે મારું રહેણાણ, હેમ્પઝ, તમે આવ્યાછો ત્યાંથી ચોડેજ દૂર છે. માટે મહેરબાની કરી મારે ઘેર પધારજો. બીજે દિવસે ક્રાંકિલનને તેડવા લોર્ડ એધામ તરફથી લોર્ડ સ્ટેનહોપ આવ્યો અને તેને હેમ્પઝ લઇ ગયો.

સ્વાભાવિક રીતે અમેરિકન બાબતોપર વાત નીકળી. લોર્ડ એધામ બેઠ્યો કે મસાચુસેટને માટે હાલ સખ્ત કાયદા કરવામાં આવ્યા છે તે હું

નાપસંદ કર્યું; એ પ્રગણના લોકો તરફ હું ખાસ લાગણી ધરાવું છું. હું આશા રાખું છું કે એ લોકો દિગ્ભ્રમ નહીં હારતાં પોતાના હક જાળવવાને એકત્ર રહી લડત ચલાવશે. ક્રાંતિજને જવાબ દીધો કે મારી ખાત્રી છે કે તેઓ હક રહેશે. એ પછી અમેરિકનોની ફરિયાદોનાં સ્વરૂપ તથા કારણો, પાર્લામેન્ટે અમેરિકનોના હક જાળવવાને કરેલી કોશીશો, અને કાયદા વગેરે પર, ક્રાંતિજન સવિસ્તર બોલ્યો. તેણે વળી કહ્યું કે પ્રધાનો આંખો મીંચીને પગલાં ભરે છે તેથી સંસ્થાનિકો ખુલ્લી રીતે સામા યથા વગર રહેશે નહીં. ક્રાંતિજને ખુલ્લે દિલે કરેલી વાતથી લોર્ડ એદામ ધણો ખુશ થયો અને ધ્રુવસદ મળે ત્યારે ફરીથી આવવાને તેને વિનવતી કરી.

સંસ્થાનો સાથે ચાલતી તકરારોનું સમાધાન કરવાને પ્રધાન મંત્રી હૂપા જાણુદો ક્રાંતિજન તરફ મોકલી તેનો વિચાર જાણી લેવાની હવે ત-જવીજ ચલાવવા માંડી.

એક દિવસ ક્રાંતિજન રાયલ સોસાયટીની એક સભામાં ગયો હતો ત્યાં મી. રેપર નામના એક સભાસદે એક બાઇબી સાથે તેનું ઓળખાણ કરાવ્યું ને કહ્યું કે એ તમારી સાથે સેતરંજ રમવા ઇચ્છે છે. એ બાઇબી હોતી બેન હતી. ક્રાંતિજન સેતરંજનો શોખી હતો અને વળી આ બાઇબી મોટા ધરની હતી તેથી તેણે રમવા હા પાડી. ક્રાંતિજનના સ્વપ્નામાં એ નહોતું કે રમવા શિવાય બીજા ઉદ્દેશથી તેનું ઓળખાણ કરવામાં આવ્યું હશે. એક દિવસ નક્કી કરી તે તેને ઘેર રમવા ગયો, અને થોડાક દાવ રમીને ફરીથી જવાનો વાવદો કરી પાછો આવ્યો.

કહેવા પ્રમાણે થોડા દિવસ પછી તે ફરીથી ગયો અને પહેલાંની મા-ફક રમ્યો. રમત પૂરી થયા પછી લોર્ડ હોની બેને ગણિતપર વાત કાઢી, ગણિતપરથી રાજકિય બાબતોપર વાત મઠ અને આખરે તેણીએ પુ-છ્યું કે “ગ્રેટબ્રિટન અને સંસ્થાનો વચ્ચે ચાલતા કળ્યાણનું શું પરિણામ આવવાતું છે ? હું આશા રાખું છું કે લગભગ નહીં થાય.”

ક્રાંતિજન—“એક બીજને બેટીને બન્નેએ મિત્રાઇ કરવી જોઇએ. લગભગથી કોઇને ફાયદો થવાનો નથી, બન્નેને નુકસાન થશે.”

મીસીસહો—હું વારવાર કહું છું કે આ કળ્યાણ પતાવવાને સરકાર તમને રાખે તો સાદ. તમે કરી શકો એવું કોઇથી થવાનું નથી. તમને નથી લાગતું કે આ થઇ શકે એવું છે?

ક્રાંતિજન—મેરાકે યદ્ય શકે; પણ બન્ને પક્ષ સમાધાન કરવાને રાજી હો-

વા વનંદ્રએ. લડવા જેવી કંઈ જાળન નથી. બે ચાર ડહા માણસો અર્ધા કલાકમાં પતાવી ચકે એવી થોડી બારીક જાળનો છે. મારે માટે તમારો અભિપ્રાય સારો છે તેથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું. પણ આવા સારા કામમાં પ્રધાનો ગને ભેગવે એ સંભવિત નથી. એતો મને માગો દેવાનું પમદ કરજે.

મીરીસ હો—ખરેખર એનો તમારી તરફ એવી શરમભરેલી રીતે વર્ત્યો છે કે એઓમાંના કેટલાક પોતાના વર્તનથી હવે શરમાય છે.

આ વાત પ્રસંગ જોઇને કાઢવામાં આવી હતી તેથી ક્રાંકિલનને કંઈ શક આપ્યો નહીં. એ બાઇએ ફરીમાં આવવા આગ્રહપૂર્વક કલાથી તેણે ફરીથી જવા વચન આપ્યું.

એ અરસામાં દાકતર ફેધરગીઝ અને ડેવિડ બાર્ફિલ્ડે તેની પાસે આવી કહ્યું કે સંસ્થાનોના કથળાએ ગંભીર ૨૧૩૫ પકડયું છે માટે મેડેરમાની કરી તમે સમાધાન કરવાની કંઈ તમજીજ કરો તો સાર. એ કામ તમે કરી શકશો એવું જીજ કોઇથી થવાનું નથી. સમાધાન કરવાને તમારાથી જોટલું ગને તેટલું કરવાનો તમારી ફરજ છે. ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો કે પ્રધાનોની મરજી સમાધાન કરવાની હોય એમ જણાતું નથી. મેં તો મારાથી બન્યું એટલું અત્યાર સુધીમાં કર્યું છે પણ પ્રધાનોએ ન ગણ્યકારતાં સંસ્થાનોને સાચા ધવાને ઉચ્ચેરણી મળે એવાં કામ કર્યાં છે. સંસ્થાનોપર જોર જુદામ કરી તેમને તામે કરવાનું બદલાનું શોધતા હોય એવી રીતે પ્રધાનો તેમને સામા થવાને કારણ મળે એવાં વર્તન કરે છે. પેલા બે મહરયોએ કહ્યું કે પ્રધાનોની મરજી એવી નથી. સમાધાન કરવાને તેઓ ખરેખર હુઝ છે અને એ ધારણા પાર પાડવાને તમારા તરફથી વાજબી સરતો તેઓ સ્વીકારશે. આ બાબતપર વિચાર કરી તમારા ધ્યાનમાં આવે અને સંસ્થાનો સ્વીકારે એવી હકીકત અમને લખી આપો. થોડો વખત આનાકાની કરી ક્રાંકિલને એક મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કમ્પુઝ કર્યું અને તે જોવાને થોડા દિવસ પછી આવવાને તેમને કહ્યું.

ક્રાંકિલને ૧૭ કલમોનું કરારપત્ર લખી તેમાં અમેરિકનો જે જે ફરિયાદો કરતા હતા તે દૂર કરવાના ઉપાય જતાવ્યા. જોસ્ટન બંદરમાં નાશ કરેલી ચલાની કિચ્ચન આપવાને તેણે કમ્પુઝ કર્યું, પણ પાસામેન્ટે કરેલા ચલાપર બકાલનો કાયદો અને મસાચુસેટ વિરુદ્ધ કરેલા કાયદા રદ કરવાનું માગણું કર્યું; વળી એવું માગણું કર્યું કે સપળા કાયદા સંસ્થા-

નેની કાયદામંડળી તરફથી થવા જોઈએ; જકાત વગેરે કરો' સંસ્થાનોમાં ઉચ્ચરાબ્યા હોય તેની ઉચ્ચ સંસ્થાનેની તીજેરીમાં જવી જોઈએ; શાન્તિને વખતે સંસ્થાનો પાસે કંઈ પૈસો માગવો ન જોઈએ; સંસ્થાનેની કાયદામંડળીની સંગતિ વગર સંસ્થાનોમાં લસ્કર મોકલવું ન જોઈએ; ત્યા-યાધિશો, ગવર્નર વગેરે અધિકારીઓના પગાર કાયદામંડળી તરફથી મળવા જોઈએ અને સારી ચાલ ચાલે ત્યાંસુધી તેમને નોકરી પર રાખવા જોઈએ. આ શિવાય બીજી ઘણી બાબતો ક્રાંતિકર્તા તૈયાર કરેલા કરાર-પત્રમાં હતી પણ તે પૈકી મુખ્ય આ હતી.

દાકતર દ્રોધરગીશ અને મી. બાર્કલિ આખા ત્યારે ક્રાંતિકર્તા કરાર-પત્રનો મુસદ્દા તેમને બતાવ્યો અને દરેક કક્ષગ તેમને સમજાવી. તેઓએ ઘણીખરી ક્ષમો પસંદ કરી નહીં તોપણ કંઈ થક શકે એવું છે કે નહીં તે જોવાને એ મુમ્તેઝ પ્રધાનોને બતાવવાની ક્રાંતિકર્તા પાસે રખ માગી ગમે તેને બતાવે તેમાં મારા તરફથી કંઈ લરકત નથી એમ ક્રાંતિકર્તા જવાબ આપવાથી મી. બાર્કલિએ પોતાને હાથે તેની બે નકલો કરી લીધી.

મીસીસ હોને વચન આપ્યા પ્રમાણે મળવા જવાનો હવે વખત આવ્યો. ક્રાંતિકર્તા તેને ત્યાં ગયો અને ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરત મીસીસ હોએ કહ્યું કે મારો માથ તમારું ઓળખાણ કરવાનું છે, તમે કહો તો તેને બોલાવો. ક્રાંતિકર્તા ઘણી ખુશી સાથે હા કહી એટલે એક માણસ દોડતો જઈ લોડ હોને બોલાવી લાવ્યો. તેણે આનીને ક્રાંતિકર્તાનાં ઘણાં ઘણાં વખાણ કરી કહ્યું કે તમારી સાથે ઓળખાણ કરવાનો મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે અમેરિકન મામલાની આવી દશા થક છે માટે બંને દેશ વચ્ચેના વાંધાનો નીકાલ થક શકે એવી બાબતમાં તમારે શો અભિપ્રાય છે તે બાબત આ પછી એ બે જણ વચ્ચે લાંબા વખત સુધી આ બાબત પર વાતચીત ચાલી. આખરે લોડે હોએ કહ્યું કે તમારા વિચાર કાગળ પર લખીને મને આપો તો ફરીથી મળીએ ત્યારે આપણે તે પર વિચાર કરીએ. પોતાના વિચાર કાગળ પર લખી ફરીથી મળવાનું કહી ક્રાંતિકર્તા રખ લીધી.

કોએસ તરફથી જે કાગળપત્રો આવતા તે બધા ક્રાંતિકર્તા લોડે એવામને બતાવતો. કોએસના કામ તરફ એ મહાન પુરુષ ઘણો સંતોષ બતાવતો અને કહેતો કે અસલના વખતના ઝીક અને રોમન લોકો

પછી આવી રાજકિય સભા બીજી કોઇ થઇ નથી. અમેરિકાનું અતઃકરણથી બહુ ચઢાનાર લોડ ચેધામ હતો. ચોડા વખતમાં પાર્લામેન્ટમાં અમેરિકાના સંબંધની એક દરખાસ્ત તે રજુ કરવાનો હોવાથી તે વખતે હાજર રહેવા તેણે ક્રાંકિલનને ખજાર મોકલાવી

નક્કી કરેલે વખતે ક્રાંકિલન લોડ હોને મળ્યો, પણ તેને આપવા કહેલા પોતાના લેખી વિચાર તૈયાર થઇ રાખ્યા નહોતા. લશ્કરના ઉપરી તરિકે પોતાને અમેરિકા મોકલવાનો હતો તે વાત ક્રાંકિલનને જણાવી લોડ હોએ કહ્યું કે આને બદલે મને સમાધાન કરવાને અમેરિકા મોકલે તો સાર. બાર્કલિએ કરેલી ક્રાંકિલનના મુસદ્દાની નકલ પછીથી તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને કહ્યું કે આ સરતો એવી સખ્ત છે કે તે પાર્લામેન્ટ કબુલ રાખે નહીં. તમે જરા ઢીલું મૂકી બીજો મુસદ્દો કરી લાવો તો ઠીક. ક્રાંકિલને ઉત્તર આપ્યો કે એમાંથી મારાથી કંઇ કાઢી શકાય એવું નથી. એમ છતાં લોડ હોને ખોટું લાગે નહીં એટલા માટે બીજો મુસદ્દો કરી લાવવા તેણે કબુલ કર્યું. કોન્ટ્રેસે રાખને કરેલી અરજી પરથી ક્રાંકિલને બીજો મુસદ્દો તૈયાર કરી લોડ હોને મોકલાવ્યો અને આ બન્ને મુસદ્દા લોડ હોએ પ્રધાનો અને બીજા વજનદાર રાજકિય પુરૂષોને બતાવ્યા.

એ પછી ચોડા દિવસે ક્રાંકિલનને ખજાર મળી કે લોડ ચેધામ પાર્લામેન્ટમાં એક દરખાસ્ત રજુ કરવાનો છે અને તે રજુ થાય તે દહાડે ક્રાંકિલન પાર્લામેન્ટમાં હાજર રહે એમ તે ચઢાય છે. પાર્લામેન્ટમાં ઉમરાવના બાઇઓ અથવા મોટા પુત્ર શિવાય બીજાને દાખલ કરવામાં આવતા નહીં. પણ ક્રાંકિલનને લોડ સ્ટેન્હોપે પોતાની સાથે લઇ જઇ દાખલ કરાવ્યો. ખોસ્ટનથી લશ્કર પાંખું બોલાવી લેવાને લોડ ચેધામે દરખાસ્ત કરી. લોડ ચેધામ અને તેને ટેકો આપનાર લોડ કેમ્ડને કરેલાં બાઇઓમાં અમેરિકનોની તરફેણમાં સારા વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા હતા; પણ એ દરખાસ્ત વધુ મતે ૨૬ ગઇ. અમેરિકા સાથે સમાધાન કરવાને ચેધામના મનમાં જે વિચાર હતા તે તેણે લખીને ક્રાંકિલનને આપ્યા ને કહ્યું કે આવી મતલબનો એક ખરડો કરી હું પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાનો છું. આ વિચારો ઠીક હતા પણ તેટલાથી સંસ્થાનિકો સંતોષ પામે એમ ક્રાંકિલનને લાગ્યું નહીં. લોડ ચેધામે કહ્યું કે એ ખરૂં છે પણ પાર્લામેન્ટ અને સંસ્થાનો બન્નેએ હઠ પકડી છે એટલે દાવ વચલો રસ્તો પકડ્યા વગર સમાધાન થઇ શકે નહીં, પછીથી આકીનું થઇ રહેશે. ૧૭૭૫ ના ફેબ્રુઆ-

રીની પહેલી તારીખે લોડ એકામે પોતાનો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યા અને તે મંજૂર જાવનાને છટાદાર બાપચુ દરી ધણી દનીતો ગતાની, પ રજુ પ્રધાનો અને તેમના પક્ષનાજાએ તેની સામે વાધો ઉઠાવ્યો અને આખરે આ ખરડો વધુ મતે રદ કરવામાં આવ્યો. આ ખરડો રજુ થયો તે વખતે પણ લોડ સ્ટેન્ટોપની મદદથી ફ્રાન્સિન પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થઈ શક્યો હતો.

તકરારની વખતે લોડ સેન્ડવિચે, ફ્રાન્સિન ઉભો હતો તે તરફ નજર ફરી કહ્યું કે મને લાગતું નથી કે આ મુસદ્દો એકામ જેવા અગ્રજ ઉત્તરવના હાથે લેવા અને લાગે છે કે એ મુસદ્દો કરનાર મારી સામે ઉભેલો, પેરો આ દેશનો કોઈ દુસ્ત્રમ છે આના જવાબમાં એકામે કહ્યું કે "એ મુસદ્દો મારા હાથે છે જે ગૃહસ્થ તરફ મારા ઉત્તર મિત્રે ઇસારો કર્યો છે તે ગૃહસ્થ અમેરિકન જ મનોમાં બાહોશ છે તેના જ્ઞાનને માટે આખા યુરોપમાં આપણા ખોઈન અને ન્યુગ્રનના ખરોડારીઆ તરિકે તે જ્ઞાન પામેલો કે અને આખી અમેરિકા પ્રજા નહીં પણ આખા મહાવ જર્મની શોખ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે જો આ વખતે હું મુખ્ય પ્રધાન હોઉં તો ખરેખર આવી અગત્યની બાબતમાં તેની સલાહ લીધા વગર રહું નહીં"

ફ્રાન્સિન ધારતો હતો કે હવે સમાધાનની બાબતો મને ત્રાસ આપશે નહીં પણ એક બે દિવસમાં દાસ્તર ફેધરગીચ અને મી પાર્કિન ફરીથી આવ્યા અને તેને એક કાગળ આપી કહ્યું કે એક મોટા માણસે તમારા મુસદ્દામાંથી કેટલીક બાબતો પમદ કરી છે અને કેટલીક વાધાબરની જણાવી છે, તે આ વાચનાથી જણારો ફ્રાન્સિનને હુકામાં કહ્યું કે અમારા સરવાળાના બધારણમાં હાથ ધાનનાનો પાર્લામેન્ટ હક રાખવા માગે છે એટલે કંઈ થવાનું નથી કારણ કે એ હક અમે આપીએ તો, અમને પાર્લામેન્ટ મરજીમાં આવે તેમ ગરદન મારે પેલા ગૃહસ્થોએ કહ્યું કે ગમેતેમ કરીને સમાધાન કરવું એ અમેરિકાના લાભની વાત છે, કારણકે એમ નહીં કરો તો ગ્રેટબ્રિટન અમેરિકાના બહારે બાળી નાખી ગરણ થવાની દુરંત પાડશે આ સાબળી ફ્રાન્સિન સતોપીયા થઈ ગયો, અને બોલી ઉઠ્યો કે "મારે જે યોડી ધણી મિનકત છે, તે સ્થાવર ધરો છે, તેમને જોઈએ તો ભલે એ બાળી નાખે, એ મિનકત બોવાની ધાસ્તિથી પાર્લામેન્ટ જે હક માગે છે તેની સામે યવામાં હું પાછો દહીસ નહીં આ દેશ અમારું જે નુકસાન કરના ધારતો હશે તે કરતા પહેલા તેલો વિચાર કર

વો બેંકો; કારણ કે વહેલા કે મોડા અમને થએલું નુકશાન વ્યાજ સાથે અમને આપવાની એ દેશને અમે ફરજ પાડીશું” છુપા જનસૂદો મોકલી બાંજગડો ચલાવવામાં પ્રધાનોનો ગમે તેવો ધરાદો હશે પણ આટલી વાત તો ખરી છે કે ક્રાંતિચિન્ન પોતાના કર્તવ્યથી એક તસુ પણ ડગ્યો નહીં. દસ વરસથી તેણે અમેરિકા બેંકું નહોતું. અમેરિકામાં જે બનતું તેની લેખી હકીકત મળતી તે પરથી પોતાના દેશમાં બનતી હકીકત તેના જાણવામાં આવતી. અમેરિકામાં તે જાતે હોય ને જેવો જુરસો આવે તેવો આવવાને તેને પ્રસંગ નહોતો તોપણ પોતાના દેશના હક જાળવવાને જેટલી દૃઢતા તે બતાવી શક્યો તેટલી તેની જગોએ બીજો કોઇ બાગ્યેજ બતાવી શક્યો હોત.

આ એકંદરે બીનાઓથી ક્રાંતિચને ધાર્યું હતું તેના કરતાં વધારે વખત તેને ક્રિસ્ટાંડમાં રહેતું પડ્યું હતું. હવે વધારે વખત ખોટી થવાને તેને કંઇ કારણ ન હોવાથી ૧૭૭૫ ના માર્ચની ૨૧ મી તારીખે તે ઉપડ્યો, અને મે ૫ મીએ ફિલાડેલ્ફિયા આવીપહોંચ્યો. મુસાફરીનો વખત બન્ને દેશ વચ્ચે સમાધાન અને સલાહ કરવાને થએલી બાંજગડો હેવાલ લખવામાં અને દરિયાની ઉજાણતા માપવાના પ્રયોગો કરવામાં તેણે કાઢ્યો ને.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

અમેરિકામાં રાજકિય ઉથલપાથ

૧૭૭૫-૭૬.

કોંગ્રેસનો સભાસદ નિમાયો—કોંગ્રેસમાં ચાલેલું કામ—સરકારા જ. આવને માટે તૈયારીઓ—રાખને અરજી—સંરક્ષણ કમિટીના સભાસદ તરિકે ક્રાંતિચને પેન્સિલ્વેનિયાના બચાવની તૈયારીઓ કરવામાં મદદ કરે છે—એકત્ર થવાની યોજના ઘડી કાઢે છે—કોંગ્રેસમાં કરેલી સેવાઓ—કોંગ્રેસે નિમેલી કમિટીના સભાસદ તરિકે જનરલની છાવણીમાં કેમ્પીજ જાય છે—પરદેશ સાથે છુપો પત્રવ્યવહાર રાખવા નિમાયથી કમિટીના સભાસદ તરિકે કામ—કોંગ્રેસ તરફથી કેનેડે જાય છે—સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનો દરાવ—વાર્તાઓ—પેન્સિલ્વેનિયાનું રાજ્યબંધારણ સુધારવાને નિમાયથી કમિટીનો પ્રમુખ—એક કાયદામંડળી રાખવા બાબત તેના વિચાર—સંરચના દીક એકમત આપવાના રિવાજ સામે થવું—લોર્ડ હો સાથે પત્રવ્ય-

પહાર અને તેની બેઠ—કાન્સના દરબારમાં અમેરિકાનો એકઝી નિમાયો—
કોંગ્રેસને નાણું ધીરે છે.

સંસ્થાનોની બીજી કોંગ્રેસ ૧૦ મી મેએ ફિલાડેલ્ફિયામાં મળવાની હતી; ક્રાંતિક્ષન અમેરિકામાં આવ્યો તેને બીજી દિવસે પેન્સિલ્વેનિયાની કાયદામંડળીએ એકમતે તેને પોતાના પ્રતિનિધિ તરિકે કોંગ્રેસનો સભાસ-
ક થૂંટી કાઢ્યો. આ વખતે લેક્ષિટન અને કોનકોર્ડ આગળ થયેલા યુદ્ધની ખબરથી આખા દેશમાં ધણો ગભરાટ થઇ રહ્યો હતો. આ યુદ્ધમાં અગ્રેસરપણું કરનાર બ્રિટિશ લશ્કર હતું. ન્યુ ઇંગ્લાંડના ખેડૂતો એથી એવા ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા કે હથિયાર લઇ લડાઇની જગાએ દોડી ગયા હતા; આખા દેશમાં દરેક ઠેકાણે ભોકા ગુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયા હતા અને એક અવાજે લડાઇ કરવાનો પોકાર કરતા હતા બીજી કોંગ્રેસ મળી તે વખતે ગ્રેટબ્રિટન અને અમેરિકા વચ્ચેનો સબંધ જુદાજ પ્રકારનો થયો હતો. બ્રિટિશ લશ્કરે આપખુદીથી અમેરિકાની જમીનપર અમેરિકનોનાં લોહી પાડ્યું તેથી, જે થોડા અમેરિકનો રાજના પક્ષમાં રહ્યા હતા, તે સમાધાનની આશા રાખતા હતા તે પણ કટાણી ગયા. દરેક વિચારવંત માણસને સ્પષ્ટ જણાયું કે હવે અણીનો વખત આવ્યો છે, અને સ્વતંત્રતા મળે છે કે હમેશની મુલામગીરીમાં રહેવું પડે છે એ લડીને નક્કી કરવાનું છે. આખી પ્રજાનો અને કોંગ્રેસનો મોટો ભાગ એવા વિચારનો હતો કે એકદમ લડાઇ કરવી, કારણ કે બેશી રહ્યો હવે કંઇ વળવાનું નથી એટલુંજ નહીં પણ ઉલટો વિશેષ જુલમ ગુજરે છે. આ વિચારના માણસોમાં ક્રાંતિક્ષન અગ્રેસર હતો; તેણે કેટલાએક માણસ એવા બીકણુ હતા કે, સ્વદેશાભિમાની છતાં ઈંગ્લાંડ જેવા બળવાન દેશ સાથે લડવામાં કંઇ માલ નથી એમ કહેતા હતા. વળી કેટલાક માણસ કેવળ સ્વાર્થને લીધે લડાઈ કરવાની વિરુદ્ધ હતા.

કેટલાએક દિવસ બેસબેર તકરારો ચાલ્યા પછી, એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે પાર્લામેન્ટે ગેરકાયદે 'કરેલા જુલમી કાયદાનો જખર-જરતીથી અમલ કરવાના ધરાદારી ગ્રેટબ્રિટને લડવાની પહેલ કરી છે, માટે સંસ્થાનિકોએ જવાબની તૈયારી કરવી જોઈએ. સ્વતંત્રતાના મિત્રોને આવેળ નિર્ણય કરાવવો હતો, કારણ કે હવે લશ્કર ઉભું કરવાને અને લડાઈની તૈયારીઓ કરવાને તેઓને છૂટ થઇ. આ જાણનામાં જીત મેળાયા

પછી, સામા પક્ષ સાથે સલાહસંપ રાખવાને સ્વતંત્રતાના ગિરોએ એ પક્ષની એક દરખાસ્ત મંજૂર થવા દીધી એ દરખાસ્ત એવી હતી કે અંગ્રેજી રાજ્ય એવું ધનસાક્ષી છે કે સંસ્થાનિકોની ખરી હકીકત તેમના જાણવામાં આવે તો પોતાના વિચાર અમતમાં લાવવા લસ્કરથી દબાણ કરે નહીં, માટે રાજ્ય તરફ ખીજી અરજ મોકલી હકીકત જાહેર કરવી જોઈએ. એકદમ લગાઈ કરવાની તરફેણમાં જે પક્ષ હતો તેને આ દરખાસ્ત વાજગી લાગી નહીં. એક તરફ હથિયાર લેવાનો ઠરાવ કરવો અને ખીજી તરફ અરજ કરવાનો ઠરાવ કરવો એ એક ખીજાથી એવાં વિરુદ્ધ કામ છે કે અરજ કરવાથી કંઈ ફાયદો થશે નહીં એમ તેમનો અભિપ્રાય હતો. તોપણ અરજ કરવામાં કંઈ ગેરફાયદો તેમને જણાયો નહીં. કારણ કે તેમ કરવાથી લગાઈની તૈયારીઓ કરવાનું બંધ રહેવાનું નહોતું; વળી જેમ પ્રથમની અરજ તિરસ્કારની સાથે કાઠી નાખવામાં આવી હતી તેમ આ પણ કાઠી નાખવામાં આવશે એમ તેમનાં પૂર્ણપણે ખાત્રી હતી. એકવાર અરજ નામંજૂર કરી અપમાન કર્યા પછી ફરીથી અરજ મોકલવી એ કોંગ્રેસના મોખાને ખાંપણ લગાડનારું છે એમ તેઓ જાણતા હતા; પણ અંદર અંદર સંપ રહે અને ઐક્યતા જળવાઈ રહે તેટલા સારા આટલું નમ્રું આપવું જરૂરનું છે એમ તેઓને બાસ્તું.

અરજનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાને નિમેલી કમિટીમાં ફ્રાંકિસન હતો. એ પરથી એમ જણાય છે કે અરજ કરવાની વિરુદ્ધમાં તે નહીં હોય, તોપણ અરજ કરવાની તરફેણમાં તે હતો એમ કહેવાને પણ કંઈ આધાર નથી. એક મિત્રને તેણે આ અરસામાં લખ્યું હતું કે “સંસ્થાનો સાથે મૈત્રીભાવ જાળવી રાખવાને શ્રેષ્ઠિષ્ઠનને એક વધારે તક આપવા, સરકારને નમ્રતા બરેલી એક ખીજી અરજ મોકલવાનું મહા મુશીબતે મંજૂર થયું છે. આ તકનો એ દેશ સારો ઉપયોગ કરે એમ મને લાગતું નથી તેથી હુંતો એમજ નક્કી કરી બેઠો છું કે તેના હાથમાંથી સંસ્થાનો ગયા બરોબર થયું છે.”

અરજ તૈયાર કરનાર અને અરજ મોકલવાની તરફેણમાં જાણવા લાયક રીતે બીજા લેનાર જૉન ડિકિન્સન હતો. એણે દેશની એવી સેવા કરી હતી કે એને ખુશ કરવા માટેજ અરજ મોકલવાની દરખાસ્ત મંજૂર કરવામાં આવી હતી. અરજ ઘણીજ નમ્રતા બરેલી રીતે લખેલી હતી. અને જ્યારે તે મંજૂર થઈ ત્યારે ડિકિન્સને ખુશ થઈ કહ્યું કે “મેટર-

બાન પ્રમુખ માહેન, આ અરજીમાં ફક્ત એક જ ગમ્દ એવો કે કે જે હું
 પગ કરીને નથી એ ગમ્દ કોએમ છે” એ સાબાબને વર્ણનિયાનો સ
 બાબત માં ઉરિસ એવો કે “પ્રમુખ માહેન, એ અરજીમાં ફક્ત એક જ
 ગમ્દ એવા કે કે જે હું પચ્છ કરું છું એ શબ્દ કોએમ છે ”

ફાકિનને કોએમમાં જામ કરતું પડતું હતું તે ઉપરાંત પેન્સિલેનિ-
 યાની કાયદામંડળીએ નિમેરી મુક્ષણ કમિટીના પ્રમુખ તરિફે ઘણી મ
 હેનતનું કામ કરતું પડતું આ કમિટી પચીસ મુદ્દાઓની હતી મિનદી લ
 રકમ બ્યારે બ્યારે જોઈએ ત્યારે મેલાનસનો, તેમનો પગાં અને ખોગ
 હી આપનાનો, અને પ્રમણના લરકાં માટે જોઈએ તેટલી તૈયારી કરનાનો
 અધિવાર આ કમિટીને આપસો હતો ખર્ચ કરવા કમિટીના હાથમાં ૩૫ હજાર
 પાઉન્ડની રકમ આપી હતી કમિટીનું કામ ઘણું જોખમભરેલું અને મ-
 હેનતનું હતું આઠ માગ સુધી લાગનગર આ કામમાં ફાકિનને મહેનત
 કરી સવારના છ વાગ્યાથી તે મુક્ષણ કમિટીમાં જામ કરતો, અને નવ
 વાગ્યા સુધી ત્યાં કામ કરી કોએમમાં જતો ને ત્યાં સાબના આર વાગ્યા
 મુડી કામ કરતો મરક્ષણ કમિટીએ ખાસ રીતે કરવાનું કામ શેહેરનું ર-
 ક્ષણ થાય એવી યોજના કરવાનું હતું દિવાનર નરીમાં લગાડના વહાણ
 તૈયાર રાખી તથા દુરમનો આવે તો તેમને અટકાવવાની યોજનાઓ કરી
 કમિટીએ ઘણી ઝડપથી પોતાનું કામ કરી નાખ્યું અને એ કામ એનું
 સાફ કર્યું કે એન્ડોવાઇનની લગાડ પછી દુરગતનું લરકર ચઢી આવ્યું
 ત્યારે બે માસ સુધી તેને દૂરને દૂર રહેવું પડ્યું

આ પ્રમાણે ફાકિન ઘણા કામમાં રોકાયેલો હતો તે દરમિયાન સ
 સ્થાનોને એક ન થવાની યોજના તેણે ઘડી કાઢી, ને કોએમમાં ૨૧ મ
 જુલાઈએ રજુ કરી તે વખતે એ યોજના અમલમાં આવી નહીં કારણ
 કે ઘણા જણોએ અભિપ્રાય એવો હતો કે હજી એક જ થવાનો વખત આ
 બો નથી આગળપર બ્યારે એ વખત આવ્યો ત્યારે ફાકિનની યોજના
 ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી જે યોજના આખરે મજબૂર કરવામાં આ
 વી હતી તેમાં અને ફાકિનની યોજનામાં જોકે કેટલીએક બાબતોમાં ફેર
 હતો, તોપણ અમેરિકાના હાલના રાજ્યનિધારણના ધોરણને ફાકિનની
 યોજના ઘણી મળતી હતી દરેક સ્થાનમાં ૧૬ થી ૬૦ સુધીની વધના
 માણસોના પ્રમાણમાં, ફર નાખનાનો હતો અને કોએમમાં સમાસદ મે
 કતવાના હતા, અને દરેક મળાસદનો એકમત મણવાનો હતો આ યોજ

નાની બધી જામનો જોતા તેથી મસ્થાનોએ પોતાની રચનાના બાદેર કે
યો જેની અસર થતી હતી મસ્થાનોના માગણા પ્રમાણે સરતો બ્રિટિશ
સરકાર કયુ. કરે નહીં તો એ યોજના પ્રમાણે હમેશા ચાલનારું હતું.

બ્રિટિશ સરકારે પોષ્ટઓફિસની ગોઠવણ કરી હતી તે આ વખ-
તની ઉપવપાધન અને ગગડનેલીને દુગી ગઇ હતી કોએસે પોષ્ટઆ-
ફિસ મગધી નરી ગોઠવણ કરી અને વગમ દહાડે એક દમર ડોનરના
પગારથી ક્રાફિનને પોષ્ટમારતર જનરલ નિમ્નો જ્યા જરૂર લાગે ત્યા
ઓફિસો ઉઠાડનાનો તથા નેઇએ તેટલા માણસો રાખનાનો અધિકાર ક્રા-
ફિનને આપી આપુ ખાતું તેના હાથ તળે મૂકવામા આવ્યું.

કેટલાએક મહિના સુધી કોએમગા ઘણુકરીને લસ્કર સખધી વિ-
ચાર ચાલતો હતો લસ્કર તૈયાર કરી રાખવાનું કામ ખામ જરૂરનું હતું
જૂની જૂદી જામનોપર વિચાર કરવાને જૂની જૂની કમિટીઓ નિમાઇ હ-
તી ક્રાફિન વૃદ્ધ થયો હતો અને એને માથે ખીજ ધણુ કામ હતા તો-
પણ આ પૈકીની કેટલીએક કમિટીઓમા તે મજાસદ હતો અને જીવાન
માણ્યમના કરતા પણ વધારે ચાનાડી અને ઉમમથી કામ કરતો હતો.
દારગોળા અને લડાઈના હથિયાર મેળવના નિમેતી એક છૂપી કમિટીમા
તે સમાસદ હતો દારૂ તૈયાર કરવાના સાધન અમેરિકામા ધણુ થોડા હ-
તા પરદેશના વેપારીઓ સાથે છૂપા કરાર કરી, સરકાર ન જાણે એમ છૂ-
પી રીતે દારૂગોળા મગાનવાની ગોઠવણ કમિટીએ કરી લીધી, અને કિમ્મ-
તના બદનામા તમાકુ અને એવો બીજો માન મોકનવા માડ્યો.

કોએસે લસ્કર ઉઘુ કરવાનો ઠરાવ કરી, મેનાધિપતિ આ ખીજ અ-
મલદારોની નિમણુંકા કરી અને એ કામમાથી મુકન થયા પછી મહેસુન
મગધી વિચાર કરતા માડ્યો જે લાખ ડોલરની ચનાણી નોટો તેઓએ
કાઢી જનરલ વોલિંગટને સેનાધિપતિનો હુદ્દો લીધો તે પહેલા ખોરઠન આગળ
બ્રિટિશ લસ્કરને ઘેરો ધાવવા કોએસે ઉઘા કરેલા લસ્કરની મુદત પૂરી થવા
આવી હતી તેથી નવુ લસ્કર ઉઘુ કરનાનું કામ નવા સેનાધિપતિને માથે
પડ્યું આ કામમા તેને મદદ કરવા કોએસે દાકતર ક્રાફિન, ટોમસ નિ-
ગ્ય અને બેન્જમિન ટેરિમનને મેનાધિપતિની છાવણીમા મોકલ્યા આ ત્રણે
જણે કેટલાક દિવસ સેનાધિપતિની છાવણીમા રહી તેની સાથે મસનત કરી
એની યોજના કરી કે સેનાધિપતિ ખુશ થયો અને ધારેની ચતનમ પાર પૂડી

લસ્કર સમૂહો ગોમરણો પૂરી જ્યા પછી કોએમે પરદેશો સાથે સમિ

કરવા તરફ લક્ષ્ય પડેલું. ઈંગ્લાંડ, આયર્લેન્ડ, અને યૂરોપના બીજા ભાગોમાં અમેરિકા સાથે દિલસોહી ધરવનાર મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર રાખવા અને મિત્રાઈ ધાડી કરવા છૂપો પત્રવ્યવહાર ચલાવનાર કમિટી નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે નિમવામાં આવી. યૂરોપમાં ફ્રાંકિલિને મેળવેલો અનુભવ, તેનું બોદોળું પિછાન, અને યૂરોપના લોકના વિચાર અને વલણનું યાન, આ કમિટીમાં તેને ઘણું જીવંતીયો થઈ પડ્યું. બરોસાલાયક સુઘ પુરોગે તેણે પત્રો લખ્યા ને યૂરોપમાં અમેરિકાની હિલચાલ સંબંધી કેવો મત બંધાયો છે, કેવું વલણ અમેરિકાને સદાય કરવા તરફ છે, કયા દેશમાંથી તુરત સદાય મજા એમ છે, વગેરે બાબતોની પડપુછ કરવા માંડી. હોલ્લેન્ડમાં મી. ડુમાસ નામના મૃદસ્થનું ફ્રાંકિલિને ઓળખાણ કર્યું હતું. આ મૃદસ્થને પોતાના દેશના દરબારમાં રહેતા યૂરોપના બીજા દેશોના એલચીઓ સાથે ધણો ધાડો નાતો હતો. તેથી તેની મારફતે જો એલચીઓમાંથી કયા દેશવાળા અમેરિકાની તરફેણમાં છે અને અમેરિકાને મદદ કરવા ખુશી છે તે જાણી લેવા ફ્રાંકિલિને ડુમાસને પત્ર લખ્યો, અને અમેરિકા તરફથી એ બાબત ખટખટ કરવાને તેને અમેરિકાની છૂપી નોકરીમાં રાખવા જણાવ્યું. આર્થર લી લંડનમાં હતો તેને પણ એજ મિસલનો પત્ર ફ્રાંકિલિને લખ્યો. ફ્રાન્સમાં દાકતાર ડુગર્ગને પણ જો તબીબીજમાં રહેવા સૂચવ્યું. આ બધા પત્રો પહોંચાડવાને ખાસ બેપીઓ મોકલવામાં આવ્યો. કારણ કે સાધારણ ટપાલમાર્ગે એ પત્રો મોકલવા સહિસલામત ગણાતું નહોતું.

ડુમાસ, લી, અને ડુગર્ગને લખેલા પત્રોના જવાબ આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં શુદ્ધ પત્રવ્યવહાર કમિટીએ ફ્રાન્સ સાથે કોણકરાર કરી ફ્રાન્સની મદદ મેળવવા એક એલચી મોકલવાનો હસાવ કર્યો. સિવાસ ડીન નામનો એક અનુભવી માણસ તેમણે પસંદ કર્યો. ડીને ફ્રાન્સ જઈ થું થું કરવું એ બધું વિગતવાર ફ્રાંકિલિને તેને લખી આપ્યું, ને પોતાના મિત્રોપર તેને ઓળખાણના કાગળ આપ્યા. ફ્રાંકિલિને આપેલી સૂચનાઓમાં નીચેની સુખ્ય હતી. ફ્રાન્સમાં વેપારી તરીકે તેણે રહેવું અને માત્ર ખરીદવો; અમેરિકાના મિત્રો સાથે ધાડો સંબંધ રાખવો; ફ્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાન સાથે સુલાકાતનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેને કહેવું કે કોંગ્રેસને જરૂર પડતો લગાઈનો સામાન ત્યાં મળતો નથી તેથી યૂરોપના કોઈ દેશની મારફતે તે મેળવવા મને મોકલ્યો છે. બીજા દેશો કરતાં ફ્રાન્સની મિત્રાઈ કોંગ્રેસ વધારે પસંદ કરે છે અને તેથી હું ફ્રાન્સ આવ્યો છું. અમેરિકન સંરચાનો

જેવા સ્વતંત્રતાને માટે લડતા દેશને મદદ કરવાથી ક્રાન્સની અને તેમની ધાડી દોસ્તી થશે અને તેમના વચ્ચેના વેપાર વધશે. પચીસ હજાર માણસના લશ્કરને જોઈએ તેટલાં કપડાં અને હથિયાર અમને આપો. તેની કિંમત વેપાર શરૂ થયે કોંગ્રેસ આપશે. ડીનને તુરત માત્ર લેવા પૈસા જોઈએ તેની ગોઠવણમાં કોંગ્રેસે ચાળીસ હજાર પાઉન્ડ કિંમતની તમાકુ અને ચોખા, તેની આગળ ચઢાવી રવાના કર્યાં. ડીનને જે કામે મોકલ્યો હતો તે ગુપ્ત રાખવાને બનતી તજવીજ કરવામાં આવી. “ટી-મોર્ધી જોન્સ” નામના વેપારીનું નામ ધારણ કરી ડીને વેપારી તરિકે પોતાના પત્ર લખવાના હતા. તેના પત્રની ખીજ બાજુએ દેખાય નહીં એવી સાહી વડે તેણે મુદ્દાનો પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો હતો. એપ્રિલમાં તે ઉપડ્યો ને જુનમાં ક્રાન્સ આવી પહોંચ્યો. ડીનને મોકલ્યાની વાત ધણો વખત ગુપ્ત રહી નહિ. તે ક્રાન્સમાં આવ્યા પછી થોડા વખતમાં બંધાને બહાર થઈ ગયું કે અમેરિકાની કોંગ્રેસ તરફથી એલચી તરિકે તે આવેલા છે.

કોંગ્રેસની ગુપ્તમંડળી આ પ્રમાણે ડીન વગેરેને મોકલવાની ગોઠવણ કરવામાં રોકાઈ હતી તે વખતે લોકોનું ધ્યાન કેનેડામાં ચાલતી બાબતોમાં રોકાયું હતું. ઝમડો શરૂ થયો ત્યારથી ખીજાં સંસ્થાનો સાથે સામેત રહેવાને કેનેડાને લગચાલવાને ધણો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. કોંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાને પણ લક્ષ્યમણ કરવામાં આવી હતી. કેનેડા સાથે એકત્ર થવાની આશા રાખવામાં આવતાં હતી પણ તે આખરે સફળ થઈ નહીં. કેનેડાના લોકો અને અંગ્રેજ સંસ્થાનિકો વચ્ચે વખતોવખત તક-શરો આલ્યા કરતી હતી. તે ઉપરાંત દેશાભિમાન અને ધર્માભિમાનથી બંનેનાં મન જાંચાં થએલાં હતાં. લડાઈના પહેલા વર્ષમાં સંસ્થાનિકોનું લશ્કર કેનેડામાં હતું ત્યારે અમેરિકનોની તરફેણમાં કેનેડાના લોકોનો એક ભાગ હતો પણ તે ધીમે ધીમે ઓછો થઈ આખરે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

કિંગ્ડેક આગળ મોન્ટ ગોમેરીએ દાર ખાધી તે દિવસથી કેનેડામાં અમેરિકનોનું તદ્દન પડી બાગ્યું; ઈંગ્લાંડથી વધારે લશ્કર આવી પહોંચ્યું અને તે અમેરિકન લશ્કરને હરાવી તેનો જડમૂળથી નાશ કરશે એવી ધારિત રહેવાનો વખત આવ્યો. આ પ્રસંગે કેનેડાના લોકોને રાજ્યબંધારણ નક્કી કરવામાં મદદ કરવા અને લશ્કર સંગ્રહી ગોઠવણ કરવા કોંગ્રેસે દા-કાર ફ્રાંકિયન, સેમ્યુઅલમેક્લ અને ચાર્લિસ કેરોલ એ ત્રણ જણને કમિશનર નિમી મોકલ્યા.

કમિશનરો ૧૭૭૬ ના માર્ચની ૨૦મી તારીખે ફિલાડેલ્ફિયાથી ઉપડ્યા. પરંતુ રસ્તા ખરાબ હોવાથી એપ્રિલ આખર પહેલાં મોન્ટરિયલ આવી પહોંચ્યા નહીં. આ મુસાફરીમાં ખરાબ રસ્તાને લીધે કમિશનરોને ઘણાં દુઃખ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. એમ છતાં તેમની મહેનતનું કંઈ સાફ પરિણામ આવ્યું નહીં. અંગ્રેજી લેરકરના પ્રમાણમાં અમેરિકન લેરકરની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી. કિલોગ્રામની દાર પછી અમેરિકન લેરકરે પાછા હકવાનું શરૂ કર્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં કેનેડાના લોકો નવું રાજ્યબંધારણ નક્કી કરી સંસ્થાનિકોની સાથે સામેલ થવાનું જોખમ વોહોરે એ સંભવિત નહોતું. આ મુસાફરીમાં સહન કરેલી દરકતો અને અથડામણથી ક્રાંટિસનનું શરીર ઘણું લથડી ગયું. મોન્ટરિયલમાં પંદર દિવસ રહી તે પાછો વળ્યો અને જુન માસમાં ફિલાડેલ્ફિયા આવી પહોંચ્યો. ઘર છોડતા પહેલાં દાયદામંડળી અને સંરક્ષણ કમિટીમાં ક્રાંટિસને રાજીનામું મોકલ્યાવું હતું; કારણ કે કેટલો વખત ગેરદાન્યર રહેવાનું થશે તે એના જાણવામાં નહોતું. વળી જેની દૂરજ બળવી શકાય નહીં એવા જાહેર દુદાપર કાયમ રહેવું એ ખરાબર નથી એમ તેના મત હતો. આ બંને સબધી દામમાંથી મુક્ત થએલો હોવાથી ઘેર પાછા આવ્યા પછી બધો વખત કોંગ્રેસના કામકાજમાં રોકવાને ક્રાંટિસનને સવડ મળી.

આ વખતે એક ઘણો અગત્યનો સવાલ કોંગ્રેસ આગળ આવ્યો હતો. કેટલોએક વખત થયાં વર્તમાનપત્ર, ચોપાનિયાં, જાહેર ભાષણો અને ખાનગી વાતચીતમાં સ્વતંત્રતાનો સવાલ ઘણો ચર્ચાતો હતો. પ્રજાનો મોટો ભાગ સ્વતંત્ર થવાને આતુર થઈ રહ્યો હતો. આખરે વર્જીનિયાની મંડળીએ એ સવાલ કોંગ્રેસમાં ઉપાડવાને ચોતાના પ્રતિનિધિઓને સૂચના કરી. તે સૂચનાની રૂઢીએ રિચર્ડ હેન્ડ્રી લી નામના પ્રતિનિધિએ ઇંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થવાનું જાહેર કરવાનો ઠરાવ કરવાને કોંગ્રેસમાં દરખાસ્ત કરી. આ દરખાસ્તના સબંધમાં જળરી તકરાર અને વાદવિવાદ ચાલ્યાં અને કોંગ્રેસના મુખ્ય મુખ્ય સભાસદોએ ચોતાના વિચાર જણાવ્યા. સ્વતંત્રતા જાહેર કર્યા વગર છૂટકો નથી એમ બધાનો મત હતો. પણ કેટલાએકનું માનવું એવું હતું કે હજી તેમ કરવાનો વખત આવ્યો નથી. વિરૂદ્ધ પક્ષનો અગ્રેસર જૉન ડિકિન્સન હતો. એ પક્ષની દલીલોનો રદીયો જૉન આડમ્સ અને બી. જી. એન્ડ્રી સંતોષકારક રીતે આપ્યો. આખરે દરખાસ્ત મંજૂર થઈ. સ્વતંત્રતાના જાહેરનામાનો ખરડો તૈયાર કરવાને જેક્સન, આડમ્સ, ક્રાંટિસન, શરમન

અને સિવિંગરન એ પાંચ જણની કમિટી નિમવામાં આવી. જેદરસને ખરડો તૈયાર કર્યો અને તેમાં ક્રાંડિલન અને આડમ્સે થોડો મુધારો કર્યો પછી કમિટી તરફથી તે કોંગ્રેસમાં રજુ કરવામાં આવ્યો. ત્રણ દિવસ મુધી એનાપર વાદવિવાદ ચાલ્યો અને ૪ થી જુલાઈએ તે મંજૂર થયો. તે દિવસથી મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (એકત્ર થએલાં સંસ્થાનો) સ્વતંત્ર પ્રબલ છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું.

આ બાબતને લગતી ક્રાંડિલનના સંબંધમાં એક વાત જેદરસને લાગી ગયો છે. જેદરસને તૈયાર કરેલો ખરડો કોંગ્રેસમાં વંચાયા પછી, તેના પર તકરારો ચાંલી તેમાં ફેરફાર અને કાર્પકુપ થતી જોઈ જેદરસને ધારતી લાગી કે વખતે તેમાં એટલો ફેરફાર થઈ જશે કે અસક્તનું કંઈ રહેશે નહીં. જેદરસને લખેલે કે “હું ક્રાંડિલનની પાસે બેઠો હતો. મારા ખરડામાં ફેરફાર થતો જોઈ મને લાગણી થાય છે એમ તેણે જણાવ્યું. તેણે મને કહ્યું કે જાહેર સભામાં વાદવિવાદ સારું રજુ કરવા પડે એવા ખરડા તૈયાર કરવાનું કામ બને ત્યાં સુધી માથે નહીં લેવાને મેં નિયમ કર્યો છે. જે બીનાપરથી મને બોધ મળ્યો છે તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. બ્યારે હું મંજૂર તરીકે છાપવાનું કામ કરતો હતો ત્યારે મારો એક સોબતી ટોપીઓ બનાવવાનું કામ શીખી રહી પોતાની દુકાન શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હતો. દુકાનપર ટાંગવાનું ચોગ્ગ દરદ લખેલું પાટીયું તેને તૈયાર કરાવવાનું હતું. જૉન ટામ્સન, ટોપીઓ બનાવનાર, ટોપીઓ બનાવે છે અને ફેક્ટે પૈસે વેચે છે. એ શબ્દો તેણે લખ્યા અને તેની સાથે ટોપીનું એક ચિત્ર પણ કઢાવ્યું. પાટીયું તૈયાર કરાવતા પહેલાં ઉપરનો મુસદ્દો મિત્રોને બતાવી તેમનો અભિપ્રાય તેણે લેવા માંડ્યો. જે માણસને એ મુસદ્દો પ્રથમ બતાવવામાં આવ્યો તેણે કહ્યું કે ટોપીઓ બનાવનાર એ શબ્દ નકામા છે કારણ કે તેની પછી ટોપીઓ બનાવે છે એ શબ્દો છે તે પરથી તમે ટોપીઓ બનાવનાર છો એમ જણાશે. એ શબ્દ કાઢી નાખવામાં આવ્યો. બીજા મિત્રે કહ્યું કે બનાવે છે એ શબ્દની દૃષ્ટિ જરૂર નથી કારણ કે ટોપીઓ કાણે બનાવી છે તે જણવાને તમારાં ધરાક દરકાર સંબંધે નહીં. ટોપીઓ સારી હશે અને તેમને પસંદ આવશે તો તેઓ રાખશે, પછી તે ગમે તેની બનાવેલી હોય. આ શબ્દ કાઢી નાખવામાં આવ્યો. ત્રીજા મિત્રે કહ્યું કે ફેક્ટે પૈસે એ શબ્દ નકામા છે કારણ કે આ, ગામમાં કંઈ ઉધારે વેચવાનો વિચાર નથી. એ શ-

જન્મ કાઢી નાખવામાં આવ્યા. હવે જૉન ટોમ્સન ટોપીઓ વેચે છે એટલા સખ્ત રહ્યા. કોઇ બીજા મિત્રે કહ્યું શું ટોપીઓ વેચે છે ? અને જાણ તમે મફત આપી દેવાના છો એમ કોણ આશા રાખે છે ? એ સખ્તની ગી જરૂર છે ? એ સખ્ત કાઢી નાખવામાં આવ્યો તે તેની સાથે ટોપીઓ એ પણ કાઢી નાખવામાં આવ્યો કારણ કે ટોપીની આકૃતિ ચિતરેલી હતી આખરે જૉન ટોમ્સન અને ટોપીની આકૃતિ એટલુંજ તેણે તૈયાર કરેલા મુસદ્દામાં કાયમ રહ્યું.”

વળી એક બીજી રમુછ વાત સ્વતંત્રતાના જાહેરનામા પર સહી કરતી વખતે ક્રાંતિકર્તા કહેવી કહીવામાં આવે છે. હેનકાકે કહ્યું કે “આપણે બધાએ એકત્ર રહેવું જોઈએ; જૂની જૂની બાબતોએ ખંચાખંચ ન કરનાં બધાએ એક બાબતોએ લટકવું જોઈએ” ક્રાંતિકર્તા જવાબ દીધા કે “ખરેખર આપણે બધાએ સાથે લટકવું જોઈએ કારણ કે જો એમ નહીં કરો તો હું ખાત્રીથી કહું છું કે આપણે જૂના જૂના (કામીયે) લટકવાનો વખત આવશે.”

સ્વતંત્રતા જાહેર કરવાનો દરમિયાન કળા પહેલા આસરે બે મામ પર કોંગ્રેસે બંધામણ કરી હતી કે જે મસ્થાનોમાં કાળાનુસાર રાજ્યબધારણ મા ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય તેમણે પોતાના પ્રતિનિધિઓની મારફતે કરાવી લેવો. આ બંધામણને આગ્રસરીને પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રતિનિધિઓ પોતાના પ્રમુખાનુ રાજ્યબધારણ નક્કી કરવા જુલાઈ માસમાં બેગા મળ્યા હતા. ક્રાંતિકર્તાને આ સભાએ પ્રમુખ નિમીત્તે બે મામ સુધી મસલત કરી હતી. ક્રાંતિકર્તાને કોંગ્રેસમાં જવું પડતું ત્યારે આ સભામાં તે બાગ લઈ શકતો નહીં. નવું રાજ્યબધારણ નક્કી કરવામાં ક્રાંતિકર્તા ફેટલો ભાગ લીધો હતો તે બરાબર જણાવું નથી; પરંતુ એવું ધારવામાં આવે છે કે જે તત્કાલ તે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું તેને તેની સમતિ હતી. આગળ પર ત્યારે આ બંધારણમાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર ચાલ્યો હતો ત્યારે ક્રાંતિકર્તા આ બંધારણની તરફેણમાં લડત ચલાવી હતી એ વાત ઉપરની અટકળને ટેકો આપે છે. નવા બંધારણમાં અધિકારનાં સ્થાન કમ પ્રમાણે આપવાનું કરાવ્યું હતું અને મત આપવાનો હક, જાણનાની સ્વતંત્રતા, અને મનમાનવો ધર્મ જાણવાની છૂટ એ ત્રણને વધારે ઉદાર પાયા પર મૂક્યાં હતાં.

નવા રાજ્યબધારણમાં એક સૌથી અગત્યનો ફેરફાર એ કરવામાં

આવ્યો હતો કે રાજ્યમંડળીની બે શાખાને બદલે એક શાખા રાખવી આ ફેરફાર કરવાનું મુચ્ચવનાર ક્રાંડિલન હતો. પેન્સિલ્વેનિયામાં બગીરદારનો અગમલ હતો ત્યારે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ પસાર કરેલા અગત્યના અને સારા કાયદા ગવર્નર અને તેની કાઉન્સીલ નામંજુર કરી તેનો અમલ થવા દેતી નહોં. વળી ઈંગ્લાંડ જેવા દેશમાં પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ પસંદ કરેલી વાત, હુમરાવમંડળ પોતાના સ્વાર્થને લીધે, ઘણી વાર મંજુર કરતા નહોં. એ બન્નેનો વિચાર કરતાં ક્રાંડિલનનો અભિપ્રાય એવો થયો કે બે જૂદી કાયદામંડળીઓ રાખવા કરતાં જ્યાં એકજ સભામાં ભેગા મળે અને કાયદા કરેતો લોકોનું હિત વધારે સચવાય. વળી નીચલી સભા અને ઉપલી સભા એવી બે રાખવાથી શ્રદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતા ભેદને લીધે પ્રજા સતતક રાજ્યના સુખ્ય સુદા-સ્વતંત્રતા અને સરખાપણાને પણ ધોકાકો લાગે. આ એકતરફી દલીલોથી એટલી અસર થઈ હતી કે પ્રમુખ તરિકે ક્રાંડિલને કરેલાં હુકા બાપણથી સભાએ તે મંજુર કરી એકજ સભા રાખવાનું નવા રાજ્યમંધારણમાં દરાવ્યું. એ વિવાદ ગમે તેવો બુલબરેલો હતો તોપણ તેની તરફેણમાં ક્રાંડિલને જે દલાંતો આપણાં છે તે બતાવી આપે છે કે એનામાં સાદાં અને અસરકારક દૃષ્ટાંતો આપી પોતાના માતાએના મનપર અસર કરવાની અજબ જેવી શક્તિ હતી. બે શાખાવાળી કાયદામંડળીને તે સામસામા બેડેલા અને એક બીજાની વિરુદ્ધ ખેંચતા બે ધોડાની ગાડીને સરખાવે છે. વળી એક શરીર અને બે માથાંવાળા સાપનું દ્રષ્ટાંત તે આપે છે. “એ સાપને તરસ લાગવાથી ઝરા તરફ પાણી પીવા તે જતો હતો. રસ્તામાં એક વાડ આજમતા વચમાં એક છોડ નડ્યો. એક માથાએ એ છોડની જમણી બાજુએ જવાનું પસંદ કર્યું ને બીજા માથાએ ડાબી તરફ જવાનું પસંદ કર્યું. રકઝકમાં એટલો જયો વખત ગયો કે કંઈ બાજુએ નીકળતું એ નક્કી થતા પહેલાં બિચારો સાપ તરસથી તરફીને ત્યાંને ત્યાંજ મરી ગયો.”

એકજ રાજ્યસભા રાખવાના વિચાર સામે ઘણા પ્રવિણ લેખકોએ મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો છે. ફ્રાન્સમાં ટરઓ અને રોશે ફેકોલ્ટ જેવા મોટા માણસોએ તેને ટેકા આપ્યો હતો અને તેનો પ્રયોગ પણ કરી બેયો હતો. પણ તે અમલમાં લાવતાં એવાં માદાં પરિણામ આવ્યાં કે તેનું કોઈ અનુકરણ કરતા ચલાય નહોં. અમેરિકામાં પણ એ વિચાર હવે બૂલબરેલો લાગે છે. આટલું થયા છતાં પણ હાલ ઈંગ્લાંડમાં હુમરાવોની સભા કાઢી

નાખતા મોટા મોટા ગળ્યતત્ત્વોને તૈયાર થયા છે એ ક્રાંતિનને ઈ
ઓળખાનું નથી.

કેએમ પહેલવહેલી મળી ત્યારે એનો હસન થયો હતો કે દરેક સં-
સ્થાન ગમે તેટલા પ્રતિનિધિઓ મોકલે તોપણ દરેક સંસ્થાનનો મત એક
ગણાય કોઈ સંસ્થાનના પ્રતિનિધિઓમાં અમુક બાગતપર એકમત નહોત્ય
તો જે તમ્મ વધારે સમ્યા હોય તે પ્રમાણે તે સંસ્થાન તરફથી એકમત
આપનામાં આવતો. આ પ્રમાણે નાના મોટા દરેક સંસ્થાનોને એકસરખી
રીતે એક મત આપવાનું હસા યુ હતું તે ક્રાંતિન પસંદ કરતો નહોત્ય સ્વતં-
ત્રતા જાહેર થયા પછી એકત્ર થએલા સંસ્થાનોને માટે નવા રાજ્યગંધારણ-
નો ખરડો કરનામાં આવ્યો તેમાં પણ દરેક સંસ્થાને એક એક મત આપ-
વાનો જુનો ધારો કાયમ રાખનામાં આવ્યો હતો આ સામે ક્રાંતિન સં-
ખ્તા લડાઈ ચનાવી અને એ ધારો ધણો ગેરનાજગી છે એમ વાધો ઉઠા-
વ્યો. એકમતના ધારાથી નાના ને મોટા દરેક સંસ્થાનને સગમી સત્તા રહે
છે. શરૂઆતમાં આ ધારો કદાચ ઉપયોગી હતો પણ હવે જ્યારે દરેક સં-
સ્થાન કેટલી યોગ્યતા અને મહત્વનું છે એ નક્કી થઈ શકે એમ છે ત્યારે
એ ધારો કાયમ રાખવો એ બરાબર નથી એમ ક્રાંતિનનો અભિપ્રાય હ-
તો. પોતાના મતમાં ક્રાંતિન એટલો દૃઢ હતો કે એ બાબત પેન્સિલ્વેનિ-
યાનું રાજ્યગંધારણ નક્કી કરવાને મળેલી સભામાં તેણે દરખાસ્ત મૂકી
કે જે સંસ્થાન દીઠ એકમતનો ધારો ફેરવવામાં ન આવે તો આપણે સં-
સ્થાનોની એકત્રતામાં સામેલ રહેવું નહીં. તે વખતનો બારિક પ્રસંગ જો-
તા સર્વ સંસ્થાનોએ હળીમળીને રહેવું જોઈએ, નહીં તો બંધાનોનારા થશે
એવા હતાપણુબરેલા વિચારથી તેણે પોતાની દરખાસ્ત પાછળથી પાછી
જેથી લીધી ને તે મજબૂર કરાવવાને તુરત કંઈ પ્રયત્ન કર્યો નહોત્ય. આગળ
પર શાન્તિ થયા પછી નવું ગંધારણ નક્કી થયું ત્યારે ક્રાંતિનના મત પ્ર-
માણે સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ વખતે લડનમાં પાર્ટીમેન્ટ ઉઠાડતી વખતે રાજ્યએ કરેલા ભા-
વણુપરથી જણાવ્યું કે તેનો વિચાર એવો છે કે કેટલાક અધિકારીને ખા-
સ નિમી, અમેરિકા મોકલવા અને જે અમેરિકનો પોતાની વર્તણૂકનો પ-
આતાપ કરી રાજ્યને આધિન થવા ઇચ્છતા હોય તેમને મારી આપવાનો
તેમને અધિકાર આપવો. પાર્ટીમેન્ટની એ બેઠકમાં સુખ્ય પ્રધાન લોડનોર્થ
અમેરિકન સંસ્થાનો સાથે વેપાર અને જીજ્ઞે સર્વ સમઘ બંધ કરવાનો

ખરડો રજુ કર્યો હતો તેમાં પણ રાજ્યે કરેલા ભાષણમાં બતાવેલો વિચાર પાર પાડવાને અધિકારીઓ નિમવાની કેટલીએક કક્ષો રાખવામાં આવી હતી. ૧૭૭૬ ની વસંત ઋતુમાં જનરલ વોર્શિંગ્ટનના હાથ નીચેનું અમેરિકન લશ્કર ન્યુયોર્ક છાવણી નાખી પડ્યું હતું ત્યાં જનરલ હો જુન માસમાં હેલ્થિસથી આવી પહોંચ્યો હતો અને તેના આગળ પછી થોડા વખતમાં તેનો ભાઇ લોર્ડ હો યુરોપથી લશ્કરનો કાફલો લઇને આવ્યો. આ બે ભાઇઓને માફી આપનાર અધિકારીઓ નિમવામાં આવ્યા હતા લોર્ડ હો આવ્યો કે તરત તેણે પોતાની સત્તા અને કામનું વિગતવાર જાહેરનામું, અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાની બનામણનો પત્ર જનરલ વોર્શિંગ્ટન તરફ મોકલાવ્યાં. એ જાહેરનામામાં જે લોકો રાજ્યને શરણ થાય તેમને માફી આપવામાં આવશે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. જનરલ વોર્શિંગ્ટને આવેલો લખોટો કોએસ તરફ મોકલાવ્યો. કોએસમાં એ સંબંધમાં કંઇ તકરાર ઉઠી નહીં. જાહેરનામું અને તે સાથે આવેલો પત્ર છપાવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે જેથી જેના મનમાં આશા હોય કે રાજ તરફથી ન્યાય મળશે, તેમની ખાત્રી થાય કે આપણી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ આપણી બહાદુરીથીજ થવાનું છે.

લોર્ડ હોએ ક્રાંતિકર્મને ખાનગી પત્ર લખી તેનાં ઘણાં વખાણ કરી વિનંતી કરી કે બન્ને દેશના પાંધાને નિકાલ થાય તો સારું. ક્રાંતિકર્મને વિનયપૂર્વક જવાબ લખ્યો કે હું દિલ્લીની છું કે જે કામે આપ આવ્યાછો તેમાં પાર પડવાની આશા નથી પ્રધાનોની વર્તણૂક અને વિચારપર કેટલીએક ટીકા કરી ક્રાંતિકર્મને એ પત્રમાં જણાવ્યું કે “બ્રિટિશ રાજ્યરૂપી ખુબસુરત અને ઉમદો મીનાઇ ખાલો જાગે નહીં એટલા માટે અંતઃકરણ પૂર્વક અને ખંતથી મેં મહેનત કરી હતી; કારણ કે હું જાણતો હતો કે જો એ ખાલો એક વખત જાગશે તો આખામાં જે કિંમત અને મજબુતી છે તે ઠક્કડોમાં રહેશે નહીં ને એકવાર જાગ્યા પછી ફરીથી તે સંધાશે નહીં. આપ નામદારને યાદ હશે કે આપની જહેનતે ઘેર લંડનમાં સમાધાન થશે એવી આશા આપે મને આપી હતી ત્યારે મારી આંખમાંથી કેવાં હર્ષના આંસુ નીકળ્યાં હતાં !! કમનશીબે એ આશાઓ સફળ થઈ નહીં એટલુંજ નહીં પણ જે આદ્યત આવતી બધી પાડવાને હું પ્રયત્ન કરતો હતો તેના મૂળ તરિકે હું ગણાવા લાગ્યો. મારા તરફ આવી રીતે વગર પાપે ગેરસમજીત થવા લાગી ત્યારે મારો દિલ્લાસો એજ હ-

તો કે એ દેશમાં ઘણા ડાહ્યા અને સારા માણસો મારી સાથે હજી દેશ-સ્ત્રીનો હક સંબંધે તેઓની પેઠે લોડ હોતી પણ મારાપર મમતા છે.”

સમાધાન કરવાની માંગણીમાં કંઈ કરવા જેવું જણાયું નહીં તેથી લોંગ ટાપુની લડાઈ થઈ અને જનરલ સુટ્રીવાન કેદ પકડાયો. લોડ હોના વહાણપર તેને લઈ જવામાં આવ્યો ને ફરી નહીં લડવાની પ્રતિજ્ઞા પર છોડી દેવામાં આવ્યો. તેની સાથે લોડ હોએ મોઢેથી ખજાર મોકલી કે કોંગ્રેસના કેટલાક સભાસ-દોને ખાનગી રીતે મળવાની અને તેમની સાથે વાતચીત કરવાની મારી મરજી છે; તેમની મરજીમાં આવે તે જગો અને વખત તે નક્કી કરે. કોંગ્રેસે ક્રાં-કિલન, જૈન આડમ્સ અને એર્લેડ રહેજને પોતાના તરફથી પ્રતિનિધિ નિમી મોકલ્યા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે તેઓ લોડ હોને મળ્યા. લોડ હોએ તેમને કહ્યું કે કોંગ્રેસની કમિટી તરિકે હું તમને ગણી સડું નહીં. સલાહ કરવાને અને વિશેષ ભાગવાને કોઈપણ ખાનગી ગૃહસ્થને મળવાનો મને અધિકાર છે. કમિટીના મેમ્બરોએ કહ્યું કે અમને જે રીતે તમારે ગણવા હોય તે રીતે ગણો. તમારે શું કહેવાનું છે તે માત્ર અમારે સાંભળવાનું છે. તોપણ અમે કોંગ્રેસના સભાસદ છીએ અને તે સભા તરફથી આવ્યા છીએ માટે અમે તો તે નાતાથી આવ્યા છીએ એમ ગણીએ છીએ. આ મુલાકાત થઈ રહ્યા પછી ત્રણે જણ પાછા ગયા ને કોંગ્રેસને જાહેર કર્યું કે સલાહ કરવાને લોડ હોને કંઈ અધિકાર હોવાનું જણાતું નથી. જે લોકો શરણ થઈ માફી માગે તેમને મારી આપવાનોજ માત્ર તેને અધિકાર છે. બર્કના કહેવા પ્ર-માણે “સરકાર લઈને સમાધાન કરવાનો” આ છેલ્લો પ્રયાત્ન હતો. એવો પ્રયાત્ન સફળ થાય નહીં એ ઉધડ છે અને તે વાત પ્રધાનોના જાણવા બ-હાર પણ નહીં જ હોય.

અમેરિકન સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કર્યા પછી સ્વતંત્ર સત્તા તરિકે બીજા દેશો સાથે પોતાનો સંબંધ કરવાની તબવીજ ચલાવ-વા માંડી હતી. યુદ્ધ રીતે ફ્રાન્સ સાથે કોલકરાઈ કરવાની, અને લડાઈમાં કામ લાગે એવો સરસામાન મેળવવાની તબવીજ કચારનીએ થઈ ગઈ હતી. હવે એ તબવીજે ઉધાડી રીતે કરવા માંડી. બીજા દેશો તરફથી મદદ-ની કોંગ્રેસને ઘણી જરૂર હતી. બદલામાં નફા ભરેલો વેપાર મદદ કરનાર દેશ સાથે ખુલ્લો કરવાની તેમને સવડ હતી. ફ્રાન્સના દરબાર સાથે પ્ર-થમ ગોઠવણ કરવાની તબવીજ કરવામાં કંઈ થવાનો સંભવ હતો, કા-રણ કે ફ્રાન્સ સાથેની છેલ્લી લડાઈમાં ઈંગ્લાંડે ફ્રાન્સને જે સખ્ત સરતો

કચ્છ કરાચી હતી તે ફ્રાન્સના મનમાં હજી સાચતી હતી. એવું માનવામાં આવતું હતું કે ઇંગ્લાંડ તરફ જોયા થએલા મનવાણું ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ અને તેનાં સંસ્થાનો વચ્ચે ચાલતો ઝગડો, ઇંગ્લાંડનું જોર બોધું કરવાને કામમાં લેવાની તક જવા દેશે નહીં. આ અનુમાનનો લાભ લેવાને કોંગ્રેસે વખત જવા દીધો નહીં. ફ્રાન્સના દરબારમાં અમેરિકાનું કામ કરવાને ક્રાંકિલન, સીલાસડીન અને આર્થર લીને એલચી નિમવામાં આવ્યા ને સધિનો મુસદ્દો, કામ કરવાની યાદી અને અધિકારના ખરડા તૈયાર કરી આપવામાં આવ્યા. સીલાસડીનનો આગળથી ફ્રાન્સ ગએલોજ હતો. આર્થર લી ઇંગ્લાંડમાં હતો. ક્રાંકિલને મુસાફરીની તૈયારી કરવા માંડી. આ કટોબર માસની ૨૬ મી તારીખે, વિલિયમ ટેમ્પલ ક્રાંકિલન અને બેન્જામિન ક્રાંકિલન બાબ નામના પોતાના બે પૌત્રો સાથે ફ્રાંકિલને ફિલાડેલ્ફિયા છોડ્યું. એક રાત ચેસ્ટર રહી બીજો દિવસે “રિપ્રિસલ” નામના લઘાઈના વહાણમાં તેઓ ફ્રાન્સ તરફ ઉપડી ગયા.

પોતાના દેશના કામમાં ક્રાંકિલનને કેટલી ખંત હતી અને સારૂ પરિણામ આવવાની તેને કેટલી ખાતરી હતી તેના લઘાઈરણ તરિકે એટલું કહેવું બસ થશે કે ફિલાડેલ્ફિયા છોડતા પહેલાં તેણે પોતાનો તમામ પૈસો બેગો કરી ત્રણ ચાર હજાર પાઉન્ડની રકમ કોંગ્રેસને ધીરી હતી.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ફ્રાન્સના દરબારમાં એલચી.

૧૭૭૬-૧૭૭૭.

ફ્રાન્સ તરફ મુસાફરી—નાન્ટઝ આવી પહોંચ્યો—પારિસ જઈ પેસે જામમાં મુકામ કર્યો—ફ્રાન્સમાં મળેલો આવકાર—તેના નામની અસર—તેની છાત્રીઓ, પુતળાં અને ચિત્રો—કાઉન્ટ ડી વરગેનની મુલાકાત—ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી પૈસાની મદદ—અમેરિકામાં લઘાઈનો સામાન મોકલ્યો—સામાન માટે કન્ટ્રાક્ટ—યુરોપનાં રાજ્યો સાથે કાલકરાર દરવાની વિરુદ્ધ ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય—લોર્ડ સ્ટોરમન્ટ—અમેરિકન ભસ્કરમાં નોકરી માટે પરદેશી અમલદારોની અરજ—ગ્રાફ—અમેરિકા સાથે કાલકરાર કરવામાં ફ્રાન્સની દીલનાં કારણો—એ બાબતમાં કાઉન્ટ ડી વરગેનની મુલાકાત—વેપાર અને દોસ્તીનો કાલકરાર—મદદ દરવાના કાલકરાર—

ક્રાંકિલન અને એકચીમંડળના જીવનઓની રાગ સાથે મુલાકાત.

ડિલાવર બુશીરથી ત્રીસ દિવસની મુસાફરી કર્યા પછી “રિપ્રિસલ” વહાણુ લોયર નદીના મુખ આગળ આવી પહોંચ્યું. દરિયાની ઉપ્પત્તા મા-પવાને ક્રાંકિલને ઈંગ્લાંડથી અમેરિકા આવતાં જે અખતરા કરી જોયા હતા તે આ મુસાફરીમાં ફરી કરી જોયા. પ્રથમ જે માલમ પડ્યું હતું તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ તેને જણાયું. રસ્તામાં કોઇ કોઇવાર અંગ્રેજ લ-ડાઇનાં વહાણુ મળતાં, પરંતુ બનેલાં સુધી લગાઇ કર્યા વગર ક્રાન્સના કિનારા તરફ દેકારી જવાને કપ્તાનને હુકમ હતો. તે ધારણા પાર પાડવા માટે આલાહી વાપરી તેણે પાછળ પડનારાને ચુકાવ્યા તે મુસાફરીની દરમિયાન લગાઇ કરવાનો પ્રસંગ આવવા દીધો નહોતો. કિનારે પહોંચતા પહેલાં જે દિવસપર તેણે માત્ર ભરેલાં જે અંગ્રેજ વહાણુ પકડ્યાં ને તે ચોતાની સાથે લઇ લીધાં.

વહાણુ નાન્ટઝ બદર જવાનું હતું પરંતુ પવન સામે હોવાથી લાંબુ સુધી જઈ શક્યું નહોતું. કિવમેરન અખાતમાં ચાર દિવસ રોકાયા બાદ ક્રાંકિલન અને તેના પાત્રો એક નામના નાના ગામડામાં ઉતર્યા. ત્યાંથી પગ રસ્તે ૭૦ માઈલની મુસાફરી કરી કિસેમ્પરની ૭ મી તારીખે તેઓ નાન્ટઝ આવી પહોંચ્યા.

ક્રાંકિલન ક્રાન્સમાં આવવાનો છે એમ કોઇ જાણતું નહોતું. કારણ કે તેની નિમણૂંકની ખબર આગળથી મોકલવામાં આવી નહોતી. તોપણ આટલે દૂર તે સરકારી મદતના કામે નિમાયા વગર આવે નહોતો એમ લોકોએ અટકળ કરી. અમેરિકાના મિત્રો તેના આવવાથી ઘણા ખુશી થયા અને આનંદથી તેને ભેટ્યા. તેના માનમાં એક મોટું ખાણું આપવામાં આવ્યું. મુસાફરીમાં થાકી-ગએલો હોવાથી ક્રાંકિલન મી. ગુ-યલના એક એકાંત બંગલામાં થોડા દિવસ વિશ્રાંતિ લેવા રહ્યો. પરંતુ અહીં પણ અમેરિકાના સમાચાર જાણવા અને તેને મળવા લોકોની દેહ ભરાતી. નાન્ટઝથી કોંગ્રેસના પ્રમુખને તેને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

“અમને મુસાફરીમાં ઘણા દિવસ લાગ્યા નથી, પરંતુ તોફાન નડવાથી મને ઘણી નબળાઇ લાગે છે; દરરોજ મારી તબિયત સુધરતી જાય છે અને થોડા દિવસમાં હું પારિસ જવાને ચક્રિતમાન થઈશ એમ લાગે છે. અહીંની સરકાર કોંગ્રેસ તરફના એલચીને ખુશી રીતે માન્ય કરવાને ખુશી

છે કે નહીં એ જાણવા વગર મારૂં અહીં આવવાનું પ્રયોજન હંપાડુ પાડવું મેં દુરસ્ત ધાર્યું નથી. મી. ડીન તરફ કમિટીના કાગળો લઈ ખામ કાસદ મોકલ્યો છે, તેની સાથે અમારું નિમણુંકપત્ર પણ મોકલ્યું છે કે જેથી તે અહીંની સરકારનો ભાવ જોઈ મને ખબર આપશે. અહીંના લોકો એમ ધારેછે કે હું કોલકત્તર કરવા આવ્યોહું. મને જે લોકો મળવા આવે છે તેમના બોલવા ચાલવા પરથી અને મારા તરફની તેમની સંખ્યાતાપરથી હું ધારું છું કે તેઓ એ વાતથી ધણા ખુશી છે.”

નાન્ટકમાં આઠ દહાડા રહી, ક્રાંડિલન પારિસ જવા નીકળ્યો. ૨૨તા-માં એક વીસીમાં તેણે મુકામ કર્યો હતો ત્યાં તેને ખબર પડી કે રામરા-જ્યની પડતીનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકર્તા ગિયન પણ ત્યાંજ બેઠેલો છે. ક્રાંડિલન એને ઓળખતો નહોતો તોપણ સલામ સાથે કહેવડાવ્યું કે આજ સાંજે ભેગા જમીશું. ગિયને ઉત્તર વાળ્યો કે હા. ક્રાંડિલનને માટે વિદ્વાન તરિકે મને ઘણો ઊંચો અભિપ્રાય છે પરંતુ અમારા રાજની બળવાખોર પ્રજા તરિકે હું તેની સાથે વાત કરવા ખુશી નથી આના જવાબમાં ક્રાંડિલને લખ્યું કે “આપના રાજ્ય મતને લીધે આપ મને મુશ્કાકાતનો લાભ આપી શક્યા ન-થી તોપણ ઇતિહાસકર્તા અને સદ્ગૃહસ્થ તરિકે આપને માટે મારો એટલો ઊં-ચો અભિપ્રાય છે કે આપ મહાન રાજ્યોની પડતીના ઇતિહાસો લખોછો તે-માં ભારે ઇચ્છાંડની પડતીનો ઇતિહાસ લખવાનો વારો આવે — મારી ખા-ત્રી છે કે એ વખત જલદી આવશે—તારે જે હકીકત મારી પાસે છે તે આપને લખવાના સાધન તરિકે હું ઘણી ખુશી આપીશ.” ૨૧ મી ડિસેમ્બરે ક્રાંડિલન પારિસ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો મી ડીન ત્યાંજ હતો અને મી. લી બીજે દિવસે આવી પહોંચ્યો તેથી આ એકચીમંડળ પેતાનું કામ એકદમ શરૂ કરવાને શક્તિમાન થયું. ક્રાંડિલને પારિસ પાસે જેસે નામ-ના ગામમાં લેરે ડી શોમન નામના અમેરિકાના એક દૃઢ મિત્રને ત્યાં પો-તાનો મુકામ કર્યો, ને જ્યાં સુધી ફ્રાન્સમાં રહ્યો ત્યાં સુધી ત્યાંજ રહ્યો. ક્રાંડિલન પારિસમાં આવ્યો છે એ વાત તરતજ આખા યુરોપમાં પસરી ગઈ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં તેણે વિદ્યુત સંબંધી કરેલી શોધોથી મુધરેલા દેશો-માં વિદ્વાન અને તત્ત્વવેત્તા તરિકે તેનું નામ જાણીતું થયેલું હતું. તેના શાસ્ત્ર સંબંધી લખાણોના ઘણી ભાષાઓમાં તરજુમાયવા હતા. તેનું ગ-રીબ રિચર્ડ ” અને બીજાં પરચુરણ લખાણો જે સાદી અને સહેલી ભા-ષામાં દુનિયાદારીને લગતાં હોયપણ ભરેલાં વચનોથી ભરપુર છે તેનાં પ-

આ બાબાન્તર થયાં હતાં. ઈંગ્લાંડમાં રહી તેણે કરેલી દેશ સેવા, પોતાના દેશના હક્કની લડત કરવામાં તેણે બતાવેલી દિગ્ગમ અને ખાંત, પાર્લામેન્ટ આગળ તેણે આપેલી જુગાની, અને પ્રધાનોએ તેના તરફ કરેલું ગેરવર્તન, આખા યુરોપમાં સર્વ ઠેકાણે જાણીતાં થયાં હતાં; અને તત્ત્વવેત્તા અને વિદ્વાન તરિકે તેને મળેલી કીર્તિ ઉપરાંત દેશ દાઝમ અને પરોપકારી પુરુષ તરિકે પણ મળી ચૂકી હતી. પહેલા નંબરનો એક ફ્રેંચ ઇતિહાસ લખનાર તેના વિષે નીચે પ્રમાણે લખી ગયો છે.

“ફ્રાન્સમાં ફ્રાંકિસનના નામથી થએલી અસરથી એમ કહી શકાય કે દરબાર સાથે નહીં તોપણ ફ્રેંચ જેવા સ્વતંત્ર લોક સાથે તેણે પોતાના આગમનનું પ્રયોજન ક્યારનુંએ સફળ કરી નાખ્યું હતું. રાજકિય રીતબાંતના નિયમ પ્રમાણે તે પ્રધાનોને લણી વખત મળી શકતો નહીં પરંતુ રાજતંત્ર ચલાવવામાં સદાયમૂત સર્વે અધિકારીઓના સમાર્ગમમાં તે રહેતો. જાણે અસલીવખતનો કોઈ પ્રશ્ન કપિ આધુનિકોને પોતાના દાખલાથી બોધ આપવાને જન્મ લઈને આવ્યો ન હોય એવો તે લાગતો. જે પ્રબલસત્તાક રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરિકે તે આવ્યો હતો તે રાજ્ય જાણે દેહ ધરોને ઉભું ન હોય એમ તેની છાપ વાગી હતી. તેના જેવાજ તેના દેશ બાહ્યમાં સદગુણી હશે અને તેના જેવીજ અસર કારક અને આકર્ષક તેમની મુખમુદ્રા હશે એમ લોકો માનવા લાગ્યા પેસેમાં જે ધરમાં તે રહેતો હતો તેમાં તેની મુલાકાતનો જેને લાભ મળે તે ખરે નશીબદાર મળાવા લાગ્યો. આ પુન્ય પુઠા ઠાકાનો ફ્રાંસીઅન જેવો દેખાવ અને સોક્રેટીસ જેવો વિચાર હતો. રાજદરબારી લોકો તેના ગૌરવથી ચકિત થતા ને તેને પાકો રાજ્યનીતિ માનતા. જુવાન અમલદારો, અમેરિકામાં નામ કાઢવાની ઉત્કંઠાથી આતુર થઈ, અમેરિકાનોની લશ્કર સંબંધી સ્થિતિના સવાલ તેને પુછતા અને જ્યારે મરદાઈ ભરેલા પુઠા મનથી અને જાવિખ્યને માટે કાળજીથી સે. અમેરિકાનોની હાર થએલી જાણ્યવતો અને પોતાનો દેશ જોખમ ખરેલી સ્થિતિમાં આવી પડેલો હોવાનું કહેતો ત્યારે એ ઊછરતા પ્રબલ સત્તાક રાજ્યના સિપાઈઓને મદદ કરવાની આતુરતા તેમનાં અંતઃકરણમાં પેદા થતી.”

“ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કર્યા પછી, ફ્રાન્સ દરબાર સાથે કોલકરાર કરવામાં ફ્રાંકિસને કરેલા કામનો ઇતિહાસ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. ફ્રાંકિસનના સદગુણ અને કીર્તિ તેને માટે કોલકરાર ચલાવી રહ્યાં હતાં.

તેને આવ્યાને બીજું પર્યે પૂરું થયું નહોતું એટલામાં સર્વની ખાત્રી થઈ કે ક્રાંતિજનના દેશબાહ્યોને લશ્કર અને અરમારની મદદ આપવા ના કહેવું શક્ય નથી.”

ક્રાંતિજનના ડોકાની છાપચાળા ઘણી જાતના અને જૂના જૂના કાગળો આંદ ક્રાન્સમાં જનાવવામાં આવ્યા હતા અને તે દુકાને દુકાને વેચાતા હતા. વીંટીપર બેસાડવાને, તપખીરની દાળડીપર જડવાને અથવા એવી રીતનો બીજો ઉપયોગ કરવાને એ આંદ ખુશીથી ફેંચ્યો જમીન કરતા. વળી પ્રવિણ ચિત્રકારો તેનાં ચિત્ર તૈયાર કરી સખ્યાજંઘ વેચી શકતા. એકંદરે ક્રાંતિજનપર લોકો એવા શીદ થઈ ગયા હતા કે તેના પ્રત્યેની પોતાની પ્રીતિ બતાવવામાં કંઈ કચાશ રાખતા નહીં.

ફ્રેન્ચ સરકાર આગળ મૂકવાનો વેપારના કોલકરારનો ખરડો કોંગ્રેસે પોતાના એલચીઓને તૈયાર કરી આપ્યો હતો. વળી તેમને એવી સૂચના આપી હતી કે તેમણે એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોના ખરચે ફ્રેન્ચ સરકાર મારફતે લગાધનાં વહાણ તૈયાર કરાવી મોકલવાં; પૈસા ઉઝીના લેવા; લગાધમાં જરૂર પડે એવો સામાન મેળવી મોકલવો; ક્રાન્સની સરકારની પરવાનગીથી અમેરિકાના વાવટા નીચે વહાણો તૈયાર કરાવી મોકલાવી દેવાં; ક્રાન્સના દરબારમાં બીજા દેશોના એલચી હોય તેમની મારફતે તેમના દેશનું વહાણ કેવું છે તે જોવું; એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા અને રાજ્યસત્તા તેમની પાસે કબ્જા કરાવવી અને એવા દેશો સાથે મિત્રાચારી અને વેપારના કોલકરાર કરવા. ખરચખુટણને માટે જરૂર પડતો પૈસો અમેરિકન માલનાં વહાણ વખતોવખત મોકલી પૂરો પાડવાને મોકલવું કરવામાં આવી હતી.

ક્રાન્સના પ્રધાનમંડળમાં પરદેશ સંબંધી કામનો પ્રધાન કાઉન્ટ ડી વરગેન હતો. ૨૮ મી ડિસેમ્બરે વરસેલના મહેલમાં તેણે અમેરિકન એલચીઓની મુલાકાત લીધી. તેમને આદર પૂર્વક આવકાર આપી તેણે તેમની સાથે છૂટકી અને ખુશ્ખા મનથી વાત કરી. એલચીઓએ કોલકરારનો ખરડો તેની આગળ મૂકી આગમનનું પ્રયોજન ઠીક સંજગાળ્યું. વરગેને એલચીઓને કહ્યું કે તમે આ રાજ્યમાં રહેશો ત્યાં સુધી આ સરકાર તમારે સંરક્ષણ કરશે એ વાતની ખાત્રી રાખજો. તમે જે વાત ઠીક છે તેપર આ સરકાર ધ્યાન આપશે; ક્રાન્સ અને એટલિટન વચ્ચે હાલ જે કોલકરાર જારી છે તેને અનુસરીને અમારાં જંદરમાં તમને વહાણ લા-

વવાની અને વેપાર કરવાની છૂટ આપી શકાય તેટલી આપવામાં આવશે. અમેરિકામાં હાલ કેવી રીતનો માગણો છે તેનું દુકાનમાં બિચારા લખી આપવા વરગેને એલચીઓને છેવટે કહ્યું ને આ પ્રમાણે આ મુલાકાત પૂરી થઈ. આ હેવાલ તૈયાર કરી ચોડા દિવસમાં મોકલવામાં આવ્યો. પરંતુ તેનો કંઈ જવાબ મળ્યો નહોતો. અમેરિકાનો ઉધારી રીતે પક્ષ લેતો છે. ગ્રાંડ સાથે તુરત લડાઈ કરવી પડે તેથી ફ્રેંચ સરકાર એકદમ સ્પષ્ટ જવાબ આપવા તૈયાર નહોતી. કાઉન્ટ વરગેને, એલચીઓને સલાહ આપી કે તમારે સ્પેનના એલચી કાઉન્ટ ડી અરન્ડાને મળવું અને તેની સરકારનો શો વિચાર તે જાણી લેવું. જો સ્પેન અને ફ્રાન્સનો એક વિચાર થાય તો પછી તમારું કાર્ય ઘણું સુખમ થશે. એલચીઓ આ સલાહ પ્રમાણે તેને મળી હકીકત કહી આવ્યા કાઉન્ટ ડી અરન્ડાએ વચન આપ્યું કે હું તમારી અરજી મારી સરકાર તરફ મોકલાવી આપીશ; મને આશા છે કે મારી સરકાર ફ્રાન્સની સરકાર સાથે મળીને આશરો.

આ પ્રમાણે ઉપરથી ઢીલુ દેખાડ્યા છતાં ફ્રેંચ સરકારનો અંદરખાનેથી અમેરિકાને પૂરું મદદ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો. બોમારશે નામના માણસને દસ લાખ લીવર આપી અમેરિકન લોકોને ખાનગી રીતે લડાઈનો સામાન પૂરો પાડવાની તબીબી તેમના તરફથી ક્યારનીયે કરવામાં આવી હતી ફ્રાન્સ આ પ્રમાણે અમેરિકન લોકોને મદદ કરે છે એ વાત ઇંગ્લાંડના જાણવામાં આવે નહોતી એટલા માટે આ મદદ એવી રીતે આપવામાં આવી હતી કે તેનો કોઈને શક પડ્યો આવે નહોતો. બોમારશેને આપેલા પૈસા વડે તેણે લડાઈમાં ઉપયોગમાં આવે એવો સામાન જપાળ્યો ખરીદ કરી દીધો હતો અને જાણે વેપારને માટે દુકાન કાઢી હોય તેમ એ સામાન અમેરિકન સંસ્થાઓને ઉધારે વેચવા માંડ્યો હતો. મી. ડીન સાથે કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે આ સામાન તે અમેરિકા મોકલાવતો. કોમેસે એના બદલામાં તમાકુ અને બીજા અમેરિકન પેદાશ મળે ત્યારે મોકલવાની હતી. કોંગ્રેસ ફ્રાન્સ આવ્યો તે પહેલાં આ ગોઠવણથી સંખ્યાબંધ સામાન જૂઠાં જૂઠાં વહાણોમાં અમેરિકા સ્વાને થઈ ગયો હતો અને ઘણાખરો સહિસલામત પહોંચી ગયો હતો. કોમેસે માગેલાં વહાણ ફ્રેંચ દરબારે આપવા કમુલ કર્યું નહોતું. પરંતુ ખાનગી રીતે એલચીઓને જાણવું કે અમેરિકન સંસ્થાઓને જોઈતી ચીજો ખરીદ કરવાને તેમને વીસ લાખ લીવર ધીરવામાં આવશે. એલચીઓને એવું જાણ-

વવામાં આવ્યું હતું કે આ રકમ અમેરિકાના કેટલાક મિત્રો તરફથી આ-
નગી રીતે ધીરવામાં આવે છે અને સલાહસાન્તિ થતા પહેલાં તે પાછી
માગવામાં આવશે નહીં. પણ ખરેખરી રીતે આ રકમ ક્રાન્સના રાજની
તીજેરીમાંથી લેવામાં આવી હતી અને ત્રણ માસે પાંચ લાખ લીવર, એ
પ્રમાણે નિયમસર હપ્તેથી આપવામાં આવી હતી. આ પૈસાથી એલચીઓ
લડાઈનાં હથિયારો અને બીજો સરસામાન જરૂર પડે તેમ ખરીદ કરી
અમેરિકા મોકલાવ્યા જતા હતા. તેઓએ એક વહાણ આમસ્ટરડામમાં
અને એક નાન્ટઝમાં બનાવરાવ્યું. આ બધી ગોઠવણ ઘણીજ ગુપ્ત રીતે
ચાલતી હતી; તોપણ અંગ્રેજ એલચી લોર્ડ રોરમન્ટે ઠેકાણે ઠેકાણે બા-
તમીદારો રાખેલા હોવાથી અમેરિકાને મળતી મદદની તેને ધીમે ધીમે ખ-
બર પડવા લાગી. અમેરિકનોને ક્રાન્સમાંથી મદદ મળે નહીં એવી ગોઠ-
વણ કરવાને તેણે ફ્રેન્ચ દરબારને લખી જણાવ્યું. તેના લખાણને જાણે
માન અપાતુ હોય એવું બતાવવાને અમેરિકન એલચીઓએ તૈયાર કરા-
વેલાં વહાણ પકડાવવાને અને અટકાવવાને ફ્રેન્ચ દરબારે હુકમ કાઢ્યો. તો-
પણ અમેરિકનોએ અંગ્રેજ વહાણોને પકડી લાવી ક્રાન્સના બંદરમાં વેચ-
વાનું જારી રાખ્યું. આથી અંગ્રેજ એલચીઓ પ્રથમ કરતાં બારે વાંધો ઉ-
ઠાવ્યો. તે પરથી કાઉન્ટ વરગેને અમેરિકન એલચીઓને કાગળ લખ્યો
કે આ પ્રમાણે કરશો તે ચાલશે નહીં. કારણ કે ઇંગ્લાંડ સાથે અમારા
કોશકરારથી બાધ આવે એવું કંઈ પણ વર્તન તમને કરવા દેવામાં આ-
વશે નહીં. ક્રાન્સના દરબારનું ખર્ચ વલણ કેવું છે તે એલચીઓ જાણતા
હતા. તેથી આવા ઉપર ઉપરનો દેખાડો કરવાના હુકમોથી તેઓ ડરી ગ-
યા નહીં. જે જે સામાન તેમને મળી શકતો તે અમેરિકા મોકલાવવાનું
તેમણે જારી રાખ્યું. ફેર માત્ર એટલોજ પડ્યો કે હવે આગળના કરતાં
વધારે સાવધગીરી અને ગુપ્તપણું રાખવા માંડ્યું.

ક્રાન્સમાં કામ કરવામાં સુખ્ય ક્રાંકિલન અને ડીન હતા. યૂરોપના
બીજા દેશોને અરજ કરવા અને તેમની મદદ માગવા એલચીઓને કોં-
ગ્રેસે અધિકાર આપેલો હતો તેની રૂઢિએ એ કામ કરવા આર્થર લીને તે-
મણે પ્રથમ સ્પેન અને પછી પ્રુશિયા જવા રવાના કરી દીધો હતો. આ
કામગીરીમાં રોકાવાથી તેને ઘણા વખત ક્રાન્સની બહારને બહાર રહેવું
પડ્યું હતું. પરદેશોની મદદ માટે આજીજી કરવાનું ક્રાંકિલન પસંદ કરતો
નહીં. એ વાત કોંગ્રેસમાં કાઢવામાં આવી હતી ત્યારે તે તેની સામે ય-

ચો હતો. બીજા દેશના રાજ્યકર્તા પોતાની મેળે મદદ કરવાનું કહેતા આવે ત્યાં સુધી વાટ જોવી એમાંજ અમેરિકનો મોજો રહેલો છે એમ ક્રાંતિકર્તા ધારતો હતો. પરંતુ ધણા જણનો વિચાર એથી ઉઘટેા હોવાથી યુરોપના જૂદા જૂદા દેશમાં મદદ માગવાને એલચીઓ અથવા મુખત્યારો વખતો વખત મોકલવાનું મંજુર થયું હતું. આવી રીતે કરેલી અરજીઓનું કંઈ સાફ પરિણામ આવેલું જણાતું નથી. ક્રાંતિકર્તાને ક્રાન્સમાં આવ્યાને થોડાં અઠવાડિયાં થયાં નહોતાં એટલામાં રૂપેનના દરબાર જોડે કોલકારાર કરી મદદ માગવા જવાને કોંગ્રેસે તેને અધિકાર આપી એલચી નિમ્નો. પણ આ કામ મી. લીને તે પહેલાં સોંપેલું હોવાથી અને રૂપેન દરબાર મદદ કરવાને તૈયાર હોય એવું નહીં જણાવાથી ત્યાંનું એલચી પાણું કબુલ કરવાને ક્રાંતિકર્તા ના પાડી. અને કોંગ્રેસનું સમાધાન યાય એવી રીતે ના પાડવાનાં કારણો લખી જણાવ્યાં.

આ અરસામાં ક્રાન્સના દરબારમાં રહેલા અમેરિકન એલચીઓને એવી ખબર પડી કે દરિયાપર કંઈ પકડેલા અમેરિકન કેદીઓપર ઇંગ્લાંડમાં ઘણો જુલમ જુલમવામાં આવેછે. કેટલાએક અમેરિકન કેદીઓને આફ્રિકા અને એશિયામાં આવેલાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાએકોને જપ્તજરતીથી લસકરમાં દાખલ કરી તેમના દેશીઓ સામે લડવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. અમેરિકનોએ પકડેલા કેટલાએક અંગ્રેજ કેદીઓને તે વખત એક અમેરિકન વહાણમાં ક્રાન્સ લાવવામાં આવ્યા હતા તેમને બદલે તેમના જેટલા અમેરિકન કેદીઓનો બદલો કરવાને એલચીઓએ લોર્ડ રોડરમન્ટને પત્ર લખ્યો. આ પત્રનો તેણે કંઈ જવાબ લખ્યો નહીં તેથી વળી બીજી વાર એલચીઓએ તેને પત્ર લખી જણાવ્યો. આ બીજા પત્રના જવાબમાં લોર્ડ રોડરમન્ટે તોબ્યા ગાબ્યા શબ્દોમાં લખી જણાવ્યું કે “રાજાની ક્ષમા માગવા આવતા નહીં હોય તો બળવાખોરોની અરજી રાજાનો એલચી લઈ શકતો નથી.” આવા ઉદ્વેગ અને અપમાનકારક શબ્દોવાળો કાગળ એલચીઓએ લોર્ડ રોડરમન્ટને પાછો મોકલ્યો અને તેને જણાવ્યું કે ગ્રેટબ્રિટન અને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ જેવા બે દેશના હિતને લગતી બાબતોમાં અમે લખેલા પત્રનો અંમને આવો શરમજારેલો જવાબ તમે આપ્યો છે તે, યુષ્ત વિચાર થવાને તમારા તરફ આ સાથે ખરત મોકલ્યો છે. ઇંગ્લાંડના પ્રધાને તેમના એલચીના જેટલા અધિચારી નહોતાં અમેરિકન વટાવો-

એ પકડેલા કેદીઓની વધતી જતી સંખ્યાથી તેમની ખાત્રી થઇ કે દયાની ખાતર નહીં તો નિદાન સ્વાર્થની ખાતર કેદીઓનો અદલો બદલો કરવો એ લાભકારક છે.

ક્રાંકિલને ફ્રાન્સમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી અમેરિકાના લશ્કરમાં નોકરી લેવાની ઉમેદ ધરાવનાર હજારો લોકો કોંગ્રેસપર અને જનરલ વોશિંગ્ટનપર બલામણના કાગળો માગવા તેની પાસે આવતા. જૂદા જૂદા દેશમાંથી, અને જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં, તેનાપર હજારો અરજીઓ આવતી; કેટલાક અરજદારો પોતાનાં પરાક્રમેનાં પાંકાં ટુંકતા; કેટલાક પોતાનાં સરદીફીકેટ મોકલતા; કેટલાક વગવાળા અને મોટી પદવીના ગૃહસ્થો તરફથી સીપારસના પત્રો લઇ આવતા; આ બધાની ઇચ્છાઓ પૂરીપાડી શકાય એમ નહોતું. એમ છતાં એખી ના કહે તો કદાચ કોઇને ખોટું લાગે તેથી ક્રાંકિલન અરજદારોની સમજુત કરતો કે અમલદારો રાખવાનો મને અધિકાર નથી; લશ્કરમાં બધી જગાઓ ભરાઇ ગઇ છે; મારી બલામણથી નવી જગાઓ કાઢવામાં આવશે નહીં; તમે અમેરિકા જશો તો કદાચ નિરાશ થઇને પાછા આવવું પડશે. આ બાબત એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં ક્રાંકિલને લખ્યું હતું કે “નોકરી માટે ઉમેદવારો તરફથી મને પત્રો ન મળ્યા હોય અથવા કોઇ મળવા ન આવ્યું હોય એવો એક પણ દિવસ જતો નથી. મને કેટલો ત્રાસ આપવામાં આવે છે તેનો તમને ખ્યાલ હોઇ શકે નહીં. મારા મિત્રોને ક્યાંથીએ શોધી કાઢવામાં આવે છે અને તેમની પાસે મારાપર બલામણો કરાવવામાં આવે છે. અરજદારો ઉપરાંત તમામ ખાતાના મોટા મોટા અધિકારી, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ સવારથી રાત્રિ સુધી મને જંપવા દેતાં નથી.” એક અરજદારને ક્રાંકિલને નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો હતો:—

“તમે મને પુછોછો કે મારા હુદાની રૂઝમે હું તમને બલામણના પત્રો આપી ગદદ કરી શકું નહીં ? તમે લાચકીવાળા માણસ હશો એ વિષે મને તો સંદેહ નથી; પણ તમારી લાચકી તમે જાણો એટલે તો ખીન્નઓના જાણવામાં નહીં હોય એ વાત તમે ભૂલી જતા હશો ખરા. જરા વિચાર કરશો તો તમારી ખાત્રી થશે કે તમારા જેવા ગૃહસ્થ જેના વિશે હું કંઇ જાણતો નથી તેને બલામણનો પત્ર હું આપું તો મારી બલામણનું કંઇ વજન રહે નહીં. મારા દેશને ઉપયોગી થવાની તમારી ઇચ્છાને માટે હું તમને સાચાથી આપુંછું; અને તેના બદલામાં મધ્યસ્થ કે અમેરિકા જ-

વા તમે ધારેલી યોજનામાં હું તમને ઉપયોગી થાઉં તો સારું. અહિંના ધણા અનુભવી અમલદારો ત્યાં જઈ અમારા લસ્કરમાં દાખલ થવાનું કહે છે. પરંતુ હું તેમને એ બાબત ઉત્તેજન આપી શકતો નથી, કારણ કે તેમ કરવા મને હુકમ નથી. વળી તેઓ ત્યાં જાય તો તેમને ક્યાં ગોઠવવા એ મુશ્કેલીનું કામ થઈ પડે. તેટલા માટે હું ધારૂં કે તમારે માટે સૌથી ઉત્તમ વાત એ છે કે, આટલી લાંબી, જોખમભરેલી અને ખર્ચવાળી મુસાફરી ન કરતાં તમારા મિત્રોની સલાહ લઈ તમારે ઘેર રહેવું.”

તોપણ એક માણસને માટે ક્રાંતિકર્તા ઘણી ખુશીથી, કંઈપણ આના-કાની વગર કોંગ્રેસને બલામણુ કરી હતી. પાછળથી માલમ પડ્યું કે આ માણસ ધણો લાયક હતો ને તેને માટે જોઈ આશાઓ આંધવામાં આવી હતી તે તે તેણે પૂર્ણ કરી. ક્રાંતિકર્તા અને ડીને કોંગ્રેસને એ સબંધમાં લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું છે કે “મારકિવસ ડી લાફે નામનો ઈઆ કુળનો એક જુવાન માણસ આપણા લસ્કરમાં નોકરી કરવા ફેટલાક નામીયા અમલદારો સાથે પોતાના વહાણમાં અમેરિકા તરફ ઉપડી ગયો છે. અહિં તે ધણો લોકપ્રિય છે ને સર્વની આશિષ લઈને આવે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે તમારા તરફથી તેનો યોગ્ય સત્કાર થશે અને એ દેશમાં તેના કામમાં તેને કંઈ દરકત નહીં. જે માણસો તેના કામને અવિચારી ગણે છે તેઓ પણ તેના જુસ્સાનાં વખાણુ કરે છે. એને તમે માન અને આદર આપશો તેથી તેના સમા એકલા નહીં પણ આખો ફ્રાન્સ દેશ ખુશ થશે. અને અહિં જે કામ કરવા અમે આવ્યા છીએ તેમાં મદદ મળશે. પોતાની જુવાન અને ખુશ્નુરત સ્ત્રીને તે અહિં મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. તેણીને ખાતર અમે આશા રાખીએ છીએ કે આપણા સેનાપતિ ઉસાહી લાફિને જુરસો એટલે દરજ્જે દાખમાં રાખશે કે ખરી જરૂરના પ્રસંગ વગર તેની છંદગી જોખમમાં આવે એવા કામપર તેને મોકલશે નહીં.”

ક્રાંતિકર્તાનાં આગ્રહને દરમિયાન એક નવા ત્યારે ફ્રાન્સ દરમિયાને અમેરિકન ઝગડામાં ઉઘાડી રીતે ભાગ લેવાને મરજી દેખાડી. આ બાબતપર ફ્રાન્સના પ્રધાનોમાં એક મત નહીં હતો. કાઉન્ટ વરગેન અને કાઉન્ટ મોરિયાનો મત એવો હતો કે અમેરિકનોનો પક્ષ લઈ ઈંગ્લાંડ સાથે લડાઈ ઉભી કરવી. ટરગો અને બીજા ફેટલાક પ્રધાનો ઈંગ્લાંડ સાથે લડાઈ કરવાનું પસંદ કરતા નહીં. ખુદ રાજાએ પણ ઈંગ્લાંડ સાથે લડાઈ કરવાની વાત ઘણી આનાકાની પછી સ્વિકારી. ૧૭૭૬ ની લડાઈઓનાં પરિણામ

એવાં ખરાબ આવ્યાં હતાં કે આતું પગલું બરવાને કોઇને ઉત્તેજન મળે નહીં. અમેરિકન લશ્કરે કેનેડા ખાલી કરવું, લાંગટાપુ આગળ મળેલો પરાજય, વોર્સિંગ્ટન કિલ્લો ખોવો, ન્યુજર્સે આગળ વોર્સિંગ્ટનના લશ્કરનું પાછું હાલવું અને કોંગ્રેસનું ફિલાડેલ્ફિયાથી બાલ્ટિમોર નાલી જવું. આ બધી વિપરિત ખીનાઓપરથી યુરોપમાં ઘણા જણ એમ અનુમાન કરતા હતા કે થોડા વખતમાં ઝગડાનો છેડો આવશે. પરદેશો સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધી મદદની આશા રાખવાનો આ વખત નહોતો. અમેરિકન લોકો આખર સુધી ઝગડામાં ટકી રહેશે, અને તેમનામાં સંપ, જુરસો અને નિશ્ચય છે એમ યુરોપમાં બધાના જણવામાં નહોતું. ફ્રાન્સના પ્રધાનોને એવી ખીક હતી કે વખતે અમેરિકનો ઇંગ્લાંડ સાથે સમાધાન કરી દેતો આપણી સ્થિતિ કંઠથી થાય. યુનાઇટેડ સંસ્થાનો સાથે હજી સુધી ઉધારી રીતે મિત્રાચારીનો સંબંધ ફ્રાન્સે બાંધ્યો નહોતો તેનું મુખ્ય કારણ આ હતું.

પરંતુ ૧૭૭૭ માં અમેરિકનોનાં નશિબ ખુલ્લાં એ સાક્ષમાં તેમને એટલી હતો મળી કે ૧૭૭૬ માં થએલા પરાજય બુસાઇ ગયા. ખરગોષ્ટનના લશ્કરના પકડાયાથી અને જનરલ વોર્સિંગ્ટનના હાથ નીચે પેન્સિલ્વેનિયામાં લશ્કરે બતાવેલી બહાદુરીથી યુરોપમાં ખાત્રી થવા લાગી કે અમેરિકનો પાછા હાલવાના નથી, ને તેમનામાં તાકાત કે હલતા કમ નથી. ૪ થી ડિસેમ્બરે ખરગોષ્ટન કેદ પકડાયાની અને જનરલ ટાઉનની હતતની ખબર લખતે એક ખાસ વહાણ ફ્રાન્સ આવ્યું. એલચીઓને આ ખબર મળી કે તુરત તેમણે તે પ્રધાનમંડળને જણાવી. બે દિવસ પછી રાજનામંત્રી મંડળને ચિઠ્ઠિસ મી. જીરોલ્ડ, કાઉન્ટ વરગેન અને કાઉન્ટ મોરિયાના હુકમથી ફ્રાંક્રિસનને મળવા આવ્યો ને કહ્યું કે તમારા દેશબાઇઓએ મેળવેલી હતતને માટે અમારા દરબાર તરફથી મુખ્યારક્ષાની આપવા હું આવ્યો છું. બીજી કેટલીએક વાતચીત કર્યા પછી જીરોલ્ડે સૂચના કરી કે આ દરબાર સાથે સંધિ કરવાના સંબંધમાં હવે તમે ફરી વાત ઉપાડજો. ફ્રાંક્રિસને થોડા દિવસમાં એક અરજ તૈયાર કરી અને તેપર ત્રણે એલચીઓએ સહીઓ કરી કાઉન્ટ ડી વરગેનને આપી. સંધિના કરારનો ખરડો નક્કી કરવાને એલચીઓની મુલાકાત લેવાનો કાઉન્ટ વરગેને ૧૨ મી તારીખનો દિવસ ઠરાવ્યો. એ દિવસે ફ્રાન્સ તરફથી કાઉન્ટ વરગેન અને મી. જીરોલ્ડ અને અમેરિકા તરફથી તેના એલચીઓની સભા મળી. વરગેને શરૂઆતમાં વોર્સિંગ્ટનની બહાદુરીનાં વખાણ કર્યાં, અને અમેરિકનોની ચઢતી થતી જોઇ, થોતાની

પુશી બતાવી. પછી સુદાની વાત નીકળી. કેવી રીતના કોલકરાર કરવા અમેરિકા તૈયાર છે એમ વરગેને પુછ્યું તેના જવાબમાં ક્રાંટિલેને અમેરિકાથી આજુબો ખરડો બતાવ્યો ને કહ્યું કે એમાં જે ફેરફાર કરવો જરૂર જણાય તે અમે કરીશું. વરગેને કૅટલીક ફેરફાર કરવાની ખાતરી બતાવી પણ તે ઘણી મદતની હતી નહીં. વરગેને જણાવ્યું કે આ રાજ્ય અને સ્પેન સાથે એવો સંબંધ છે કે સ્પેનને પુછ્યા વગર કંઈ નવી સંધિ કે સંબંધ અમારાથી થાય નહીં. આ સંધિમાં સ્પેન દાખલ થવા પુશી છે કે નહીં તે પુછાવવાને ખાસ માણસ આજે મોકલવામાં આવશે. ત્રણ અઠવાડિયામાં લાંબી જવાબ આવ્યા પછી આ વાત નક્કી થશે.

ત્રણ અઠવાડિયાં પૂરાં થયાં નહીં એટલામાં મી. જીરોલ્ડ ફરીથી મળવા આવ્યો ને એલચીઓને જણાવ્યું કે “અમારા રાજ સાહેબે પ્રધાનમંડળની સલાહથી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરવાનો અને તેમની સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ બાંધી ગદ્દ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. લાંબો ગળત આજે એવા કોલકરાર કરવાને અમારી ખરજી છે અને તેમ થવાને અવશ્યની વાત એ છે કે બંને પક્ષને સરખા હક મળવા જોઈએ કે જેથી તે ટકાવી રાખવા બંને પક્ષને સ્વાર્થ રહે. સંસ્થાનોની હાલની સ્થિતિનો લાભ લઈ અમે એવી શરતો કબ્જ કરાવવા માગતા નથી કે જે બીજી સ્થિતિમાં તેઓ પુશીથી કબ્જ કરે નહીં. તેમની સ્વતંત્રતાને બંને એટલી હરેક રીતે ટેકો આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. આથી કરીને કદાચ અમારે ઇંગ્લાંડ સાથે લડાઈ કરવી પડશે તોપણ તેનું ખર્ચ કે હુકશાની તમારી પાસે માગીશું નહીં. અમારે તો તમારી પાસે એટલુંજ કબ્જ કરાવવું છે કે ઇંગ્લાંડ સાથે સંધિ કરીને યુનાઇટેડસ્ટેટ્સે પોતાની સ્વતંત્રતા છોડવી નહીં અને ઇંગ્લાંડના તાબામાં ફરી આવવું નહીં.

આખરે જણાવ્યું કે આ કાગમાં કંઈ ભાગ લેવાની સ્પેનના રાજની ખરજી નથી તેથી અમેરિકા અને ફ્રાન્સ વચ્ચેના કોલકરારની બાંજગડ વગર વિલંબે આગળ ચલાવી, ચોડા વખતમાં પૂરી કરવામાં આવી. આ કોલકરારની શરતો ઘણે ભાગે કોંગ્રેસે કરી આપેલા ખરડાને અનુસરતીજ હતી. આ પછી ફ્રાન્સના પ્રધાને મિત્રાચારીની સંધિનો બીજો ખરડો રજૂ કર્યો. પહેલી કરતાં આ સંધિનો ઉદ્દેશ વધારે બહોળો હતો. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈ થાય તોજ તેનો અગલ થવાનો હતો. પહેલી શરત એ હતી કે અમેરિકન ઝગડો ચાલે ત્યાં સુધી બંને પક્ષે એકત્ર થઈ લ-

ડું ને એક ખીજને મદદ કરવી. ખીજ શરત એ હતી કે ઉત્તર અમેરિકામાં કંઈ અંગ્રેજી પ્રદેશ અમેરિકન સંસ્થાનો છૂટી લે તો તે પ્રદેશ તેમના તાબામાં રહે. મેક્સિકોના અખાતમાં અથવા તેની પાસેનો કંઈ પ્રદેશ ફ્રાન્સનો રાજ છૂટી લે તો તે તેને તાબે રહે. ઐરિશ્ઠન સાથે કોઈ પક્ષે ખીજ પક્ષની પ્રથમ સંમતિ લીધા શિવાય સંધિ કરવી નહીં. એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કબ્બુલ કરી લગાધનો છેડા આવે એવી સંધિ થાય નહી ત્યાં સુધી કોઈ પક્ષે લડવાનું બંધ કરવું નહીં. એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોએ બાંહેધરી આપી કે ફ્રાન્સના તાબામાં જે અમેરિકન મુલક હાલ છે, અને હવે પછી આવશે તેને અમે આંચ આવવા દઈશું નહીં. ફ્રાન્સે બાંહેધરી આપી કે એકત્ર થએલાં સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા અને રાજ્યસત્તાને અમે આંચ આવવા દઈશું નહીં અને જે મુલક હાલ તેમને તાબે છે, અને હવે પછી તેમને તાબે આવશે તે રહેવા દઈશું.

આ બન્ને કરારપત્રોમાં બન્ને પક્ષ એક સરખી પદ્ધતિ હોય એવી રીતે દરેક બાબત સરખી રીતે નક્કી કરવામાં આવી હતી. વેપાર સંબંધી સંધિમાં બન્ને પક્ષે એક ખીજને સરખા વેપાર કરવાના હક આપ્યા અને તેજ હક ખીજ કોઈ દેશને આપવા હોય તો તેમ કરવાની છૂટ રાખી. મદદ અને મિત્રાચારીની સધિથી, અમેરિકાની સ્વતંત્રતા ઇંગ્લાંડ કબ્બુલ કરી સંધિ કરે લાંબુધી ફ્રાન્સની મદદ અમેરિકનેને મળી. ફ્રાન્સને બદલો કંઈ જોઈતો નહોતો. સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડથી છુટાં પડે અને ઇંગ્લાંડનું જોર નરમ પડે એટલે બદલો તેને બસ હતો. વળી અમેરિકન વેપાર અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડ પોતાને એકલાને તાબે રાખી રહ્યું હતું અને પોતાની દોલત વધારી હતું હતું તેમાં ફ્રાન્સને હવે ભાગ મળવાનો એ જોઈલે દરજે ઇંગ્લાંડને નુકસાનકારક હતું તેટલે દરજે ફ્રાન્સને ફાયદાકારક હતું. છતાં અથવા બક્ષાસથી પ્રદેશ મેળવવાની ફ્રાન્સને લાલચ નહોતી. ઇંગ્લાંડ સાથેની છેવટની લડાઈમાં કેનડા અને સેન્ટલોરેન્સના અખાતમાંના ટાપુઓ ફ્રાન્સે ગુમાવ્યા હતા તે પણ પાછા મેળવવાની ફ્રાન્સને દરકાર નહોતી. ઇંગ્લાંડનું જોર નરમ કરવું એજ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અમેરિકન ઝગડામાં સામેલ થવામાં હતો.

આ બન્ને સંધિઓપર પારિસમાં ૬ ફી ફેબ્રુઆરી ૧૭૭૮ ને દિવસે સહીઓ થઈ. ખાસ કાસદ સાથે તે અમેરિકા મોકલવામાં આવી અને તુરતજ કોંગ્રેસે તે મંજૂર રાખી. આ બનાવથી આખા દેશમાં આનંદ

આનંદ થઈ રહ્યા. વોશિંગ્ટને લશ્કરને ખુશાલી ભોગવવા એક દિવસ ઠરાવી મળ્યો હતો. લડાઈમાં ગમે તે જોખમ આવી પડે તોપણ આખરે સ્વતંત્રતા સ્થાપન થવાનીજ એમ સૈની ખાત્રી થઈ; કેમકે આખરે મુઠ્ઠી મદદ કરવા ફ્રાન્સે વચન આપ્યું છે અને ફ્રાન્સ જેવી જળવાન પ્રજા છતાં પી મુશ્કેલ છે એમ સૈના જાણવામાં હતું વળી ફ્રાન્સ પોતાનું બોલ્યું પાળે એવો દેશ છે અને તેમ કરવામાંજ તેનો સ્વાર્થ અને સહીસલામતી રહેલાં છે એમ પણ સૈના જાણવામાં હતું. દરેક મ્હોંટામાંથી ફ્રાન્સના રાજાનાં વખાણ નીકળવા લાગ્યાં. માણસજાતના સ્વાભાવિક હક પર તરાપ મારે એવા કાયદા, રાજ્યબંધારણ અને રીતભાતથી જાણી થએલી ગાદી પર બેઠેલા રાજાનાં, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પસંદ કરનાર માણસ વખાણ કરે નહીં, તોપણ આ વખતે આવા ફ્રાન્સના રાજાનાં, ૨૦ લાખ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પસંદ કરનાર અમેરિકનો, વખાણ કરવા મંડી ગયા. તોપણ એટલું કહેવું જોઈએ કે અમેરિકા સાથે કરેલા કાલકરારના સંબંધમાં આ વખાણ કંઈ ખોટાં નહોતાં; કારણ કે ફ્રાન્સે જે જે વચન આપ્યાં હતાં તે આખરે બરોબર પૂરાં કર્યાં.

૨૦ મી માર્ચે એમેરિકન એલચીઓની રાજ્ય એવરસેલના મહેલમાં દરબાર બરી મુલાકાત લીધી અને સ્વતંત્ર રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરિકે તેમને બેઠક આપી. આ દરબારનું વર્ણન કરતાં એક ફ્રેંચ ઇતિહાસ કર્તા ક્રાંકિલનના સંબંધમાં આ પ્રમાણે લખે છે. “તમાસો જોવાની જીજ્ઞાસાએ આવેલા ધણી અમેરિકનો અને બીજા દેશના લોકો તેની સાથે આવ્યા હતા. તેની ઉમર, તેનો પુણ્ય દેખાવ, તેનો સાદો પોષાક, ને તેની જીંદગીનો જાણવા જેવો હેવાલ, લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચતા. હાથની તાળીઓ પડવાથી અને આનંદ દેખાડવાનાં બીજાં ચિન્હોથી, લોકોના મનનો હર્ષ પ્રદર્શિત થતો હતો.....રાજાની મુલાકાત પછી પરદેશ સંબંધીના પ્રધાનને મળવા ક્રાંકિલન જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં તેની વાટ જોઈ ઉભા રહેલા લોકોએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પારિસમાં જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં ત્યાં એજ પ્રમાણે તેને ખાન મળવા લાગ્યું.”

હવેથી ક્રાંકિલન અને અમેરિકાના બીજા એલચી, બીજા દેશના એલચીઓની પેઠે દરબારમાં જવા લાગ્યા અને તેમના બરોબરીઆ તરિકે બેસવા લાગ્યા. મેડમ કંપન કહે છે કે આ પ્રસંગે ક્રાંકિલન અમેરિકન ખેડુતનો પોષાક પહેરતો. તેનો સાદો પોષાક, બીજા દરબારીઓના ચક્રચક્રીત પો-

પાક અને દેખાવથી જૂદો પડતો. જે દેશોએ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા કબ્જા કરી નહોતી તે દેશના એલચીઓથી સરકારી રીતે અમેરિકન એલચી સાથે સંબંધ રાખી શકતો નહીં. તોપણ ઘણા જણ ખાનગી રીતે ક્રાંકિલનને મળતા ને તેની સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખતા. સરકારી રીતે ખીજ એલચીઓ કેટલી અતડાપ રાખતા તેનો એક રમુજ દાખલો ક્રાંકિલન એલચી યમા પછી બન્યો હતો. રશિયાની રાણીનો છોકરો પારિસમાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાનું અને રશિયાના એલચીનું નામ પોતાના કાર્ડપર લખાવી, ખીજ દેશોના એલચીને ત્યાં કાર્ડ મોકલાવ્યાં. કાર્ડ વહેંચનાર બુલથી એક કાર્ડ ક્રાંકિલનને ત્યાં મૂકી ગયો. ક્રાંકિલનને પહેલ વહેલું આમંત્રણ મળ્યું હતું તેથી શું કરવું તે વિષે તે ગુચવાડમાં પડ્યો. રીતભાત જાણનાર એક અનુભવી દરબારીની સલાહ પુછતાં તેણે કહ્યું કે તમારે ગાડીમાં બેસી રશિયાના એલચીના ખારણા આગળ જવું ને તમારું નામ દરવાનની પોથીમાં લખાવવું. આ વિવેક ક્રાંકિલન કરી આવ્યો. પાછળથી પેલો જાસુદ ગમરાટમાં ક્રાંકિલનને ઘેર આવ્યો અને જણાવ્યું કે બૂલથી હું કાર્ડ મૂકી ગયો હતો. તે દિવસે સાંજે લી રોય નામનો ક્રાંકિલન અને રશિયન કુંવરનો સામાન્ય મિત્ર ક્રાંકિલનને ઘેર આવ્યો ને કહ્યું કે યએલી બૂલથી કુંવર ઘણો દિલગીર છે. રશિયાએ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા હજી કબ્જા કરી નથી તેથી કુંવરથી તમને મળી શકાશે નહીં. તોપણ તેણે મને કહેવા મોકલ્યો છે કે તમારે માટે તેનો મત ઘણો ઉચો છે. ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો કે “આવાં માન એની મેજે આવે તે મને અણુગમતાં નથી તોપણ તે મેળવવાને હું ફાંફાં મારતો નથી. મારી ખુશીથી હું મળવા આવત નહીં. મને ખબર મળી કે રીતભાતના નિયમ પ્રમાણે મારે જવું જોઈએ તેથી હું ગયો હતો. જે એ મુલાકાતથી રશિયન એલચી ગુચવાડમાં આવ્યો હોય તો તેનો ઉપાય સહેલો છે. મુલાકાત આપવા આવનારની યાદીના પુસ્તકમાંથી તે માફ નામ છેડી નાખે ને હું મારે ત્યાં આવેલું કાર્ડ ખાળી નાખીશ. ”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

૧૭૭૮ થી ૧૭૭૯.

ફ્રાન્સમાં કુલ અખત્યારી એલચી તરિકે.

ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈની તૈયારીઓ—એમ ૭૨૯૬—

જૉન આડમ્સ—ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની ઈંગ્લાંડની ધૂપી તબવીબ—હટન—પુલ્ટને—હાર્ટલિ—પૂષે દત—ક્રાંકિલનના મિત્રો—વોલ્ટરની મુલાકાત—કુલ અખત્યારી એલચી નિમાયો—તેને પાછો બોલાવવાને તેના દુશ્મનોની ખટપટ—આર્વેર હી—સાંધ્ ધંઝાડ—સર વિલિયમ બેન્સ પારિસ મળવા આવ્યો—દેપટન કુલનું વહાણ નહીં પકડવાને સમબુલ—પરવાના આપવા—પોલ બેન્સ—મારકિવસ ડી લાન્ડે—સર હમ્ફ્રી ડેપી—ક્રાંકિલનનાં રાજકિય અને પરચુરણ લખાણોની મી.વાગને પ્રસિદ્ધ કરેલી આવૃત્તિ.

ઈંગ્લાંડમાં ફ્રાન્સના એલચીએ પ્રધાનમંડળીને ખબર આપી કે મુનાષ્ટેડ રેટ્સ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે વેપાર અને મિત્રાચારીના કોલકરાર પયા છે. આ કહેણ લગાઈ કરવી છે એમ કહેવા બરાબર હોવાથી લોર્ડ રોડરમન્ટને પારિસ છોડી પાછા આવવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સમાં લડાઈની તૈયારીઓ ક્યારનીએ કરવા માંડી હતી. દુશ્મન આગળ એક કાફલો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે ડી. એસટીમના સેનાપત્ય નીચે એપ્રિલ માસની અધવચમાં અમેરિકા તરફ ઉપડી ગયો. એમ. જીરોલ્ડને ફ્રાન્સના એલચી તરિકે અમેરિકા મોકલવાનો હરાવ થવાથી તે એજ કાફલા સાથે અમેરિકા ગયો. સીલાસડીને ફ્રાન્સના અમલદારો સાથે અમેરિકન લશ્કરમાં નોકરી આપવાના કરારો કરી કોંગ્રેસને એટલી અગવડમાં આણી હતી કે તેને પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. તે પછુ એજ કાફલાના વહાણમાં અમેરિકા ગયો. તેની જગ્યાએ મી. જૉન આડમ્સની નિમણૂક થઈ હતી. રીન ઉપડી જવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં જૉન આડમ્સ આવી પહોંચ્યો.

ઈંગ્લાંડના પ્રધાનોની હવે ખત્રી અછ કે તેમના ધારણ કરતાં વધારે લાંબો ઝગરો ચાલવાનો ને તેનું પરિણામ ગંભીર પ્રકારનું આવવાનું. થોડા વખતમાં રોબ ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરશે એમ પૂરી વડી હતી. સખખ પાર્લામેન્ટના મોજાને બાળે અને રાખના હકને તુકશાન થાય નહીં એવી શરતોએ અમેરિકનો સાથે સમાધાન કરવું એ ઘણું ઇષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. પાર્લામેન્ટમાં એ બાબત ખૂબ તકરાર ચાલી છેવટ એવો હરાવ થયો કે કોંગ્રેસ સાથે સંધિ કરવાને મુખત્યારે મોકલવા અને તેમને બાંજગડ કરી

પાડવાને છૂપા દૂતો પણ મોકલવામાં આવતા હતા. એ લોકો મુખ્યત્વે ક-
રીને દાકતર ક્રાંકિલનને ફોડવાની તજનીજ કરતા. ક્રાંસ સાથે કોલકરાર
નક્કી થયા નહોતા તે પહેલાં પણ આવા પ્રકારનો એક માણસ ક્રાંકિલન
પાસે આવ્યો હતો. તેનું નામ હટન હતું. તે ઉમરે પહોંચેલો અને પ્રધાન-
મંડળના ભરોંસાનો માણસ હતો. ક્રાંકિલને તેને જવાબ આપ્યો કે સમા-
ધાનની શરતો કહેવાને મને અધિકાર નથી તોપણ જે કહો તે સાંભળવાને
હું તૈયાર છું. હટન લંડન પાછો ગયો અને ત્યાંથી લખ્યું કે કેવી જાતની
શરતો કહેવી તેની સૂચના કરો તો મહેરજાની થશે. મને લાગે છે કે અ-
મેરિકાને સ્વતંત્રતા શિવાય બીજી બાબતો મળી શકશે. ક્રાંકિલને જવાબ
આપ્યો કે સ્વતંત્રતા મળ્યા વગર સલાહ થવાની નથી.

હટનની પછી વિલિયમ પુલ્ટને નામનો પાર્લામેન્ટનો સભાસદ ક્રાં-
કિલન પાસે ખટખટ કરવા આવ્યો. તેણે પારિસમાં વિલિયમ્સ નામ ધા-
રણ કર્યું હતું. તેને લોર્ડ નોથેં મોકલ્યો હતો પણ સરકારી રીતે કંઈ અ-
ધિકાર આપેલો નહોતો. ક્રાંકિલન સાથે ઘણો વખત વાત કરી ઉઠતી વ-
ખતે, તહેનામાના કરારનો એક ખરડો તેણે ધર્યો. ક્રાંકિલને તરતજ ઉ-
ત્તર આપ્યો કે એકત્ર થએલાં સંસ્થાનો પોતાની ખુશીથી એટલિટનના
તાબામાં આવે એ હવે બનવાનું નથી. તમે મને જે શરતો કહો છો તે
પરથી મને લાગે છે કે અમારા પર પાર્લામેન્ટની પૂર્ણ સત્તા છે એવો વિ-
ચાર પ્રધાનોના મનમાંથી હજી ગયો નથી. તેઓ એમ ધારતા હશે કે
સંધિ કરી જે હકો તેઓ અમને આપે તે મહેરજાની લાખસ છે. અમે-
રિકામાં અમારા લોકોના વિચાર આથી કેવળ જૂનાજ છે તેથી આ શ-
રતો પ્રમાણે અહિં કે ત્યાં કોઈ સંધિ કરવા કયુગ્મ કરે એ કેવળ અશક્ય
છે.... ઇંગ્લાંડને માટે મને હજી એટલી લાગણી છે કે તેને ખાતર તથા લ-
ગાઈમાં માણસોની ખુવારી થતી અટકે તેને ખાતર તમારી પેટે હું પણ
અંતઃકરણથી સલાહ થએલી જોવાને ઇચ્છું છું. સલાહ કરવાની સૌથી
સરસ રીત એ છે કે ઇંગ્લાંડે અમેરિકાની સ્વતંત્રતા કયુગ્મ કરવી, ને પ-
છી લડાઈ બંધ રાખવાને અમારી સાથે સંધિના કોલકરાર કરવા; ને
ફ્રાન્સની પેટે મિત્રાચારી, સલાહ અને વેપાર સંબંધિ જૂની સંધિ કરવી.
ઉપરના પ્રયત્નો ફોગટ જવાથી, પ્રધાનો નિરાશ થઈ એલા નહીં. કે-
વિડ હાર્ટલિ નામના પાર્લામેન્ટના એક બીજા સભાસદને તેમણે તેજ કા-
મે મોકલ્યો. હાર્ટલિએ અમેરિકાના સમ્રાજમાં સરકારે ભરેલાં પગલાં સામે

મજાનુત વાંધો ઉઠાવેલો હતો. પરંતુ તેની વર્તણૂક એવી ઉમદી હતી કે બંને પક્ષ તેના પર બરોસો રાખતા. ક્રાંડિલન ઇંગ્લાંડમાં હતો ત્યારે તેની અને હાર્ટલિની વચ્ચે ઘાડી દોસ્તી થઈ હતી, ને તે પત્રવ્યવહારથી ચાલુ રહી હતી. હાર્ટલિ એવો દયાળુ હતો કે ઇંગ્લાંડમાં રાખેલા અમેરિકન કેદીઓની સારી સંભાળ લેવા જાણત તે કાળજી રાખતો હતો. તેમની મુલાકાત તે લેતો હતો, તેમનું દુઃખ ઓછું કરવા ઉપરાણું કરતો હતો, અને પ્રધાનોને તેમના તરફથી મળી આવી તેમનો અદલો જલ્લો કરવાને તજવીજ કરતો હતો. ક્રાંડિલનના વિચાર જાણવા માટે તેને મોકલવામાં પ્રધાનોએ ડહાપણ વાપર્યું હતું. હાર્ટલિએ સમાધાન કરવાની કંઈ સરતો ક્રાંડિલનને કહી નહીં પરંતુ એટલુંજ પુછ્યું કે “ સલાહ કરવા સાથે અમેરિકા ઇંગ્લાંડને બીજા દેશો કરતાં એટલુંક આપશે કે નહીં અને ઇંગ્લાંડના દુરમનો સાથે ઇંગ્લાંડની જોડે રહી લડવાને બંધારો કે નહીં ? ક્રાન્સ સાથે ઇંગ્લાંડ લડાઈ કરે તો ક્રાન્સની સાથે રહી ઇંગ્લાંડ સામે લડવાને અમેરિકનો કાલકરારથી બંધાયો છે કે નહીં ? ” પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ ક્રાંડિલને નકારમાં આવ્યો. બીજા પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું કે ક્રાન્સે અમારી સાથે મિત્રાચારી કરી છે એટલા માટે ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ સાથે લડાઈ કરે તો તે લડાઈ આલે ત્યાં મુઠી ઇંગ્લાંડ સાથે અમારાથી સલાહ થાય નહીં. હુંકામાં જે જવાબ હાર્ટલિના પહેલાં આવેલા જામુદો લઈ ગયા હતા તે તે પણ લઈ ગયો.

પારિસ છોડતી વખતે હાર્ટલિએ ક્રાંડિલનને ઝોક ચીકી લખી જણાવ્યું કે “ લડાઈ અને તોફાનનો વખત આવે ત્યારે તમારી જાતની સંભાળ રાખજો. શું ખતે તે કહી શકાય નહીં. માથુસો ધણી લુરંબી હોય છે. ” ક્રાંડિલને જવાબમાં લખ્યું કે “ તમોએ આપેલી સૂચનાથી હું આભારી થયો છું. લાંબા આયુષ્યવાળી જીંદગી હું લગભગ પૂરી કરવા આવ્યો છું. તેથી જે આયુષ્ય બાકી રહેલું છે તેની હું દરમર રાખતો નથી. કાપડીઆને ત્યાં લુગડાના કકડાને માટે ધરાઈ માથાફાડ કરેછે ત્યારે તે કહેછે તેમ હું કહેવાને તૈયાર છું કે “ એ છેડો નકામો છે માટે તે નહીં આપવા હું તકરાર કરતો નથી. તમારે જોઈએ તે આપીને એ લઈ જાઓ. ” મારા જેવા ધરડા ડોસાનો સૌથી સરસ ઉપયોગ તો એ થઈ શકે કે તેને તેના મતને માટે મારી નાખવો. ” એવી અફવા ચાલતી હતી કે ક્રાંડિલનની આસપાસ છૂપા ફતોફરતા રહેછે. ઉપરની ચીકી આવ્યા પછી ક્રાંડિલનના ઝોક મિ-

ત્રપર પારિસમાં નીચેની મતલબનો નનામો કાગળ આવ્યો હતો. “હાર્ટ-લિએ લોર્ડ કેમ્ડનને આજ સવારે ખબર કરી હતી કે અમેરિકન એલચીઓ અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને દાકતર ક્રાંકિલન ક્રાન્સમાં ગભરાટમાં ફરેછે. ક્રાન્સના પ્રધાનોએ તેમની પાછળ છૂપા એટલા દૂત મૂકેલાછે કે એ છૂટા ફરેછે તોપણ જાસ્ટિસમાં કેદ હોય એવી તેમની સ્થિતિ છે. તોપણ આ વાત કોઇને કરવી નહીં” આ પત્ર ક્રાંકિલનના જોવામાં આવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો કે “મહેરબાની કરીને તમારા મિત્રને લખો કે હાર્ટલિએ આ પ્રમાણે કહેલું નહીં હોય કારણ કે અહિંથી કોઇએ તેને એવી ખબર આપી નથી. અમારા મનમાં તો એવો વિચાર પણ કદી આવ્યો નથી. ક્રાન્સની દરબાર મારી પાછળ હળરો દૂતો મૂકે તેની મને કંઈ શીકર નથી, કારણ કે ક્રાન્સની દરબારથી છૂપું રાખવા ઇચ્છું એવું કંઈ હું કરતો નથી.”

આ પછી વળી એક છૂપો દૂત મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાનું ખરૂં નામ છૂપાવી ચાર્લસ ડી વિસનરિટન નામ ધારણ કર્યું અને પ્રસેક્સથી જાણે લખ્યો હોય એવો એક પત્ર દાકતર ક્રાંકિલનપર મોકલાવ્યો. એ પત્રમાં સમજાવ્યું અને ધમકી બંનેના સમ્મો વાપરવામાં આવ્યા હતા; અમેરિકાનું રાજ્યઅંધારણ કેવી રીતનું રાખવું જરોબર છે તે જણાવ્યું હતું. એ પત્ર લખનાર ફ્રેન્ચ લોકો માટે ધણો હલકો વિચાર બતાવે છે તે ચેતવણી આપે છે કે તેમના મળતીઆને ફસાવ્યા વગર તેઓ રહેશે નહીં. ઇંગ્લાંડને કોઇથી છતાય નહીં એવો દેશ તે કહેછે અને ચેતવણી આપે છે કે જો સામા થવામાં મંડયા રહેશે તો કોઇ દહાડો દમ કાઢી નાખ્યા વગર ઇંગ્લાંડ છોડશે નહીં. પાર્લામેન્ટ સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કપુલ કરનાર નથી અને જો કરશે તો લોકો તે કદી માન્ય કરનાર નથી. સંસ્થાનોપર અમારો હક કોઇથી કાઢી નંખાય એવો નથી. જ્યારે જ્યારે વખત આવશે ત્યારે ત્યારે અમે અથવા અમારા વંશજો તે હક સ્થાપન કરીશું. યાક ખાવાને કદાચ થોડો વખત અમે ઉભા રહીશું ખરા પણ ફરીથી ખચીત લડાઇ શરૂ કરીશું. આ પ્રમાણે ધમકી આપ્યા પછી એ પત્ર લખનાર કંઈ લાલચ બતાવે છે. તે લખેછે કે સંસ્થાનોને માટે નવા રાજ્યઅંધારણમાં કોંગ્રેસ રાખવામાં આવશે અને તે સાત વર્ષે એક વાર બોલાવવામાં આવશે; ક્રાંકિલન, વોશિંગ્ટન, અને આડમ્સ જેવા પ્રખ્યાત પુરુષોને મોટા મોટા હુદાઓ અથવા જીંદગી પર્વત આસામીઓ ખાંધી આપવામાં આવશે; વળી કદાચ અમેરિકાને માટે ખાસ ઉમરાવ પદ્વીઓ કા-

હવામાં આવશે તો તેમાં પણ તેમની ચારી યુગ્મ કરવામાં આવશે.

ક્રાંતિક્ષત્રની ખાત્રી હતી કે જોકે આ કાગળ અગેદસથી લખેલો હતો તોપણ તે લખનાર પારિસમાં હોવો જોઈએ. વળી ક્રાંતિક્ષત્ર માનતો હતો કે જો કાગળ પણ ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોએ લખાવેલો હોવો જોઈએ તેથી તેનો જવાબ તેણે લખ્યો કે “તમે એમ ધારો છો કે ઇંગ્લાંડ અમારી સ્વતંત્રતા કબુલ કરશે એવા ભૂલગરેલા વિચારથી અમે યુદ્ધાધ ગયા છીએ. એથી ઉત્કુંડ અમે એમ ધારીએ છીએ કે તમારા મનમાં એમ શુભાન છે કે અમારી સ્વતંત્રતા કબુલ કરવી એ અમારા પર મહેરબાની છે, એ મહેરબાની મેળવવા અમે ઇચ્છીએ છીએ, અને એ તમે આપો કે ન આપો તેમાં તમારું કંઈ હિત રહેલું છે. એ મહેરબાની તમારી પાસે અમે કદી માગી નથી. અમે તમને એટલું જ કહીએ છીએ કે અમને સ્વતંત્ર પ્રજા ગણ્યા શિવાય અમારી સાથે તમારાથી સધિ થશે નહીં. જેમ તમારા રાજા ક્રાન્સનો રાજા એવું નામ ધણી વરસો સુધી નામનું સખી રહ્યું હતા તેમ અમારા પર રાજ્ય કરવાના તમારા હક્કનું રમકડું તમે અને તમારા વંશને હાથમાં રાખી ખુશી યાચો, પણ કદી વાપરવાનો પ્રયત્ન ન કરો તો તેમાં અમારી હરકત નથી.”

“લડાઈ બંધ કરવી હોય તો સૈથી સરસ રીત એ છે કે તમારે ઉધાડે છોગે કોંગ્રેસ સાથે કોલકરાર કરવા બહાર પડવું જોઈએ. અમારા સદ્ગુણ અને ઉદાપણનાં વખાણ કરવાથી, અમારી ખુશામત કરવાથી અથવા અમને લાલચો ખતાવ્યાથી તમારી ધારણા પૂરી પડવાની નથી એમ તમારી ખાત્રી થશે ત્યારે તમે એજ રસ્તો પકડશો.” હુદાઓ, આસામીઓ અને પહીઓ આપવાના સંજઘમાં ક્રાંતિક્ષત્રે પત્ર લખનારની આ જવાબમાં ધુળ કાઢી નાખી છે અને જણાવ્યું છે કે અમેરિકન લોક એવા નીચ નથી કે સ્વાયંત્રે ખાતર ખેતાના દેશને કુસ્મનોના હાથમાં સોંપી દે.

ક્રાન્સમાં ક્રાંતિક્ષત્રને આવ્યાને હવે અઢાર માસ થયા હતા. એ અરસામાં તેના મિત્રમંડળમાં ઘણી સંખ્યા વધી હતી. ટરગો, બ્રૂક્સ, ડી એલેમ્પર્ટ, કોન ડોરસેટ, લા રોસે કોકોલડ, લી રોય, મોરે લેટ, રેયનલ્ડ, મેન્ડી અને બીજા, રાજ્ય કારભારમાં, વિદ્યતામાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવિણ માણસો સાથે તેને ઘાડી દોરતી થઈ હતી ફ્રેન્ચ એકેડેમીની સભામાં તે ઘણીવાર જતો હતો અને માન પામતો. વોલ્ટર છેલ્લીવાર પારિસમાં આવ્યો ત્યારે ક્રાંતિક્ષત્રને મળવાની તેણે ખાસ ઇચ્છા ખતાવી હતી, બન્ને

જાણતી મુલાકાત થઇ ત્યારે વોલટેરે અંગ્રેજી ભાષામાં વાતચીત કરવા માંડી. મેડમ ડેનીસ વચમાં બોલી હતી કે હાલતર ફ્રાંકિલિનને ફ્રેન્ચ ભાષા આવડે છે, તમે એ ભાષામાં વાત કરો કે તે અમારાથી પણ સમજાય. વોલટેરે જવાબ દીધો. “માફ કરો જાઇ સાહેબ. ફ્રાંકિલિનની સ્વભાષાથી હું અજાણ્યો નથી એમ તેને જતાવવાનો મારા મનમાં ફાંકો છે.”

ફ્રાન્સ સાથે લઘાડી રીતે ગિનાયારી કરતા પહેલાં અમેરિકન એલચીઓનું કામ જેમ ચાલતું હતું તેમ ત્યાર પછી પણ ચાલવા લાગ્યું. દર રોજ નૌકા સમંધી ધણું કામ કરવાનું આવતું. કેદ પકડેલાં વહાણ હવે છૂટથી ફ્રેન્ચ બંદરોમાં આવી શકતાં; તેમને વેચવાનું કામ એલચીઓને કરવું પડતું; વળી ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી વખતો વખત પૈસાની મદદ મળતી હતી તે વડે તેમજ અમેરિકાથી જે માલ આવતો તે વડે વહાણો તૈયાર કરી મોકલવાનું, લડાઇનો સરસામાન ખરીદી મોકલવાનું, અને એવું બીજું કામ તકમાર ચાલતું હતું. આ જાધા કામકાજમાં ફ્રાંકિલિનને જૉન આડમ્સ તરફથી ખરી મદદ મળતી હતી.

હરેક જાતના લોક ફ્રાંકિલિનની મુલાકાતે આવતા અને અસંખ્ય જાતની પડપુછ અને અરજીઓ કરતા. એક દિવસની નોંધનો ઉતારો નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

“પેસે ડિસેમ્બર ૧૩, ૧૭૭૮. આજે એક માણસ મારી પાસે આવ્યો ને કહ્યું કે મેં એક એવી જાતનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે કે તે કમાન, વજન, પવન, પાણી કે કશાની મદદ વગર પોતાની મેળે ચાલે છે અને એટલા બળથી કામ કરે છે કે તમાકુ કાપવાના ચાર સાંચા તેથી ચાલી શકે. એ યંત્ર મેં અજમાવી જોયું છે. તમે મારે ઘેર આવો તો તે તમને દેખાડું. તમારે જો ખરીદ કરવું હશે તો બસો લુખ્ત લઈ આપીશ. આ મને માનવા લાયક લાગ્યું નહીં તોપણ તે જોવાને તોને ઘેર જવાને મેં કહ્યું છે.

મેન્સિયર કોડર નામનો એક માણસ એવી દરબારત કરતો આવ્યો કે મને હસો માણસ આપો તો તેમને લઈ ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલાંડના કિનારાપર બિતરી ગામડાં બાળી નાખું ને શહેરોને ઘેરો ધાડું અને આ રીતે અમેરિકામાં અંગ્રેજોનું જોર નરમ પાડું. મેં આ માણસને સાબાલી આપી કહ્યું કે એ વાત હું ધસંદ કરતો નથી. વળી એવા કામને

માટે મારી પાસે પૈસા નથી અને આ દેશની સરકાર તેમ કરવાની રત્ન પણ આપે નહીં.

એક માણસ એવી અરજ લખે આખો દે મને ઉત્તેજન આપે અને સરકારમાં મારી જલાગણ કરો, કારણ કે મેં એવી દિકમત જનાવી છે કે તે વડે લસ્કરનો સિપાઈ પોતાનાં હથિયાર, કપડાં અને એવિસ કાલાક ચાલે એટલો ખોરાક પોતાના અંગપર સંતાડી શકે અને સાધારણ મુસાફર જેવો દેખાય. આ રીતથી કોઈ સહૃદયની અંદર ઘણાં માણસ એકે એકે કોઈના જાણ્યા વગર દાખલ કરી શકાય અને દાખલ થયા પછી બધા ભેગા થઈ એકઠમ દુસ્મનપર છાપે મારી શકે. મેં જવાબ આપ્યો કે હું લસ્કરી માણસ નથી તેથી એવી બાબતોમાં અભિપ્રાય આપી શકું નહીં. તમે અહિંના એ કામના અધિકારીને મળો તો ઠીક. તેણે કહ્યું કે મારે અહિં કોઈનું જોખખાણ નથી તેથી મને મુલાકાત મળી શકતી નથી. મારી પાસે આવી દેખીતી અસંભવિત અને અશક્ય દરખાસ્તો દરરોજ એટલી જાધી આવેછે અને મારો એટલો વખત લઈ લેછે કે જો કે તેમાં કોઈ કદાચ ધ્યાન આપવા જેવી હોય તોપણ હું દરેક માણસને હવે નેના વાસવાનો ઠરાવ કરી બેઠો છું.

એક અજાણ્યા વિદ્વાન તરફથી આજે એક બીઠ્ઠી આવી છે જેમાં અંધારા ઓરડામાં કરેલા અખતરાઓ સહીત અગ્નિના મુળતરવોનું વિવેચન કરેલો ગ્રંથ છે. એ પુસ્તક ઠીક લખાએલું છે. ભાષા અંગ્રેજી છે પણ રૂઢી ક્રેન્ચ લાગેછે. એ અખતરા કરી જોવાનું મને મન છે. એ શિવાય અભિપ્રાય આપી શકાય નહીં.”

દાકતર ક્રાંકિલન અને મી. આડમ્સે કોંગ્રેસને લખ્યું હતું કે ત્રણ વાઝીસોની જરૂર નથી; ત્રણેનું કામ એક જણ ચોડે ખર્ચે સારી રીતે કરી શકશે. આ સૂચનાનુસાર ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે ક્રાંકિલન એકલાને કુલ અખતારીએ-લચી નિમજવામાં આવ્યો હતો. મી. આડમ્સ અમેરિકા માંજો ગયો. મી. લી ચોડો વખત વધારે રહ્યો. એની પાસે સ્પેનના એકથી તરિકે નામનું કામ હતું, પણ સ્પેન દરખાસ્તમાં તે ફરી ગયો નહોતો.

ક્રાંકિલને જેજે સરકારી અને લોકોપયોગી કામો કર્યાં તેનો પૂર્ણ પ્રતિહાસ આ ચરિત્રમાં લખી શકાય નહીં. મુખ્ય મુખ્ય બાબતો હુંકામાં વર્ણવી શકાય તે પ્રમાણે ચોડી ઉપર વર્ણવી છે. તોપણ તેને બટો લગાડવાને અને પોતાના દેશીઓમાં હલકો પાડી તેના કામમાં દરકતો નાખ-

વાને કેટલાએક અદેખા લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનું કંઈ બ્યાન અને લખતું થયેલ લાગેછે.

ક્રાંકિલનની વિરુદ્ધ પક્ષમાં સૌનો અગ્રેસર મી. આર્થર હી હતો. આ ગૃહસ્થ વર્ણનિયામાં જન્મ્યો હતો અને રિચર્ડ હેન્ની લીનો ભાઈ હતો. અગડો સર થતા પહેલાં થોડા વરસપર તે લડન ગયો હતો, ખારિસ્ટરની, પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો અને વકીલાત સર કરી હતી. તે બુદ્ધિવાન હતો, લખવામાં બાહોશ હતો અને સ્વદેશના કામમાં દીક, ભાગ લેતો. પણ તેનો સ્વભાવ ચલાક અને અદેખો હતો. કોર્મનાપર તે બરોસો રાખતો નહોતો, હરીફ પંથક કરતો નહોતો અને તેના સમ્બંધમાં આવનારને લડાવી મારતો હતો. જ્યારે હાકલર ક્રાંકિલન લંડનમાં મસામ્યુસેટના મુખત્યારની જગ્યા પર હતો ત્યારે તે રાજીનામું આપે તો તેની જગ્યા લેવા મી. લીની નિમણૂક થઈ હતી. કેટલાંએક કારણસર ક્રાંકિલનને ઈંગ્લાંડમાં વધારે રહેવું પડ્યું તેથી લી આધીરો થઈ ગયો, અને આ વખતથી ક્રાંકિલન પ્રત્યેની તેની અદેખાઈના અંકુર ફટકા. લીને દહેશત લાગી કે ક્રાંકિલન મરતા સુધી જગા છોડશે નહોતો તેથી તેનાપર ખોટા ખોટા આરોપ રાખી મસામ્યુસેટની રાજ્યમંડળીના મુખ્ય મુખ્ય સભાસદોને તેણે પત્રો લખવા માંડ્યા. ક્રાંકિલન દરેક અગત્યની બાબતમાં લીની સલાહ લેતો ને મિત્ર તરિકે તેને ગણ્યો, સમજાવી લીનું આ ગેરકૃત્ય ત્રિશેષ વખોડવા જોગ હતું. લીના આરોપથી કંઈ અસર થઈ નહોતી એમ આ ચરિત્રના આગલા ભાગમાં કંઈ ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે. જો કે તે વખતે તેથી કંઈ અસર થઈ નહોતી તોપણ કેટલાએક માણસોના મનમાં પેદા થએલા વહેમ ધણી વખત સુધી પૂરે પૂરા નીકળી ગયા નહોતા.

ક્રાંકિલન ફ્રાન્સ આવ્યો તે પહેલાં ડીન અને લી વચ્ચે ટક્કો થયો હતો. અમેરિકા સરસામાન મોક્ષવાની સૌથી સરસ રીત કંઈ છે એ બાબત બોમારશેએ લીનો અભિપ્રાય પુછ્યો હતો અને તેની સલાહ પ્રમાણે કંઈ ગોડવણ પણ કરી હતી. લી ધારતો હતો કે સરસામાન મોક્ષાવવામાં કારભાર કરવાનું મારે હાથ આવશે પરંતુ એટલામાં કોંગ્રેસના મુખત્યાર તરિકે ડીન પારિસ આવી પહોંચ્યો અને જ્યાં ગોડવણો બોમારશે સાથે તેણે બારોબર કરી લીધી, કારણ કે કોંગ્રેસના હુકમ પ્રમાણે એકામ તેના એકલાના અધિકારનું હતું. આ વાત સાંભળીને લી પારિસ ગયો અને પોતાના કામમાં પડવાનો ડીનપર આરોપ મૂકી તેની અને બોમારશે

વચ્ચે કનિયો કરાવવાની ખટપટ કરવા માંડી પરંતુ તે ફતેહ પામ્યો નહીં ને મનમાં બળતો પાછો લંડન ગયો.

પારિસમાં કોંગ્રેસના ત્રણે વકીલો મળ્યા તે વખતે લીના મનનું વતન આ પ્રમાણે કનિયાબોર હતું. છ સાત માસ લી રૂપેન અને જર્મની તરફ જવાથી દીન અને ક્રાંકિલને નિરાંતે કામ કર્યું. પણ લાંથી પાછા આવ્યા પછી તેના વહેમી અને અંદાખા સ્વભાવને લીધે તેણે કુંકામનાં બીજ રોપવા માંડ્યાં. તેના સહાધિકારીઓએ કરેલાં કામ માટે તેણે નાપસંદગી બતાવી, તેમણે આપેલા ધનરામાં ભૂલો કાઢી અને બળડવા માંડ્યું કે તેમણે પૈસા ઉઘાવી દીધા છે, મિત્રોને પૈસા ખટાવ્યા છે અને પોતે કમિશન ખાધ ગયા છે. આટલેથીજ તે અટક્યો નહીં કોંગ્રેસના સભાસદોને લખેલા પત્રોમાં પણ દીન અને ક્રાંકિલનના પ્રમાણિકપણા વિષે તે વહેમ બતાવવા લાગ્યો. જો કે એના આરોપની સાબીતીમાં કંઈ પૂરાવો મળી શકતો નહોતો તોપણ માણસ જાતનો સ્વભાવ એવો છે કે તેમના મનપર આધાર વગરના ઇસારાથી પણ કંઈ અસર થયા વગર રહે નહીં. ૧૭૭૭ ના અક્ટોબર સુધીમાં તો ફેટલાએક પત્રો કોંગ્રેસના સભાસદો પૈકી લીના બાઇને તથા સેમ્યુઅલ આડમ્સને પહોંચી વળ્યા હતા આ કાગળોમાં લી લખેછે કે ફ્રાન્સમાં અમેરિકાનું કામ મારા સોબતીઓની બેદરકારી અને લખાડીથી ઘોટાળામાં પડ્યું છે મારા સોબતીઓ મારી સલાહ અને સૂચનાપર ધ્યાન આપતા નથી અને એમનાપર મારો કંઈ દાબ રહેતો નથી. આ પત્રોમાં લીએ વળી જણાવ્યું છે કે મને ક્યાં નિમવો એ વિષે કોંગ્રેસમાં સલાહ નીકળે તો મને ફ્રાન્સના દરબારમાં રખાવવા તબવીજ કરજો, કારણ કે એ દરબાર મુખ્ય છે. વળી ક્રાંકિલનને વિષેના અને દીનને હોલન્ડ મોકલાવી દેવાની સૂચના એ પત્રોમાં તેણે કરીછે. એક પત્રમાં લી લખેછે કે “મારી સૂચના પ્રમાણે મને ફ્રાન્સમાં રાખવાનું અને ક્રાંકિલન તથા દીનને વિષેના અને હોલન્ડ મોકલવાનું યાચ તો જેમને હાથે સરકારી પૈસો ઉડ્યોછે તેમની પાસે હિસાબ માગવાને મને સત્તા મળશે. જો એમ નહીં યાચ તો એ લોકો હિસાબ આપશે નહીં અને આપશે તો ખોટો આપશે, અને જે લોકોને સરકારી પૈસાની લંટમાં બાગ મળવાનો છે તેમની મદદથી ખોટાણું પકડાશે નહીં. હું કહું છું તે ગોઠવણ કરશે તો એક દમ ધારેલી મતલબ પાર પડશે અને તે આગળથી ગોઠવણ કરીને કરી છે એમ જણાશે નહીં અને સરકારનું કામ ધશે.” લીની ધારણા કેવી

હતી' તે ઉપરના શબ્દો' સ્પષ્ટ દેખાડી આપેછે, સત્રજ તે' સર્વધર્મા વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ખટપટ ઘણા માસ સુધી લીએ ચલાવી. એક વખત તેણે એવો ઇસારો કર્યો કે દાક્તર ક્રાંકિલને લૂટફાટ કરવા એક વહાણ મોકલ્યું છે અને તેના નકામાં તેનો ભાગ છે. બીજી વખત તેણે એમ જણાવ્યું કે ક્રાંકિલન અને કોંગ્રેસનો ક્રાન્સને પારખ મળી ગયા છે અને પૈસા ખાઈ જાય છે. આ સ્થળે કહેવાની જરૂર નથી કે આ ઇસારાઓમાં તલમાત્ર પણ સત્ય નહોતું. પોતાનો લોભ પૂરો કરવાને બનાવટી ખુદા લી ઉદાંવતો હતો. તેની ધારણામાં તે પાર પડ્યો નહીં તોપણ તેથી નિરાશ થઈ તે પાછો હઠ્યો નહીં. તેના આરોપ મમે તેટલા જુઠા હતા તોપણ કેટલાએક માણસો તે સાચા માની બેઠા. કોંગ્રેસમાં તે વખતે એટલો મતભેદ અને પક્ષાપક્ષ ચાલતાં હતાં કે સામા પક્ષને એવા આરોપ ઉઠાવી લેતા એ લાભકારક હતું.

ક્રાંકિલનના દુસ્મનોમાં મી. રાલ્ફ ઇઝાર્ડ નામનો એક બીજો મુખ્ય ઇસમ હતો. ટરકનિના દરબારમાં નિમાયક્ષા કોંગ્રેસના વહીલ તરીકે તે બે વરસ પારિસમાં રહ્યો હતો, પણ ત્યાં તેને કંઈ કામ નહીં હોવાથી પાછો બેલાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ક્રાંકિલન સાથે તેને દુસ્મનાવટ થવાનાં બે કારણ હતાં. ક્રાન્સ સાથે મિત્રાચારીના કોલકરાર ચાલતા હતા તેમાં મારી સલાહ લેવી જોઈએ એમ તે ધારતો હતો. ક્રાન્સના દરબાર સાથે તેની નિમણૂકનો કંઈ સંબંધ નહીં હોવાથી ક્રાંકિલને તેને કંઈ પુછ્યું નહોતું. ઇઝાર્ડને તેથી બોહું લાગ્યું ને ક્રાંકિલન પાસે તેણે ખુલાસો માગ્યો. ખુલાસો માગવાનો તેને અધિકાર નહીં હોવાથી ક્રાંકિલને તે આખ્યો નહીં. ઇઝાર્ડને આથી પોતાનું અપમાન થયું એમ લાગ્યું અને અહિંથી આ દેખાઈનું બીજા રોપાયું. બીજું કારણ એ હતું કે બ્યારે ક્રાંકિલન ક્રાન્સમાં કુલ અખ્સારી એલચી થયો ત્યારે યૂરોપના બીજા દરબારોમાં કોંગ્રેસે મોકલેલા એલચી તરફ જતાં નાણાં પણ તેની મારફતે જવા લાગ્યાં. બીજા એલચીઓનો પગાર પણ તેની મારફતે અપાવા લાગ્યો. ઇઝાર્ડને ક્રાંકિલને બાર હજાર ડોલર આપ્યા પણ ટરકનિના દરબારમાં જવાને ઇઝાર્ડને પ્રસંગ આવ્યો નહીં તેથી કોંગ્રેસ તરફથી ખુલાસો આવે ત્યાં સુધી વધારે પૈસા આપવાને ક્રાંકિલને ના પાડી. ઇઝાર્ડનો આથી મિઝન ગયો અને તે દહાડાથી ક્રાંકિલન સાથે તે ઉઘાડી દુસ્મનાવટ રાખવા લાગ્યો.

આ બે માણસો અને બીજા તેમના મુળતીઆઓ ક્રાંકિલન વિરુદ્ધ

જે જે વાતો ચલાવના તેથી કોંગ્રેસમાં ક્રાંતિન વિરૂદ્ધ વિચાર બંધાવા લાગ્યો. એમ થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોતાનો ખચાવ કરવાનું કે ખચાવમાં કોઈને કંઈ લખવાનું ક્રાંતિને દુરસ્ત થાયું નહોતું. પોતાની સામે ચાલતાં કવતરાંથી તે અખંડ્યો નહોતો. ક્રાંતિનને વખતો વખત પોતાના મિત્રો તરફથી લી અને ઇઝાર્ડના કામગીરી મતવગતી ખચર પડતી હતી. પોતાના પ્રમાણિકપણાપર બરોસો રાખી ક્રાંતિન બેઠી રહ્યા અને તેનાપર શુભ રીતે મૂકાતા આરોપોનો ખુલાસો કરવાની તેને આવશ્યકતા લાગી નહીં. તેની આ દેખાતી બેદરકારી અને માનપણથી, અમેરિકામાં તેના વિરૂદ્ધ ઉડતી વાતો ધણા જણ સાચી માનવા લાગ્યા ને એક દિવસ એવો પણ વખત આવ્યો કે તેને યાછો બોલાવી લેવાને કોંગ્રેસમાં દરખાસ્ત રજુ થઈ. કેપ સમાસદો હાજર હતા જેમાંથી આદામ્સે તેને યાછો બોલાવી લેવાની તરફેણમાં અને રજુ જણે વિરૂદ્ધમાં મત આપ્યા. વિરૂદ્ધમત આપનાર સત્તાવીસે જણ કંઈ ક્રાંતિનના મિત્ર નહોતા. પણ તેમાંના ધણાખરાનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એ ગમે તેવો હશે તોપણ તેની જગોતું કામ કરવાને તેના જેવો બીજો લાયક માણસ કોઈ નથી.

પોતાના દુશ્મનો અને તેમની ખટપટના સમંધમાં ક્રાંતિન કેવા વિચાર જણાવે છે તે જણવા જેવું છે. લી અને ઇઝાર્ડ વિરૂદ્ધતા શરૂ થયા પછી અદાર માસે ક્રાંતિને પરદેશી કામકાજ કરનાર કોંગ્રેસની કમિટીને લખેલા એક પત્રમાં તે લખેછે કે “યુરોપના એલમ્પીઓએ સંપર્સપીને રહેવા કોંગ્રેસે આપેલી શિખામણ વાળી છે. કનિયો નહીં કરવાને મેં તો દરાવજ કયો હતો અને તેથી મી. લી અને ઇઝાર્ડ તરફથી મારાંપર આવેલા તોછડા, અપમાનકારક, અને ગુસ્સા બરેલા કામગીરીનો કંઈ પણ જવાબ નહીં આપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. મારા જણવામાં એમ આવ્યું છે કે એ બે જણ મારા વિરૂદ્ધ લાંબા લાંબા કામગીરી લખેછે અને તેમ કરવાનું કારણ એમાંથી એક જણ અહિં એવું જણાવેછે કે હું તેમની વિરૂદ્ધ લખુંછું તેની અસર થાય નહીં માટે તેઓ મારા વિરૂદ્ધ લખેછે. પણ તમે જણાવો કે મારા એકે કામગીરીમાં તેમનું નામ મેં લીધું નથી.” ક્રાંતિનના જમાઇએ એક પત્રમાં તેને ખચર આપી હતી કે કેટલાએક જણ અહિં તમારા વિરૂદ્ધ વાતો ઉડાવેછે. ક્રાંતિને જવાબ લખ્યો કે “એથી મારે કંઈ ગમરાવાનું નથી. મારી ખાત્રી છે કે મને પ્રથમ ખચર આપ્યા વગર અને જવાબ આપવાની તક આપ્યા વગર મારાપર મૂકાતા આરોપ ન્યાયી કોંગ્રેસ સાંભળશે નહીં. મેં એ ગૃહસ્થોનું

કંઈ નુકશાન કર્યું નથી અથવા તેમને ખોટું લગાડવાને કંઈ કારણ આપ્યું નથી તોપણ એ મારા પર દુશ્મનદાવો રાખે છે એમ હું જાણું છું. પરંતુ મારી બોહોળી આગર, આ દેશના લોકની મારા પ્રત્યેની સારી લાગણી અને માનવૃત્તિ, અને મારાં વખાણ, એ અમાગીઆ માણસોનાં પેટમાં સાલે છે.” એ વરસ પછી મી. હોપકિન્સન નામના એક ગૃહસ્થને લખેલા પત્રમાં તે લખે છે કે “જે મિત્રો અને દુશ્મનોના સંબંધમાં તમે લખો છો તે પૈકી ઇશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ કે મારે મિત્રોની કંઈ ખોટ નથી. મિત્રોની મારે મોટી ખાણ છે. ઘણા મિત્રોની સાથે મારે યોગ દુશ્મન છે તે કંઈ ખોટું નથી. દુશ્મનો આપણી ભૂલો સુધારે છે અને નવી કરતાં અટકાવે છે. વખાણથી કલાહ જન્મી શકેલા વાતમાં તે આપણને દાખી રાખે છે. તેમના અદેખાઈથી ઉભરાતા હૃમવા; આપણા મિત્રોને આપણું બહું કરવાને અને આપણી સેવા કરવાને વધારે આતુર કરે છે. હાલ જે કરતાં વધારે દુશ્મનો હોવાનું મારા જણવામાં નથી. એક જણની દુશ્મનાઈને માટે હું જવાબદાર છું, કારણ કે જે એનાં વખાણ કર્યા હોત તો તે દુશ્મન થાત નહીં. ખીજાની દુશ્મનાઈને માટે ફ્રેન્ચ લોકો જવાબદાર છે, કારણ કે એ લોકોએ મને બહુ માન આપ્યું અને એને યોગ આપ્યું; જે હું સહન કરી શક્યો અને એનાથી સહન થઈ શક્યું નહીં; તેઓ જેટલો મને ધિક્કારે છે તેટલો ખીજા મને ધિક્કારે એમ, તેમનાથી થઈ શકતું નથી તેથી તેઓ દુઃખી થાય છે. આ ગૃહસ્થો એક ખીજાને ચઢાવે છે તેથી વધારે મારા મિત્રો મને ચઢાતા ન હોત તો હું પણ દુઃખી થાત.”

ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોએ સમાધાન કરવાનો વિચાર હજી માંડી વાળ્યો નહોતો. ૧૭૭૫ના મે માસમાં મી. વિલિયમ પેન્સ-જે આગળ જતાં સર વિલિયમ પેન્સ થયો અને એ નામથી પ્રખ્યાત છે તે—પારિસમાં આવ્યો. રાયલ સોસાયટીના સભાસદ તરિકે ક્રાંકિલન સાથે ઇંગ્લાંડમાં તેને આજ્ઞાપાણ થયેલું હતું. પ્રધાનો તરફથી મુખ્યત્વે તરિકે આવ્યો છું એમ ખુશ્કું કલા વગર તેણે વાતે વાતમાં એવા વિચાર જતાવ્યા કે જે પરથી એમ સદગ અનુમાન થાય કે તેને પણ શીખતી મોકલવામાં આવ્યો છે. “ફ્રેન્ચમેન્ટ ઓફ પોલિટિયલ” એ નામનો એક ચતુરાઈથી લખેલો નિબંધ તેણે ક્રાંકિલનના હાથમાં મૂક્યો. આયેન્સની રાજ્યવસ્થા પર પોલિટિયસે લખેલા પ્રખ્યાત પુસ્તકમાંથી જાણે ઉતારો કર્યો હોય એવી રીતે તે લખેલો હતો. કેરીઆની સાથે મિત્રાચારીવાળા ગ્રીસના ટાપુઓ સાથે આયેન્સને થયેલી લડાઈની

વાત તેમાં લખેલી હતી. દક્ષિણ ગ્રીસની લગાઇ અને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને યુનાઇટેડ સંસ્થાનો વચ્ચે ચાલતી ખરી લગાઇની એ નિબંધમાં સરખામણી કરી છે. પરિણામ એવું આપ્યું છે કે લગાઇ થતા પહેલાં લડનાર પ્રજાઓના બેબે હક હતા તે તેમના રહ્યા પણ ફક્ત નામમાં ફેરફાર થવાથી સલાહ પામી. આ પહેલાં મોકલેલાં કહેણ કરતાં આ વખતે અમેરિકાને વધારે લાભકારક શરતો આપવા કહેવામાં આવ્યું હતું પણ સ્વતંત્રતા કબ્જ કરવાની ના પાડવામાં આવી હતી. પહેલાંની પેઠે આમાં જગડથી પણ કંઈ ફળ થયું નહીં.

મનુષ્ય વર્ગને ઉપયોગી થાય એવા કામમાં મદદ કરવાને ક્રાંક્ષિન હમેશા તૈયાર હતો. કેપ્ટન કુક શોધ કરવાની મુસાફરી કરી પાછો આવવાના તૈયારીમાં હતો ત્યારે ક્રાંક્ષિને પોતાના હુદાની રૂઢિએ અમેરિકન વહાણોના નાપુદાઓને લખી જણાવ્યું કે કેપ્ટન કુકનાં વહાણોને પકડવાં કે છૂટવાં નહીં, પણ મનુષ્ય વર્ગના મિત્રો તરિકે તેને બનતી મદદ આપવી. આ ઉદાર કામની યુજા બ્રિટિશ સરકારે કરી. કેપ્ટન કુકની મુસાફરીનું પુસ્તક છપાવું ત્યારે તેની એક નકલ રાજાના સમક્ષિથી ખોડે એક એડમિરલટીએ શાખાશીના પત્ર સામે ક્રાંક્ષિનને બેઠ મોકલાવ્યું. રાયલ સોસાયટીએ કેપ્ટન કુકના માનની ખાતર પડાવેલા એક સોનાનો ચાંદ પણ ક્રાંક્ષિનને બેઠ તારિકે આપવામાં આવ્યો. આવાં બીજાં પણ પરોપકારી કામ ક્રાંક્ષિને કર્યા હતાં. લેએડોરના કિનારાપર મોરોવિયન પાદરીઓનું એક સંસ્થાન હતું જ્યાં દર વર્ષે લંડનથી ખોરાક બરીને વહાણ મોકલાવવામાં આવતું હતું. મી. હટનની વિનંતીપરથી ક્રાંક્ષિન દર વર્ષે આ વહાણને પરવાનો આપતો, જેથી લગાઇના વખતમાં અમેરિકન વહાણ તેને પળવતાં નહીં. વેષ્ટ ઇન્ડિયા દુઃખી લોકોને માટે કપડાં અને અન્ન લઇને ડબ્લિનના કેટલાક પરોપકારી લોકોએ એક વહાણ મોકલ્યું હતું તેને પણ ક્રાંક્ષિને પરવાનો આપ્યો હતો.

પોલ જોન્સ નામે એક શુરવીર લડવૈયો અમેરિકન સંસ્થાનોની ચાકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે દુશ્મનોપર ધણી દરિયાઇ જીતો મેળવી હતી. “ક્રૂક” નામના અંગ્રેજ વહાણને હરાવ્યા પછી પોતાના “રેન્જર” વહાણને લઇને તે ફ્રાન્સના કિનારાપર આવી પહોંચ્યો, ત્યારે અરમાર અને જમીનપર લડે એવું લશ્કર એ બન્નેની એકત્ર ફાજ લઇને ઇંગ્લાંડના કિનારાના પ્રદેશપર હુમલો કરવા તેને મોકલવા ફ્રાન્સની સરકારે ગોઠવણ કરી હતી. માર્શિસ ડી લાફે અમેરિકામાં ધણી જીતો અને માન મેળવી

પાછો આવ્યો હતો તેને એ કાફલાના ઉપરી તરિકે મોકલવાનું અને તેની સાથે અમેરિકન વહાણના ઉપરી તરિકે પોલ જોન્સને મોકલવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પોલ જોન્સને હુકમ આપવાનું કામ ક્રાંકિલને કયું હતું. નીકળવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં ફ્રાન્સ સરકારે બીજી યોજના કરી, બધી ગોઠવણ ફેરવી નાખી તોપણ પોલ જોન્સ પોતાના નાના અરમાર સાથે એકલો ગયો, દુસ્મનોને મળ્યો અને તેઓપર મોટી છત મેળવી. લૂંટમાં મળેલો પૈસો વહેંચી આપવાનું અને પોલ જોન્સ અને તેના હાથ નીચેના અમલદાર કેપ્ટન લેન્ડ વચ્ચે પડેલા વાંધાનું સમાધાન કરવાનું યુગ્મવણ બરેલુ કામ ક્રાંકિલને સંતોષકારક રીતે બળવ્યું હતું.

સરકારી કામનો ભારે બોજે છતાં ક્રાંકિલને પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો હતો. ૧૭૭૯ માં તેણે પારિસની રાયલ એકેડેમીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. એ નિબંધ વિદ્વાતાધી ભરપૂર હતો. એજ વર્ષમાં તેનાં લખાણોની એક સંપૂર્ણ આવૃત્તિ મી. બેન્જામિન વોગન નામના લેકનના ગૃહસ્થે પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ આવૃત્તિ એક પુસ્તકમાં બહાર પડેલી હતી પણ તેમાં બધા વિષય ક્રમાનુસાર ગોઠવેલા છે અને તેમાં જરૂર પડતી ટીકા અને ટીપ મંચકારનો અભિપ્રાય લઈ આપેલી છે.

ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહ કરવાનો વખત આવે તો તે કામ ફ્રાન્સના કુલાધિકારી મુખ્યાર તરિકે ક્રાંકિલનથી થઈ શકે એમ નહોતું માટે તેણે ઠાંઠેસને બલામણુ કરી કે એ કામને માટે અધિકાર આપીને બીજા એકઝીને મોકલવો. જોન આડમ્સ અમેરિકા આવ્યો કે તરત આ કામ સાર તેની નિમણુક કરીને તેને પાછો મોકલવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

૧૯૮૦ થી ૧૭૮૧.

ફ્રાન્સમાં કુલઅખ્યારી એકઝી તરિકે જારી-ફ્રાન્સનું લસ્કર અમેરિકા મોકલવું-લાફે—યુરોપના ઉત્તર તરફના દેશોએ લગાઈમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશનાં વહાણ નહીં પકડવા કરેલો ઠરાવ—ખાનગી વહાણોને સમુદ્રપર લૂંટફાટ કરવાની પરવાનગી આપવા સંબંધી ક્રાંકિલનના વિચાર—આડમ્સ અને વરજેન વચ્ચે ચાલેલો પત્ર બ્યવહાર—એ સંબંધમાં ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય—દુસ્મનોના આરોપ અને તેનો રદિયો—ક્રાંકિલનને પાછો બોલાવવાની

ખટપટ—ક્રાંકિતન વિષે કાલિન્ટ વરગેનનો અભિપ્રાય—તેના હુદ્દાનાં અસંખ્ય કામો—કર્નેલ જોન લોરેન્સ—ક્રાંકિતન રાજનામું આપવાનો ઇરાદો જણાવેછે—હાર્લિની ગારફતે સલાહને માટે ઈંગ્લાંડની નવી સૂચનાઓ—ક્રાંકિતને આપેલો જવાબ—પેસે અને ઓંટીલમાં ક્રાંકિતનના મિત્રો-મેડમ બિલન અને હેલ્વેસિયસ.

ફ્રાન્સ અને અમેરિકા વચ્ચે મિત્રાચારીના કોલકરાર થયા પછી એવો પ્રશ્ન ઉઠ્યો હતો કે અમેરિકાના લશ્કરને મદદ કરવા ફ્રાન્સનું લશ્કર અમેરિકા મોકલવું ઈષ્ટ છે કે નહીં કેટલાએકનો અભિપ્રાય એવો હતો કે એ પ્રમાણે કરવું હલાપણું ભરેલું નથી. ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે ચાલેલી છેલ્લી લડાઈમાં અમેરિકાના લશ્કરે ઇંગ્લાંડના લશ્કર સાથે રહીને સરહદના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનિકો માથે લડાઈ કરી હતી તેથી ફ્રાન્સનું લશ્કર અને અમેરિકાનું લશ્કર સાથે રહીને લડી શકશે નહીં એવી દહેશત રાખવામાં આવતી હતી માત્ર નૌકામેના અને પૈસાની મદદ ફ્રાન્સ કરે તો બસ છે એમ એ મતવાળા લોકોનું ધારવું હતું. ફ્રાન્સના પ્રધાનોનો પણ આ મત હતો તેથી એ વરમ સુધી એવી રીતની મદદજ તેમણે કરી હતી. પરંતુ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોમા ધણુ જણનો વિચાર એધી ઉઠતો હતો. ફ્રાન્સ સાથે પેઢીએ ઉતરતી આવેલી દુરગમદાવાની લાગણી આવે બયને વળતે બહાર પડશે નહીં અને પોતાની સ્વતંત્રતા જોખમમાં નાખવાનું કાંઈ પસંદ કરશે નહીં એમ તેમનું માનવું હતું. આ મત ખરો છે એમ લાફિની ખાત્રી થઈ હતી. અમેરિકામાં તેણે દોઢ વરસ કાઢ્યું હતું. તેની સાથે અને ખીન્ન ફ્રેન્ચ અમલદારો સાથે સર્વ વર્ગના અમેરિકન લોક જે પ્રેમ અને મિત્રાચારીની લાગણીથી વર્ત્યા હતા તેથી તેમની ખાત્રી થઈ હતી કે ફ્રાન્સનું લશ્કર અમેરિકામાં મોકલવામાં આવે તો તેમની સાથે પણ અમેરિકનો તેવીજ લાગણીથી વર્તશે. લાફેએ આ જાણત જનરલ વારિન્ગ્ટન સાથે યાતચીત કરી હતી અને તેપરથી પણ તેની ખાત્રી થઈ હતી કે ફ્રાન્સનું લશ્કર અમેરિકા મોકલવામાં કંઈજોખમ પોહોરવાનો બય રાખવા વાજબી કારણ નથી. તેટલા માટે લાફેએ તેમ કરવા ફ્રાન્સના પ્રધાનોને અરજ કરી. પ્રધાનોએ થોડો વખત આનાકાની કરી પરંતુ આખરે લાફેની હલીહોયી તેમની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ લોકો એકત્ર થઈ ખીન જોખમે લડી શકશે. ૧૭૮૦ ની સાલની શરૂઆતમાં

કાઉન્ટ ડી રેશમ્બોના ઉપરીપણા નીચે ક્રેન્ચફરકર, અને કેવેલીઅર ડી હરનેના દાય નીચે નૌકાસેના અમેરિકા મોકલવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

આ કામમાં લાંફેને ક્રાંકિંગન તરફથી ધણી મદદ મળી હતી. એ બંને-એ સાથે મળી અમેરિકન લશ્કરના ઉપયોગ માટે લગાઇનાં હથિયારો, પો-પાક અને બીજા સરસામાનનો મોટો જથ્થો મેળવ્યો હતો તે પણ લશ્કર સાથે મોકલાવી દીધો. આ શુભ ખજારની વધામણી આપવા અને ક્રાન્સનું લશ્કર આવે ત્યારે તેનો સત્કાર કરી કેવા ઉપયોગમાં લેવું તેની જનરલ વોશિંગ્ટન અને કોંગ્રેસ સાથે ગોઠવણ કરવા લાંફે આગળથી ઉપડી ગયો.

રશિયા સરકારની બાંધામણથી ઉત્તર યુરોપના દેશોએ લગાઇમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશો સગંધી કેટલાએક નિયમો કર્યા હતા તે ક્રાંકિંગને એટલા પસંદ પડ્યા કે કોંગ્રેસનો મત લીધા શિવાય તે પ્રમાણે આજવાને અમેરિકન સમુદ્ર પર્યટન કરનાર વહાણોને તેણે હુકમ લખી મોકલ્યા. આગળ લગાઇ આજતી ત્યારે એવો નિયમ હતો કે સમુદ્રપર દુશ્મનનો માલ જ્યાં મળી આવે ત્યાંથી પકડી શકાય. લગાઇમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશનાં વહાણપર એવો માલ મળે તો તે વહાણ પકડી શકાતાં ને તે સામાન વહાણ પકડનાર લશ્કર લઈ વહાણ તેના માલીકને પાછું આપતા. ઉત્તર તરફના દેશોએ આ નિયમ ફેરવી એવો નવીન નિયમ કર્યો કે જેના વિષે બંધી ન હોય તેવો દુશ્મનનો માલ લગાઇમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશના વહાણમાં માલમ પડે તો તે પકડવો નહીં. આ નિયમ એવો વાજબી અને વેપારને એટલો ઉપયોગી છે કે તે મંજૂર રાખવાને ક્રાંકિંગને સ્વાભાવિક રીતે કંઈ વિલંબ કર્યો નહીં એનો અગિપ્રાય એવો હતો કે એથી પણ વધારે છૂટવાળા નિયમ થવા જોઈએ કે જેથી લગાઇના વખતમાં ધંધાદારી લોકો પોતાનો ધંધો વગર હરકતે કરી શકે અને લગાઇથી ત્રાસ ભોગવે નહીં. લગાઇમાં ભાગ નહીં લેનાર દેશનાં વહાણને તે મિત્રના ઘર સાથે સરખાવે છે અને કહે છે કે એવા ઘરમાં કદાચ દુશ્મનનો સરસામાન હોય તોપણ તેને હરકત થવી ન જોઈએ; ખેડૂત, માળી અને બીજા ધંધાદારી લોકો જેઓની ઉપજવિકા તેમની મહેનતપર છે અને જેઓ માણસ જાતનો ખોરાક પૂરો પાડવાને મહેનત કરે છે તેમને લગાઇના વખતમાં કંઈપણ હરકત ન થવી જોઈએ; તેમના નિરપરાધી અને ઉપયોગી ધંધા ચલાવવામાં તેમને કોઈ જાતની ડખલ થવી ન જોઈએ, અને વાજબી કિમ્મત આપ્યા વગર તેમની પાસેથી કંઈ લેવું નહીં જોઈએ.

જાનગી વહાણને લડાઈની વખતે શત્રુના વેપારને હરકત કરવા યુદ્ધ સામગ્રી સાથે સમુદ્રપર ફરવાની સરકાર તરફથી રજા આપવી એ જાન-રાઈની ચોરી કરવાની રજા આપવા બરોબર છે એમ ક્રાંકિલનને અભિપ્રાય હતો. આ સંબંધમાં તેણે એક વિદ્વતા બરેલો નિબંધ લખ્યો છે તેમાં આ ચાલ નીતિ વિરુદ્ધ, ધાતકી, અને સુધરેલા દેશોએ નાપસંદ કરવા જોગ છે એમ તેણે સાબીત કરી આપ્યું છે. તે લખે છે કે “બીજા દેશના વેપારીઓપર દુશ્મનો કરી તેમની માલમતા લઈ લઈ તેમને અને તેમના કુટુંબને પાપમાલ કરવાને, અથવા માલમતા ન આપતાં બચાવ કરવાને તેઓ થાન કરે તો તેમને ઠાર મારી નાખવાને, લુચ્ચા લદ્દગા લોકોની રાણીઓને નોકરીમાં રાખતા પહેલાં દરેક વેપારીએ વિચાર કરવો જોઈએ કે લડાઈ વાજળી છે કે નહીં. લડાઈ વાજળી હોય કે ગેરવાજળી હોય તોપણ હાલ ખ્રીસ્તિ ધર્મ ખાળનાર વેપારી આ કામ કરે છે; અમુક લડાઈ ખૂલે પક્ષના સંબંધમાં વાજળી હોઈ શકે નહીં. અંગ્રેજ અને અમેરિકન વેપારી આવાં ગેરકૃત્ય કરે છે પણ તેઓ પોતાની ચોરી યાવ તો તેની ફરિયાદ કરે છે અને તેમનો દાખલો લઈ ચોરી કરતાં શીખેલા સંખ્યાબંધ ઇસમેને સજા કરાવે છે.” ક્રાંકિલન એવી બધામણુ કરે છે કે દેશોદેશ વચ્ચે સંધિઓ થાય તેમાં એક એવી કલમ દાખલ કરવી જોઈએ કે સંધિકરનાર દેશ જાનગી વહાણને લડાઈની વખતે શત્રુના વેપારને હરકત કરવા યુદ્ધ સામગ્રી સાથે ફરવાની કોઈ વખત રજા આપશે નહીં. પ્રુશિયા અને યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ વચ્ચે થએલા તહનામામાં આવી કલમ ક્રાંકિલને દાખલ કરાવી હતી. હુંકામાં કહીએ તો કોઈ તરેહની લડાઈ ક્રાંકિલન પસંદ કરતો નહીં. કદાપી લડાઈ કરવી પડે તો તેના મત પ્રમાણે તે એવી રીતે કરવી જોઈએ કે નિરપરાધી માણસોને તેથી કંઈ ગેરવાજળી ઇજા કે હરકત થાય નહીં. તેનો મત એવો હતો કે કોઈ તરેહની લડાઈ સારી નથી અને સલાહ જોડી નથી.

સલાહ કરવાને ઇંગ્લાંડનું મન યાવ તો તે સંબંધી કોલ કરાર નક્કી કરવાને ક્રાંકિલનની બલામણુ ઉપરથી કોંગ્રેસે જૉન આડમ્સને મોકલ્યો હતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. મી. આડમ્સ પારિસ આવ્યાને થોડો વખત થયો એટલામાં એવી ખબર આવી કે કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો છે કે એક રૂપાના ડોલરને બદલે કાગળ ચલણી ચાલીસ ડોલરના દરે તમામ કાગળ ચલણી નાણું પ્રાપ્ત ખેતી લેવું. આ ઠરાવ એવો મોંઘમ હતો

કે તે માત્ર અમેરિકનોને લાગુ પાડવાનો છે કે પરદેશીઓને પણ લાગુ પાડવાનો છે તેનો ખુલાસો થતો નહોતો. ફ્રાન્સની દરખાસ્ત આ બાબત નક્કી કરવાને કન્ટેનર હોવાથી કાઉન્ટ ડી વરગેને મી. આડમ્સને પત્ર લખી પુછાવ્યું કે તમે અમેરિકાથી તાજા આવેલા છો તેથી આ બાબતમાં કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ શું છે તે જાણતા હોતો જણાવો; આડમ્સે જવાબ લખ્યો કે એ ઠરાવ કોને કોને લાગુ પાડવાનો ઉદ્દેશ છે તે હું જાણતો નથી પણ મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે તે અમેરિકન અને પરદેશીઓ બધાને સરખી રીતે લાગુ પાડવો જોઈએ. આ અભિપ્રાયના ટેકામાં આડમ્સે કેટલીક દલીલો પણ પોતાના જવાબમાં બતાવી હતી. આ અભિપ્રાયથી કાઉન્ટ વરગેનને ઘણી તાજુબી લાગી, કોંગ્રેસના ઇતિહાસથી ફ્રેન્ચ વેપારીઓએ કોંગ્રેસની ચલણી નોટો કબુલ કરી, માલ અમેરિકા મોકલાવેલો હતો. માલ મોકલતી વખતે તેમના સ્વપ્નામાંએ નહોતું કે આપખુદથી નોટોની કિંમત બિતારી નાખવાનાં આવશે. સજા કોંગ્રેસનો ઠરાવ તેમને લાગુ પાડવો એ અન્યાયની વાત છે એમ કાઉન્ટ વરગેનનો અભિપ્રાય હતો. થોડાં અઠવાડિયાં પછી આ પત્રવ્યવહાર ફરીથી આદ્યો ને તેમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે થએલા કોલકરાર તથા એ એ દેશના અરસપરસના સંબંધની વાત પણ દાખલ થઇ. મી. આડમ્સે પોતાનો મત ખરો છે એમ સાબીત કરવાના જુસ્સામાં કેટલાએક સપ્તે એવા વાપર્યા કે જેથી કાઉન્ટ વરગેન અને ફ્રાન્સના રામને કંઈ ખોટું લાગી ગયું. કાઉન્ટ વરગેને બધા પત્ર વ્યવહારની નકલો ફ્રાંકિલન તરફ મોકલાવી અને તેને વિનંતિ કરી કે તેણે એ કોંગ્રેસ તરફ મોકલાવવી. એ નકલો મોકલાવતાં ફ્રાંકિલને કોંગ્રેસના પ્રેસિડન્ટને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

“મી. આડમ્સ એમ ધારે છે કે ફ્રાન્સ દેશનો આપણે જટલો આભાર માનીએ છીએ તેટલો તેને ઘટતો નથી; કારણકે આપણે તેના ઓશિયાળા છીએ તેના કરતાં તે આપણો ધણો ઓશિયાળો છે. મારે આપણી અરજીઓમાં આપણે તેને દમ બતાવવો જોઈએ. અને લાગે છે કે મી. આડમ્સનું આ પ્રમાણે ધારવું ભૂલ ભરેલું છે. આપણને ઉચિત છે કે આપણે આ દરખાસ્ત તરફ વધારે વિવેક અને નમ્રતા બતાવવી જોઈએ. અહિંનો રાજા જુવિઅન અને સદ્યુણી છે અને મારી ખાત્રી છે કે તે આપણા જેવા જુલમ ખમતા દેશને મદદ કરવામાં આનંદ લે છે અને તેમાં પોતાની કીર્તિ માને છે. અને લાગે છે કે તેનો આભાર માનીને આ તેના આનંદ

જાનગી વહાણને લડાઈની વખતે શત્રુના વેપારને હરકત કરવા યુદ્ધ સામગ્રી સાથે સમુદ્રપર ધ્રુવાની સરકાર તરફથી રજા આપવી એ જાન-રાઈની ચોરી કરવાની રજા આપવા બરોણર છે એમ ક્રાંકિલનનો અભિપ્રાય હતો. આ સંબંધમાં તેણે એક વિદ્વાત બરેલો નિર્ગંધ લખ્યો છે તેમાં આ ચાલ નીતિ વિરૂધ્ધ, ધાતકી, અને સુધરેલા દેશોએ નાપસંદ કરવા જોગ છે એમ તેણે સાબીત કરી આપ્યું છે. તે લખેછે કે “જીએ દેશના વેપારીઓપર હુમલો કરી તેમની માલમતા લઈ લઈ તેમને અને તેમના કુ-હુંબને પાપમાલ કરવાને, અથવા માલમતા ન આપતાં બચાવ કરવાને તેઓ યત્ન કરે તો તેમને દારૂ મારી નાખવાને, યુદ્ધના લડાઈમાં લોહાની ટોળીઓને નોકરીમાં રાખતા પહેલાં દરેક વેપારીએ વિચાર કરવા જોઈએ કે લડાઈ વાજખી છે કે નહીં. લડાઈ વાજખી હોય કે ગેરવાજખી હોય તોપણ હાલ ખ્રીસ્તિ ધર્મ પાળનાર વેપારી આ કામ કરે છે; અમુક લડાઈ બંને પક્ષના સંબંધમાં વાજખી હોઈ શકે નહીં. અંગ્રેજ અને અમેરિકન વેપારી આવાં ગેરકૃત્ય કરેછે પણ તેઓ પોતાની ચોરી યાચ તો તેની ફરિયાદ કરેછે અને તેમનો દાખલો લઈ ચોરી કરતાં શીખેલા સખ્યાબંધ ધસમેને સજા કરાવેછે.” ક્રાંકિલન એવી ભલામણ કરેછે કે દેશોદેશ વચ્ચે સંધિઓ થાય તેમાં એક એવી કલમ દાખલ કરવી જોઈએ કે સંધિકરનાર દેશ જાનગી વહાણને લડાઈની વખતે શત્રુના વેપારને હરકત કરવા યુદ્ધ સામગ્રી સાથે ધ્રુવાની કોઈ વખત રજા આપશે નહીં. પ્રુશિયા અને સુના-છટેડરટેડ્સ વચ્ચે થએલા તહનામામાં આવી કલમ ક્રાંકિલને દાખલ કરાવી હતી. હુંકામાં કહીએ તો કોઈ તરેહની લડાઈ ક્રાંકિલન પસંદ કરતો નહીં. કદાપી લડાઈ કરવી પડે તો તેના મત પ્રમાણે તે એવી રીતે કરવી જોઈએ કે નિરપરાધી માણસોને તેથી કંઈ ગેરવાજખી ધમ્મ કે હરકત થાય નહીં. તેનો મત એવો હતો કે કોઈ તરેહની લડાઈ સારી નથી અને સલાહ ખોટી નથી.

સલાહ કરવાને ઇંગ્લાંડનું મન થાય તો તે સખંધી કાલ કરાર નક્કી કરવાને ક્રાંકિલનની ભલામણ ઉપરથી કોંગ્રેસે જૉન આડમ્સને મોકલ્યો હતો એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. મી. આડમ્સ પારિસ આવ્યાને થોડો વખત થયો એટલામાં એવી ખબર આવી કે કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો છે કે એક રૂપાના ડોલરને બદલે કાગળ ચલણી ચાળીસ ડોલરના દરે તમામ કાગળ ચલણી નાણું પાછું ખેંચી લેવું. આ ઠરાવ એવો મોખમ હતો.

કે તે માત્ર અમેરિકાને લાગુ પાડવાનો છે કે પરદેશીઓને પણ લાગુ પાડવાનો છે તેનો ખુલાસો થતો નહોતો. ક્રાન્સની દરખાસ્ત આ બાબત નક્કી કરવાને ઇન્ટરનર હોવાથી કાઉન્ટ ડી વરગેને મી. આડમ્સને પત્ર લખી પુછાવ્યું કે તમે અમેરિકાથી તાજા આવેલા છો તેથી આ બાબતમાં કોંગ્રેસનો ઉદ્દેશ શું છે તે જાણતા હોતો જણાવો. આડમ્સે જવાબ લખ્યો કે એ ઠરાવ કોને કોને લાગુ પાડવાનો ઉદ્દેશ છે તે હું જાણતો નથી પણ મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે તે અમેરિકન અને પરદેશીઓ બંધાને સરખી રીતે લાગુ પાડવો જોઈએ. આ અભિપ્રાયના ટેકામાં આડમ્સે કેટલીક દલીલો પણ પોતાના જવાબમાં બતાવી હતી. આ અભિપ્રાયથી કાઉન્ટ વરગેનને ઘણી તાજુબી લાગી. કોંગ્રેસના ઇતિહાસથી કેન્સ વેપારીઓએ કોંગ્રેસની ચક્રવર્તી નોટો કમુજ કરી, માલ અમેરિકા મોકલાવેલો હતો. માલ મોકલતી વખતે તેમના સ્વપ્નામાં નહોતું કે આપણીથી નોટોની કિંમત બેઠારી નાખવામાં આવશે. સખખ કોંગ્રેસનો ઠરાવ તેમને લાગુ પાડવો એ અન્યાયની વાત છે એમ કાઉન્ટ વરગેનનો અભિપ્રાય હતો. યોડાં અઠવાડિયાં પછી આ પત્રવ્યવહાર ફરીથી ચાલ્યો ને તેમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને ક્રાન્સની વચ્ચે થયેલા કોલકરાર તથા એ જે દેશના અરસપરસના સંબંધની વાત પણ દાખલ થઈ. મી. આડમ્સે પોતાનો મત ખરો છે એમ સાબીત કરવાના જુસ્સામાં કેટલાએક સબ્જેક્ટો એવા વાપર્યા કે જેથી કાઉન્ટ વરગેન અને ક્રાન્સના રાગને કંઈ ખોટું લાગી ગયું. કાઉન્ટ વરગેને બધા પત્ર વ્યવહારની નકલો ક્રાંકિલન તરફ મોકલાવી અને તેને વિનંતિ કરી કે તેણે એ કોંગ્રેસ તરફ મોકલાવવી. એ નકલો મોકલાવતાં ક્રાંકિલને કોંગ્રેસના પ્રેમિડન્ટને નીચે પ્રમાણે લખ્યું.—

“મી. આડમ્સ એમ ધારે છે કે ક્રાન્સ દેશનો આપણે જોડેલો આખર માનીએ છીએ તેટલો તેને ઘટતો નથી; કારણકે આપણે તેના ઓશિયાળા છીએ તેના કરતાં તે આપણો ઘણો ઓશિયાળો છે. મારે આ ઘણી આરજીઓમાં આપણે તેને દમ બતાવવો જોઈએ. અને લાગે છે કે મી. આડમ્સનું આ પ્રમાણે ધારવું ખૂલ બરેલું છે. આપણને ઉચિત છે કે આપણે આ દરખાસ્ત તરફ વધારે વિવેક અને નમ્રતા બતાવવી જોઈએ. અહિંનો રામ જુવાન અને સદ્ગુણી છે અને મારી ખાત્રી છે કે તે આપણા જેવા જુલમ ખમતા દેશને મદદ કરવામાં આનંદ લેશે. તેમાં પોતાની કીર્તિ માને છે. અને લાગે છે કે તેનો આખર માનીને તેના આખર

નંદમાં આપણે વધારો કરવો જોઈએ. તેનો આભાર માનવો એ આપણી માત્ર દરજ્જા નથી પણ આપણા સ્વાર્થની વાત છે. એથી ઉલ્લાસ ચાલતું એ ગેરવાજબી છે એટલુંજ નહીં પણ આપણા હકને તુકચાન કારક છે. હું આપવા બીજાને કોઈ માણસ આપણા દેશનું જોટલું બહુ મહાતા હોઈએ તેટલુંજ મી. આડમ્સ પણ ચલાવ છે. પરંતુ તેનું માનવું એવું છે કે આપણે કડકપણે અને બેખરવાઈનો દેખાવ રાખીશું તો આપણને ફ્રાન્સ તરફથી વધારે મદદ મળશે. શું કરવું એ આ પરથી નક્કી કરવાનું કામ કોં-એસનું છે.”

ફ્રાંકિલિન ફ્રાન્સ દરબાર સાથે હાજીદાર કરે છે એમ તેના શત્રુઓએ તેના પર આજી મૂક્યું હતું. આ હાજીદાર ખરેખર કેવા પ્રકારની હતી એ ઉપર આપણે તેના પત્રનો ઉતારો બતાવી આપેએ. એ હાજીદાર માત્ર મળેલી મેહરબાનીઓ માટે ઉપકાર માનવામાં, અને જોઓની પાસે પોતાના દેશના હિતને માટે હજી ધણું કામ કરાવી લેવાનાં હતાં તેમને ખુશ રાખવાનો યત્ન કરવામાં સમાયેલી હતી. આ પ્રમાણે કરવું ફ્રાંકિલિન યોગ્ય ધારતો હતો. આપણે કયુલ કરવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે કરવું એ નિદાન રાજ્યનીતિને અનુસરીને હતું. પરિણામ એ થયું કે તેના પર ફ્રાન્સના પ્રધાનો અને રાજ સંપૂર્ણ ભરોસો રાખતા, તેની અરજ તેઓ સાંભળતા અને ઘણી વાર તેની સલાહ પ્રમાણે ચાલતા. પૈસા સંબંધી કોં-એસની હાલત એવી હતી કે ફ્રાંકિલિનને વારંવાર મદદ માટે ફ્રાન્સ દરબારને અરજ કરવી પડતી અને બધી અરજોમાં તેની ધારણા પૂરી પડતી. લડાઈના વખતમાં ફ્રાંકિલિનપર કોંએસ હજારો હુડીઓ લખતી તે ધીની મુદતસર તે સ્વીકારી શકતો તેનું કારણ એ છે કે તેને માગ્યા પ્રમાણે ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી પૈસાની મદદ મળી શકતી. થોડા વખત પછી મી. જે રપેનની દરબારમાં એલચી નિમાયો અને મી. આડમ્સ હાલ-ન્ડની દરબારમાં નિમાયો ત્યારે એ દેશોમાં તેઓ પૈસા મેળવી શકશે એવી આશાએ તેમનાપર મોકલેલી હુડીઓ તેઓ સ્વીકારી શક્યા નહોતા તે પણ ફ્રાંકિલિનને માથે પડી. હમેશની માફક ફ્રાન્સ દરબારને અરજ કરી કોંએસની સાથે ફ્રાંકિલિન બળવી રાખેનો. ઉપરા ઉપરી ધતાં માગણીથી રાજાને હરકતો પડે છે એમ કહેવામાં આવતું પણ ફ્રાંકિલિનને કોઈથી ના પાડી શકાતી નહીં. આ બધા પ્રતાપ ફ્રાંકિલિનના સારા સ્વભાવનો અને તેના વિવેક અને વિનયનો હતો. તેના શત્રુઓ તેના આ ગુ-

જુને આધિનતા કહેતા અને તેને માટે એવી વાત ચલાવતા હતા કે એ તો ફ્રેન્ચ લોકોની ખુશામતથી ટૂંલાઈ જઈ પોતાના હુદાનો બારબોજ રાખતો નથી. વળી તેઓએ એવી વાત ચલાવી કે ફ્રાન્સના પ્રધાનો પોતાની મતજન સાધી લેવાને તેને ખુશ રાખે છે, પણ તેઓ આખરે આપણને છેતરીને દગો દશે. ફ્રાંકિલનની કીર્તિને જદો લગાડવાને અને ફ્રાન્સ દરજારનો અવટીત રીતે ગેરબરોસો ઉત્પન્ન કરાવવાને કેવળ અદેખાઈથી ચલાવેલી આ ખોટી વાતોની સાખીતીમાં તબ્બ માત્ર પૂરાવો હતો નહીં ને સસ તો બીજકુલ હતુંજ નહીં. પરંતુ એનું પરિણામ એ થયું કે ફ્રાંકિલનને પાછો બોલાવી લેવાને કોંગ્રેસમાં ફરીથી પ્રયત્ન થયો. ફ્રાન્સનો યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાંનો એલચી એમ. ડી. લા લુઈર્ને ફિલાડેલ્ફિયાથી ૧૭૮૦ ના ડિસેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે કાઉન્ટ વરગેનપર લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છે કે “ ફ્રાંકિલનને પાછો બોલાવી લેવાને કોંગ્રેસમાં હરેક પ્રકારની ખટપટ આજે છે. મસામ્યુસેટના પ્રતિનિધિઓ હરેક રીતે તેને બોલાવી લેવાને આગ્રહ કરે છે એ એલચીને કોંગ્રેસમાં કોઈનો ટેકો નથી; પણ બન્ને પક્ષ વાળા એમ ધારતી રાખેછે કે રખેને તેની જગોએ સામા પક્ષમાંથી કોઈને નિમવામાં આવે, તેથી તે ટકી રહ્યો છે. મસામ્યુસેટ અને સાઉથ કેરોલીનાના સંસ્થાનોના મી. લી તથા ઇસ્ટર્ડેક્સ કેટલાંએક સંભાસદો ખુદી રીતે કહે છે કે હાલના એલચી કરતાં મને તે માણસ વધારે લાયક છે. તેઓ વળી એમ પણ કહે છે કે તેની બેદરકારીથી અને તેની આસપાસનાની ખટપટથી ફ્રાન્સમાં અમેરિકાનું સલાનાશ વળી ગયું છે.”

ઉપરના કામગીની તારીખ પછી એ માસે કાઉન્ટ ડી વરગેને તેનો જવાબ લખ્યો તેમાં લખ્યું કે “દાકીન ફ્રાંકિલન વિશે તમારો કોઈ અભિપ્રાય માગે તો બેધડક કહેજો કે તેના સ્વદેશાભિમાન માટે અને તેની સારી વર્તણૂક માટે અમારો ધણો જીયો મત છે. આ ગુણોને લીધે, તેમજ દાકીન ફ્રાંકિલનની સાચવટમાં અમારો બરોસો છે તેને લીધે, કોંગ્રેસે તેને આણી મૂકેલા પૈસા સર્જંધીના હાલના જોટાળામાં તેને મદદ કરવાને અમે ઠરાવ કર્યો છે. આ પરથી હરકોઈ માણસ દરિયાકી કરશે કે તેની વર્તણૂક તેના દેશને નુકશાનકારક છે કે શું અને બીજે કોઈ માણસ એના જોટલું કરી શકત કે કેમ ! જોકે દાકીન ફ્રાંકિલનને માટે અમારો મત ધણો જીયો છે તોપણ અમારે કહેવાની જરૂર પડેછે કે તેની વધને લીધે અને તેની ટાઢેકને લીધે જે કામને માટે તેને નિમ્યો છે તેને યોગ્ય આલાકી તેનાથી બ-

તાવી શકાતી નથી. આથી અમે ધણી દિલગીર છીએ; કારણ કે અગત્યની જાગૃતિમાં પોતાના વિચાર કોંગ્રેસને જણાવવા જોઈએ તે ન જણાવતાં તે છાનોમાનો બેસી રહે છે. તોપણ અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે તેને જોલાવી લેવો એ હાથના વખતને અનુકૂળ થશે નહીં. તેના જવાબી તેની જગોએ કદાચ નવો માણસ એવો કનિયાબેર, મિમ્મણ, આણસગઢ અને પોતાના દેશનું હિત ઓછું જોનાર આવે કે તેની સાથે અમારે કામ કરવું પડવડે નહીં. નવો માણસ નિમવાની મુચ્ચવણમાંથી નીકળી જવાને કોંગ્રેસને એ રસ્તો છે કે ક્રાંતિક્ષત્રને મદદ કરવા તેની જગોનું કામ કરી શકે. એવો, ડાહ્યા, ખખડદાર અને વિવેકી મદદગાર આપવો.” ફ્રાન્સ દરબારનો ક્રાંતિક્ષત્રને માટે કેવો મત હતો તે આ પત્ર બતાવે છે. હાજીહા કરનાર તે હોય એવા કારણથી તેને રાખી લેવા ફ્રાન્સ તરફથી ઇચ્છા જતાવવામાં આવતી નથી. મુઠ્ઠાપણાની નખગાછ સાથે એ મહાન રોગથી ક્રાંતિક્ષત્ર પીડાતો હતો. સંધિવા અને પથરીના દરદથી અઠવાડિયાનાં અઠવાડિયાં તેને પથારીમાં પડી રહેવું પડતું અને તનમનની મહેનતનું કામ જોઈએ તેટલી ઝડપથી તેનાથી થઈ શકતું નહીં. આટલું છતાં કોંગ્રેસે તેની મદદમાં કોઈને મોકલ્યો નહીં. બધું કામ તેને જાતે, અથવા જ્યાં લઈ શકાય ત્યાં પોતાના પૌત્રની ખાનગી મદદથી, કરવું પડતું હતું. ક્રાંતિક્ષત્રને મદદગાર આપ્યો નહેતો એ વધારે અજળ જેવું એથી લાગે છે કે મી. જે અને મી. આડમ્સને ધણું યોગ્ય કામ છતાં કોંગ્રેસે હુશિયાર અને કામ કરી શકે એવા મદદગારો નિર્મી આપ્યા હતા. આ ઉપરાંત ક્રાંતિક્ષત્રને ફ્રેન્ચ બંદરોમાં આવતાં અમેરિકન વેપારી વહાણોના સર્વધનું કામકાજ કરવું પડતું. એલબીનાં કામ સાથે સર્વધન વગરના આ કામમાં તેનો ધણો વખત જતો હતો. ફ્રાન્સના બંદરોમાં કોન્સલ નિમી આ કામમાંથી તેને મૂકત કરવા તેણે કોંગ્રેસને ધણી વખત લખ્યું હતું પણ તેપર કોંગ્રેસે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. આ પરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તેને જાણે જોલાવી લેવાને એના દુશ્મનોની ખટપટ છતાં, તેના હુદાનાં અગત્યનાં કામ કરવાને તેની સક્તિનો કોંગ્રેસને પૂર્ણ બરોંસો હતો. ફ્રાન્સમાં જનતી હકીકત વિશે કોંગ્રેસને વારંવાર ક્રાંતિક્ષત્ર લખતો નહીં અને પૈસા સર્વધી ફ્રાન્સની મદદનાં માગણાં નહીં કરવાને તેમને કહેતો નહીં તેથી કાઉન્ટ ડી વરગેન ક્રાંતિક્ષત્રનો દોષ કાઢે છે. પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તે બરાબર નથી. ક્રાંતિક્ષત્ર જણ્યોતો હતો કે દિલાડેદિધ્યામાં ફ્રાન્સના એલબીને સર્વ હકીકત ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી

લખવામાં આવતી હતી અને તે પ્રસંગોપાત કોંગ્રસને ખબર આપતો હતો. તેથી આ સંબંધમાં ક્રાંતિક્ષેત્રને ખાસખાસ લખવાની કૃપા ખાસ જરૂર રહેતી નહીં. બીજી બાજુમાં આ વખતનો ક્રાંતિક્ષેત્ર ચલાવેલો પત્ર વ્યવહાર એટલો લાંબો અને બોલોબોલો છે કે એટલી ઉમરે બેસક તેનામાં કામ કરવાની ધણી શક્તિ હોવી જોઈએ. એટલું કામ એની ઉમરના બીજા કોઈથી થઈ શકે નહીં.

ફ્રાન્સ દરબાર તરફથી દરવર્ષે સરેરાશ ત્રીસ લાખ લીવર કરજે ધીરવામાં આવતા હતા. ૧૭૮૧ માં ક્રાંતિક્ષેત્ર આખીસ લાખ લીવર મેળવી શક્યો અને તે ઉપરાંત સાઠ લાખ લીવર મદદ તરિકે ફ્રાન્સ દરબારે બક્ષિસ આપ્યા. આ નાણાં આપ્યા પછી કોંગ્રેસના મોકલવાથી કર્નલ જોન લોરેન્સ ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને લશ્કરની જરૂરિયાતો બતાવી, નાણાં અને લશ્કરી સાગાનની મદદ માગવા લાગ્યો. ક્રાંતિક્ષેત્રે લોરેન્સની અરજમાં ધણી મદદ કરી અને કંઈ કુતોહ મેળવી પણ ખરી. પરંતુ ફ્રાન્સે નાણાં સંબંધી એટલી બધી મદદ કરી હતી કે હવે સીધી રીતે વધારે થઈ શકે એમ નહોતું. તોપણ અમેરિકાને હોલ્લન્ડમાં નાણાં કરજે ધીરાવવાને એક કંરોડ લીવર સુધીની રકમના વ્યાજની ભ્રમીનગીરી આપવા ફ્રાન્સે કમ્પલ કર્યું.

આ અરસામાં ક્રાંતિક્ષેત્રે પોતાના હુદાતું રાજનામું મોકલાવી, કોંગ્રેસને અરજ કરી કે તેની જગાએ બીજા કોઈની નિમણૂક કરવી જોઈએ. કોંગ્રેસના પ્રેસિડન્ટને લખેલા કાગળમાંથી લીધેલા નીચેના ઉત્તરમાં તેમ કરવાનાં કારણો તેણે દર્શાવેલાં છે.

“હવે મારી જાત સંબંધી કંઈ કહેવાની હું રજા લઉં છું. એ સંબંધમાં મેં કોંગ્રેસને અત્યાર સુધીમાં વધારે તરફી આપી નથી. મારી ઉમરનું ૭૫ મું વર્ષ પૂરું થઈ ગયું છે. મને ગયા શિયાળામાં સંધિવા થઈ આવ્યો હતો તેથી મારું શરીર લથડી ગયું છે ને જે કૌવત હું પહેલાં ભોગવતો હતો તે હજી પાછું આવ્યું નથી. મારા મનની શક્તિ નબળી પડી હોય એમ મને લાગતું નથી. કદાચ તે મને માલમ નહીં પડે. પરંતુ હું જોઉં છું કે જે ચાલાકીનો ગુણ આ દરબારમાં તમારા એલચીને અવશ્ય હોવો જોઈએ તે મારામાં ઓછો થયો છે; વળી મને લાગે છે કે આ જગાનું કામ ઘણું બારે છે ને કામને સાફ રાત દિવસ ધરમાંજ બેસી રહેવું પડે છે. તમારા તરફથી આવતી હુડીઓ લેવાને અને રેવીકારવાને મારે ઘેરને ઘેર એટલું બધું બેસી રહેવું પડે છે કે મારાથી ખુદ્દી હવા ખાવાનું અને કસરત કરવાનું બની શકતું નથી. પહેલાં

હું દર વર્ષે મુસાફરી કરતો તેથી મને હવા ને કસરત મળતાં અને મારી તન્દુરસ્તી ઠીક રહેતી. મારા જોવા વયોષ્ઠને વળી જીંદગી ટકાવી રાખવાને દેહની ધણી જાતની સંભાળ રાખવી જોઈએ તે મારાથી કામને લીધે લઇ શકાતી નથી.”

“લોકોપયોગી સરકારી કામ એક અથવા બીજી રીતે પચાસ વર્ષથી હું કરું છું અને મારા જાતબાદઓ તરફથી માન ભોગવું છું તેથી હવે મારે એ સંબંધી કંઈ લેખ રહ્યો નથી. ફક્ત વિશ્રાન્તિ મેળવવાની હવે હું ઉમેદ રાખું છું. અને આશા છે કે મારી જગોએ બીજા કોઇને મોકલી મારી આ ઉમેદ કોંઈએ પૂરી કરશે; મારે કહેવું જોઈએ કે તમારે ખાત્રી રાખવી કે હું રાજનામું આપું છું તેનું કારણ એવું નથી કે જે ઉમરું કામ આપણે હાથમાં લીધું છે તેમાં ફતેહ મળવાની અને આશા નથી અથવા નોકરી કરવા પરથી જોઈ લાગી માફ મન ઉઠી ગયું છે. મારા રાજનામાનાં કારણ મેં ઉપર બતાવ્યાં તે શિવાય બીજાં કંઈ નથી. વળી હાલ દરિયાની મુસાફરીનો થાક હું ખમી શકું એવી મારી સ્થિતિ નથી અને સંઘર્ષના વખતમાં કેદ પડકાવાના જોખમમાં પડવા હું માગતો નથી તેથી શાન્તિ થતા સુધી અર્દિંગ રહેવાનો મારો વિચાર છે. કદાચ માફ આપી નું આયુષ્ય અર્દિંગ હું પૂરું કરીશ. મારી જગોએ આવનાર ગૃહસ્થને માફ માન અથવા અનુભવ કામમાં આવશે તો તેનો લાભ હું તેને ખુશીથી આપીશ, મારી સલાહ મામલામાં આવશે તો તે આપીશ અને મારા જોખખાણ પીછાનથી તેને મદદ કરીશ.”

કોંઈએ તેનું રાજનામું મજબૂર કરવાને ના પાડી એટલુંજ નહીં પણ મી. આઝમસ સાથે સંધિ કરવાના કામ સાફ બીજા ચાર જણની નિમણૂંક કરી હતી તેમાં ઘાઝલ નામ પણ મૂક્યું. પોતાની ખુશીથી કામમાંથી મૂકત વખતે ફ્રાંકિલને માગણું કર્યું તોપણ કોંઈએ તેને તેની જગોપર કાયમ રાખ્યો એ તેના પર કોંઈએ સની અદ્વાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ હતું. ફ્રાંકિલનના દુસ્મનોને જણે આથી ઠપકો મળ્યો હોય એમ થયું. તેમની ખટખટમાં ફતેહ મેળવવાની હવે તેમને આશા રહી નહીં. કોંઈએ કરેલો દરાવ ફ્રાંકિલને કણુલ રાખ્યો. તે લખે છે કે, “ મારા બુદાપણની નબળાઈથી કદાચ કામને હરકત આવે એવી બીકથી હું કામમાંથી મૂકત વખતે ધન્યતા હતા પણ તેઓ એમ મારે છે કે હું હજી કામનો છું તેથી તેમના દરાવને, હું શરણ પાડું છું અને મારાથી જાનતું કામ કરીશ. ”

ઇંગ્લાંડમાં રાખેલા અમેરિકન ટ્રેડીઓના સંબંધમાં ક્રાંકિલન અને તેના મિત્ર હાર્ટસિ વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો હતો. આ પત્ર વ્યવહારનો લાભ લઇ હાર્ટસિ પ્રધાનોની સંમતિથી વારંવાર સલાહ કરવા સંબંધી પણ લખતો હતો. મી. હાર્ટસિએ કરેલી સૂચનાઓના વલણ પરથી એમ દેખાય છે કે લોર્ડ નોર્થના જોવામાં તેના પત્રો આવતા હશે અને લોર્ડ નોર્થ એ સૂચનાઓ પસંદ કરતો હશે. ક્રાન્સથી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સને જૂદાં પાડી, યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ એકલા સાથે સલાહ કરવાનો ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોનો વિચાર જાણ્યો હતો. ક્રાન્સ સાથે થએલા કોલકરારથી આ સૂચના કેવળ ઉશ્કેરી હતી. ક્રાન્સની સંમતિ વગર ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહ નહીં કરવાને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ બંધાયાં હતાં. સખળ ક્રાન્સ સાથે ગિનાયારી તોડીને ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહ કરવાની વાત ક્રાંકિલન પસંદ ન કરે એ ઉશ્કારું છે. ક્રાંકિલને હાર્ટસિને જવાબ લખ્યો કે “તમે અમારી સાથે સલાહ કરો તે પહેલાં જેમ તમારે હોલન્ડ અને સ્કોટલેન્ડની સાથેના તમારો સંબંધ તોડવાની જરૂર નથી તેમ અમારે ક્રાન્સ સાથે અમારો સંબંધ તોડવાની જરૂર નથી. ક્રાન્સ સાથે અમારે ગિનાયારી છે તેથી અમારી સાથે સલાહ કરવાને તમારે કંઇ દરકત જેવું નથી. આ સૂચના લોર્ડનોર્થની હોત તો આખી દુનિયા કહેત કે તેનો ઉદ્દેશ અમને છેતરી અમારા મિત્રોથી જૂદા પાડી ખરાબ કરવાનો છે. એ દેશ અમારા રક્ષણ સાર અમારીપર મેહેરબાની તરીકે લડાઇમાં પડ્યો છે. સખળ તેની સાથે થએલા કોલકરાર તોડવા નહીં એ અમારી ફરજ છે. રાષ્ટ્ર રીતે એવી રીતનો કરાર હોય કે નહોય તોપણ તે પ્રમાણે ચાલવાને અમે બંધાયોગીએ. કદાચ એવો કરાર ન હોય તોપણ એક પ્રમાણિક અમેરિકને એ બંધનથી ઉશ્ક ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહ કરવી તેના કરતાં પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવો એ બહેતર છે.”

હાર્ટસિની બીજી સૂચના એ હતી કે દસ વરસ સુધી વિગ્રહ બંધ રાખવો અને એ મુદતમાં કદાચ ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ સાથે લડાઇ કરે તોપણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે ક્રાન્સને મદદ કરવી નહીં. ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો કે ક્રાન્સ સાથે વિશ્વાસઘાત કરાવી અમારી સ્થિતિ તમે એવી કરાવવા માગો છો કે દસ વરસ માક ખાધા પછી ફરી તમે વિગ્રહ સરકશે ત્યારે અમારી મદદમાં કોઈ ઉંચું રહે નહીં. અમે કંઇ એવા બેવકુફ નથી કે આ વાત કમુલ કરીએ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને તેમના મિત્ર ક્રાન્સથી જૂદાં પાડવાને બ્રિટિશ પ્ર

ધુનોએ પણી રીતે તજવીજ કરી હતી. એ યુક્તિમાં તે કાચા હોત તો પછી અમેરિકાની કંઈ વિસાદ નહોતી કે ઇંગ્લાંડ સાથે એકલું ટકી રહે. ઇંગ્લાંડે માત્ર અમેરિકા એકલા સાથે ખટપટ ચલાવી નહોતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી જૂદા પડવાને ક્રાન્સને ખલુ લાગ્યું જતાવી હતી. પણ ક્રાન્સનો રાગ અને તેના પ્રધાનો ક્રાંકિલનની પેઠે અંતઃકરણથી પોતે કરેલા ઇલાક-સારને વળગી રહ્યા અને ઇંગ્લાંડને ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સ્વતંત્રતા વગેરે કબુલ કરશે નહીં ત્યાં સુધી લગાષખંધ પ્રાડવાની કે સલાહ કરવાની વાત સાંભળવામાં આવશે નહીં.

ક્રાન્સમાં ક્રાંકિલનના મિત્રોની મોટી સંખ્યા હતી તે ઉપરાંત પેસેમાં તેના પાડોશનાં ધણાં કુટુંબો સાથે તેને ધરોળો થયો હતો. તેની સેવાચાકરી કરવાને અને તેહેનાત ઉઠાવવાને આસપાસના પાડોશીઓ એક બીજા સાથે હરીફાઈ કરતા હતા. મી. બ્રિગ્નનના ધરમાં તો તે જાણે ધરતો માણસ હોય એવી રીતે દળી ગયો હતો. ઓંટીલમાં મેડમ હેલ્વેથિયસ નામની વૃદ્ધ અને બહી બાઇને ત્યાં તે ઘણીવાર એસતો ને ત્યાંજ લીરેય, લારેશે ફાકાહ, લી વિલ્ડ અને બીજા મિત્રોને મળતો. એ બાઇ પણ વિદ્વાન બ-ધુતી અને વિદ્વાનોની સોબતમાંજ ફરતી હતી. “સંધિવા સાથે સંભાષણ” અને એવા બીજા ક્રાંકિલનના ભોક્ત્રિય નિર્ગંધોમાંના ઘણાખરા પેસે અને ઓંટીલમાં ભેગા થતા તેના મિત્રોની રમુજ સારૂ લખવામાં આવ્યા હતા. આવાં લખાણથી તે પોતાનું દુઃખ બૂલી જતો અને પોતાના મિત્રોને રં-જન કરતો હતો. પેસે અને ઓંટીલમાં થએલી મિત્રાચારી બ્યાંસુધી ક્રાંકિલન ક્રાન્સમાં રહ્યા ત્યાં સુધી ચાલી એટલુંજ નહીં પણ અમેરિકા પા-છા ગયા પછી પણ તે શ્વતા સુધી પત્રવ્યવહારથી જારી રહી હતી.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઇંગ્લાંડે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી.

૧૭૮૨.

સલાહ કરવાની બાંજગડ—એ સર્વધમાં પાર્લામેન્ટમાં ચાલેલી તક-સાર—પ્રધાનોમાં ફેરફાર—થી રીતે બાંજગડ કરવી તે બાબત ક્રાંકિલન સાથે વિચાર કરવા ઓસવોલ્ડનું પારિસ જવું—એનવિલ્ડનું અધિકારપત્ર ક્રાંકિલને ના પસંદ કર્યું—ફેક્ષ—શેલબર્નની કાર્ટિદી—ફિટ્ઝ હરબર્ટ—અ-મેરિકા સાથેની સરતો નક્કી કરવા ઓસવોલ્ડનું આવવું—સલાહની અન-

સ્થાની અને ઇચ્છવા લાયક શરતો ક્રાંતિને અતાવી—ખાંજગડ—સ્વતંત્રતા,
હદ અને ગાઝામાં મારવાનો હક—રાખના પક્ષવાળાને નુકશાની અપાવવા-
ની ખટખટ—લડાઈમાં અમેરિકાનોને થએલા નુકશાનનો ખદલો અપવવાને
ક્રાંતિસનની દરખાસ્ત—શરતો નક્કી થઈ—સહી થઈ—કોંગ્રેસે મંજૂર રાખી.

૧૭૮૨ ની શરૂઆતમાં સલાહ કરવાનો વિચાર બ્રિટિશ પ્રધાનોએ
કરવા માંડ્યો. થોર્ડ ટાઉન આગળ લોર્ડ કોર્નવાલિસના લશ્કરે ખાધેલી
હાર, નવું લશ્કર અમેરિકા મોકલવાને પ્રધાનોની અશક્તિ, લડાઈનું ખારે
ખર્ચ, હોલન્ડનું ઇચ્છાંડ સામે થઈ અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સાથે મળી જ;
તું—આ બધી બાબતોથી ઇચ્છાંડમાં હવે લોકોની આંખો ઉઘડી હતી અ-
ને સલાહ કરવાને ગાઠે પોકાર થઈ રહ્યો હતો. કોર્નવાલિસનો પરાજય
થયાની ખબર ઇંગ્લાંડ આવ્યા પછી મળેલી પાર્લામેન્ટ ઉઘાડતી વખતે
કરેલા રાખના બાપણમાં, પહેલાંના કરતાં જરા ઓછો જુસ્સો દેખાતો
હતો. જે કે અમેરિકાનો સ્વતંત્ર પ્રજા તરિકે પાંચ વરસથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય
નિભાવી રહ્યા હતા અને જે બ્રિટિશ લશ્કરોને દરાવી કેદ પકડી અગ્નિનેના મ-
નમાંથી છૂતવાની આશા નાશુદ કરી હતી તોપણ હજી રાખ તેમના વિશે
બાપણમાં “અમારી બળવાખોર અને છેતરાયેલી પ્રજા” એવા શબ્દોમાં બોલે
છે. પાર્લામેન્ટ બહાર લોકોમાં ચાલેલા પોકારથી ધીમે ધીમે પાર્લામેન્ટ પર
પણ એવી અસર થઈ હોય એવાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં અને પ્રધાનોના
પક્ષની સંખ્યા ઓછી થતી જવા લાગી. થોડા વખત પછી જનરલ કો-
નવેએ દરખાસ્ત કરી કે અમેરિકા સાથેની લડાઈ બંધ કરી સલાહ શાન્તિ
કરવાને ઉપાય લેવા તબવીજ કરવા રાખને અરજ કરવી. આ દરખાસ્ત
પર પાર્લામેન્ટમાં બંને પક્ષ તરફથી ખારે તકરાર ચાલી અને આખરે પ્ર-
ધાનોને એક મત વધુ મળવાથી તે દરખાસ્ત રદ થઈ અને લડાઈ ચલા-
વવાનું હતું. માત્ર એકજ મત વધારે મળે એ પ્રધાનોના જોરનું લક્ષણ કુ-
હેવાય નહીં. પ્રધાનોને રાહનામું આપવાનો વખત આવ્યો છે એમ આ
દરખાસ્ત પર પડેલા મત ઉપરથી લોર્ડ નોર્થને ખબર પડી અને તેથી તે-
ણે રાહનામું આપી દીધું. પ્રધાનમંડળ બદલાયું અને તેમની સાથે અમે-
રિકા સંબંધી વિચાર પણ બદલાયા. નવી કાર્ટિફ માર્ચમાં સર થઈ. માર-
કિવસ ઝોફ રોકિંગહામ મુખ્ય પ્રધાન થયો અને મી. ફ્રાક્સ અને લોર્ડ
મેક્લર્ન જે મુખ્ય ઉપપ્રધાન થયા. નવા પ્રધાનમંડળે એવી સમજૂતી

તથી અધિકાર લીધો હતો કે તેમના વખતમાં અમેરિકાને ખીન શરતે સ્વાતંત્ર્ય આપવાનું છે. આ ધોરણથી તેમણે કામ શરૂ કર્યું. દેશ અને રોલનું ક્રાંતિન સાથે સલાહ કરવા સંબંધી પત્રવ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા. એપ્રિલ માસમાં તેમણે મી. રિચર્ડ ઓસવોલ્ડ નામના માણસને અધિકાર આપી, ક્રાંતિન સાથે આ બાબત વિચાર કરવાને પારિસ મોકલ્યો. લગાઇમાં રોકાયેલા સર્વ દેશ સાથે સલાહ શી રીતે કરવી એ બાબત કાઉન્સિલ વરગેન સાથે એક પ્રમાણે મસલત કરવાને મી. ટામસ એનવિલ્સને મોકલવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે બાંજગડો ચાલી પરંતુ ન્યાં સુધી સલાહ કરવાને રાજ્યને અધિકાર આપવા પાર્લામેન્ટ દરમિયાન કરે નહીં ત્યાં સુધી કંઈ યશ શકે એમ નહોતું.

કોલકત્તા કરવાની બાંજગડ ચલાવવાના સમયમાં ક્રાંતિને એવી સૂચના કરી કે ઇંગ્લાંડના બાંજગડીઆમાંથી એક અમેરિકાના સંબંધી બાંજગડ કરવાને અને એક યુરોપિયન દેશના સંબંધી બાંજગડ કરવાને, એ પ્રમાણે જે જણ જૂદા જૂદા અધિકાર લખે આવે તો સારૂ કારણ કે એ બંને બાંજગડોમાં જૂદી જૂદી બાબતો હોવાથી, બાંજગડનું કામ જુદુ જુદુ ચલાવવાથી સહેલાઈથી અને જલદીથી પૂરૂ થઈ શકશે. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ આ સૂચના માન્ય કરી પોતાના બાંજગડીઆઓને જૂદાં જૂદાં અધિકાર પત્ર આપ્યાં.

મી. એનવિલ્સ અને મી. ઓસવોલ્ડે, કાઉન્સિલ વરગેન અને કાકતર ક્રાંતિન સાથે ચલાવેલી મસલતમાં શરૂઆતથીજ ખાતરી કરી કે અમેરિકાને સ્વતંત્રતા આપવાનું નહીં કરવામાં આવ્યું છે. બાંજગડ પારિસમાં ચલાવવી એમ ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડના પ્રધાનોએ નક્કી કર્યું હતું. મી. એનવિલ્સ પારિસમાંજ રહ્યો પરંતુ મી. ઓસવોલ્ડ ઘોડો વખત લેડન જઈ આવ્યો. ઓસવોલ્ડની ગેરહાજરીમાં એનવિલ્સને મળેલા અધિકારનો અર્થ તે એવો સમજ્યો હતો કે ફ્રાન્સ અને અમેરિકા બન્ને સાથે બાંજગડ ચલાવવાનો તેને અધિકાર છે. ક્રાંતિને તેની ભૂલ જતાથી સારે એનવિલ્સે કહ્યું કે જોકે મારા અધિકારપત્રમાં અમેરિકા સંબંધી કંઈ લખ્યું નથી તોપણ મારા અધિકારમાં અમેરિકાનો સમાવેશ થાય છે. આ ખુલાસો ક્રાંતિને માન્ય કર્યો નહીં અને કહ્યું કે અમેરિકા સાથે બાંજગડ કરવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે કાગળપર ચૂકવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી સલાહની વાત ચલાવી નથી. ક્રાંતિનનો આગ્રહ જોઈ મી. એનવિલ્સે પોતાનું અધિકાર પત્ર ખાસ કાસદ સાથે લેડન મોકલાવ્યું અને તેમાં એવો

સુધારો કરી પાછું મંગાવ્યું કે “ક્રાન્સ અથવા બીજા કોઈ રાજા કે રાજ્ય સાથે” ભાંજગડ કરવાનો તેને અધિકાર છે. આથી પણ ક્રાંસિલન સંતોષ પામ્યો નહીં. એ અધિકારપત્ર વાંચ્યા પછી તેણે એનવિલ્ડને કહ્યું કે “ બીજા કોઈ રાજ્ય સાથે” એવા મોઢમ શબ્દોથી, જેને રાજ્ય તરિકે તમારી દરબાર કબુલ કરતી નથી, તેની ભાંજગડ કરવાનો તમને અધિકાર આપવાનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગતું નથી. આ ઉપરથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સંબંધમાં એનવિલ્ડને મળેલા અધિકાર ઉપરથી ભાંજગડ કરવાની ક્રાંસિલને ના પાડી.

વાજબી શરતોથી સલાહ કરવાને ઈંગ્લાંડ ખુશી છે એમ મી. ઓસ-વોલ્ડ અને મી. એનવિલ્ડે કહ્યા હતાં, આ પ્રમાણે પેચ કરવા માંડ્યો તેથી કાઉન્ટ ડી વરગેન અને હાક્ટર ક્રાંસિલન નાખુશ થયા. તેમને એવો વહેમ આપ્યો કે લડાઈ ચલાવવાની ઈંગ્લાંડની ઇચ્છા છે પણ વખત લેવાને આ પ્રમાણે પ્રયત્ન તે કરે છે. વેસ્ટ મિડલ્સમાં ઈંગ્લાંડને આ વખતે કેટલીએક ફતેહો મળી હતી તેથી આ વહેમ દૃઢ થયો અને એ બંને જણને એમ લાગ્યું કે છતાં મેળવવાની ઇચ્છાંડને હજી આસા છે. આ વહેમ ખાવાને કંઈ કારણ હતાં ખરાં પણ થોડા વખતમાં માલમ પડ્યું કે મુખ્ય હરકતનું કારણ તો બીજુંજ હતું. એવી ખબર આવી કે માર્કિવસ ઓફ રોકિંગહામ ગુજરી ગયો છે અને પ્રધાન મંડળમાં ફેરફાર થયો છે. રોકિંગહામનું પ્રધાનવડું અઢી માસ ચાલ્યા પછી જીજ્ઞાસામાં આ વાત બની. અર્લ ઓફ શેક્ષનર્ન મુખ્ય પ્રધાન થયો અને અર્લ જેન્થમ અને મિ. ટાઉન્સેન્ડ મુખ્ય ઉપપ્રધાન થયા. મિ. ફ્રાન્સ રાજનામું આપી છૂટો પડ્યો. રાજનામું આપવાનું કારણ મિ. ફ્રાન્સે પાર્લામેન્ટમાં એવું જાહેર કર્યું કે હું ધારતો હતો કે અમેરિકાને બિન શરતે સ્વતંત્રતા આપવાની છે અને તેથી સ્વતંત્રતા આપવાને હું વચન આપી ચૂક્યો છું. હવે પ્રધાન મંડળનો વિચાર ફેર્યો હોય એમ મને લાગે છે અને તેથી રાજનામું આપ્યા વગર મારે બીજો ઉપાય નથી. લોર્ડ શેક્ષનર્ન જાતે પણ સંસ્થાનોના લાભમાં હતો, અને લડાઈ બંધ કરવા ઇચ્છા બતાવી, સ્વતંત્રતા કબુલ કરવાનો વિચાર દર્શાવી ચૂક્યો હતો. પરંતુ નવી કાર્કિર્મિમાં સ્વતંત્રતાની વાત છેક એક બાજુ ઉપર રાખી માત્ર સલાહ કરવાના ઉદ્દેશો તેણે પ્રધાનવડું લીધું હતું અને તેથી સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નપર તેનો વિચાર જદલાયો છે એમ ધારવામાં આવતું હતું પાર્લામેન્ટમાં તેના પક્ષના લોકો પણ તેજ પ્રમાણે કહેતા

હતા. શોર્ડ શેલ્ફર્મ અને મી. ફ્રાક્સ વચ્ચે રાજકિય આળસોમાં પ્રથમથી-
જ કેટલોએક મતભેદ હતો; સલાહની બાંજગડ પ્રથમ ચાલતી હતી
તેમાં પણ તેમનો એક વિચાર નહોતો સગળ શેલ્ફર્મની કાર્ટિફિંગમાં તેની
સાથે ફ્રાક્સની રહી શકાય એમ નહોતું.

નવું પ્રધાનમંડળ નિમાયા પછી, સલાહ કરવાને માટે જૂનીજ તર-
હથી બાંજગડ ચલાવવા માંડી; અને મી. ફ્રાક્સનું કહેવું ખરું જણાયું કે
જો કે પારિસમાં મોકલેલા વકીલોને ક્રાંકિલન આગળ સ્વતંત્રતા કબુલ ક-
રવા કહેવામાં આવ્યું હતું તોપણ સ્વતંત્રતાની વાત પહેલી કબુલ કરી
બાંજગડ ચલાવવાનો શેલ્ફર્મનો વિચાર નહોતો. શોર્ડિંગ દામના મરણ
પછી નવા પ્રધાન મંડળનો એવો વિચાર થયો હતો કે વેપારના હકોમાં
અથવા પ્રદેશની બક્ષીસમાં કંઈ પણ બદલો લુનાપટેડ સ્ટેટ્સ પાર્ટીથી લી-
ધા વગર સ્વતંત્રતા કબુલ કરવી નહીં એવા ધારણે સલાહ કરવાની બાં-
જગડ ચલાવવી. આવો વિચાર હોવાથી મી. ફ્રાક્સના તરફના અને મી.
ફ્રાક્સની વગથી નિમાયલા મી. એનવિલ્સને પારિસથી પાછો બોલાવી બેઠામાં
આવ્યો અને તેની જગ્યા મી. ફિટ્ઝ હરબર્ટ નામના માણસને આપવામાં આ-
વી. ફ્રાન્સ, રુપેન અને હોલ્લન્ડ સાથે બાંજગડ કરવાનો અધિકાર તેને આ-
પ્યો અને અમેરિકા સાથે બાંજગડ કરવાનું કામ એસવોલ્ડના હાથમાં રહેવા
દીધું. સલાહની બાંજગડ કરવામાં ક્રાંકિલન સાથે એસવાને નિમાયલા અ-
ધિકારીઓમાંથી કેાઇ હજી પારિસમાં આવ્યા નહોતા. આંડમ્સ હોલ્લન્ડમાં
હતો અને મી. જે રુપેનમાં હતો. મી. જે થોડા વખતમાં આવી પહોંચ્યો.
ઓથો અધિકારી મી. લોરેન્સ ઇંગ્રાંડમાં કેદ હતો ત્યાંથી થોડા વખતપર તેને
શોર્ડ કોર્નવાલિસના અદલા બદલામાં છોડવામાં આવ્યો હતો. સલાહની
બાંજગડ લગભગ પૂરી થવા આવી ત્યાં સુધી તે તેમાં કંઈ અગત્યનો
ભાગ લઇ શક્યો નહોતો.

શું શું કરવું એ બાબત એસવોલ્ડને શોર્ડ શેલ્ફર્મ તરફથી આ-
ગળથી સૂચનાઓ મળી હતી અને તેનું અધિકારપત્ર પાછળથી આવવાનું
હતું. આ પહેલાંના ત્રણ માસમાં ક્રાંકિલનો અને તેનો ઘણી વાર મેળાપ
થયો હતો, અને તેમને સલાહ કરવાની મુખ્ય મુખ્ય બાબતોપર વાતચી-
ત થઇ ગઇ હતી. બાંજગડ કરવાના ખાસ હેતુથી હવે એસવોલ્ડ વાત
કરવા માંડી. પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે શરતો થવી જોઇએ તે ક્રાં-
કિલને કાગળપર લખી તેને બતાવીને કહ્યું કે મારા સહાધિકારીઓની સં-

મતિ વગર કંઈ પણ ચોક્કસ વાત મારાથી કહી શકાય નહીં પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે આ પ્રમાણે શરતો હોવી જોઈએ. ક્રાંતિચળની સૂચનાઓમાં બે પ્રકારની શરતો હતી. એક પ્રકારની શરતોને તે અવસ્થાની શરતો કહે છે અને બીજા પ્રકારની શરતોને ઇચ્છવા લાયક શરતો કહે છે. ઇંગ્લાંડની સરકાર હમેશને માટે ચાલે એવી સલાહ કરવા ઇચ્છતી હોય તો આ બંને પ્રકારની શરતો તેણે કબ્જા કરવી જોઈએ.

અવસ્થાની શરતો નીચે મુજબ હતી:—૧ તેર સંસ્થાનોને સર્વ પ્રકારની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી અને ત્યાંથી ઇંગ્લાંડે પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચાવી લેવું. ૨ સ્વતંત્ર સંસ્થાનોની અને ઇંગ્લાંડના તાજાનાં સંસ્થાનોની હદ નક્કી કરવી. ૩ અમલ પ્રમાણે કેનેડાની હદ નક્કી કરી લાંબ રાખવી ૪ ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ અને બીજી જગ્યાઓના કિનારા પર માછલાં અને ઉવેલ જાતની માછલીઓ પકડવાની છૂટ આપવી.

ઇચ્છવા લાયક શરતો આ પ્રમાણે હતી. ૧ શહેરોબાળી નાખ્યાથીજે જે માણસોનું નુકશાન થયું હોય તેમને નુકશાની આપવી ૨ સંસ્થાનોને હેરાન કરવામાં જૂલ કરી છે એમ પાલામેન્ટમાં ઠરાવ કરીને અથવા બીજી રીતે કબ્જા કરવું ૩ સંસ્થાનોના વહાણોને ટ્રેડિંગટન અને આયરલાંડમાં વેપાર સબધી ક્ષિતિષ વહાણોના જેવા અને જેટલા હકો આપવા. ૪ આખું કેનેડા પાછું આપી દેવું ઇચ્છવા લાયક શરતો કબ્જા કરવી કે નહીં એ ઇંગ્લાંડની મરજીની વાત હતી. પરંતુ ક્રાંતિજને એવો અભિપ્રાય ખતાવ્યો કે એ શરતો કબ્જા કર્યા વગર યુનાઇટેડ સંસ્થાનોની રૈયતના મનનું સમાધાન થશે નહીં.

ક્રાંતિજન અને ઓસવોલ્ડ વચ્ચે વાદવિવાદ શરૂ થયો ત્યારથી ત્રણ-માસ શરૂઆતની બાબતો નક્કી કરવામાં જતા રહ્યા. બાંજગડીઆઓએ મુખ્ય ત્રણ બાબતો નક્કી કરવાની હતી—સ્વતંત્રતા, હદ, અને માછલાં પકડવાનો હક સ્વતંત્રતા કબ્જા કરવા વિષે કંઈ વાંધો રહ્યો નહોતો. હદો નક્કી કરવાની બાબત ગુચવણ ભરેલી હતી ઘણી ટકારો ચલાવી નકશા અને પૂરાવા જોઈ આખરે હદોનો સવાલ પણ સંતોષકારક રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો. બાંજગડ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી એટલામાં વધારે લાભકારક શરતો કદાચી લેવાના ધરાદાયી, ઇંગ્લાંડે હદ ચુકર કરવાનો સવાલ ફરીથી ઉઠાડ્યો. લગભગ વખતમાં તેર સંસ્થાનોમાંથી રાજના પક્ષના લોકોને દેશ નીકાલ કરી તેમની ગાલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવી

લક્ષ્મણ લેવામાં આવી નહોતી. ફ્રાન્સની સંમતિ વગર સલાહ નહીં કરવાને ફ્રાન્સ સાથે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ બંધાયાં હતાં. વળી કેંગ્રેસે વકીલોને ૨૫૯ સુ-ચના આપી હતી કે આપણા ઉદાર મિત્ર ફ્રાન્સના રાજના પ્રધાનોને ખુલા મનથી દરેક બાબતની અગર આપવી અને તેમની સંમતિ વગર સલાહ કરવાની બાંજગડમાં કંઈ નક્કી કરવું નહીં. ” વકીલોએ નક્કી કરેલી શરતો આખરને માટે મંજૂર થઈ સલાહનું તહ થયું નહોતું. તો પણ એ શરતોને ધોરણે છેવટનું તહ થવાનું હતું તેથી એ બાબત તેમણે ફ્રાન્સની સંમતિ લેવી જોઈતી હતી. અમેરિકા સંબંધના કાલકરારની શરતો નક્કી કરી સહીઓ કરવામાં આવી તે વખતે ફ્રાન્સ અને બીજા યુરોપિયન દેશો સાથે આલતી બાંજગડમાં કંઈ દરેક સુધી વાટ જોવાની અમેરિકન વકીલોની ફરજ હતી. પણ તેમ ન કરતાં, ફ્રાન્સને ખુબ વગર તેઓએ શરતો નક્કી કરી એટલુંજ નહીં પણ યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની દક્ષિણ તરફની હદ ઠરાવવા બાબતની શરત તો ફ્રાન્સથી છાની રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું.

અમેરિકન વકીલોની આ વર્તણૂકથી કાઉન્ટ ડી વરગેનને ખોટું લાગ્યું. અને સલાહની શરતોપર વગર ખુબ સહી કર્યાની વાત તેના જાણવામાં આવી ત્યારે તો તેને ગુસ્સો આવ્યો. અમેરિકન વકીલોએ બેગા મળી તેના મનનું સમાધાન કરવા કંઈ ખુલાસો કર્યો નહીં પણ આ કામ ઘાતર ક્રાંતિકર્મને માથે નાખ્યું ઘાતર ક્રાંતિકર્મને ફ્રાન્સ દરબારનો ગુસ્સો નરમ પાડવાને પોતાનાથી બનતી તજવીજ કરી. નક્કી કરેલી શરતોમાં ફ્રાન્સને કંઈ વાંધો કાઢવા જેવું નહોતું. માત્ર વગર ખુબ કર્યું તેથી લાગણીની બાબત રહી હતી એટલે તેમના મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન કરી શકાય એ શક્ય નહોતું.

અમેરિકન વકીલોએ ફ્રાન્સથી છૂપી રીતે શરતો નક્કી કરી તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે તેમને ફ્રાન્સ વિષે કંઈ વહેમ આવ્યો હતો. તેમના સમજવામાં એમ આવ્યું હતું કે ફ્રાન્સ લગભગ કંટાળ્યું છે, અને ગમે તે શરતોથી ઇન્કિસા સાથે સલાહ કરાવી દેવાને ઈચ્છે છે. કાઉન્ટ ડી વરગેન અને ફિલાડેલ્ફિયાનો ફ્રેન્ચ એલમી હદો અને માંજલાં પકડવાના હક સંબંધી અમેરિકનોનાં માગણીમાં મધ્યમતા રાખવાની અમેરિકનોને સલાહ આપતા હતા. વળી રાજના પક્ષના લોકોને નુકશાની આપવાનું કબુલ કરવાને તેમણે સલાહ આપી હતી. અમેરિકા સાથે સંતોષકારક સલાહ થાય ત્યાં સુધી લગામ ચલાવવાને ફ્રાન્સ બંધાયું હતું. સલાહની શરતો નક્કી કરવામાં અમેરિકા

મેટાં મેટાં માગણાં કરે તો તે ઇંગ્લાંડ કમ્યુન રાજે નહીં અને લડાઈને છેડે આવે નહીં એવા વિચારથી ગમે તે રીતે સલાહ કરાવી દેવાને ક્રાન્સ ઈચ્છે છે એમ અમેરિકન વકીલોના મનમાં વહેમ બરાબરો હતો. આ વહેમને ટેકો મળવાનું કારણ એ થયું કે બાંજગડ ચાલતો હતી એ અરસામાં કાઉન્ટ ડી વરગેનનો ચીટનીસ એમ. ડી. રેનીવલ, જે ત્રણ વખત લંડન જઈ આવ્યો હતો. મી. જોને આ પરથી વધારે વહેમ પડ્યો કે ઇંગ્લાંડ અને ક્રાન્સ વચ્ચે અમેરિકા વિરુદ્ધ કંઈ ખટપટ ચાલી રહી છે. આ વહેમ આધાર વગરનો હતો. એમ. ડી. રેનીવલ રોન સાથે કરવાના તહનાગા સંબંધી ખુલાસા લેવા ઇંગ્લાંડ ગયો હતો. અમેરિકા સંબંધી બાબતોમાં વાતચીત કરવાને તેને સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામાં આવી હતી.

અમેરિકન વકીલો ક્રાન્સ ઉપર વહેમાણા છે એમ ઇંગ્લાંડના વકીલોના જાણવામાં આવ્યું હારે તેમણે એ તકનો લાભ લઈ, અમેરિકા અને ક્રાન્સ વચ્ચે તુટ કરાવવાનો લાભ સાધવા માંડ્યો. માછલાં પકડવાના હક સંબંધી ફિલાડેલ્ફિયાના ફ્રેન્ચ એલચીના ચીટનીસે લખેલા એક પત્રમાં અમેરિકનોના હક કંઈ નથી એમ તેણે લખ્યું હતું. આ પત્ર ઇંગ્લાંડના વકીલોએ મેળવી અમેરિકન વકીલોને બતાવ્યો. આ પત્ર સરકારી રીતે લખેલો નહોતો. માત્ર ચીટનીસના ખાનગી વિચાર તેમાં દર્શાવેલા હતા તોપણ તે વખતની લાગણીમાં અમેરિકન વકીલોના મનપૂર તેથી દંઈ અસર થઈ અને વહેમ વધ્યો.

અમેરિકન વકીલોએ ક્રાન્સને ખબર આપ્યા વગર કોલકરારની શરતો કરી તેનું કારણ ઉપર પ્રમાણેની આસપાસની દડકીટપરથી તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો વહેમ હતો. પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં ક્રાન્સપર આવ્યો વહેમ રાખવાનું કંઈ કારણ નહોતું. પહેલેથી તે આખર સુધી ક્રાન્સ દરબારે અમેરિકા સાથે કરેલા કોલકરાર પ્રમાણિકપણે પાળ્યા હતા.

સલાહના કોલકરારની શરતો નક્કી થયા પછી થોડા વખતમાં અમેરિકામાં એવી ગપ ચાલી હતી કે દાકતર ક્રાંકિલન હદ અને માછલાં પકડવાના હક સંબંધી કંઈ આગ્રહ રાખતો નથી, અને આ હકો છોડી દીધે તે સલાહ કરવાની ખુશી બતાવે છે. આ ગપની ખબર બોસ્ટનના દાકતર કુપરે ક્રાંકિલનને આપી અને તેણે જણાવ્યું કે એથી તમારું નામ હલકું પડે છે. હદ નક્કી કરવાની અને માછલાં મારવાની બાબતો ક્રાંકિલને અવશ્યની શરતોમાં ચૂકી હતી અને બાંજગડમાં શરૂઆતથી તે આ-

જાર સુધી તેની વકીલાત કરી હતી તેથી આ ગપની વાત સાંભળીને એને ઘણું માઠું લાગ્યું. દાકતર કુપરના પત્રનો ઉતારો સામેલ રાખીને ક્રાંકિલને બીજા વકીલોને તરતજ આ બાબતપર પત્ર લખ્યો કે “કોલકરારની શરતો નક્કી કરાવવાના માનમાં મારા સહાધિકારીઓને તેમના મિત્રો જે ભાગ આપે તે વિષે મારો કંઈ વાંધો નથી. પણ મારી હિંમતીનાં પચાસ વરસ બરોંસાના સરકારી હુદાઓનાં કામ કર્યા પછી મારે હવે એટલોજ લોભ બાકી રહ્યો છે કે મારી ધોરમાં જતા સુધી પ્રમાણિકપણાની મારી જાપ ખોવી નહીં. તેટલા માટે મારા ઉપર મૂકાયલા રાજ્યદ્રોહના આરોપનો રદીઓ આપ્યા વગર મારાથી બેશી રહેવાનું નથી. આ કામમાં હું કેવી રીતે વાંધો છું તેના તમે સાક્ષી છો. તમને અને મારા બીજા સહાધિકારીઓને આ પત્ર મોકલી હું ઇનસાફ ગાયુંછું. મારી ખાત્રી છે કે મારા ઉપર મૂકાયલા આરોપની અસર નાબુદ થાય એવા દાખલા આપી તમે મને વેળાસર ઇનસાફ આપશો.” મી. જેએ જવાબ આપ્યો કે “કોલકરારમાં દંદ અને માછલાં મારવા સબંધી જે હક આપણને મળ્યા છે તે મેળવવા વિરૂદ્ધ તમે હતા એમ માનવાને મને કંઈ કારણ નથી. બાંજગડની દરમિયાન આ બંને બાબતોની તમે સારી હિમાયત કરી હતી અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ હકો મેળવવામા તમારીજ મદદ હતી.”

સલાહના કોલકરારની બાંજગડ ચાલતી હતી તે દરમિયાન ૧૬ મી જુલાઈએ ક્રાંકિલને, ક્રાંસ પાસેથી યુનાઈટેડસ્ટેટ્સે ઉપાડેલી રકમોનો હિસાબ કરી તે આઠ કરવાનો કરાર નક્કી કર્યો. ત્રીસ લાખ લિવર મિત્રાચારી થતા પહેલાં અને સાઠ લાખ લિવર મિત્રાચારી થયા પછી ક્રાંસે આપ્યા હતા તે બધીસ તરિકે ગણતારાં બાકી એક કરોડ એંશી લાખ લિવર કરજ તરિકે લીધેલા નીકળ્યા. આ કરજની રકમ પાંચ ટકાના બ્યાજ સાથે ૧૭૮૮ ના જાનેવારીની પહેલી તારીખે પાછી આપવાની હતી. આટલી મોટી રકમ એકી વખતે આપવાનું યુનાઈટેડસ્ટેટ્સથી બની શકે નહીં એમ હોવાથી, દર વરસે ૧૫ લાખ લિવર પ્રમાણે જાર હોવાથી એ રકમ લેવા ક્રાંસના રાજ્યએ કયુલ કર્યું. ઈંગ્લાંડ સાથે સલાહ થાય ત્યાર પછી ત્રણ વરસે પહેલો હપ્તો શરૂ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું. સલાહ થતા પહેલાં બ્યાજની જે રકમ થાય તે છોડી દેવાને પણ ક્રાંસના રાજ્યએ ઉદારતાથી કયુલ કર્યું. આ ગોઠવણ યુનાઈટેડસ્ટેટ્સને ધણી લાભકારક અને સવડ બરેલી હતી. એ ગોઠવણ કરાવવાનું માન દાકતર ક્રાંકિલને ધટે છે.

સલાહના દોલકરારપર સહીઓ થઇ તે પહેલાં યોગ માસપર પારિસ ખાતેનો સ્વિડનનો એકઠાઈ કાઉન્ટ ડી કુઝ ક્રાંકિલને મળવા આવ્યો અને કહ્યું કે અમારા રાજ્ય કોંગ્રેસ સાથે મિત્રાચારી બાંધવા તૈયાર છે અને તેની ગોઠવણ કરવાનો મને અધિકાર આપ્યો છે. ઐટલિટને સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરી તે પહેલાં પોતાની મેળે સંસ્થાનો સાથે મિત્રાચારી બાંધવાની ઇચ્છા દેખાડવામાં સ્વિડન પહેલું હતું. કાઉન્ટ ડી કુઝે કહેલી વાત ક્રાંકિલને કોંગ્રેસને જણાવી અને કોંગ્રેસે તે પસંદ કરી, સ્વિડન સાથે દોલકરાર નક્કી કરવા ક્રાંકિલને અધિકાર આપ્યો. યોગ માસમાં દોલકરાર નક્કી કરી પારિસમાં તે પર કાઉન્ટ ડી કુઝે અને ક્રાંકિલને સહીઓ કરી.

સલાહ કરવાને જે શરતો વકીલોએ નક્કી કરી હતી તે ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં પસંદ આવી નહીં, અને તે પર ખૂબ તકરાર ચાલી, આખરે લોર્ડ શેલ્બર્નને રાજીનામું આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. શેલ્બર્ન પછી જે પ્રધાનમંડળ અધિકારમાં આવ્યું તેમણે શરતોમાં ફેરફાર કરાવી ઈંગ્લાંડની પ્રજાને રૂએ એવી છેવટની સલાહ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. વેપાર સંબંધી અરસપરસ છૂટ આપવાને દેટલીએક નવી શરતો બતાવવામાં આવી હતી, પરંતુ તે જાનને પક્ષ કબ્જ રાખે એવી રીતે નક્કી થઈ શકી નહીં. છેવટ પ્રથમની ભાંજગડમાં નક્કી થયેલી શરતો પ્રમાણે તહનામું લખાયું અને તેપર ૧૭૮૩ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭એ સહીઓ થઈ. તેજ દિવસે ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે નક્કી થયેલી શરતો પ્રમાણે ખીજું તહનામું લખાયું અને સહીઓ થઈ. તહનામાં જાનને દેશની સરકારે મંજૂર રાખ્યાં અને આ પ્રમાણે અમેરિકામાં થયેલી ઉપલ પાથલનું છેવટ આવ્યું અને યુનાઈટેડ સંસ્થાનો ઈંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થયાં. આ પ્રસંગે ક્રાંકિલને તેના મિત્ર ચાર્લસ ટોમ્સનને લખેલો પત્ર તેના દેશી ભાઈઓએ હમેશાં યાદ રાખવા જેવો છે.

“હું શરતો આભાર માનો કે જે મોટા અને જોખમ ભરેલા ઝગડામાં આપણે પડ્યા હતા તેનો આ પ્રમાણે લાભકારક નિવેડો આવ્યો છે. હું ધારતો નહોતો કે આ વખત આવતા સુધી હું જીવીશ. શાન્તિનાં યોગ વરસનો આપણે સારો ઉપયોગ કરીશું તો આપણું કૌવત પાછું આવશે અને વધશે. આપણી આગળપરની સહીસલામતી આપણા સંપ અને મનુષ્યપર આધાર રાખે છે. ઐટલિટને જે ખોયું છે તે પાછું મેળવવાને લાગ્યા

વખત સુધી તે તકની વાટ જોશે. જે તદનામાની શરતો પ્રમાણિકપણે પાળે
એનો આપણો દેશ છે એમ દુનિયાની આપણે ખાતરી કરીશું નહીં; જે
આપણું દેવું આપવામાં આપણે ગેર દાણજી કરીશું; જેમણે આપણી સાથે
ગિત્રાચારી રાખી આપણને મદદ કરી છે તેમને જે આપણે કૃતદન થઈ
શું, તેા આપણી સાખ અને સાખથી મળતું કાવત મતાં રહેશે અને આ-
પણાપર ફરીથી તરાપ મારવાને દુરમનોને ઉત્તેજન મળશે; માટે આપણે
સાવધ રહેવું જોઈએ, અને આપણે સદીસલામત છીએ એવા બુલાવામાં
પડી મોજમજનમાં પેસા ઉડાવી ગરીબ અને નબળા થવું જોઈએ નહીં. અંદર
અંદરના કષ્ટયા અને મતભેદથી આપણે લડી મરવું ન જોઈએ; સરકારી
દેવું આપવામાં આપણે પછાત રહીએ અને ખાનગી દેવું વધારીએ એવું શરમ
ખરેલું કાગ થવું જોઈએ નહીં; લશ્કરી ક્ષમ્યતા અને કેળવણી મેવામાં આપણે
પછાત રહેવું ન જોઈએ; જરૂર પડે ત્યારે તરત ઉપયોગમાં આવે એવાં લ-
ગ્નનાં હથિયાર જથ્થાબંધ સંગ્રહ કરવામાં આપણે પાછળ પડવું ન જોઈએ
કારણ કે આ પ્રમાણે થવાથી, દુરમનને દિમ્મત આવે છે અને ગિત્રાની
દિમ્મત જતી રહે છે. વળી લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવે નહીં એવી તૈયારીઓ
કરવામાં જે ખર્ચ થાય તે લડાઈ ચલાવવામાં જે ખર્ચ થાય
તેના કરતાં હમેશાં ઓછું થાય છે. ”

આ વખતે ફ્રાન્સમાં “પ્રાણુવિનિમય” * ના ચમત્કાર તરફ લોકોનું
ધ્યાન એટલું બધું ખેંચાયું હતું કે તેના ખરાખોટાપણા વિષે શાસ્ત્રિય રીતે
તપાસ કરાવવાનું સરકારને યોગ્ય લાગ્યું. મેસ્મરનો એક્ષો અને બાગીઓ
જેદસન પોતાના પ્રયોગોથી લોકોનાં ટેભેટોનાં બેમાં કરતો હતો અને તે-
મને ચમત્કાર દેખાડી પૈસા કમાતો હતો. ‘રોયલ એકેડેમી’ અને ‘ફિઝિક-
લ ઓફ મેડિસીન’ એ નામની બે વિદ્વાનોની સભાઓમાંથી સરકારે નવ જ-
ણની કમિટી નિમી અને આ જાણત તપાસ કરવાને તેમને હુકમ આપ્યો.
આ કમિટીના અધ્યક્ષનું સ્થાન ક્રૉક્લિનને આપ્યું હતું. ૧૭૮૪ ના માર્ચ-
થી ઓગષ્ટ સુધી કમિટીએ આ જાણત તપાસ કરી જોઈ. તેમના સમ-
ક્ષ ધણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા ને ચમત્કાર ઉપજાવે એવા બધા લા-
ખલા તેમને જતાવવામાં આવ્યા. ઘડતર ક્રૉક્લિનપર પ્રયોગ કરી જોયો
પણ કંઈ અસર થઈ નહીં. પોતાની વાત ખરી કરી જોવાને જેદસનને જ-
રાજર તક આપવામાં આવી હતી. ધણા વખત સુધી ધીરજ અને મહે-

નતથી તપાસ કરી કમિટીએ રિપોર્ટ કર્યો કે “પ્રાણુવિનિમય” જેની મિત્ર શક્તિ હોવાનો અમારા આગળ પૂરાવો થયો નથી. જે અસર થતી બતાવવામાં આવે છે તે નબળા માણસની કલ્પનાસંકિતથી થઈ શકે એવી છે એમ અમને લાગે છે.”

તપાસ શરૂ થઈ તે પહેલાં દાકતર ફ્રાંકલિને એમ. ડી. લા. ક્રોન્ડ-મિનને લખ્યું હતું કે લોકવાયકાએ ચટેલા “પ્રાણુવિનિમય” ના સંબંધમાં મારે કહેવાનું કે તેની કંઈ અસર મારાપર થાય અથવા હું જોઈ શકું ત્યાં સુધી તેની હયાતી વિશે મારા મનમાં વહેમ રહે છે. એથી મટેલાં દરદના દાખલા હજી મારા જોવામાં આવ્યા નથી પણ દરદ એવાં હોય છે કે જે પોતાની મેળે મટી જાય છે અને આવે પ્રસંગે માણસ પોતે છેતરાય છે અને બીજાને છેતરે છે. મારા લાંબા આયુષ્યમાં મેં પણ ઉપાય જોયા છે. અને તેથી બધાં દરદ મટાડવાના કામમાં આ નવા ઉપાયને માટે જે મોટી મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી છે તે આખરે ખોટી દરશે એમ મારા અનુભવથી મને લાગે છે. તોપણ જ્યાં સુધી આ બ્રાન્તિ ચાલશે ત્યાં સુધી તેથી ફાયદોજ થશે. દરેક મોટા અને પૈસાદાર શહેરમાં કેટલાએક લોક એવા હોય છે કે જેઓ હમેશાં માંદા રહે છે. તેઓ દવા લેવાનાં એટલા બધા શોખી હોય છે કે દવાથીજ તેમનું શરીર બગડે છે. માત્ર વૈદ્યની આંગળીથી અથવા તેમની સામે ધરી રાખેલા લોહાના સળીઆથી દરદ મટે છે એમ આ લોકોના માનવામાં આવે અને તેઓ દવા લેતા બંધ થાય તો કદાચ તેમને ફાયદો થવાનો સંભવ છે. પણ આ ફાયદો શા કારણથી થયો એ બાબત તેઓ ભુલાવામાં રહેવાના.”

મી. જે અમેરિકા પાછો જવાથી તેની જગ્યાએ મી. જાકરસનની નિમણૂંક થઈ હતી. યુરોપના મુખ્ય મુખ્ય દેશો સાથે મિત્રાચારીના કોલ-કરાર કરવાને ફ્રાંકલિન, આડમ્સ, અને જાકરસન એમને કોંગ્રેસે નવીન અધિકારપત્ર આપ્યું. ત્રણે જણે મળીને પારિસના દરબારમાં જે પરદેશી એલચી હાજર હતા તેમને પત્ર લખી કોંગ્રેસની ઇચ્છા જણાવી. પ્રુશિયા, ડેન્માર્ક, પોર્ટુગલ અને ટસ્કનીએ કોલકરાર કરવાની વાત પસંદ કરી અને શરતો નક્કી કરવાને પોત પોતાના એલચીઓને અધિકાર આપ્યો; પરંતુ પ્રુશિયા શિવાય બીજા દેશો સાથે છેવટ કરાર નક્કી થયા નહીં. તોપણ તેઓએ યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ સાથે મિત્રાચારી દેખાડી, બીજા દેશોનાં વહાણની પેઠે એ દેશનાં વહાણોને પણ પોતાના બંદરોમાં આવજા કરવાની છૂટ આપી.

ઈગર્જાડ સાથે તદનામ/યથા પછી ક્રાંતિજનપર કુલ અખત્યારી એ-
લચી તરિકે કામનો બોલ્લે/બોલે થયો હતો, પરંતુ પચવ્યવહાર મલાવવા
સબંધીનો બોલ્લે જોવાને તેવોજ બારે રહ્યો હતો. લડાઈના વખતમાં અ-
મેરિકન લશ્કરમાં રહેલા કેન્દ્ર અમલદારોનાં સર્ગા સાગવાં તેમના વિષેની
ખબર અંતર હમેશ ક્રાંતિજનને પુછાવતા. રાજકિય બાબતો સબંધી અને
શાસ્ત્રિય બાબતો સબંધી જૂના જૂના લેખકો પોતાનાં લખાણ તેના તરફ
મોકલી અભિપ્રાય મંગાવતા; અમેરિકામાં વસવાળવા ઇચ્છનાર લોકો યુ-
રોપના સર્વ દેશમાંથી તેની સલાહ પુછતા. અને એ દેશમાં જવાથી શા
ફાયદા છે, ક્યા સંસ્થાનમાં જવું વધારે ફાયદાકારક છે, કયો ધંધો વધારે
સારી રીતે લાં કરી શકાય એવો છે વગેરે હજારો બાબતો સબંધી પઠ-
પુછ કરતા. દરેક માણસને જૂદો જૂદો જવાબ આપવાની માયાકુટ પડે
નહીં અને અમેરિકા વિષે સૌને માહિતી થાય એટલા માટે ક્રાંતિજને “અ-
મેરિકા વસવા જવા ઇચ્છનારાઓ માટે માહિતી” એ નામનું એક નાન-
કું પુસ્તક લખીને છપાવ્યું અને તેની લદાણી કરી. એ પુસ્તકનાં જર્મ-
ન અને બીજા ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થયાં. કેટલાએક લોકો નજીવી અને
હસવા લાયક બાબતોપર તેને પત્ર લખી ત્રાસ આપતા. એક વર્તમાનપત્ર-
માં એવી ખબર છપાઈ હતી કે દાકતર ક્રાંતિજન પાસે જલંધરનો રામબાણ
ઉપાય છે. તરતજ આ વાત આખા દેશમાં પ્રસરી અને ક્રાંતિજનપર એ
દવા જાણવાને ઉત્સુકો તરફથી સેંકડો પત્રો આવવા લાગ્યા.

મસાચુસેટ સંસ્થાનના નોરફોલ્ક પ્રમણામાં ૧૭૭૮ માં એક નવું
ગામ સ્થાપન થવાથી તેનું નામ ક્રાંતિજન પાડવામાં આવ્યું હતું. આ સા-
થ પછી ક્રાંતિજનનું નામ ઘણાં ગામ, સ્થળો ને જગાઓને આપવામાં
આવ્યું હતું. તેર સંસ્થાનોમાં હાલ એક સંસ્થાન એવું નથી કે જેમાં
ક્રાંતિજન નામનું એક પણ ગામ હોય નહીં. જોહિઓમાં ૧૯ ગામ છે.
ક્રાંતિજન નામનાં વીસ પ્રમણાં છે. યુનાઈટેડસ્ટેટ્સના નકશામાં ક્રાંતિજન
નામ ૧૨૬ વાર આવે છે.

અમેરિકા જઈ બાકીનું આયુષ્ય પોતાના કુટુંબ સાથે ગાળવાની ઇ-
ચ્છા ક્રાંતિજનને એટલી બધી હતી કે કામમાંથી મુક્ત કરવાને કોંગ્રેસને
વારંવાર તે અરજ કરતો. તેની નોકરી વગર ચાલી શકે એવું નથી એમ
કોંગ્રેસને લાગવાથી આ અરજ અત્યાર સુધી સ્વીકારવામાં આવી નહોતી.
પહેલાં તેનો વિચાર પારિસમાં રહેવાનો હતો. પછી ઇટાલી અને જર્મ-
ની

નીમાં મુમાફરી કરવા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ તેના રોગથી અને ઘડપણની નજળાઈથી તે એવો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે બધા વિચાર પડતા મૂકી આખરે તેણે અમેરિકા જવાનો વિચાર કર્યો.

આખરે કોંગ્રેસે ક્રાંકિલનની અરજ સ્વિકારી. ૧૭૮૫ ના માર્ચની ૭ મીએ “ઝોનરેગલ એન્જાઇન ક્રાંકિલન”ને અમેરિકા પાછા આવવાની પરવાનગી આપવાનો ઠરાવ થયો. અને ૧૦ મી માર્ચે તેની જગેએ ટે. મસ જનરલની નિમણૂક થઈ.

ક્રાંકિલને ક્રાન્સમાં સાડા આઠ વરસ મુજબી હતાં. એ મુદતમાં ઘણાં અગત્યનાં રાજ્યદરબારી કામો કરવામાં તે રોકાયો હતો. સ્વતંત્રતાના વીર તરિકે તે બધે પંકાયો હતો. તત્વવેત્તા અને પ્રમુખ પુરુષ તરિકે આખા મુરોપમાં તે માન પામ્યો હતો. વિદ્વાન વર્ગમાં એના જેવું માન કોઈને મળ્યું નથી. મિત્રોમાં એના જેટલી અહાયના ધીમી કોઈપર ભાગ્યેજ રખાઈ હશે. તેને જવાનો વખત આવ્યો જાણી સૌ દિલગીર થયા લાગ્યા, ને હૃદયી વારની તેની બેઠ લઈ તેના પ્રસન્ન માન અને હેતની લાગણી દર્શાવવા લાગ્યા. ક્રાન્સના દરબારીઓ તેનાં વખાણુ ગાવા લાગ્યા. કાઉન્ટ ડી વરગેને જણાવ્યું કે “રાજ સાહેબ તમારા પ્રત્યે ધણું માન ધરાવે છે અને તમારા દેશની ઉમદા સેવા તમે બજાવી છે તેના બદલામાં તમારી યોગ્ય ખુજ થશે એમ આશા રાખે છે. હું આશા રાખું છું કે આપ મને બૂલી નહીં જાઓ અને ખમીન માનશે કે હું ખરા દિલથી તમે સુખી રહો એમ ઇચ્છું છું.” નૌકાસેના ખાતાના પ્રધાને ક્રાંકિલનને લખ્યું કે “મને થોડા કલાકપરજ ખબર પડી છે કે તમે ઉપડવાની તૈયારીમાં છો. જો આગળથી મને ખબર પડી હોત તો સરકારી વહાણ તમને પહોંચાડવાને ખાસ રીતે મોકલાવવાની ગોઠવણ કરવાને રાજ્યને હું બલામણુ કરત અને એવી રીતે તમને તમારે દેશ પહોંચાડત કે ક્રાન્સમાં તમે કરેલી સેવાઓથી તમે કેટલી લોકપ્રિયતા મેળવી છે અને રાજ સાહેબ તમારે માટે કેટલું માન ધરાવે છે એ તે પરથી જણાઈ આવત.”

ક્રાંકિલનનું શરીર એવું નબળું થઈ ગયું હતું કે તેનાથી ગાડીમાં બેગી રસ્તાની અયડામણ ખમી શકાય એમ નહોતું પેસેથી દાવડી એસ સુધી જવાને રાણીની ખાસ બેસવાની ગાડી તેને આપવામાં આવી હતી. એ ગાડીમાં સુખેથી તે મુસાફરી કરી શક્યો અને છઠ્ઠે દહાડે દાવડી એસ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી, તે સાંકડામટન ઉપડી ગયો કારણ કે

અમેરિકા જવાનું પદાબ્જ લાંબી ઉપકાનું હતું. સાઉથામ્પ્ટનમાં બિશપ શિપલી, જેન્સન મિન વોગન અને ઇન્ડિયાના બીજા મિત્રો તેને ગળા અને તેને ધણે વરસે જોઈને ખુશ થયા. તેનો છોકરો વિલિયમ પણ દસ વરસે તેને આદિ મળ્યો. સાઉથામ્પ્ટનમાં આર દિવસ રહી ક્રાંકિલન દિલાડે દિશ્યા જ્યાં નિકળ્યો મુસાફરીમાં આવકાર મળે તે બિશપ શિપલીના ઘરમાં ધણી વરસપર લખવા શરૂ કરેલું આત્મ ચરિત્ર આગળ લખવામાં ગાળવાને બિશપ શિપલીએ ક્રાંકિલનને સૂચના કરી હતી. તેપણ આ મુસાફરીમાં આત્મ ચરિત્રની હકીકત લખતાં ક્રાંકિલને નૈઋત્ય, ધુમાડિયાં અને ચૂસા એ ત્રણ બાબતોપર ન્હાના ન્હાના નિબંધ લખ્યા. એ અજળ જોવા ડોસાની તંદુરસ્તી મુસાફરીથી એટલી સુધરી હતી કે ધણી સહેલાઈથી ઘોડા વખતમાં એ ત્રણે નિબંધો તેણે લખી દાટ્યા. ૪૮ દિવસની મુસાફરી પછી ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે તે દિલાડેદિશ્યા બંદરે આવી પહોંચ્યો. તેને વધાવી લેવા લોકોની ઠઠ બંદરપર ભેગી મળી હતી. દુરરેની ગર્જના અને તાળીઓના અવાજ સાથે ભોકો તેના ધર સુધી તેને પહોંચાડી આવ્યા.

બીજો દિવસે દિલાડેદિશ્યાની રાજ્યસભાએ તેને જાહેર રીતે માનપત્ર આપ્યું. સહીસલામત ઘેર આવ્યા બાબત તેને મુબારકબાદી આપ્યા પછી, માનપત્રમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—“અમારી ખાત્રી છે કે અમે જે દહીએ છીએ તેમાં આખા દેશની લાગણી આવી જાય છે કે તમે કેરેલી દેશ સેવા એવી છે કે એકલો આ જમાનો તમારો આભાર માનશે એટલુંજ નહીં પણ અમર કીર્તિ સાથે તમારું નામ હમેશને માટે ઇતિહાસમાં નોંધાશે.” આવીજ મીસલનાં માનપત્ર અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ તથા પેન્સિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટી અને બીજી સભાઓ તરફથી તેને આપવામાં આવ્યાં. દરેક માનપત્રને ઘટતો હુંકમાં ક્રાંકિલને જવાબ આપ્યો ને જણાવ્યું કે મેં મારી ફરજ શિવાય બીજું કંઈ કર્યું નથી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પેન્સિલ્વેનિયાનો પ્રમુખ.

૧૭૮૫ થી ૧૭૯૧.

મુસાફરીથી તંદુરસ્તીમાં થએલો સુધારો—પેન્સિલ્વેનિયાની રાજ્યમંડળીમાં સભાસદ—પેન્સિલ્વેનિયાનો પ્રમુખ—પેન્સિલ્વેનિયાની આખાદી—ક્રાંકિલનની

ધર સંસારી સ્થિતિ—યુનાઈટેડસ્ટેટ્સનું રાજ્યજંધારણ સુધારવા ફિલાડેલ્ફિયામાં મળેલી સભામાં નિમાયો—ક્રાંકિવનની ભાષણ કરવાની રીત—સભામાં દરગેજ પ્રાર્થના કરવાની દરખાસ્ત—આખર અવસ્થામાં ધર્મ સંબંધી વિચારો—માનના હુદ્દારોએ પગાર નહીં લેવા બાબત ક્રાંકિવનના વિચાર—કાન્સ્ટિટ્યુશન—સભામાં જેવટનું ભાષણ—ઉમતા સૂર્યનું ચિત્ર—ફિલાડેલ્ફિયામાં ઉત્સવ—કટલર પાદરીની નિલનોંધમાંથી ક્રાંકિવનની મુલાકાત સમ્બંધી લખાણનો જીતારો—દિમાળ નક્કી કરવા તરફ અને ક્રાંકિવનનો ઉપકાર માનવા તરફ કેંગ્રેસનું દુર્લક્ષ—ક્રાંકિવનનો ઉદાર વિચાર—દુર્લક્ષનો ખુલાસો—ગ્રીક અને લેટિન ભાષા શીખવા સમ્બંધી વિચારો—જીદગીના છેલ્લા વરસમાં કરેલાં કામ.

દરિયાની લાંબી મુસાફરોથી ક્રાંકિવનની તંદુરસ્તી થણી સુધરી હતી. તેના ખ્યાર ફિલાડેલ્ફિયામાં ૮૦ વરસની ઉમરે તે જુવાન માણસની પેઠે પગે ચાલી શકતો હતો. તેના ગાલપર લાલી આવી હતી; તેની આંખોમાં તેજ આભું હતું; તેનો અવાજ ચોખ્ખો થયો હતો અને કૌવતવાન આનંદી માણસની પેઠે તે વાતચીત કરી શકતો હતો.

ક્રાંકિવને ક્રાન્સ છોડ્યું ત્યારે તેનો વિચાર તેનું બાકીનું આયુષ્ય વાન-પ્રસ્થ અવસ્થામાં કાઢવાનો હતો. પરંતુ તેનું ધાર્યું થયું નહીં. તેને આવ્યા ને થોડા દહાડા થયા એટલામાં પેન્સિલ્વેનિયાની રાજ્યમંડળીનો તે સભાસદ નિમાયો અને લોકોનો આગ્રહ જોઈ તે જગો કબુલ કરવાની તેને દરજ પડી. બધા સભાસદોની ચુંટણી થયા પછી રાજ્યમંડળી મળી ત્યારે ક્રાંકિવનને પ્રમુખ તરિકે પસંદ કરવામાં આવ્યો. પેન્સિલ્વેનિયામાં પ્રમુખનો હુદ્દો બીજાં સંસ્થાનોના ગવર્નર જેટલો હતો. રાજ્યમંડળીમાં ૭૭ સભાસદ હતા તે પૈકી પહેલે વરસે ૭૬ જણાએ ક્રાંકિવનને પ્રમુખ નિમવાની તરફેણમાં પોતાના મત આપ્યા અને માત્ર એક જણે તેની વિરુદ્ધ મત આપ્યો. પ્રમુખની ચુંટણી દર વરસે થતી હતી પરંતુ કાયદા પ્રમાણે એક માણસ ત્રણ વરસ સુધી પ્રમુખ તરિકે ચુંટી કઢાવાને લાયક ગણાતો. જો કે પહેલે વરસે ક્રાંકિવનની વિરુદ્ધમાં એક મત હતો તોપણ બીજે અને ત્રીજે વરસે સર્વાનુમતે તે પ્રમુખ નિમાયો હતો. આટલી મોટી ઉમરે પણ એ જગોનું કામ કરવાને તેની લાયકી વિશે મત આપનારાઓનો કેવો અભિપ્રાય હશે તેનો ખ્યાલ આ પરથી થઈ શકે છે.

ક્રાંતિચિન્તા પ્રમુખપણા નીચે પેન્સિલ્વેનિયામાં મુખ્ય શાન્તિમાં ઘણો વધારો થયો હતો. ઇંગ્લાંડનાં વર્તમાન પત્રોમાં વારંવાર એવી દફતીકત આવતી હતી કે ઇંગ્લાંડથી છૂટા પડવા પછી સંસ્થાનોમાં ગરીબાઈ અને દુઃખ વધ્યાંછે. આ વાત ખરી નહોતી. સંસ્થાનોની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં દિવસે દિવસે વધારે આબાદ થતી જતી હતી. સ્થાવર મિલકતની કિંમત ધણી વધી ગઈ હતી. શહેરોમાં ઘરોની કિંમત ચાર ગણી વધી હતી. પાક પુષ્કળ થતો હતો તે પશુ ખેડુને પહેલાં કરતાં વધારે કિંમત ઉપજતી. પરદેશથી આવતો માલ ખીલકુલ પોસાતો નહોતો. મજૂરોને સારી રોજી અને પુષ્કળ કામ મળતાં. આવી આબાદ સ્થિતિમાં ક્રાંતિચિન્તા પ્રમુખનો હુદ્દો ભોખવનો હતો. એ હુદ્દા સળંધી કામનો ખોજો બહુ નહોતો પરંતુ એટલા લોકોની તેને મુશ્કેલી લેવી પડતી અને એટલા પગોના જવાબ લખવા પડતા કે એ બે કામમાં તેનો બધો વખત રોકાતો.

ધરસંસારી સ્થિતિમાં ક્રાંતિચિન્તા આ વખતે સુખી હતો. તેનો પૈસો ફિલાડેલ્ફિયામાં ઘરો લેવામાં તેણે રોક્યો હતો ને તેની સારી આવક આવતી હતી. તેનું ઘર તેની સ્ત્રીની દેખરેખ નીચે વીસ વરસપર બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું, તેમાં જે કામ અધૂરું રહ્યું હતું તે હવે તેણે પૂરું કરાવી લીધું. એ ઘર ત્રણ મજલાનું હતું. પહેલો મજલો ફિલોસોફિકલ સોસાયટીની સભાઓ ભરવાના કામમાં લેવામાં આવતો હતો. બીજો મજલો ક્રાંતિચિન્તાનું પુસ્તકાલય રહેતું અને ત્રીજો મજલો તેને અને તેના કુટુંબના માથુસોને રહેવાની સોંપ કરેલી હતી. તેના કુટુંબનાં માથુસોમાં તેની દીકરી, જમાઈ અને તેમનાં છ છોકરાં હતાં. એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં ક્રાંતિચિન્તા લખે છે કે “૨૩ વરસ સુધી પરદેશમાં નોકરી કર્યા પછી આખરે મારે મારા ઘરમાં રહેવાનો વખત આવ્યો છે. મારે રહેવાને માટે મારું ઘર ધણી સારી રીતે ધણી વરસપર મેં બંધાવ્યું હતું પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરવાનો વખત હમણાંજ આવ્યોછે. મારા ઘરમાં મારી સંભાળ લેવાને મારી વહાલી પુત્રી અને જમાઈ, અને મને આનંદ આપવાને તેમનાં પ્યારાં ૬ બાળકો, મારી સાથે રહે છે. તેમની અને મારા મિત્રોની સોળતમાં હું આનંદમાં દહાડા કાઢું છું.” આ સુખના દહાડામાં યૂરોપમાં કરેલા મિત્રોને ક્રાંતિચિન્તા વિસરી ગયો નહોતો. તેમની સાથે નિયમિત રીતે પત્રવ્યવહાર ચલાવી તેણે સબંધ જારી રાખ્યો. મિત્રોના સબંધમાં જેવી લાગણી અને ભાવ જીવાતીમાં હતો તેવો એક સરખી રીતે આખર સુધી ક્રાંતિચિન્તામાં કાયમ રહ્યો હતો.

સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ પૂરી થયા પછી યુનાઈટેડકેસની રાજ્યવ્યવસ્થા સુધારવાની ધણી જરૂર હતી. લડાઈના વખતમાં કોંગ્રેસની કામ નબળું હતું. પરંતુ સલાહ અને આજ્ઞાદીનો વખત આવ્યા પછી બધાં સંસ્થાનોનું એકત્રપણું કદી ન તૂટતાં સચવાઈ રહે, બધાં સંસ્થાનોના લોકોના મનમાં મિત્રભાવનો વધારો થાય, અને સ્થાનિક સર્જનનો રાગ લોભ બૂલી જઈ સૌ એકંદરે આખા રાજ્યના કાયદાની વાતપર લક્ષ આપે એવી રીતનો આજી રાજ્યસંધારણમાં ફેરફાર થવો અવશ્યનો છે એમ ધણી જાણનો મત હતો. સુધારાની જરૂરની વાત પ્રથમ ૧૭૮૦ માં એલેક્ઝાન્ડર હેમિલ્ટન નામના ગૃહસ્થે ઉપાડી હતી અને સુધારાની બાબતો નક્કી કરવા સંસ્થાનોના મુખ્યત્વારોની એક સભા બોલાવવા દરખાસ્ત પણ કરી હતી. આ દરખાસ્ત છ વરસ સુધી ચરચાયા પછી આખરે ૧૭૮૭ ના મે મહિના ના બીજા સોમવારે ફિલાડેલ્ફિયામાં સંસ્થાનોના મુખ્યત્વારોની સભા ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ સભામાં પેન્સિલ્વેનિયા તરફથી નિમાયક્ષા મુખ્યત્વારોમાં ક્રાંકિલન હતો. સભાએ ચાર માસ સુધી રાજ્યસુધારણાની બાબતપર વિચાર કર્યો. ક્રાંકિલનની ઉમર આ વખતે ૮૨ વરસની હતી, અને પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રમુખ તરિકે તેને બીજું કામ કરવું પડતું હતું તોપણ તે નિયમિત રીતે સભાની બેઠકમાં હાજર થતો અને જે કામ ચાલતું તેમાં તન મનથી ભાગ લેતો. ક્રાંકિલને આ સભામાં કરેલાં બાબત તે ધેરથી લખી લાવતો અને સભામાં પોતે વાંચતો અથવા બીજા પાસે વંચાવતો. ક્રાંકિલન હમેશાં હુંકામાં પણ મુદ્દાસર અને સ્પષ્ટતાથી બોલતો. તેની બાબત કરવાની રીત એવી હતી કે શ્રાતાઓના મનપર અસર થયા વગર રહે નહીં. વક્તૃત્વમાં પ્રવિણ હોવાનું ક્રાંકિલન ડોળ રાખતો નહીં. કંઈ ખાસ કારણ વગર તે કોઈ સભામાં બોલતો નહીં અને જ્યારે બોલતો ત્યારે હુંકામાં, ઘણી સાદી ભાષામાં, અને સાદી રીતે બોલતો.

સભા મળ્યાને પાંચ અઠવાડિયાં થયાં પણ કોઈ બાબતપર નિર્ણય થઈ શક્યો નહીં. સુદાની બાબતોમાં મતભેદ એટલો બધો પડતો હતો કે તકરારો કરવામાંજ દરેક બેઠકે બધો વખત જતો. ક્રાંકિલને આ વખતે એવી દરખાસ્ત ચૂકી કે સભામાં દરરોજ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી અને પછી કામ ચલાવવું. તે બોલ્યો કે “ગ્રેટબ્રિટન સાથે ઝઘડો ચર થયો ત્યારે આપણે ઇશ્વરની મદદ માગવા દરરોજ આ હોલમાં પ્રાર્થના કરતા. પ્રભુ-

એ આપણી પ્રાર્થના સાંભળી આપણી ધારણા તે વગતે પાર પાડી. એ કંપકામાં જેઓએ ભાગ લીધો છે તેમના જોવામાં ઇશ્વરકૃપાના ઘણા દાખલા આવ્યા હશે. આજ આ સભામાં નિર્ભયપણે બેસીને આપણું મન વિધ્યનું રાજકિય સુખ સ્થાપન કરવાના ઉપાયો યોજવાને બેગા મળવાની આપણને તક મળી છે તે એ પરમ કૃપાળુ પ્રભુનો પ્રતાપ છે. શું એ આપણા બાગવાન મિત્રને આપણે ભૂલી ગયા છીએ? અથવા એની મદદની હવે જરૂર નથી એમ આપણે ધારિયે છીએ? મેં લાંબો આવરદા બોલ્યોછે; જેમ જેમ મારી ઉમર મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ મારી વધારેને વધારે ખાત્રી થતી જાય છે કે મનુષ્યવર્ગનાં કામકાજ ઇશ્વર ચલાવે છે. જો એક ચકલી સરખી પણ તેની જાણ વગર જમીનપર પડતી નથી તો શું તેની મદદ વગર એક આખા દેશનો અબ્યુદય થઈ શકે?તેટલા માટે હું દરખાસ્ત કરુંછું કે દર બેઠકે કામ શરૂ કરતા પહેલાં આપણે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી, આપણું કામ સફળ કરવાને તેની મદદ માગવી; અને પ્રાર્થનામાં ધર્મગુરુ તરિકે કામ કરવા શહેરના કોઈ પાઠશાળાને બોલાવવો.” ત્રણચાર સભાસદો શિવાય બીજા કોઈને સભામાં પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા લાગી નહીં તેથી ક્રાંકિલનની દરખાસ્ત રદ ગઈ.

આખર અવસ્થામાં ક્રાંકિલનના ધર્મ સબંધી વિચારો કેવા થયા હતા તેનો કંઈ ખુલાસો ઉપર જણાવેલી દરખાસ્તથી થાય છે. ક્રાંકિલનના મરણ અગાઉ પાંચ અઠવાડિયાં પર ચેલ કોલેજના પ્રમુખ દાકતર રચાઈએ તેના ધર્મ સબંધી વિચારો તેને પૂછી જોયા હતા. ક્રાંકિલને જવાબ દીધો કે આ જગત્ની કંતી એક ઇશ્વરને હું માનુંછું. તેની પ્રજ્ઞપાલનદિર્ઘદષ્ટિથી તે જગત્નું રાજ્ય ચલાવે છે. તેની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તેનાં હોકરાં એટલે આપણા જાતીમાઇઓનું બહું કરવું એ તેની પ્રાર્થના કરવાનો સૌથી ઉત્તમ રસ્તો છે; માણસનો આત્મા અમર છે; અને આ જીંદગીમાં કરેલાં પુણ્ય પાપ પ્રમાણે હવેની જીંદગીમાં ધનસાધુ મળવાનો છે. સર્વ ખરા ધર્મનાં આ મૂળતત્ત્વો છે એમ હું માનુંછું અને તમારી પેઠે જે પંથમાં તે માલમ પડે તે પંથને હું માનુંછું.”

ક્રાંકિલનનો મત એવો હતો કે પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યમાં સરકારી માનના હુદા ભોગવનારાઓએ પોતાની નોકરીના બદલામાં પગાર લેવો ન જોઈએ. રાજ્યકાર્યમાં સુધારો કરવાને નિમાયકો સભા આગળ આ

જાગતપર તેણે કરેલા ભાષણમાં કહ્યું હતું કે “ મનુષ્યવર્ગના કાગકાળ
 પર જે મનોવિકાર ઘણી અસર કરે છે આ જે કીર્તિલોભ અને દ્રવ્યલો-
 ભ છે. કંઈ કામ કરવાને માણસને પ્રવૃત્ત કરવામાં આ મનોવિકારોમાંનો દ-
 રેક મણી અસર કરી શકે છે. પરંતુ એકજ ધારણાથી એ બન્ને ભેગા થાય
 સારે તો ધણા જણ પર તેથી અતિશય અસર થાય છે. જેથી માન મળે
 અને તેની સાથે પૈસો પણ મળે એવી નોકરી આવા માણસોની આગળ
 ધરવામાં આવે તો તે લેવાને મહેનત કરવામાં તેઓ કંઈ બાકી રાખશે
 નહીં. એટલિટનમાં આવી નોકરીઓ છે તેથી એ દેશના રાજ્યકારભારમાં
 ઘણું તોફાન થાય છે. જો એ ભેળવવાની હરીફાઈથી પક્ષ બંધાય છે અને તેથી
 દેશમાં તક પડે છે, રાજ્યસભામાં ગડગડાટ થઈ રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર
 મિથ્યા અને નુકશાનકારક લડાઈઓ વહોરવી પડે છે, અથવા નીચું જો-
 વું પડે એવી શરતો કબુલ કરી સલાહ કરવી પડે છે. ખટપટ દરી એક
 બીજાની નિન્દા કરી, બૂંડું બોલી અને તકરારો કરી કેવી જાતના માણસો
 જગાઓ મેળવી શકે છે? ડાહ્યા અને મર્યાદાશીલ માણસો, સ્વસ્થતા અને
 શાન્તિ ચલાનાર માણસો જેઓ ભરોસાને ખરેખરા પાત્ર છે તેઓને જગાઓ
 મળવાની નહીં. ઘુસણીયા અને ખટપટી માણસો જેઓ પોતાની ધારણા
 પાર પાડવામાં મગે તે કરી શકે એવા હોય છે તેઓને જગાઓ મળે છે.
 આવા માણસો તમારા રાજ્યમાં પેસી જશે અને તમારા પર રાજ્ય કર-
 નારા થશે. એ લોકો પણ જંપીને બેસવા પામશે નહીં કારણ કે તેમના
 હાર પામેલા હરીફો તેમના જેવીજ ધારણાથી તેમના જેવીજ રીતે તેમ-
 ના કારભારમાં હરકતો નાખશે, તેમનાં કામ પેસ જવા દેશે નહીં અને
 લોકોમાં તેમને અપ્રિય કરશે.” ક્રાંકિલનનું કહેવું એવું હતું કે ખરા દેશદા-
 ઝદ પુરૂષોએ, માત્ર નિર્વાહના સાધન સાર જોઈએ તે કરતાં વધારે પૈ-
 સાની આશા રાખ્યા વગર દેશસેવા કરવી જોઈએ. દેશસેવા કરવાનો
 આનંદ અને દેશસેવા કરવાથી લોકોમાં મળતું માન, મહેનતનો પૂરતો મોં
 બદલો છે. પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રમુખ તરિકે ક્રાંકિલનને ત્રણ વરસ સુધી જે
 લવાજમ મળ્યું તે લોકોપયોગી કામો કરવામાં તેણે ખર્ચ્યું. એમાંની એક
 પાછ તેણે ધરમાં મૂકી નહીં. તેની પચાસ વરસની એકંદર જાહેર નોકરીમાં
 પગાર તરિકે કે બીજી રીતે જે પૈસા તેને મળ્યા હતા તે, તેને થએલા ખર્ચ
 કરતાં ઘણા ઓછા હતા. પૈસાના લોભ વગર માત્ર દેશનું બહું કરવાની ઇચ્છા
 થી ક્રાંકિલને સ્વદેશ બંધિત થઈ શકે એવા ભરોસાના દુદ્ધા માથે લીધા હતા.

સભામાં જૂદા જૂદા પ્રકારની મૂલ્યનાઓ સંસ્થાનોના મુખ્યત્વારોએ રજુ કરી હતી તેપર પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલી ઓખરે “ કન્સ્ટિટ્યુશન ” એ નામનો નવી રાજ્યવ્યવસ્થાનો ખરડો તૈયાર થયો અને તેપર સર્વ મુખ્યત્વારોની સહીઓ થઈ. “ કન્સ્ટિટ્યુશન ” ની ધણી કાગળો બધાં સંસ્થાનોને સંતોષ થાય એવી રીતે મંજૂર કરાવવાનું માન ક્રાંતિકર્તા અને વોલિન્ટેરિઝમને ધટે છે. સભાનું કામ પૂરૂ થઈ રહ્યા પછી ખરડાપર સહીઓ થવાની હતી તે વખતે ક્રાંતિકર્તા કરેલું બાપણ ઉદારશક્તિ, બ્યવહારીક સારી સમજ અને નરમાશને માટે ધણું વખણાએલું છે. એ બાપણના છેવટના બાગમાં તે બોલ્યો હતો કે “ આ કાનુનોપર હું સહી કરું છું તેનું કારણ એ છે કે એથી સારા કાનુન થવાની હું આશા રાખતો નથી. એ કાનુનોની ખામીઓ વિષે મારો અભિપ્રાય હતો તે સામાન્ય બક્ષાને માટે હું છોડી દઉં છું. મારા અભિપ્રાયનો એક પણ શબ્દ જે બહાર પાડ્યો નથી. એ અભિપ્રાય આ હોલમાં જન્મ્યો હતો અને આ હોલમાં તેનું મરણ થશે. આપણામાંનો દરેક જણ પોતે લાંબેસી હરકત પોતાના સંસ્થાનને જાહેર કરે અને તેને ટેકા આપે એવો પક્ષ ઉભો કરવા મહેનત કરે તો આ કાનુનોને બધાં સંસ્થાન તરફથી સંમતિ મળે નહીં અને આપણી ખરી અથવા દેખાતી એકમતાથી, આપણને અંદર અંદરમાં તથા બીજા દેશો સાથે આપણા સબંધમાં જે ફાપદા થવાના તે થાય નહીં. દરેક દેશમાં રાજ્ય તરફથી પ્રગળે સુખ થવાનું અને ધણેલું સુખ ટપી રહેવાનું જોર તે રાજ્યની સરસાઈ વિષે પ્રજાના સામાન્ય અભિપ્રાય ઉપર અને રાજ્ય કરનારાઓના ડહાપણ અને પ્રમાણિકપણા ઉપર આધાર રાખે છે. તેટલા માટે હું આશા રાખું છું કે આપણા પોતાની ખાતર અને આપણા વંશજોની ખાતર જ્યાં આપણું ચાલે ત્યાં આ કાનુનો મંજૂર થવાને આપણે એકમતથી અને ખરા અંતઃકરણથી મહેનત કરીશું. અને એ કાનુનો પ્રમાણે સારી રીતે રાજ્યવહિવટ ચાલે એવું કરવાને આપણે આગળપર ધારણ રાખીશું. આ વખતે મારાથી કંઈ વગર રહેવાનું નથી કે આ સભામાંના કોઈ સભાસદના મનમાં આ કાનુનો વિષે કંઈ વાંધો રહ્યો હોય તો તેણે હું જ શ્રુતો હઈશ એમ ધારી, આ કાનુનોપર પોતાની સહી કરી, આપણી એકદિલી બતાવી આપવી જોઈએ.”

કાનુનોપર સહીઓ થતી હતી તે વખતે ક્રાંતિકર્તા પોતાની પાસે બેઠેલા સભાસદોને કહ્યું કે અધ્યક્ષની ખુરશી પાછળ સૂઈનું ચિત્ર કાઢેલું છે તેની સામે વાદવિવાદ ચાલતી વખતે હું જોતો હતો ત્યારે મારાથી સમ-

ગતુ નહોતું કે એ ચિન ઉગતા સૂર્યનું છે કે આયમતાનું છે. પણ હવે આ છેવટની વખતે મને જણાય છે કે એ ઉગતા સૂર્યનું છે, આયમતાનું નથી.

સભામાં કાનુનોપર સહીઓ યથા પછી સભાના પ્રમુખ જનરલ વો-
શિંગ્ટને એ ખરડો કોંગ્રેસ તરફ મોકલાવ્યો અને કોંગ્રેસે તેની એક એક
પ્રત વિચાર થઈ મંજૂર થવા દરેક સંસ્થાન તરફ મોકલાવી. એ ખરડો નવ
સંસ્થાનો મંજૂર કરે તો તેનો અમલ કરવો એમ હતું. ૧૭૮૮ના જુ-
નની ૨૮ મી તારીખ સુધીમાં દસ સંસ્થાનોએ તે મંજૂર કર્યો. આ દિ-
વસની યાદગીરીમાં ફિલાડેલ્ફિયામાં ધણી ધામધૂમ કરવામાં આવી. સૂર્ય
ધંધાદારી લોકો તરફથી મોટો વરઘોડો ઠાઠવામાં આવ્યો; મોટી મિનિષ્ટ્રા-
ની કરવામાં આવી અને ખુલ્લી હવામાં જેમ્સ વિલ્સને ૨૦ હજાર માથુસોને
ઉપદેશકારક બાપણ કર્યું. એ વરઘોડામાં છાપખાનાનો ધંધો ગાડાપર છા-
પખાનું ગોઠવીને બતાવવામાં આવ્યો હતો. ક્રાંતિકર્તા આ પ્રસંગને ઉચિત
જોડેલી એક રમુજ કવિતા એ ગાડાપરના છાપખાનામાં છપાતી અને જેમ
ગાડું આગળ ચાલતું તેમ લોકોમાં વહેંચવામાં આવતી.

આ અરસામાં ક્રાંતિકર્તા દેખાવ અને તેની રહેણી કરણી કેવાં હો-
તાં તેનું આખેદુખ વર્ણન કટલર નામના એક પાદરીની નિલનોંધમાં કર-
ચેલું છે. આ ગૃહસ્થને ફિલાડેલ્ફિયા જવું થવાથી ક્રાંતિકર્તાની મુલાકાત લેવા
તે તેને ઘેર ગયો હતો. ૧૭૮૭ ના જુલાઈની ૧૩મી તારીખની તેની નોં-
ધમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધેલો છે:—

“દાકતર ક્રાંતિકર્તા માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં રહે છે. અમે મળવા ગયા ત્યારે
કેટલાએક ગૃહસ્થો અને બે ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે શેતુરના એક મોટા ઝાડ
તળે બાગમાં ધાસપર તે બેઠો હતો. મી. ગેરીએ મને ઓળખાવ્યો ત્યારે
તેણે પોતાની ખુરશી ઉપરથી બેઠી મારો હાથ પકડ્યો, અને મને બોધને
આનંદ પામ્યાનું જાહેર કર્યું. આ શહેરમાં બસે આવ્યા એમ કહી તેની
પાસે બેસવાને તેણે મને કહ્યું. તેનો અવાજ ધીમો હતો પણ તેનો અહેરો
પ્રકાશવાળો, નિખાલસ અને ખુશનુમા હતો. તેનાપર આણેલા કાગળ એ
તેને આપ્યા. એ કાગળો વાંચ્યા પછી તેણે ફરીથી મારો હાથ પકડ્યો, અ-
ને મારાં વખાણ કરી પાસે બેઠેલા ગૃહસ્થો સાથે મારું ઓળખાણ કરાવ્યું.
એ ગૃહસ્થોમાંના ધણીખરા રાજ્યકારભારના નવા કાનુનો નક્કી કરવા મ-
ળેલી સભાના સભાસદો હતા.”

“પછી અમે વાતો કરવા મંડી ગયા અને અંધાર થતા સુધી વાતો-

માં અને વાતોમાં મજામાં વખત આવ્યો ગયો. મદાનું ટેમલ ઝાડ નીચે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. દાકતર ક્રાંકિલનની એક પૂરી દુદિતા મી. બાબની પત્નિએ બધાને ચલા કાઢી આપી. તે બાધ સાથે તેનાં ત્રણ છોકરાં હતાં. એ છોકરાં એમના દાદા સાથે ધણું હળી ગયેલાં જખ્ખાતાં હતાં. ક્રાંકિલને તરતજ આવેલી કંઈ અજાણજાણ જેવી વસ્તુ મને જોવા કહ્યું. એ વસ્તુ જોઈને તે ધણો ખુશ થયો હતો. એ અજાણજાણ જેવી વસ્તુ, સીસામાં રાખી મૂકેલો જે મોઢાંવાળો સાપ હતો. સદેરથી ચાર માઇલ છેટે ડિલાવર અને રાયુલકિલ નદીઓના સંગમ પાસેથી એ સાપ પકડવામાં આવ્યો હતો. તે દસ ઇંચ લાંબો હતો, પ્રમાણમાં જડો હતો, તેના બન્ને માથાં સંપૂર્ણ હતાં, અને જડબાના છેડાથી કે ઇંચ નીચે શરીરને વળગેલાં હતાં. એ સાપ પૂરેપૂરો વધેલો હતો એમ ક્રાંકિલનને લાગ્યું. આ વાત મને પણ સંબલિત લાગી. વળી તેણે કહ્યું કે સાપની એવી એક જાત થાય છે. આ કંઈ વિલક્ષણ ચીજ નથી. એનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ છે, તે મોટી ઉમરનો છે, અને એવો સાપ છેલ્લી લડાઈને વખતે લોક એમ્પલેન આગળ જણાયો હતો તેથી સાપની એવી એક જાત હોવી જોઈએ. તેણે વળી મને કહ્યું કે જો આ સાપ છોડવાવાળી જમીનપર ચાલતો હોય અને એક માથુ ટાંપે છોડવાની એક બાજુએ જવાને ઇચ્છે અને બીજું માથુ બીજી બાજુએ જવાને ઇચ્છે અને એકે માથુ પાછું વળે નહીં અથવા બીજાને નમ્યું આપે નહીં તો એ ખીચારાની કેવી દશા થાય ! એ સાપને અમેરિકા સાથે તેણે સરખાવ્યો હતો તે વખતે સભામાં બનેલી કંઈ હસવા જેવી વાત પછી તે મને કહેવા જતો હતો; સભામાં જે કામ ચાલે તે ગુપ્ત રાખવાનું છે એ વાત આ વખતે તે બૂલી ગયો હોય એમ જણાતું હતું. પરંતુ એ વાત તેને માફ દેવાડાવાથી તેણે એ વાત બંધ કરી અને તેથી જે વાત તે કહેવા જતો હતો તે હું સાંભળવા પામ્યો નહીં.”

“અંધારૂં થયા પછી અમે ઘરમાં ગયા. તેનો પુસ્તકસંગ્રહ અને અન્નાસ, કરવાની જગો એકજ ઝોરડામાં છે તે મને બતાવવા તે લઇ ગયો. એ ઝોરડો ધણો મોટો અને સારો રાણુગારેલો છે. ચોપડીઓથી બરેલાં કબાટોથી ભીંતો ઢંકાઈ ગઈ છે. વળી ઝોરડાની કે લંબાઈમાં ચાર એકાંત બેઠેલાં એવીજ રીતે પુસ્તકોથી બરેલી છે. હું ધારૂં કે આનું મોટું ખાનગી પુસ્તકાલય અમેરિકામાં બીજું નહીં હોય. માણસના શરીરની નસો અને ઘોરી નસોમાં લોહી કેવી રીતે ફરે છે તે બતાવનારૂં કાચનું એક યંત્ર તેણે

અમને બતાવ્યું.....ખીજી અજ્ઞયજ્ઞ જેવી વસ્તુ, કાગળો અથવા ખીજી લખાણની નકલો લેવાનું એક પ્રેસ હતું. એક આખા કાગળની નકલ, અસલના જેવી સાફ અને અસલને જરાપણ જમાડયા વગર એ પ્રેસવડે બે મિનિટમાં તૈયાર થાય છે. એ પ્રેસ તેણે પોતે શોધી કાઢેલું છે અને ઘણું ઉપયોગી જણાય છે. હાથ પહોંચી શકે નહીં એટલી ઊંચી અમરાધઓ ઉપર ચોપડીઓ મૂકવાને અથવા ઉતારવાને તેણે બનાવેલો દસ્તકૃત હાથ તેણે અમને બતાવ્યો. પંખાવાળી તેની મોટી આરામ ખુરશી પછી તેણે અમને બતાવી. બ્યારેતે એ ખુરશી પર વાંચવાને બેસે છે ત્યારે પગને જરા હલાવીને માખો ઉરાડે છે અને પવન નાખે છે. આ શિવાય ખીજી નાની નાની પોતાની બનાવેલી ઘણી અજ્ઞયજ્ઞ જેવી અને ઉપયોગી વસ્તુઓ તેણે મને બતાવી. તેના ઘરની અમરાધઓ પર યૂરોપના પ્રખ્યાત પુરષોનાં માટીનાં અને મીણનાં બાવલાં, ચાંદ અને પુતળાંનો મોટો જથ્થો ગોઠવેલો છે.”

“જે ચીજ મને દેખાડવાની ક્રાંક્ષિનની ખાસ ઈચ્છા હતી તે વનસ્પતિશાસ્ત્રનું એક મોટું પુસ્તક હતું. એના પુસ્તકાલયમાં બધા કરતાં એ પુસ્તક જોધને હું ઘણો ખુશી થયો. એ પુસ્તક એટલું મોટું હતું કે નીચેના ખાંનાપરથી ઊંચકીને ટેબલ પર મૂકતાં ક્રાંક્ષિનને ઘણી મહેનત પડી. ઘરડાં માણસને પોતાની શક્તિ બતાવવાની ઈચ્છા હોય છે તે પ્રમાણે વૃદ્ધ છતાં તેનામાં હજી દેટલું દૈવત રહ્યું છે એ બતાવવાને તેણે પોતે એ કામ કર્યું ને કોઈની મદદ લીધી નહીં. એ પુસ્તકમાં લિનિયસનું આખું વનસ્પતિશાસ્ત્ર હતું અને દરેક છોડવાના બાગનાં આબેદુજ રંગેલાં ચિત્ર હતાં. એ પુસ્તક જોધને હુતો દિંગ થઈ ગયો અને ક્રાંક્ષિન પણ મારા જેવો ખુશી દેખાતો હતો. એ પુસ્તક જોવામાં અમે આશરે બે કલાક ગાળ્યા. એ વખતે ખીજી ગૃહસ્થો ખીજી ચીજો જોવામાં રોકાયા હતા. ક્રાંક્ષિન વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પ્રવિણ નથી. ન્હાનપણમાં પોતે એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો નહીં હોવા બાબત તે દિલગીરી બતાવવા લાગ્યો. પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ક્રાંક્ષિન આનંદ માને છે. તેણે પોતાના અંતઃકરણથી ઈચ્છા બતાવી મને કહ્યું કે તમે શરૂ કરેલી રીત જનરી રાખજો. આ શાસ્ત્ર તરફ અમેરિકામાં હાલ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી પણ હું આશા રાખું કે યૂરોપના દરેક દેશમાં જેટલી હોંસથી તેનો અભ્યાસ થાય છે તેટલીથી અમેરિકામાં પણ આગળ જતાં થશે. આ એકજ પુસ્તક જોવામાં મને ત્રણ મહિના લાગે એમ હતું. જો કે તે વધારે વખત મુધી જોવાને તેણે મને કહ્યું તો પણ તેને

દેખાજો આવશે એની ધારિતથી મેં તે બંધ કર્યું.”

“વાતચીતમાં તાલમાનના વિષયોપર અને મુખ્યત્વે કરીને પદાર્થ વિ-
જ્ઞાનશાસ્ત્રપર બોલવાને તે વધારે ઉત્સુક જણાતો. આ મને ધણું ગોઠતું
આનંદ; કારણ કે તેની વાતચીત મારા એકલા સાથે ચાલતી હતી. દરેક
વિષયપર તેના બહોળા જ્ઞાનથી હું ઘણો ખુશી થઈ ગયો. તે વયોવૃદ્ધ થયા
છતાં તેની યાદદાસ્તશક્તિ, સારી હતી અને તેનું મગજ ચોખ્ખું અને આલા-
ક હતું. તેની રીતભાત સરળ હતી અને તેની આશપાશનો બધો દેખાવ
સુખ અને સ્વતંત્રતાનો હતો. જેમ આસોસ્વાસ લેવાનું સ્વાભાવિક રી-
તે પોતાની મેજે થાય છે તેમ તેનામાં ઉદ્ઘાસ વૃત્તિ સાથે ટોળમાં બોલ-
વાની અસાધારણ શક્તિ સ્વભાવિક હતી. ફરીથી મળવાને તેણે મને આ-
મંદ્ર પૂર્વક કહ્યું હતું પણ હું થોડા દહાડા રહેવાનો હોવાથી મારાથી તે
બની શક્યું નહીં. દસ વાગે રજા લઈને હું મારે ઉતારે ગયો.”

પેન્સિલ્વેનિયાના પ્રમુખ તરિકે ક્રાંતિજનનું ત્રીજું વરસ ૧૭૮૮ ના
અકટોબર માસમાં પૂરું થયું. આ પછી કોઈ સરકારી હોદ્દો તેણે લીધો ન-
હોતો. તોપણ અગલની બાબતોમાં વારંવાર તેની સલાહ પૂછવામાં આવતી
હતી. અધુરું મૂકેલું આત્મચરિત્ર લખવામાં તેણે હવે થોડો વખત રોકવા માંડ્યો.

ક્રાંતિજને લાંબા વખત સુધી પોતાના દેશની હિમાનદરીથી સેવા બ-
ળવી તે કોંગ્રેસે રીતસર ઠરાવ કરી લક્ષમાં લેવી જોઈતી હતી. પરંતુ
તેમ કંઈ નહીં એટલુંજ નહીં પણ ક્રાંતિમાં તેણે ખર્ચેલા પૈસાનો હિસા-
બ પણ તેની સાથે નક્કી કર્યો નહીં. હિસાબ નક્કી કરવા તરફ કોંગ્રેસે બતા-
વેલી બેપરવાઈથી ક્રાંતિજને જરા માહું લાગ્યું હતું. ક્રાંતિ છોડતા પહેલાં
કોંગ્રેસે મોકલેલા હિસાબ તપાસનાર મી. બારડેને ‘ક્રાંતિજને પોતાનો બ-
ધો હિસાબ બતાવ્યો હતો. બારડેની તપાસણીમાં ક્રાંતિજના હિસા-
બમાં માત્ર ૩૩ સેન્ટની* જૂલ નીકળી હતી. એ હિસાબ જોવો હતો
તેવો નક્કી કરવાને બારડે તૈયાર હતો. પરંતુ ક્રાંતિજને એવી કમ્પ્લેક્ષ
બતાવી કે બીજી કેટલીએક બાબતોનું ખર્ચ છે જે વાસ્તવિક રીતે આ હિ-
સાબમાં પાડવું જોઈએ, પરંતુ તેમ કરવાનો તમને અધિકાર આપેલો નથી
માટે આ બધો હિસાબ કોંગ્રેસ તરફ મોકલવો. તે ઉપરથી ક્રાંતિજને આ-
પેલો હિસાબ જોવો ને તેવો કોંગ્રેસ તરફ મોકલવામાં આવ્યો હતો. ક્રાં-
તિજને દિલાડેલિયા આવ્યા પછી પહેલું કામ એ કર્યું કે એ હિસાબ છ-

વટ નક્કી કરવા પોતાના પૌત્રને કોંગ્રેસ તરફ ન્યુગોઈ મોકલ્યો, પરંતુ તેને એવું કહેવામાં આવ્યું કે જો કે મી. બારકલેએ બંધી જાળતો તપાસી છે તોપણ ક્રાન્સમાંથી કેટલાએક દાખલા આવવાની જરૂર છે તેથી તે આવતા સુધી કંઈ થઈ શકશે નહીં. કોંગ્રેસને ધણો વખત વાટ જોઈ પણ કોંગ્રેસ તરફથી કંઈ જવાબ મળ્યો નહીં તેથી આ જાળતપર આખરે તેણે કોંગ્રેસના પ્રમુખને એક પત્ર લખ્યો અને વિનંતિ કરી કે હિસાબ નક્કી કરવાનું કામ જોગ અને તેમ વહેલું હાથમાં લઈ નિવેડાપર લાવવાની મહેરબાની કરવી. આ પત્રમાં કોંગ્રેસને લખ્યું કે “એ હિસાબ ત્રણ વરસ થયાં કોંગ્રેસ આગળ પડ્યો છે. આજ સુધીમાં કોઈ પણ રકમ વિશે તેમનો વાંધો દોષ એમ રોગના તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ કેટલાએક વખતથી બહાર એવી વાત ચાલી છે અને વર્તમાનપત્રોમાં પણ છપાઈ છે કે મને સંપેક્ષા પૈસામાંથી મેં મારા કામમાં મોટી રકમો ખર્ચી છે, ને હું કોંગ્રેસના દેવામાં દોષાથી હિસાબ આપવાનું ઉડાવું છું. આથી અને મારી ઉમર એટલી યંદ છે કે હવે વધારે વખત જીવવાની મને આશા નથી તેથી હું અરજ ક-ઈં છું કે કોંગ્રેસે મહેરબાની કરી વગર વિલંબે હિસાબ તપાસવાનું કામ હાથમાં લેવું અને તેમનાથી સમજાય નહીં અથવા તેઓ મંજૂર કરી શકે નહીં એવી કંઈ જાળત તેમાં માલમ પડે તો તે મને જણાવવી, મારાથી બની શકે તેવો ખુલાસો કરવાની અથવા કારણ જતાવવાની મને તક આપી, હિસાબ આખરે માટે નક્કી કરી લેવો. હું આશા રાખું છું કે મારી અરજ નિધામાં લઈ લેવાના સંતોષને માટે કોંગ્રેસ આ કામ જલદી હાથમાં લેશે.”

આ પત્રની સાથે કોંગ્રેસને કોંગ્રેસના સેક્રેટરી ચાર્લસ ટોમ્સનને એક ખાનગી પત્ર મોકલાવ્યો હતો અને તેમાં પોતે સદન કરેલાં પૈસા સબંધી નુકશાન જણાવ્યાં હતાં. સ્ટાંપ આકટ અને એવાં બીજાં ઇગ્નાંડની પા-ર્લમેન્ટની આપખુદીનાં કામની સામે થવાથી દર વરસે ત્રણસે પાઉન્ડના પગારની પોસ્ટમાસ્ટરની જગેં તેણે જોઈ હતી. ક્રાન્સ જતા પહેલાં તેણે લગભગ ત્રણ હજાર પાઉન્ડ કોંગ્રેસને ધીરો હતા. અને ફિલાડેલ્ફિયાના સે-રક્ષણની ગોઠવણો કરવામાં અને કેનેડા જવામાં ધણો વખત ખર્ચો હતો. ક્રાન્સમાં તેને ખર્ચ જતાં દર વરસે ચોખ્ખા પાંચસો પાઉન્ડ આપવા હા-વ્યા હતા અને દર વરસે ખરચ સાથે હજાર પાઉન્ડનો સેક્રેટરી આપતો હતું હતું. તેને સેક્રેટરી આપવામાં આવ્યો નહીં તેથી તેના પૌત્રને પોતાની સાથે આઠ વરસ રાખી સરકારી કામ તેને તેની પાસે કરાવવું પડ્યું હતું

અને તેને વધારે કેળવણી આપવાનું બની શક્યું નહોતું ક્રાન્સમા તેને માટે એવડી તરીકે યોગ કરવું પડ્યું નહોતું પરંતુ ક્રાન્સલનું, કોએસના સામનરું, નૌકા ખાતાના જડજનું અને એવા બીજા વધારાના કામો કરના પડ્યા હતા તેની પર ક્રાન્સમા કાગનો બોલે એટલો નાખવામા આવ્યો હતો કે તદુગતી માટે હમેશની માફક દર વરસ મુસાફરીએ તેનાથી જવાયું નહોતું અને ઓફિસમા ને ઓફિસમા બેથી રહેવું પડવાથી મવિના જેવું હુ ખાખક દરદ વહોરવું પડ્યું હતું આ જવી વાતો લક્ષમા લઈ કોએમે તેને કહી જાગીર કે વર્ણસન બાધી આપવું જોઈતું હતું અને તેના કુટુંબના શુજરાનની જોડવણ કરવી જોઈતી હતી પરંતુ તેવું કંઈ કંઈ નહોં એટલુંજ નહોં પણ તેની માથે દિમાળ કરી તેનું વ્યાજગી લેવું પણ કોએમે આપ્યું નહોં એ ખગેખગ દિવગીરીની વાત છે ક્રાકિલન જેવો મહાન પુરુષ અનેક સકટ વેઠી, જાત સુખ તથા, મરેનત કરી દેશ સેવાઓ કરી આવ્યો અને કોએમે તેને સાચાશી આપવાનો ઠરાવ સરખોએ ન કર્યા એ અજબ જેવી વાત છે તે પોતે કેટલો ઉદાર વિચારનો માણસ હતો તે તેણે ટામ્સનને લખેલા પત્રના છેવટના ભાગ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે “આ પત્રમા મેં તમને જે લખ્યું છે તે એક મિત્ર તરિકે ખાનગી રીતે લખ્યું છે, કારણ કે મારે જાહેર રીતે કંઈ શ્રિયાદ કરવી નથી કોએસ મારી સાથે આપું કહોર વર્તન કરશે અને મને સાચાશી પણ આપશે નહોં એમ મને આગળથી જણાયું હોત તોપણ તેથી દેશસેવા કરવાનો મારો ઉત્સાહ કંઈ ઓછો થાત નહોં જેના સમામદો વારંવાર બદલાય છે એવી સમાઓનો સમાન કેવો હોય છે તે હું જાણુ છું, જેઓ પાક તૈયાર થયા પછી આવે છે તેઓને પાક તૈયાર કરનારની મહેનતનો ખ્યાલ હોતો નથી અને એવી મહેનતનો બદલો આપવાને તેઓ પોતાની દુરજ સમજતા નથી એ પણ હું જાણુ છું; વળી મારા જેવો નોકર દૂર દેશ હોય ત્યારે એક બે અદેખા અને અદર્શિયા માણસો યુક્તિથી વારંવાર તેનું જૂઝુ બોલે તેથી ન્યાયી, નિષ્ણલસ અને પ્રમાણિક માણસોના મનમાથી પણ ઉપકારની લાગણી ધસાઈ જવાનો સમાન છે એ પણ હું જાણુ છું તેથી આ વિચાર મારા મનમાથી હું બીનકુચ કાઢી નાખુ છું”

દાકતર જરેક સ્પાર્કસ એવી અટકળ કરે છે કે કોએમે ક્રાકિલનની સેવાઓની જુજ કરી નહોં તેનું કારણ એ હશે કે નવા કાનુન થતા પહેલા, જૂની કોએસમા સમાસદો એટલા ઘોડા આવતા હતા કે એ વાત

રીતસર આગળ આણી શકાય નહીં હોય. વળી તેનો દુસ્મન આર્થરલી આ વખતે તીજેરીખાતાપર હતો તેથી તે હિસાબ તપાસે ત્યાં સુધી કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. ગમે તેમ હશે તોપણ આટલી વાત તો ખરી છે કે આજદિન સુધી યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ તરફ ક્રાંકિલનનું લેણું બાકી રહેલું છે.

આળીસ વરસપર ફિલાડેલ્ફિયામાં શાળા સ્થાપન કરવાના કામમાં ક્રાંકિલને જે ઉમંગ ખતાવ્યો હતો તે તેની હિંદગીના છેલ્લાં વરસમાં તાજે થયો હતો. ક્રાંકિલન કહેતો કે એ શાળામાં ગ્રીક અને લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ એટલો વધારી દેવામાં આવ્યો છે કે એ શાળા સ્થાપન કરવાનો ઉદ્દેશ ખાર પડતો નથી. એ શાળા સ્થાપન કરતી વખતે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા વિદ્યા અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આપવાનો ઉદ્દેશ હતો અને તે ઉદ્દેશ હાલ સરતો નથી એમ શરૂઆતથી શાળાનો ઇતિહાસ લખી તેણે જણાવ્યું. શાળાની કમિટી ધણી વખત તેને ઘેર મળતી હતી. શાળાઓમાં ગ્રીક અને લેટિન ભાષા શીખવવાના વિષય પર એક દિવસ વાત નીકળી ત્યારે ક્રાંકિલને કહ્યું કે એ ભાષાઓ શીખવવામાં નકામો વખત જાય છે. આગળ લાંબી બાંયના ડગલા પહેરવાનો ચાલ નીકળ્યો ત્યારે તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે ટાઢ પડે ત્યારે બાંય લાંબી કરી હાથ ઢાંકી શકાય. પરંતુ હવે મોજાં થયાં છે એટલે લાંબી બાંયની જરૂર રહી નથી, તોપણ લાંબી બાંય રાખવાનો ચાલ રહી ગયો છે. વળી તેજ પ્રમાણે ટોપીને માટે છે. જ્યારે છત્રીઓ ન હતી ત્યારે એવી ટોપી પહેરવાનો ચાલ નીકળ્યો કે જેથી તડકામાં અને વરસાદમાં રક્ષણ થઈ શકે. પરંતુ છત્રીઓ થયા પછી એવી ટોપીની જરૂર ન છતાં તે પહેરવાનો ચાલ રહી ગયો છે. એજ પ્રમાણે લેટિન ભાષા સંબંધી છે. જ્યારે હરેક વિષયનાં પુસ્તકો એ ભાષામાં લખેલાં હતાં ત્યારે એ ભાષા શાળાઓમાં શીખવવાની જરૂર હતી. પરંતુ હાલ ચાલતી ભાષાઓમાં સઘળાં પુસ્તકો મળી શકે છે ત્યારે એ ભાષાની કંઈ જરૂર રહી નથી. હવે એ ભાષા શીખવામાં વખત કાઢવો એ નકામો છે.

હિંદગીના છેલ્લા વરસમાં ક્રાંકિલન દરદની ખીડાથી ધણું દુઃખ ભોગવતો તોપણ એવી અવસ્થામાં તે આજસુ રહેતો નહીં. એ વરસમાં આરામને વખતે તેણે લખેલા ધણા નિબંધ વર્તમાનપત્રોમાં અને એપાનિયોમાં છપાયા હતા. કેટલાંક વર્તમાનપત્રોના અધિપતિ છાપાની સ્વતંત્રતાનો અર્થ ઊધો સમજી પોતાના પત્રમાં ખાનગી ચાણસોપર હુમલો કરતા હતા. તેમને “ કોર્ટ ઓફ ધ પ્રેસ ” એ મથાળાથી લખેલા એક

લખાણમાં ક્રાંકિલને લખડા લીધા. બીજા એક લખાણમાં નવા
 “ કન્નિટ્ટયુથન ” સામે યનાર ફેટલાએક લોકોને તેણે સમ્પત્તિ દપડો
 આપ્યો. વળી કાળા લોકોની સ્થિતિ સુધારવાની એક યોજના તેણે
 ઘડી દાદી. ગુલામ રાખવાનો ચાલ કાઢી નાખવા દિલાહિદિયામાં એ-
 ક સભા સ્થાપન થઈ હતી અને તેનો પ્રમુખ ક્રાંકિલન હતો. હબ્સીયુ-
 લામોના સંબંધમાં આ સભાએ કોંગ્રેસને એક અરજી મોકલાવી હતી.
 આ અરજી પર ક્રાંકિલને સદી કરી એ તેનું છેલ્લું જાહેર કામ હતું. વળી
 એજ સંબંધમાં તેણે એક લખાણ લખ્યું જે તેનું છેલ્લું જાહેર લખાણ
 હતું. જેશન નામે જ્યોર્જિયા સંસ્થાન તરફના કોંગ્રેસના સભાસદો, હબ-
 રીઓને ગુલામ રાખવાની તરફેણમાં એક ભાષણ કર્યું હતું. આ ભાષણ-
 માં બતાવેલી દલીલોનું અતુરાઈ અને વિનોદ બરેલું ક્રાંકિલને પોતાના લ-
 ખાણમાં અતુકરણ કરી જેકશનના વિચાર કેવા ગેરવાજબી એ બતા-
 વી આપ્યું. ક્રાંકિલનના લખાણમાં સિદ્ધી મહમદ ઇબ્રાહીમ પાસે આલજ-
 અસના દરબારમાં એરીકા નામના લોક ગુલામગીરી અને ચાંચીઆપણું
 બંધ કરાવવા અરજ કરેછે; જેકશને જે દલીલો હબ્સીઓને ગુલામ કરવાની
 તરફેણમાં બતાવી હતી તે દલીલો યૂરોપિયન લોકોને લૂંટી લેવાની અને ગુ-
 લામ કરવાની તરફેણમાં ક્રાંકિલનના લખાણમાં સિદ્ધી ઇબ્રાહીમને મોઢે ખોલા-
 વવામાં આવીછે. ક્રાંકિલનના મરણ પહેલાં વીસ દિવસ પર આ લખાણ લખેલું
 હતું. તોપણ કદપના અને દલીલમાં તેના બીજા કોઈ લખાણથી તે ઉતરતું નથી.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

આખર દિવસ.

ક્રાંકિલનની તબિયત—જ્યોર્જ વોશિંગ્ટનને લખેલો પત્ર—તેની સાથે
 મિત્રાચારી—મંદવાઝ અને મરણનો હવાલો—દાકતર રસનો પત્ર—મીસીસ
 મેરી હયુસનના પત્રમાંથી જિતારા—શબ કબરસ્તાનમાં લેતી વખતે મળે-
 લો લોકોનો જમાવ—કોંગ્રેસે પાળેલો શોક—ક્રાન્સમાં પાળેલો શોક—ક્રાં-
 કિલનનો દેખાવ—ક્રાંકિલનનું વિલ—દવાખાનાને બક્ષીસ આપેલું લહેણું—
 કારીગરોને મદદ આપવાની યોજના—ક્રાંકિલનનો પરિવાર—મરણ પછી
 મળેલાં માન—જોસ્ટનના શહેરીઓએ એના માળાપની કબર દુરસ્ત કરાવી—
 ૧૮૫૬ માં ક્રાંકિલનનું બાવણું ખુલ્લું ચુકતી વખતે નીકળેલો ધરધોડો—ભા-
 વણ—મિજબાની—ક્રાંકિલનનાં લખાણોની સંપૂર્ણ આવૃત્તિ.

આખર દિવસોમાં ક્રાંતિચનની લાગણી અને તબિયત કેસ હતાં તે પ્રેસિડન્ટ વોશિંગ્ટનને ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૮૯ એ તેણે લખેલા પત્રપત્રથી જણાય છે. એ પત્રમાં તેણે લખ્યું કે “મારા દરદને લીધે લખવા બેસતું ગમે કદાચ પડે છે. તોપણ મારો જમાઇ મી. જામ્સ ન્યુયોર્ક જાય છે તેની સાથે તમે સાજા થયા તેની, અને તમારા કારબારમાં આપણું નહિ રાજ્ય મજબૂત થતું જાય છે તેની, મુબારકબાદીનો પત્ર લખી મોકલ્યા શિવાય મારાથી રહેવાતું નથી. તમારી તંદુરસ્તી અમને બધાને ધણી વડાલી છે. મારા પોતાના સુખને માટે તો હું બે વરસ પડેલાં મરી ગયો હોત તે સાચું. એમ છતાં જોકે આ બે વરસ મેં ઘણાં ભારે દુઃખમાં કાઢ્યાં છે તોપણ હું બોલ્યો તેથી ખુશી છું કારણ કે આપણી હાથની સ્થિતિ હું જોવા માગ્યો છું. હવે હું માફ ૮૪ મુવરસ પૂર્વ કરવાની તૈયારીમાં છું અને કદાચ એ વરસ, પૂર્વ થશે તેની સાથે મારી બ્રદગી પણ પૂરી થશે; હવે પછી ગમે તેવો જન્મારો મને મળશે તોપણ મેં જે અહીં જોયું છે તે યાદ રહી શકશે તો મારા વડાલા મિત્ર યાદ રાખજો કે તમારા પ્રત્યે દેત, ગાન અને પ્યાર હું રાખી રહીશ.”

વોશિંગ્ટનને ઉપરના પત્રનો જવાબ ધણી દેત અને મગતાથી લખ્યો. આ બે પ્રખ્યાત દેશદાત્ત પુરુષોએ એકસરખી ધમાનદારી અને દહતાથી દેશસેવા બજાવી હતી અને તેમના વચ્ચે ધાડી અને દિલ્લોળન દોગતીનો સંબંધ થયો હતો. કાનુનો દરાવવા દિવાડેદિવામાં મળેલી સભામાં બેસવા વોશિંગ્ટન આવ્યો હતો. સારે પ્રથમ તે ક્રાંતિચનને ઘેર જઈ તેને મળી આવ્યો હતો. સાર પછી કોમેસના પ્રેસિડન્ટની જગાએ બેસવાને દિવાડેદિવા થઈને તે ન્યુયોર્ક જતો હતો. સારે પણ ક્રાંતિચનને મળવા ગયો હતો.

ક્રાંતિચનને દરદ જારી રહ્યું તોપણ ૧૭૯૦ ના એપ્રિલની મરઆત સુધી તેની તબિયતમાં કંઈ ઝાઝો ફેરફાર થયો નહીં. આ પછી તેને તાવ આવ્યો અને છાતીમાં દરદ થઈ આવ્યું. તેની દવા કરનાર જૉન જોન્સ તેના મંદવાડ અને મરણનો આ પ્રમાણે હેવાલ આપે છે:—

“પથરીનું દરદ જેનાથી તે ધણી વરસથી રિખાતો હતો તે તેની બ્રદગીના છેવટેના ખાર માસમાં એટલું બધું વધ્યું હતું કે તેને ઘણું કરીને બિઝાનામાં પડી રહેતું પડતું એ દરદની ભારે વેદના થઈ આવતી સારે વેદના લાગે નહીં એટલા માટે અશીષનો અર્ક તે ધણી પીતો. દર

દની પીડાની વખતે પણ તે વાંચવામાં અથવા તેનાં કુટુંબનાં માણસો સાથે અને મુલાકાતે આવનાર મિત્રો સાથે વાતચીત કરવામાં આનંદમાં વખત ગાળતો. વળી કોઈકોઈવારતો કામ સારૂ તેની મુલાકાતે આવનાર માણસો સાથે લોકોપયોગી અથવા ખાનગી કામમાં તે ગુંથાતો. દરેક બાબતમાં તેની જીંદગીનું ખાસ લક્ષણ—બહુ કરવાનો સ્વભાવ અને તત્પરતા તે બતાવતો અને છેવટ ધડી સુધી તેની અસાધારણ બુદ્ધિ જેવીને તેવી રહી હતી એમ જણાતું. ધણીવાર તે રમુજ વાતો કરતો અને તેની આશ્પાસ બેઠેલાઓને હસાવતો.”

“તેના મરણ પહેલાં સોળ દહાડાપર તેને તાવ લાગુ થયો. પરંતુ ત્રણ ચાર દહાડા સુધી તાવનાં ખાસ લક્ષણ કંઈ જણાયાં નહીં. પછી છાતીમાં દરદ થાય છે એમ તે કહેવા લાગ્યો. એ દરદ આખરે ધણું વધી પડ્યું અને તેની સાથે ખાંસી અને દમ પણ ચર્ધ આબ્યાં. આવી સ્થિતિમાં ધણી વેદનાને લીધે તેના મ્હેંમાંથી નિસાસાનો શબ્દ નીકળી જતો ત્યારે તે કહેતો કે, મારે દરદ સહન કરવું જોઈએ તેવી રીતે મારાથી સહન કરાતું નથી; વળી પરમાત્માએ તેને હલકી અને ગરીબ સ્થિતિમાંથી દુનિયામાં માન અને તવંગર સ્થિતિએ ચઢાવ્યો હતો અને તેનાપર ધણી મેહેરખાની બતાવી હતી તે યાદ લાવી તે તેનો ઉપકાર માનતો અને કહેતો કે મારી ખાત્રી છે કે આ દુનિયામાં હવે કંઈ કરવાને હું લાયક નથી માટે આ દુનિયામાંથી મને છોડાવવાને પ્રભુએ મને યતી વેદના મોકલી છે. મરણ પહેલાં પાંચ દિવસ આગમ્ય તેના તનમનની આવી સ્થિતિ હતી. પછી એકદમ તેનું દરદ અને દમનો આભાર તદનમટી ગયા જેવાં દેખાયાં અને તે સાંજે યશો એમ જણી તેના કુટુંબનાં માણસો ખુશી થવા લાગ્યાં. પરંતુ તેના ફેફસામાં થએલે એક ફાલ્લો એકાએક ફાટવાથી તેમાંથી ધણું પડ નીકળ્યું. જ્યાં સુધી તેનામાં શક્તિ હતી ત્યાંસુધી પડ તે બહાર કાઢી શક્યો. પણ એ શક્તિ રહી નહીં ત્યારે ફેફસાં ધીમે ધીમે બરાબ ગયાં અને પછી તે શાન્ત અને બેબાન થયો. તારીખ ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૭૯૦ ની રાતના અગીઆર વાગે ૮૪ વરસ અને ત્રણ માસની લાંબી અને ઉપયોગી જીંદગી બોગવીને શાન્તપણે તે દેવલોક પામ્યો.”

ક્રાંકિલનના મરણ પછી આઠ દહાડે ઘડતર રશે ઘડતર પ્રાપ્તને લખેલા પત્રમાં આ પ્રમાણે ખબર જણાવી હતી:—“વર્તમાનપત્રોપરથી તમને ખબર પડશે કે આપણા પ્રખ્યાત મિત્ર ઘડતર ક્રાંકિલન ગુજરી ગયો.

છે. તેની છાંદમીના મધ્ય કાળમાં જે જુદીથી તે પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે અંતકાળ સુધી જેવીને તેવી રહી હતી. મરણના સમયમાં તેના કુટુંબ સાથે જે ખુશમિનન અને ખુશ્લા મનથી તે વાત કરતો હતો. મરણ પહેલાં યોગ દલાડા અગાઉ તેણે જિજ્ઞાસામાંથી હઠીને કહ્યું કે મારું જિજ્ઞાસું સાફ કરે કે જેથી હું સાફ કેખાય એવી રીતે મરી જાઉં. તેની દીકરીએ કહ્યું કે મને આશા છે કે તમને સાફ થશે. અને હજી તમે ધણું વરસ જીવશો. ક્રાંડિકને જવાબ દીધો કે “હું આશા રાખું છું કે હું નહીં છું.” સહેલાઈથી દમ લેવાય એટલા માટે તેને પાસ ફેરવવાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે બોલ્યો કે “મરતા માણસથી કશું સહેલાઈથી ધમ શકતું નથી” અહીં સર્વ જાત અને વર્ગના લોકો તેના નામને માન આપવાને એકબીજાની હરીફાઈ કરે છે.”

નીચેના ઉતારા મીસીસ મેરી જુસને ક્રાંડિકનના ઉગ્રાંડના જુના મિત્ર મી. વિનિને દિલાડેસ્કિયાથી તા. ૫ મે ૧૭૫૦ ને રાજ લખેલા પત્રમાંથી લીધા છે:—

“આપણો વહાલો, પૂજ્ય અને માયાજી મિત્ર, જેના જ્ઞાનથી આપણું મન કેળવાવું હતું અને જેની પરોપકારશક્તિ આપણું દિલ ખુશ કરતી હતી તે આપણે ખોયો છે. આપણે દિલાડો એવી લેવાનો છે કે આ દુનિયામાં માણસજાનનું બહુ યાજ એવાં કૃત્ય કરવાથી, ઇશ્વરની કૃપાને આભાર માનવાથી, ઇશ્વરે આપેલું દુઃખ ધીરજ રાખી સહન કરવાથી અને ઇશ્વરજી ભરોસો રાખવાથી, નવા જન્મારામાં સુખ મળતું હોય તો આપણી ખોટ એ તેનો નફો છે. તેની આખરની વખતે હું તેની પાસે હતી તેથી મારા જાતિઅનુભવથી કદી ચક્રવર્તી કે આખર અવરથાનું દુઃખ તેના હમેશના ધૈર્યથી તે શાન્ત રીતે સહન કરી રહ્યો હતો. છેલ્લાં બે વરસમાં એકંદર બે માસથી વધારે દુઃખ વગરનો એનનો વખત તેણે જોયો નહોતો. તોપણ તેણે કદી મ્હોં ફફડાવ્યું નહોતું કે શોક કર્યો નહોતો. ધણું દરદ થતું નહોત્યારે વાંચવામાં, લખવામાં અથવા મિત્રો સાથે વાતચીત કરવામાં તે આનંદમાં વખત ગાળતો.”

“આપણા મિત્ર સાથે ગયા ઉન્દાળામાં કાઢેલો એક દિવસ હું કદી ભૂલનાર નથી. હું મળવા ગઈ ત્યારે તે ધણું દરદ થવાથી જિજ્ઞાસામાં પડ્યો હતો. જરા દરદ એણું થયું ત્યારે મેં પૂછ્યું કે કંઈ વાંચ્યું તેણે કહી. મારા હાથમાં જેન્સનનું “કવિચરિત્ર” નામનું પુસ્તક આવ્યું તેમાંથી દા-

કાર ક્રાંતિજનના પ્રિય કવિ ઉવોટસનનું ચરિત્ર મેં વાંચ્યું. એ વાંચનથી તેને ઉપ આપવાને બદલે તે વધારે જાગૃત થયો અને તેની યાદદસ્ત-શક્તિ એવી તાજી થઈ કે કવિ ઉવોટસનની “લિરિકપોએમ્સ” માંથી ધ-ણી લીટીઓ તે મોટે ભોળી ગયો અને તેમની પ્રૌદતાનાં લંબાણથી વ-ખાણ કરવા લાગ્યો.”

ક્રાંતિજનનું શળ કબરસ્તાનમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા એપ્રિલની ૨૧ મી તારીખે થઈ. એવી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે ૨૦ દબાર કરતાં વધારે માણસ તે વખતે ભેંચું થયું હતું. પાદરીઓ, ઇન્ટરનો મેયર, કોર્-પોરેશનના સભાસદ, પેન્સિલ્વેનિયાની રાજ્યમંડળીના સભાસદો, ફિલોસોફિ-કલ અને ખીજી ધણી સમાજોના સભાસદો, ન્યાયાધીશો, શેઠ સાહુકાર વગેરે તમામ મંડળી કબરસ્તાન સુધી આવી હતી. શોકની નિશાની ત-રિકે બધાં દેવળના ઘટ વગાડવામાં આવ્યા હતા; બંદરમાં વહાણોના વા-વઠા ચરધા નીચે ઉતારવામાં આવ્યા હતા; બ્યારે શળને જમીનમાં મૂ-કવામાં આવ્યું ત્યારે તોપના અવાજ કરવામાં આવ્યા હતા; ક્રાંતિજનને તે-ની સ્ત્રીની બાજુએ, કાષ્ટગર્થના કબરસ્તાનમાં ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યો. એ બંને ધણી ધણીઆણીની ઘોરો ઉપર સાદો સંજેમરગરનો પથ્થર મૂક્યો છે અને તેના ઉપર ક્રાંતિજનના વસિયતનામામાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે તેમનાં નામ અને તેમના મરણની તિથિ શિવાય બીજે કંઈ લેખ નથી.

ન્યુયોર્કમાં બેઠેલી કોંગ્રેસને ક્રાંતિજનના મરણની ખબર પહોંચી ત્યારે મી. મેડિસને દરખાસ્ત કરી અને સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે “આપણે ઇહેરી, જેની બુદ્ધિ મનુષ્યવર્ગને શોભા આપે એવી હતી અને જેણે પોતાની બુદ્ધિના પ્રયાસથી વિદ્યા, સ્વતંત્રતા, અને સ્વદેશની કિમતી સેવા બજાવી છે તેની યાદગીરીના માનની ખાતર બધા સભાસદોએ શો-કની નિશાની દાખલ એક માસ સુધી હાથે કાજો પટો બાંધવો.” અમે-રિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ પોતાના એક સભાસદ હાલ્ટર વિલિયમ ફિમ્પ પાસે ક્રાંતિજનના સદ્ગુણ અને લક્ષણપર એક બ્યાખ્યાન કરાવ્યું. ક્રાન્સની રાજ્યસભાએ પણ ત્રણ દિવસ સુધી શોક ખાળવાનો ઠરાવ કર્યો અને પ્રેસિડન્ટ ગારફિલ્ડે કોંગ્રેસપર દિલસોજીનો પત્ર લખાવ્યો. પારિસમાં ઇ-હેરીઓ, અધિકારીઓ વગેરેએ એક જંગી સભા ભરી ક્રાંતિજનના મરણ-ની દિલગીરી બતાવી એની સ્તુતિનાં ભાષણો કર્યા. પારિસની જૂદી જૂદી વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનની સમાજોએ તેના મરણનો શોક બતાવવાના ઠરાવ

કર્ષી, અને ધણી પ્રેમ્યાત સમાસદોષે તેની સ્તુતિનાં કાવ્ય લખ્યાં.

- ક્રાંકિલનના શરીરનો બાંધો પુષ્ટ અને મજબૂત હતો; પાછલાં વર-
સમાં તે જાડો દેખાતો હતો; તેની જાંઘાં પાંચ ફુટ અને નવ દસ ઇંચ
હતી; તેની આંખો માંજરી અને તેનો ચહેરો ચપળ હતો; તે સ્વભાવે
મિલનસાર, શરમાળ અને નરમ હતો; તેની રીતભાત મન હરણુ કરી લે
એવી હતી; તેની સોજત નાના મોટા બધી ઉમરના અને સર્વ પંક્તિના
માણસોને ગમે તેવી હતી; નિકટના મિત્રો સાથે તે છુટથી વાતચીત કર-
તો, પણ અજાણ્યા સખસો સાથે, તેમજ મિત્રો અને અજાણ્યાની જોળમે-
ળ મંડળીમાં તે થોડું જોલતો અને કોઇ કોઇ વખત તે મૌન રાખતો; તેના
બટોળા જ્ઞાનથી અને દુનિયાના અનુભવથી તેની સાથે વાતચીત કરના-
રને અનુપમ લાભ થતો; વળી તેના અપૂર્વ વિચારથી, તેની વિનોદવાણીથી
અને ઉદાહરણ આપવાની રીતથી તેની વાત સંભળવાનું કદી કંટાળામ-
રેહું થતું નહીં.

ક્રાંકિલનને જણાયું કે હવે મારો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે ત્યારે
તેણે તેની મીનકતનું વિશ્વ (વ્યવસ્થાપન) કર્યું હતું. જે જે માણસોના
તેના પર હક હતા તે બધાને આ વખતે યાદ લાવી તેમની યોગ્યતા પ્ર-
માણે રોકડ રકમ અથવા કંઈ ચીજ તેમને આપવા તેણે ઠરાવ્યું. સન
૧૭૮૮ માં તેની મીનકત આશરે દોઢ લાખ ડોલરની કિંમતની હતી.
એમાંનો કે ભાગ પેદાશવાળો હતો. પોતાના પુત્ર વિલિયમને ક્રાંકિલને ધણી
થોડી મિનકત આપી અને તેમ કરવાનું કારણ એ જણાવ્યું કે તેણે છે-
લી લગાઇમાં મારા દેશ વિરુદ્ધ ભાગ લીધો છે. ફિલાડેલ્ફિયામાંની તેની મિ-
લકતનો મોટો ભાગ તેણે પોતાની પુત્રી સદારા તથા જમાઇ મી. જા-
ન્સ અને તેમની પછી તેમનાં છોકરાને આપ્યો. જહન જેનમિકમને તેણે
જોસ્ટનવાળું ધર તથા ૬૦ પાઉન્ડનું વર્ષાચન આપ્યું. લોકો પાસે તેનું લ-
હેણું બાકી રહ્યું હતું તે ફિલાડેલ્ફિયા દવાખાનાને તેણે આપ્યું. તેમ કર-
વાનું કારણ તે એમ જણાવે છે કે દેટલુંક લહેણું મુદત ગયાના કારણથી
મળી શકે એવું નથી, તોપણ ધર્માદા કામમાં તે વપરાવાનું છે એમ જાણીને
મારા દેણદારો તે ધરમેજે આપી દેવાને લલચાશે એમ હું ધારું છું. પચીસ વરસ-
ની ઉમરની અદરના કારીગરો, ધધો શીખવા રહેલા શાગિદો વગેરેને મદદ કર-
વા સારૂ જોસ્ટન અને ફિલાડેલ્ફિયાને તેણે હજાર હજાર પાઉન્ડ આપ્યા; અને
ફરમાણ્યું કે ખાત્રી લાવક જામીન લઇને તેમાંથી જેને જોઇએ તેને રકમ

વ્યાજે ધીરવી; પણ સાઠ પાઉન્ડ કરતાં વધારે પૈસા એક માણસને ધીરવા નહિ અને ધંધા કરવા શીવાય બીજા કોઇ કામને માટે ધીરવા નહીં. વ્યવસ્થા કરવાનું કામ એક કમિટીને સોંપ્યું હતું. આ યોજના સો વરસ ચાલે તો પાંચ ટકા લેજે વ્યાજ ગણતાં સો વરસે તેના એક લાખ એકત્રીસ હજાર પાઉન્ડ થાય. ક્રાંકિલને ફરમાન્યું કે જો આ યોજના ફતેહમંદ નીવડે તો સો વરસ પછી તેમાંથી એક લાખ પાઉન્ડ, બોસ્ટનના શહેરીઓએ પોતાનું સુખ વધારે એવા પુલ, કીશ્વાઓ, મકાનો, ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાં, વગેરે જીવયોગી બાંધકામ કરવામાં ખર્ચવા; ને બાકીના ૩૧ હજાર પાઉન્ડ મુજ યોજના પ્રમાણે કારીગરોને વ્યાજે આપવા રાખવા. આ એકત્રીસ હજાર પાઉન્ડની બીજાં સો વરસ સુધી સારી વ્યવસ્થા રહે તો તેના ચાલીસ લાખ એકસઠ હજાર પાઉન્ડ થાય. ક્રાંકિલન કહેછે કે જો એમ થાય તો તેમાંથી ૧૦ લાખ ૩૧ હજાર પાઉન્ડ બોસ્ટનના શહેરીઓને હું આપું છું અને બાકીના ત્રીસ લાખ પાઉન્ડ મરજી પ્રમાણે લોકોપયોગી કામમાં ખર્ચવા સરકારને આપું છું.

ક્રાંકિલને દવાખાનાને બહીસ આપેલા લહેજુથી દવાખાનાને કંઈ ફાયદો થયો નહીં. ક્રાંકિલનના મરણ પછી સાત વરસે દવાખાનાની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ ઠરાવ કર્યો કે લહેજુની ધણી રકમો જીજ છે, ધણી લેજુતારોના કામઠેકાણાંનો ખતો નથી અને બધી રકમો ત્રીસથી સાઠ વરસ સુધીની જીની છે અને તે કાયદેસર રીતે વસુલ કરી લેવાનો રસ્તો નથી; સમજા લહેજુના ચોપડા અને દસ્તાવેજો ઉપકાર સાથે દાકતર ક્રાંકિલનની મીલકતના વ્યવસ્થાપકોને પાછા આપવા.

ફિલાડેલ્ફિયા અને બોસ્ટનના કારીગરોને મદદ કરવા ક્રાંકિલને મૂકેલી જે હજાર પાઉન્ડની રકમથી પણ વધારે ફાયદો થયો નહીં. જેમને પૈસા ધીરવામાં આવ્યા હતા તેમની ખાસેથી પાછા લેવાની કાળજી વ્યવસ્થાપક કમિટીએ બરોબર રાખી નહીં અને એ નાણાં લોકો તથા ધણી રકમાં પછીથી જામીન વગેરે લેવાના સખ્ત નિયમ રાખવાથી કોઈ મદદ લેવા આગળ આવતો નહીં. વળી ધીમે ધીમે મોટા પાયાપર ધંધા શેઠગાર ચાલવા લાગ્યા તેથી ૬૦ પાઉન્ડની મદદ એ કંઈ આકર્ષક જણાઈ નહીં. એક માણસને ધીરવાની રકમની ઘણતા ક્રાંકિલને બાંધી છે તેમાં સમયદરને લીધે વધારો કરવો જોઈએ તેમ ન કરતાં ૬૦ પાઉન્ડની રકમને વ્યવસ્થાપક કમિટી વળગી રહી છે તેથી પણ ક્રાંકિલનનો ઉદ્દેશ બરોબર પાર પડ્યો નથી.

ક્રાંકિલનના વંશજો વિષે બે બેલ આ રથજે કહેવા અયોગ્ય થશે નહીં. ગવર્નર વિલિયમ ક્રાંકિલન ૮૨ વરસની ઉંમર સુધી લંડનમાં રહ્યો. રાજકિય ઉચ્ચપાયે પછી તે ફરીથી પરણ્યો હતો પણ એ લગ્નથી કંઈ પ્રભુ મુકી ગયો નથી. સન ૧૮૧૬ માં તે મરી ગયો. તેની પહેલી સ્ત્રી-નો છોકરો વિલિયમ ટેમ્પલ ક્રાંકિલન, દાદાના મરણ પછી પોતાના પિતા સાથે ઇંગ્લાંડ રહેવા ગયો હતો. ત્યાંથી તે કદી અમેરિકા પાછો આવ્યો નહોતો. ૧૮૨૪ માં પારિસમાં તે મરી ગયો.

બેન્જમિન અને ડેબોરા ક્રાંકિલનને ક્રાન્સિસ ફોલ્જર અને સહારા જે બે છોકરાં થયાં હતાં. ક્રાન્સિસ ૧૭૩૨ ના જુન માસમાં જન્મ્યો હતો અને ચાર વરસનો થઈ ૧૭૩૬ માં મરી ગયો હતો. સહારા ૧૭૪૪ માં જન્મી હતી અને આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ ૧૭૬૭ માં મી. બાબા સાથે પરણી હતી, તે ૧૮૦૮ માં મરી ગઈ અને મી. બાબા ૧૮૧૧ માં મરી ગયો. સહારા અને મી. બાબાને આઠ છોકરાં થયાં હતાં. તેમનાં ૫કરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં મળી ૧૮૬૩ માં એકંદર એકસો દસ માણસ ૧ વંશમાં હયાત હતાં.

ક્રાંકિલને પોતાની હયાતીમાં જે ભોક્ષિયતા ભોમરી હતી તે તેના રથ પછી કંઈ એછી થઈ નહોતી. તેના સમકાલિન પુરુષોએ તેને જે માન આપ્યું હતું તે તેની પછીની પ્રજાએ પણ આપ્યું. એકત્ર થએલાં સ્થાનિયોમાં જેમ ક્રાંકિલન નામનું ગામ નહોત્ય એવાં ઘોડાંજ પ્રગણ્યાં હશે. તેમ કોઈ બાગ્યેજ એવું શહેર હશે કેજેમાં ક્રાંકિલન મેહલો, ક્રાંકિલન ચોક્, ક્રાંકિલન હોટેલ, ક્રાંકિલન બેન્ક, ક્રાંકિલન સભા, ક્રાંકિલન કલબ, એમાંનું કંઈ ન હોય. બધાં મોટાં શહેરોમાં તેની યાદગીરીનું કંઈને કંઈ છે. તેની તસ્વીર જ્યાં નહિ હોય એવું કોઈ ગામ બાગ્યેજ હશે. પારિસના બા-દશાહી પુસ્તકાલયમાં તેની જૂદી જૂદી જાતની સો કરતાં વધારે તસ્વીરો છે.

સુનાઇટ્સ રેટ્સમાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં છપખાનાવાળાઓની મંડ-ડળીઓ ઘણી છે, એ મંડળીઓ ક્રાંકિલનની વરસમાંને વિવશે આજીવ ક-રે છે અને તેના ગુણ ગાય છે.

પોતાના પ્રખ્યાત શહેરીની જુજ જાણવામાં બોસ્ટન એકકો ગણાયું છે. ૧૭૯૩ માં એક નવો જાહેર ચોક એ શહેરમાં બનાવવામાં આવ્યો અને તેને ક્રાંકિલનનું નામ આપવામાં આવ્યું. ક્રાંકિલનના માબાપની કબર-પરનો લેખ ઘસાઈ જવાથી ૧૮૨૭ માં બોસ્ટનના કેટલાએક શહેરીઓએ

તેની જગોએ નવો યાદગીરી રતંજ મૂકાવ્યો અને તેના પર આસલ તે
કાલસાવી નાચે પ્રમાણે વધારો કર્યો:—

ઉપરના લેખવાળી
આરસપાહાણની તખ્ત કાળને લીધે ધસાઇ જવાથી
પ્રખ્યાત બેન્જામિન ફ્રાંકલિનની યાદગીરીને માટે
ઉંચું માન ધરાવનાર
અને

તે
બોસ્ટનમાં સન ૧૭૦૬ માં
જન્મ્યો હતો એમ નવી પ્રજાને યાદ
કરાવવાની ઇચ્છા રાખનાર
બોસ્ટનના કેટલાએક રાહુરીઓએ તેનાં
માખાપની કબરપર આ સ્તંભ
અણાવ્યો છે.

૧૮૨૭.

સન ૧૮૫૬ માં ફ્રાંકલિનનું બાવલું સિટિહોલ આગળ ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા થઇ તે વખતે જે ધામધુમ થઇ હતી તેવી તો પહેલાં કંઈ યાદજ નહોતી. ફ્રાંકલિનનું બાવલું પ્રખ્યાત દારીગર હોરેશિયોમીનર પા તૈયાર કરાવવાની એક ગૃહસ્થે સૂચના કરી કે તરત એ હજાર માણસોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેના ખર્ચ માટે રકમો ભરી. બાવલું તૈયાર થયા પછી તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવાને ૧૮૫૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૭ મી તારીખ નક્કી કરવામાં આવી. એ દિવસની ખુશાલી માટે ધણાં અંકવાડીયાં આગળથી લોકોએ તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. ફ્રાંકલિનનાં માખાપની કબર કુલના દાર અને આસોપાલાનાં તોરણથી સજ્જારવામાં આવી હતી. જે જગોએ તે જન્મ્યો હતો, જે દેવળમાં તેને બાપ્તિઝમ આપ્યું હતું, જે ઠેકાણે તેના બાપનું સાચુ અને મિષ્ટબત્તિ બનાવવાનું કારખાનું હતું, જ્યાં તેના કાકા બેન્જામિન તથા જહન જેનનાં ધર હતાં—તે બધી જગાઓ સજ્જારવામાં આવી હતી. “ગરીબ રિચર્ડ” માંથી લીધેલ

રાડ્યો લખેલી ધજાઓ શેરીએ શેરીએ ચોઢવામાં આવી હતી. “ એક આ-
 ૧ બે કાલ બરોબર છે. ” = જોને ધંધો છે તેને મિલકત છે. ” “ જ્ઞાન
 બે સત્તા છે. ” “ ખાલી-કોથળો ઉભો રહી શકે નહી. ” “ વખત એ પૈ-
 સો છે. ” એ વગેરે નીતિવાક્યો અને કહેવતો બધાં ત્યાં દવામાં ફરફરતાં
 દેખાતાં હતાં. સરકારી મકાનો, કચેરીઓ, ખાનગી ગૃહસ્થાનાં ઘર, હોટે-
 લો, નાટકગૃહો, વગેરે સર્વ ઠેકાણે પતાકા અને તોરણો ખાંધી દેવામાં આ-
 બ્યાં હતાં. ક્રાંકિલનની ખાનગી પ્રાર્થનાપોથીમાંના નીચેના વાક્યથી એક
 જણે પોતાનું ઘર શોભાવ્યું હતું:—“ મારા દેશને નિમકહલાલ રહેવામાં, તે-
 નું બધું કરવાને સાવચેત રહેવામાં, તેના બચાવને માટે તૈયાર રહેવામાં
 અને તેના કષ્ટદાને તાબે રહેવામાં, પ્રભુ અને મદદ કર. ” જૂદા જૂદા ક-
 દની અને આકારની હજારો પતંગો આકાશમાં ચડી રહી હતી અને ક્રાં-
 કિલને કરેલા પ્રખ્યાત અખતરાનું સ્મરણ કરાવતી હતી. છાપવાના કાગળ
 ભરેલી ઠેલણુ ગાડીનાં ચિત્રો ઠેકાણે ઠેકાણે ચૂપી દેવામાં આવ્યાં હતાં અને
 ક્રાંકિલન એક વખત કેવી સાદી રીતે રહેતો હતો એ બતાવતાં હતાં. બો-
 મના શહેરીઓએ એક જંગી વરઘોડો કાઢ્યો. એનું કહેવાય છે કે તે
 પાંચ માઇલ લાંબો હતો. મોખરે બોસ્ટનનું લશ્કર હતું. તેમની પછી અ-
 ગ્નિશાન્તક ખંડગીનાં માથુસો, બધા વગેરે હતાં. તેમની પાછળ સરકારી
 અમલદારો તથા ખાનગી ગૃહસ્થાની ગાડીઓ ચાલતી હતી. વરઘોડાની ખ-
 રી ખુબીતો આ પછી હતી. જૂદા જૂદા કારીગરોએ પોતાનો ધંધો બ-
 તાવવાને ગાડાં બનાવ્યાં હતાં અને એ ગાડાંમાં નાના પાપાપર કારખાનાં
 ચાલતાં હતાં શાળોપયોગી સામાન બનાવનારના ગાડામાં એક શિક્ષક અને
 ચોપીમ છોકરાં બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં અને જણે આબેહુબ ગામડાની
 નિશાળ ચાલતી હોય એવો દેખાવ કરવામાં આવ્યો હતો. પુતળાં બના-
 વનાર કંપનીના ગાડામાં હથીઆરો અને રૂપાના સામાનના ઢગલા કરવામાં
 આવ્યા હતા, અને વોશિંગ્ટન અને ક્રાંકિલનનાં પુતળાં માથુસોના ખમા ઉ-
 પર ચૂકવામાં આવ્યા હતાં. બગીચારાના ગાડામાં બાર માથુસો લોકોના
 દેખતાં રોટલા અને બિસ્કિટો બનાવતાં હતાં અને જેને જોઈએ તેને ઉ-
 ન્હા ઉન્હા મફત ખાવા આપતાં હતાં. ખાંડ બનાવનાર જસો માથુસો આં-
 ઠ ઘોડાની ગાડીમાં ખાંડની ગુણો ભરીને લાવ્યા હતા. સરસામાનને લગા-
 વવાનો પોલીસ બનાવનાર એક જણ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં દસ ટુટ ઊં-
 ની એક રાક્ષસી ગાટલી ચૂપી લાવ્યો હતો, લોકોના વેપારીઓ સોળ ઘો-

હાની ગાડીમાં તોપો, બંધુકો, વગેરે સામાન મૂકી લાભ્યા હતા. એજનો
 બનાવનાર મોટાં મોટાં એજનો બનાવી રાક્ષસી ગાડામાં મૂકી લાભ્યા હ-
 તા. વાજાં બનાવનાર થાંચસો માણસો કેટલીક બમકાદાર ગાડીઓમાં અ-
 ભયબ જેવાં વાજાં મૂકી લાભ્યા હતા. એક ગાડામાં હજમતી દુકાન ચા-
 લતી હતી. બીજામાં પીપ બનાવનારનાં માણસો પીપો બનાવતાં હતાં.
 છાપખાનાવાળા પૂછું બમકાથી નીકળ્યા હતા. તેમના એક ગાડામાં ક્રાંકિલ-
 નના વખતનું જીવું છાપખાનું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. “બોસ્ટન કુરન્ટ”
 ના જે અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર તરીકે ક્રાંકિલનનું નામ પહેલ વહેલું બહાર
 પડ્યું હતું તે અંક એ છાપખાનામાં છપીને તેની નકલો તેઓ લોકોમાં ઉછા-
 થતા હતા. ક્રાંકિલનપર કોઈએ લખેલી કવિતા એક ગાડામાં છપાતી હતી
 અને તેની નકલો તાજ તાજ લોકોમાં વહેંચાતી હતી. એક ગાડામાં ક્રાં-
 કિલનની નાની નાની છબીયો છપાતી હતી અને લોકોમાં તેની લહાણી થ-
 તી હતી. કેટલાંક ગાડાંમાં વિજળી સળધી અખતરા કરવાનો સરસામાન
 ગોઠવ્યો હતો અને લોકોની ગમત સાર રમુજ અખતરા થતા હતા.

ધંધાવાળાની પછવાડે મેસોનિક અને બીજી મંડળીવાળા હતા. તે-
 પછી તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, વિદ્વાનો, અને ધર્મખાતાવાળાઓની મંડળી હતી. તે-
 મની પછવાડે શાળાઓમાં બહુતાં હજારો આનંદીચહેરાવાળાં છોકરાં તરે-
 હવાર પચરંગી પોશાકમાં હારબંધ ચાલતાં હતાં.

અપોરના એ વાગે વરધોડો આવણાવાળી જગોએ આવી પહોંચ્યો.
 મી. વિનઘોપનું બાપણુ સાંબળવાને આવશની આસપાસ હજારો લોકો
 વિંટળાઈ વળ્યા હતા. નક્કી કરેલે વખતે હર્યની તાળીઓની ગર્જનામાં
 આવહું ખુદહું મૂકવામાં આવ્યું. મી. વિનઘોપ પોતાના બાપણના છેવ-
 ટના ભાગમાં બોલ્યો:—“ જીઓ ! આપણા દેશની કળાથી તે ફરફાળી
 આપણી આગળ આવી ખડો થયો છે આ રોહરમાં ન્હાના છોકરા ત-
 રીકે જ્યાં તે ફર્યો હતો ત્યાં વારંવાર આવવાની જે બુજી તે રાખતો
 હતો તે પૂરી ચએલી જીઓ ! જે મેદાનપર બાલાવસ્યામાં તે રમતો
 હતો ત્યાં ફરીથી આવી હશે રહેશે તેને જીઓ ! જીઓ એનો પોશાક !
 એ જીના વખતમાં છાપખાનાવાળા પહેરતા હતા તેવો છે. જીના વખત-
 ના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ—જેવાકે ગેલિલિયો, કોપરનિકસ, કેપ્લર, જેઓ એની
 પેઠે આકાશ સાથે વાતો કરતા હતા તેઓ પણ તેમની તસ્વીરો જોશે તો
 એવા પોશાકમાં દેખાશે ! જીઓ એ અસલી પોશાક ! એ પોશાકમાં

એક રાજની કાઠિન્સીય આગળ દોપાયેપનો જવાજ આપવા તેને ઉત્તું ર-
હેતું પડ્યું હતું અને એજ યોજાકમાં બીજા રાજની કાઠિન્સીય આગળ
મિત્રાચારીના કોલકરારપર સહી કરવાનું માન તેણે લોગબુંડતું !

... ..
એ મહાન્ બેન્દોગિવનનું જાનકું આપણા સેહેરીઓની માત્ર શોભા તરીકે,
અથવા તેણે કરેલી સેવાઓની માત્ર યાદગીરી તરીકે, અથવા આપણી
કૃતગૃતાની માત્ર નિશાની તરીકે રહે નહિ પરન્તુ તે ઉપરાંત, જે સ્ત્રી પુ-
રો અને હોકરાં તેની સાથુ જીવે તેમના અંતઃકરણમાં, જે છૂટ, સ્વતં-
ત્રતા, ઔચિત્ય અને રાજ્યઅધારણને માટે તેણે અયાગ મહેનત કરી હતી
તેનું ખરૂં જાન કરાવે એવી ધમ્મર પ્રત્યે ભારી પ્રાર્થના ■ ।”

ક્રિયા ધધ રહ્યા પછી એ દિવસની મિજબાનીયો ખાવાને લોકો વે-
સાઈ ગયા. એ દિવસે બોસ્ટનમાં ખાવાપીવાની કંઈ મણા રહી નહોતી.
જ્યાં ત્યાં મિજબાનીની ધામધુમ જણાતી હતી. રાત્રે શહેરમાં રોશની ક-
રવામાં આવી હતી અને આતસબાજી હોડવામાં આવી હતી.

ક્રાંક્ષિતનના મરણ પછી ૬૬ વરસે આ પ્રમાણે તેના જાતબાધઓ-
એ તેને માન આપ્યું હતું. સિદ્ધિ કાઠિન્સીયના હુકમથી એ દિવસના કા-
મનો હેવાલ છપાયો હતો તેનાં અષ્ટપેજ ૪૧૨ પાન થયાં હતાં.

કિન્નામણીના કહેવા પ્રમાણે “ કોઈ ય્રયકારની યાદગિરીનું સ્મરણ રા-
ખવાની સાથી સરસ રીત એ છે કે તેનાં લખાણની સારી આવૃત્તિ બહા-
ર પાડવી. ” હાકતર ક્રાંક્ષિતનને આ માન તેના જ્ઞેવા બોસ્ટનના વતની
હાકતર જરેક રપાર્કસે આપ્યું છે. ઇન્કાંડ, ક્રાન્સ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે
ઠેકાણે જાહેર પુસ્તકાલયો, વર્તમાનપત્રો, સરકારી રિકર્ડો વગેરેમાં થણાં
વરસ સુધી થણી મહેનત કરી, ક્રાંક્ષિતનનાં તમામ લખાણ એકઠાં કરી તે-
ણે દસ વાસ્તુમ છપાવ્યાં છે.

મકરણ ૩૪ મું.

ચરિત્રનું મનન.

દુનિયામાં કોઈ માણસ મોટો થઈ જાયછે ત્યારે બીજાઓ સ્વાભાવિક
રીતે જાણવાને ઇચ્છે છે કે તે શાથી મોટો થયો. ક્રાંક્ષિતનના સંબંધમાં
આ સવાલ આપણે પુછીશું તો તેની જીવનકથા પરથી આપણને જ-

જાશે કે તેની ચરલીનાં મુખ્ય કારણ તેનો બિયોગ, ખંત, અને કંટકાર હતાં. ન્હાનપણમાં તેના બાપે કહેલું સોસોમનનું વાક્ય—“ તું કોઇ માણસને ઉદ્યોગી બનવે છે ? એવો માણસ રાજા પાસે હશે, રહેશે, હવે માણસ પાસે હશે રહેશે નહીં ”—તેના મન પર સજડ થી ગયું હતું અને તેને લીધેજ માત્ર રાજા પાસે હજી રહેવાનો નહિ પણ રાજાઓ સાથે જોડાઈને જગતનાં તેને વખત આપ્યો હતો.

ન્હાનપણમાં શાળા કે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાની તેને લેઈએ તેથી તક મળી નહોતી. તોપણ જ્ઞાતમહેનન અને જ્ઞાત કેળવણીથી, પટેલી પંડિતની પાઠશાળામાં જાંચામાં જાંચી કેળવણી લીધેલા માણસ કરતાં તેણે વધારે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. જ્ઞાન મેળવવાની અને અવલોકન કરવાની દોષ તક તે નશાથી જવા દેતો નહીં. દમડી વગર શરૂઆત કરેલી છતાં ૪૨ વરસની ઉંમરે તે એટલો પૈસો બચાવી શક્યો હતો કે તેના બ્યાજની વાર્ષિક ઉપજ સાતસો પાંચ-૬ થતી હતી. એટલી ઉંમરે વધારે કમાવાની તેને દરકાર રહી નહીં તેથી ધધા રાજગારમાંથી મૂડી તે પોતાનું જ્ઞાન વધારી શક્યો, લોકોપયોગી કામોમાં જાગ લઈ શક્યો અને સ્વદેશની સેવા કરી શક્યો.

પોતાની મનોવૃત્તિઓને અકુશમાં રાખવાની શક્તિ ક્રાંતિકર્મનામાં અસાધારણ હતી. આને લીધે તે સ્વાર્થ કે શીક્ષીઆરીથી આડો દોરવાતો નહિ અને એક ચિત્ત અને એક ધારણાથી પોતાનું કામ કરી ફતેહ મેળવતો. પોતાની મગદુર વિચારીને તે ઝગલું બારતો અને ભાંખી નજર મહેંચાડીને ચાલતો.

પોતાના જાતભાઈઓનું જ્ઞાન વધારી, તેમની સ્થિતિ સુધારી, હાપણ અને નીતિનિયુક્તતાને પ્રત્યક્ષ દાખલો આપી, તથા સદ્ગુણ અને સન્માર્ગનાં તત્ત્વ તેમના મનમાં ઠસાવી, મનુષ્યવર્ગનું સુખ વધારવું એ આખી જીંદગીમાં તેની મુખ્ય ધારણા હતી. લોકોપયોગી થવું અને લોકોનું બહુ યાવ એવાં કામ કરવાં એજ આ જીંદગીનું સાર્થક તે સમજતો. જનસમૂહનું સુખ વધારવાને ક્રાંતિકર્મને જોડવું ક્યું છે તેટલું જીજ્ઞાસુ કોઈએ બાગ્યેજ ક્યું દરો.

ધર્મ સંબંધી બાજતમાં કોઈ અમુક પક્ષની તરફેણમાં ક્રાંતિકર્મ નહોતો. કોઈ પંથની સાથે લડ્યા વગર બધા પંથવાળા સાથે હળીમળીને તે રહેતો. ક્વેક્સ, ટન્કર્સ, મોરેવિયન્સ, મેથોડિસ્ટ્સ, પ્રેસબિટેરિયન્સ, કેથોલિક

કેસ, આસ્તિકો, નાસ્તિકો, વગેરે બધા સાથે તે મિત્રાચારી ધરાવતો હતો. બધી જાતના માણસોને તે જાતભાઈ તરીકે ચહાતો અને તેમના ધર્મ સંબંધી વિચારને લીધે કોઈને વખોડતો નહીં. અગમ્ય અને અગોચર વિષયોમાં માણસના મતભેદને તે કંઈ અગત્યના ગણતો નહીં. વળી તે જાણતો હતો કે ધર્મનાં કાર્યમાં વહેંચનો નાશ એક બીજાપર હુમલો કરવાથી થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન અને મિત્રાચારીના વધારાથી થાય છે. તેની આખી જીંદગી ધર્માંધપણું, દુરાગ્રહ અને એવા બીજા અપ્રશસ્ત અને સંકેતિત વિચારોનો ઘટાડો કરવામાં તેણે ગાળી હતી. “ધર્મરે બનાવેલાં બીજાં પ્રાણીઓનું બહુ કરવું એજ ધર્મરની સૌથી સારી ભક્તિ છે” એ ધર્મ સંબંધી તેના વિચારોનો સાર હતો અને એજ વિચાર મનમાં રાખી તેની આખી જીંદગી બીજાઓનું બહુ કરવામાં તેણે કાઢી હતી.

ક્રાંતિક્ષનની જીંદગીના મુખ્ય ત્રણ ભાગ થઈ શકે પહેલા ભાગમાં એક ધંધાદારી તરીકે તેણે કામ કર્યું, બીજા ભાગમાં તત્વવેત્તા તરીકે કર્યું અને છેવટના ત્રીજા ભાગમાં રાજ્યનીતિજી તરીકે કર્યું. એ ત્રણે ભાગમાં, એક માણસથી લોકોપયોગી કામો કરવાને જોઈતું થઈ શકે તેટલું તેણે કર્યું. ગરીબ અને પૈસાદાર માણસની જીંદગીમાં મુખ્ય તફાવત એ પડે છે કે ગરીબ માણસને જે કામ મળી શકે તે કરવું પડે છે અને પૈસાદારને કંઈ કરવું એ બાબત કંઈ પસંદગી વાપરવાની તક મળે છે. પસંદગી વાપરવાની સ્થિતિએ પોતાની મેજે પહોંચી, પસંદગી વાપરવાનો વખત આવતા સૂધી જીવનારા યોગજ નીકળે છે. તેથી એવું બને છે કે ‘બાપે મહેનતથી મેજા વેશે અવકાશ ભોગવવાના વખતનો લાભ છોકરો ભોગવે છે. ઇતિહાસમાં આના ‘ધણા દાખલા મળી આવે છે. સર રોબર્ટ પીલે બાર હજાર પાઉન્ડની ઉપજ થાય એટલી મિલકત સંપાદન કરી અને બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનું સુખ તેના છોકરાએ ભોગવ્યું. જુદા મેકાલેએ આફ્રિકામાંથી સોનું મેળવ્યું અને તેના છોકરા ટોમસ એમિંગ્ટને વિદ્વાતા ભોગવવાનો લાભ ભોગવ્યો. ન્યાયાધિશ ગ્રેકોટે પોતાની આવકમાંથી જે પૈસા બચાવ્યા તે ઉપર નિરવાહ કરી તેનો છોકરો ‘ફરડિનાન્ડ’ અને ઇસાબેલા’ નો ઇતિહાસ લખી શક્યો. કેટલાક મહાન પુરૂષોને ધર્મખાતામાં અથવા વિદ્યાખાતામાં જગો મળવાથી તેઓ જનસમૂહને ઉપયોગી કામો કરી શક્યા છે. ન્યુટન, કેપ્લર, ગેલિલિયો, લીબનિઝ, બેન્થમ, રિક્સો, મિલ, રકોટ, રોલી, દારલાઇઝ, વિશ્વર ફોર્સ, વગેરે મહાન પુરૂષોમાંથી કોઈને આપ તરફથી

ગિલકત મજેલી હતી, કોઇને કંઈ જગ્યા મળવાથી તેની આવક હતી, અં-
 થવા કોઇને કોઈ બીજી તરેહની આવક હતી. ક્રાંકિંગન જેવા વિરલા પુર-
 પો યોગ્ય થવા છે કે જેઓ જાતમહેનતથી પોતે પૈસા પેદા કરી, પો-
 તાની મેજ લોકોપયોગી થવાની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. પોતાની કમાઈથી
 ૪૨ વરસની ઉંમરે તે સ્વતંત્ર થયો હતો. અને તેથી કરીને ફિલાડેલ્ફિયા,
 પેન્સિલ્વેનિયા, સંસ્થાનો, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, એકત્ર થયેલાં સંસ્થાનો અને
 આખા મનુષ્ય વર્ગની તે સેવા કરી ચક્રો હતો. ૪૨ વરસની ઉંમરે અ-
 વકાશ ભોગવવાની સ્થિતિએ તે પહોંચી ચક્રો એ તેની આસાધારણ કુશળ-
 તાનું લક્ષણ છે. એ અવકાશ સુખ અને મજા ભોગવવામાં ન ગાળતાં, મનુ-
 ષ્યવર્ગની સેવા કરવામાં તેણે ગાળ્યો એ એની બલમનસાધ અને સર્વ-
 જન હિતેચ્છાનું લક્ષણ છે. એક ઠેકાણે ક્રાંકિંગન લખી ગયો છે કે “ જૂ-
 દા જૂદા ધંધા, અભ્યાસ અને મજાઓમાં ચિત્ત ન પડેવતાં, માણસવ-
 ગના સુખનો વધારો કરવાનો જે ધંધો સિધ્ધ થયે, તે એટલું બધું કરી શકે
 કે તેની કલ્પના પણ થઈ શકે નહીં. ક્રાંકિંગન પોતે કેટલું કરી શક્યો હ-
 તો એ આ વાક્યનો સારો ખુલાસો કરેછે.

‘જન્ટો’ જેવી ઘણી ઉપયોગી, અને આનંદી મંડળી સ્થાપી તેણે
 યાનનો વધારો કર્યો.

ફિલાડેલ્ફિયા પુસ્તકાલયની તેણે સ્થાપના કરી અને તેના અનુકરણથી
 બીજાં હજારો પુસ્તકાલયો સ્થપાયાં.

સંસ્થાનોમાં સર્વથી જિત્તમ પ્રતિનું વર્તમાનપત્ર તેણે પહેલવહેલું કા-
 દ્યું. એના વર્તમાનપત્રમાં લોકોની નીંદા કરવામાં આવતી નહિ, કુસંપવ-
 ધિ એવાં લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં નહિ અને નકામાં ટાપલાં કરવામાં આ-
 વતાં નહિ. એ વર્તમાનપત્રથી પેન્સિલ્વેનિયાનું યાન, અને અમેરિકાના છા-
 પાનો મોતો જલદી વધ્યો.

ધંધો વધારવાને હાલના વખતમાં અવસ્ય ગણાતી જાહેરખબર આ-
 થવાની રીતની ખરી પહેલ કરનાર તે હતો.

તેના “ ગરિબ રિચર્ડ ” થી બધા જગાનાનું ડહાપણ અને ગાન,
 રમુજ અને ભોધકારક રીતે તેણે લોકોમાં ફેલાવ્યું.

અમેરિકામાં પોપ્ટઆફિસની ખરી પદ્ધતિ તેના વખતમાં દાખલ થઈ.
 ફિલાડેલ્ફિયામાં રસ્તા સાફ રાત્રે-ફાનસ કરાવવાની, અને
 જાહેર રસ્તાઓમાં જગાં તેણે દાખલ કરાવી હતી.

શહેરો પાસે બાળવાનાં લાકડાંની તંગાશ પડવાથી લાકડાં બચે એ-
 જો ચૂસો તેણે સોધી કાઢ્યો.

ધરમા ધુણી યાય એવાં ધુમાડીઆંના ઉપદ્રવમાંથી સુધરેલી પ્રગ્લને
 તેણે મુક્ત કરી.

મકાનોમાં તાજો પવન આવે બચ એવી રીતનાં બારી બારણાં મૂ-
 કવાનો અસરકારક બોધ કરનાર તે પહેલવહેલો હતો.

સાત વરસનો અવકાશ વિજળી સળંધી શોધો કરવામાં તેણે કાઢ્યો
 અને શાસ્ત્રીય બાબતોનો અભ્યાસ કરવામાં તે એ સદીમાં તેના દાખલાથી
 જોટલો વધારો થયો તેટલો બીજા કશાથી બાગ્યેજ થયો હશે.

વિજળીવાહન સળીઆની શોધ કરી, વિજળી પડવાથી થતી લું-
 કિશાનીમાંથી, જનસમૂહને તેણે હમેશને માટે બચાવ્યા.

પેન્સિલ્વેનિયામાં પહેલવહેલી જાહેર શાળા કાઢવામાં તેણે અગ્રેસર
 ભાગ લીધો હતો. અને ફ્રેંચ, જર્મન, સ્પેનિશ, વગેરે, મેદલાઓમાં તથા વે-
 પારનાં બંદરોમાં બોલાતી આધુનિક ભાષાઓને બદલે, ગ્રીક અને લેટિન
 જેવી બોલાતી બધે યએલી ભાષાઓ શિખવવામાં એ શાળાના ફૂડનો ગે-
 ર ઉપયોગ થતો હતો તે વિરુદ્ધ મરણ્યુર્થત તેણે વાધો ઉઠાવ્યો.

‘અમેરિકન ફિલોસોફિકલ સોસાયટી’ નામની વિદ્વાનોની પહેલવહેલી
 સભા તેણે સ્થાપી.

રસાયણી ખાતરોનો ઉપયોગ તેણે બતાવ્યો. વિલો નામનો ટાપલી
 બનાવવાનો વેલો અમેરિકનમાં પ્રથમ તેણે દાખલ કરાવ્યો અને રેશમ બ-
 નાવવાનો ઉદ્યોગ દેશમાં નેણે ફેલાવ્યો.

લડાઈ ન કરવા સળંધી ક્ષેત્રરપથના લોકોની જૂલ તેણે ધણે દરજ્જે હુર
 કરી અને ફિલાડેલ્ફિયાના સંરક્ષણને માટે જોષ્ટતી ગોઠવણ કરી.

પેન કુટુંબવાળાના જીલમ સામે ત્રીસ વરસનો ઝગડો તેણે ઉભો ક-
 યો. એ ઝગડો ધીમે ધીમે વધીને આખરે ગ્રેટબ્રિટનના રાજ સાથે ઝગડો
 થયો અને સંઘાનો સ્વતંત્ર થયો.

સરથાનોએ એકત્ર થવાની યોજના પહેલવહેલી તેણે તૈયાર કરી
 હતી. એ યોજનાનો ધણો ભાગ આજ સુધી કાયમ છે.

રટાંપ કાયદો રદ કરાવવામાં અગ્રેસર ભાગ લેનાર તે હતો.

સરથાનોને સ્વતંત્ર થવાને શિખવનારમાં તે મુખ્ય હતો.

સરથાનોને માટે, તે વખતના બ્રાઇટ, ડોબ્સન, સ્પેન્સર, મિલ જે-

ડહાપણુ દોવાં જોઇએ. ડહાપણુ અને સદ્ગુણુ વગર કોઇ પોતે સુખી થી નથી અને બીજાઓને સુખી કરી શકતું નથી.

ક્રાંતિજને માત્ર આત્મોન્નતિ તરફ લક્ષ રાખ્યું હોત અને પેન કુટુંબના અર્થવા 'રાજના પક્ષમાં તે જાણી ગયો હોત તો તે મોટે દુદ્ધે ચઢી શક્યો હોત અને સર જેન્નમિન ક્રાંતિજન અથવા લોડ ક્રાંતિજન થઇ શક્યો હોત. પરંતુ તે તેણે પસંદ કર્યું નહીં. દુદ્ધ, ધનકાળ, અથવા માન મેળવવાને ખાતર, પોતાના દેશને, અને પોતાના દેશીભાઈઓને દગો દેવો એ તેને ધણું નીચ લાગ્યું. સાક્ષ્યથી દૂર રહી, પોતાના પ્રમાણિકપણાને વળગી રહી તેણે એકનિષ્ઠાથી લોકોના મત્તા તરફજ લક્ષ રાખ્યું અને આખરે પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કર્યો.

ક્રાંતિજને આ દુનિયામાં જે ફતેહો મળતી ગઈ તેથી તે કોઇ રીતે કુશાઈ ગયો નહતો. આખર સુધી તે પોતાની સાદાઈ અને નમ્રતા રાખી રહ્યો હતો. તેના જેવી ફતેહમંદ કારકિર્દિ બીજા કોઇ સાધારણ માણસની નિવડી હોત તો તેનું માથું ફરી જાત, અને તે જાયો ને જાયો રહત. પરંતુ ક્રાંતિજને નીચી અને જામી દરેક સ્થિતિમાં, પોતાના બાળમિત્રો, સહ અને સ્નેહીઓ બધાં તરફ એકસરખી વર્તણૂક રાખી. દરબારો અને રાજપસમાઓમાં બેસવાનો તેને વખત આવ્યો ત્યારે પણ તેના જુના દોસ્ત દારો તેના ન્હાનપણના 'બેન' નામથી તેને બોલાવે એજ તેને ગમતું. હમેશ સાદો પોશાક પહેરતો. અંધકારમાં ગણાવાનો તે ફાંકો રાખતો નહીં આત્મપ્રીતિને માણસે આ દુનિયામાં જેટલે દરજ્જે જીતવી જોઇએ તેટલે દરજ્જે તે જીતી શક્યો હતો.

પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ક્રાંતિજનના જેવો ખજાણો બીજો કોઇ ભાગ્યેજ થયો હશે. પ્રસંગ આવ્યા વગર તે બોલતો નહીં; પ્રસંગ આવ્યો જોલવાને ચૂકતો નહીં; અને હમેશાં જે વખતે જે ઘટે તે તે બોલ જાયતો. કંઇ લોકોપયોગી કામ કરવું હોય તો તેની દરખાસ્ત પોતાના નામથી તે બહાર પાડતો નહીં. અમુક મિત્રોની તે સૂચના હોય અને તેમન કહેવાપરથી પોતે તો માત્ર મહેનત કરનાર હોય એવી રીતે તે બોલતો બીજાઓના વિચાર જણ્યા વગર તે કોઇ વાત ઉઘાડી રીતે હાથમાં લેતો નહીં. જન્મે અથવા વર્તમાનપત્રદાર લોકોને પોતાના વિચાર જણાવી પોતાના વિચારના બીજાઓને કરી, ચુકિત પ્રયુક્તિથી બીજાઓના જુલમરેલ વિચાર ફેરવી તે બહાર પાડતો અને ફતેહ મેળવતો. છાતી ઠોકીને તે ક

હી બોલતો નહીં. મને લાગે છે, હું 'ધાર્મિક', વગેરે મતલબના બોલથી તે શરૂઆત કરતો અને ધીરજ તથા ખંતથી વિવેચન કરી, દાખલા દલીલો-થી બીજાઓની ખાત્રી કરતો. આ રીત રાખવાથી પરિણામ એ થતું કે તેના વિરુદ્ધ ઘણા યોગ્ય જણ થતા, તેના કહેવાની ઘણી અસર થતી અને તે પોતાની ધારણા પાર પાડી શકતો.

બધી વાતોનો વિચાર કરી બોધ ક્રાંતિક્ષત્ર નિશ્ચય કરતો. પહેલો નિ-શ્ચય કરીને પછી વિચાર કરનાર માણસ તે નહોતો. એકવાર પુખ્ત વિચાર કરી નિશ્ચય કર્યા પછી, તે પોતાની ધારણામાંથી પાછો હઠતો નહીં. ખં-તથી મંડ્યો રહી તે ફતેહ મેળવતો. સંસ્થાનો અને ઇગ્તિલાં વચ્ચે તૂટ ય-એક્ષી જેવાને તે ઇચ્છતો નહીં. તૂટ ન થવા દેવાને પોતાનાથી બનતી મહેનત તેણે કરી. પરંતુ, જ્યારે તેની ખાત્રી થઈ કે ઇગ્તિલાંથી છુટા પ-ડ્યા શિવાય બીજો ઉપાય નથી ત્યારે દ્રઢતાથી તે વિચારનેજ તે વળગી રહ્યો. ઇગ્તિલાં એક વખત ધમકી આપી, બીજી વખત લાલચ બતાવી, પણ ક-શાથી તે ડગ્યો નહીં.

સમાંવહાલાં અને રમેલીઓ તરફ ક્રાંતિક્ષત્ર ઘણી મમતા રાખતો. તેમને પોતાનાથી બનતી મદદ તે કરતો તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખી, અને તેમને વખતોવખત ભેટો મોકલાવી, તે તેમને જણાવતો કે હું તમને મૂક્ષી ગયો નથી. તેની બોલવાની છટા એવી હતી કે બધાં તેનાથી ખુશ ખુશ થઈ જતાં. ન્હાનાં અને મોટાં, ગરીબ અને તવંગર જે તેના સમા-ગમમાં આવતાં તે બધાં તેનાથી રજન થતાં અને તેની સાથે ઓળખાણ વધારવાને ઇચ્છતાં.

વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ અને જ્ઞાન ક્રાંતિક્ષત્રનામાં અસાધારણ હતું. આ દુનિયામાં ફતેહ મેળવવાની કળા તેનામાં હતી. માણસોના સ્વભાવ અને લક્ષણ તે જાણતો. કેવળ ભક્તમનસાધથી આ દુનિયામાં ફતેહ મળતી નથી, લુપ્ત્યાષ્ટ નહીં પણ જરા યુક્તિની વારંવાર વ્યવહારમાં જરૂર પડેછે. ક્રાંતિક્ષત્ર તે વાપરી જાણતો.

તર્કશક્તિ અને કાર્ય કરવાની શક્તિ, સાધારણ રીતે એક માણ-સમાં ભેગી હોતી નથી. ક્રાંતિક્ષત્ર આ બન્ને શક્તિઓ ધરાવતો. તે તર્ક કરી શકતો અને પોતાના તર્કને અનુભવમાં લાવી શકતો; તર્ક કરવામાં અને કાર્ય કરવામાં તેની રીત સાદી અને સરળ હતી. પોતાની ધારણા પાર પાડવાને તે હમેશા ટુંકો અને સહેલો રસ્તો પસંદ કરતો અને સદા

ઉપાય યોજતો. એની ભાષા સાદી હતી. બીજાઓને અર્થભો ગ્રામ્ય પવાનું નહીં પણ બીજાઓને આપણા વિચાર દર્શાવવાનું ભાષા એ સાધન છે એમ તે કહેતો અને પોતે ગોળી સમજાય એવી, સહેલી અને સરળ ભાષા બોલતો અને લખતો. વાદવિવાદ તેને ધણો પસંદ નહોતો. કોઈ જાહેર ભાષણમાં પા કલાક કરતાં વધારે વખત તે બોલતો નહીં. સરકારી અને ખાનગી કામમાં તેનો પત્રબ્યવહાર નકલ કરી લેવા જેવો છે. સ્પષ્ટતા, સાદાઈ અને યોગ્ય શબ્દોમાં ધણો અર્થ જણાવવાની રીતમાં તે અનુપમ છે. ગૌરવમાં અને મનપર અસર કરવામાં પણ તે કમ નથી. કુદરતનું અવલોકન કરી નવી શોધો કરવાની ક્રાંતિલનની રીત ધણી સાદી હતી.

જૂના જૂના દાખલા લઈને તેની અનુમાન કરવાની રીત બેકને બતાવેલી રીતને અનુસરતી છે. અનુમાન કરવાની રીત બેકને બતાવેલી નહોત તો કદાચ ક્રાંતિલન બતાવત. ક્રાંતિલનને હાથે એ રીત પહેલવહેલી બતાવવાનો વખત આવત તો બેકનના કરતાં વધારે સરળ અને સાદી ભાષામાં તે બતાવી શકત.* ક્રાંતિલનની ખરી ખુબી એ છે કે અખતરા કરવામાં ધણાંજ સાદાં અને ગરચતાં ઝોળાર તે વાપરતો હતો. આકાશવિજળી અને ધર્મણુવિજળી એકજ છે એ સાબીત કરવાને તેણે ફક્ત જાડા કાગળનો તાવ, સણુની દોરી, રેશમની દોરીનો કડકો અને કુંચી, એટલી ચીજોજ કામમાં લીધી હતી.

ક્રાંતિલન સકલગુણ સંપૂર્ણ હતો અને તેનામાં કંઈ પણ ખોડ નહોતી એમ કહેવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. કંઈ પણ ખોડ વગરનો કયો માણસ દુનિયામાં યયો છે ? કંઈ પણ ખોડ વગરનો હોય તેને માણસ કેમ કહેવાય ? માણસમાં સર્વ જાતની પૂર્ણતા હોય શકે નહીં. ૧૯ વરસની ઉમરે બિચર દારૂને જે ક્રાંતિલન ધીકારતો હતો તે ક્રાંતિલન મોટી ઉમરે લંડન અને પારિસમાં, કોઈ કોઈવાર જરા પીવાને વાંધો લેતો નહીં. પોતાના ન્હાનપણના સુવિચારને આ બાબતમાં તે વળગી રહ્યો હોત તો કેવું સાચ થાત ! તે જમાનામાં બધા માણસો કલબોમાં ભેગા થતા અને કલબોમાં ભેગા બેસીને મદિરા પીવો એ કલબોનું મોટું આકર્ષણ બણાતું. રાજકીય બાબતોમાં પણ ક્રાંતિલનના કેટલાક વિચાર વાંધો લેવા જેવા છે.

* સેર્ડે પુસ્તક—“બીજા જર્મોર્ગના વખતના રાજ્યનીતિય પુરોષોનું પુસ્તક”

કવેકર લોકો સાથે રહેવાનું એને ધણુ થયું હતું અને તેથી પગાર લીધા વગર સરકારી નોકરી કરવાનો કવેકર જોવો તેનો વિચાર બધાયો હતો. દુનિયામાં બધા માણસો કવેકર હોય તો ક્રાંતિકર્મનો શોખસહીસાષ્ટ વિચાર અમલમાં આવી શકે ખરો. પરંતુ તેમ નથી સરકારી નોકરીમાં બુદ્ધિશાળી અને લાયક માણસો હોવા જોઈએ પણ બુદ્ધિશાળી અને લાયક માણસોને તેમની બજારબાવની કિંમત આપ્યા વગર મેળવી શકાય એમ નથી. અહીં જોતાં ક્રાંતિકર્મને મોટો “તત્ત્વવેત્તા” કહી શકાય નહીં. એનામાં ધણી સમજ હતી, ધણી આવડ હતી, ધણું ડહાપણ હતું, અને આ દુનિયામાં ફતેહમંદીથી અને સારી રીતે કેમ રહેવું તેનું ધણું જ્ઞાન હતું.

‘ક્રાંતિકર્મ ફતેહમંદ નિવડ્યો તેમાં કેટલીક બાબતો એવી છે કે તેનું અનુકરણ થઈ શકે નહીં. એ બાબતો તેણે પોતે મેળવેલી ન હતા માત્ર નશીબથી તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. તેનું ચોખ્ખું મગજ, અને ઊંચી બુદ્ધિ, સદ્ગુણી અને સારા કુડુબમાં તેનો જન્મ, અમેરિકા જેવા દેશમાં તેનો જન્મ, એ જમાનામાં તેનો જન્મ, ખેતજામિનકાકાના પત્રબ્યવહારથી મગજ કેળવવાને તેને મળેલી તક—આ બધી બાબતો તેના ખાસ નશીબની હતી. પરંતુ આટલાજ લાભ મળવાથી તે મોટો માણસ થયો ન હોત તેની મોટાઈના ખરી કુંચી તેની જાનમહેનત, તેનો ઉદ્યોગ, તેની ખત, તેની કરકસર, અને બસા થવાને અને બહુ કરવાને તેણે કરેલો નિશ્ચય હતા. આ તેનું પોતાનું કરેલું હતું અને તે એવું છે કે બીજો હરકોઈ માણસ, ગમે ત્યાં જન્મ્યો હોય, ગમે ત્યારે જન્મ્યો હોય અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં જન્મ્યો હોય એવું તેનું અનુકરણ કરી શકે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૭	૨૬	ઐવા	ઐવાં
૮	૧	ઐતિહાસિક	ઐતિહાસિક
"	૩	પ્રયુદાકર્તા	પ્રયુદાકર્તા
૧૨	૨૫	" રપેક્ટેટર "	" રપેક્ટેટર "
"	૨૬	સનદાશ્વર્યથી	સાનંદાશ્વર્યથી
૧૩	૨૭	પ્રવિણ	પ્રવીણ
૧૮	૨૨	અધિપતી	અધિપતિ
૨૦	૧	લખેલી	લખેલા
"	૧૭	ચોપડી	ચોપડીઓ
૨૧	૨૨	ભારે	ભાડે
"	૧૭	નીયમિત	નિયમિત
૨૬	૩૧	ફરતા	ફરતા
૩૨	૨૧	પૂર્ણ	પૂર્ણ
૪૦	૨૭	ચળપતા	ચપળતા
૪૫	૨૮	ફ્રેન્સ	ફ્રેન્ચ
૫૨	૨	પ્રસ્તાના	પ્રસ્તાવના
૫૭	૮	ન્યાયાધિશ	ન્યાયાધીશ
૫૮	૧૦	દુર્ગણ	દુર્ગુણ
૬૦	૧૪	પરીક્ષા	પરીક્ષા
૬૧	૨૧	ટપી પડવાનો	તપી જવાને
૬૪	૩	ન્યાયાધિશ	ન્યાયાધીશ
૬૯	૨૬	નીંદા	નિંદા
૭૪	૨૧	શુક્ત	શુક્ત
૭૫	૨૮	ખરીદ	ખરીદ
૮૨	૧૨	પરીક્ષક	પરીક્ષક
૮૪	૭	જણાવવા	જણાવા
૯૦	૧૪	(૧૯૩૪ અને ૧૯૩૫) (૧૭૩૪ અને ૧૭૩૫)	
"	૧૯	ઠાંપાં	ઠાંપાં

૯૫	૨૦	કપકાર	અપકાર
૧૩૬	૨૬	મહોંઝા	મહોઝામાં
૧૩૯	૨૧	મેળવાને	મેળવવાને
૧૪૦	૨૫	દહેશન	દહેશત
૧૪૫	૧૧	બાઇબળલ	બાઇબલ
„	૧૯	ટોપ	ટોપી
૧૪૮	૪	વહેંચલી	વહેંચાયલી
„	૧૧	આઘાક્ષર	આઘક્ષર
૬૦	૨૭	સાદન પટન	સાદન હટન
૬૭	૨	પ્રગણા	પ્રગણા
„	૧૩	કરતા	કર્તા
૭૦	૧૧	સત્તાધિશ	સત્તાધીશ
૭૧	૨૭	વિરમય	વિરમય
૦૭	૫	ન્યાયાધિશ	ન્યાયાધીશ
૦૯	૧૮	શેવા	સેવા
૨૦	૬	તેણે	તે
૪૭	૧૬	ઐક્યતા	ઐક્ય
૫૩	૧૨	તેણે	તેને
૬૯	૧૭	હઠતી	ક્રહતી
૭૨	૨૧	પુણ્ય	પૂણ્ય
૮૦	૧૬	નનો	નન્નો
૮૪	૫	મિત્રો	મિત્રો
૯૧	૬	ઉદેશ	ઉદેશ
૧૦	૩૧	Magnatism	Magnetism
૧૪	૫	વિષયપર	વિષયમાં
૧૦	૧૬	માન	માનભરેલી
૩	૨૦	અમેરિકનમાં	અમેરિકામાં